

Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах

Друкується з 1998 року

ЗАСНОВНИКИ:
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Центр соціально-політичних досліджень

Свідоцтво КВ № 15981-4453ПР від 13.11.09

Редакція не завжди поділяє думки авторів та не відповідає за фактичні помилки, яких вони припустилися.

Передрук - тільки з дозволу редакції.

АДРЕСА:
вул. Чкалова, 25,
Дніпропетровськ,
Україна, 49000
Тел.: +38(056)744-38-35
Факс.: +38(056)744-42-39
E-mail:
almagrani@i.ua
almagrani@list.ru
www.grani.org.ua

К Я Д О С І	Нікілев О.Ф. Формування виробничої інтелігенції українського села середини 1940-х – середини 1960-х рр.: сучасний погляд на проблему 3
	Козерод О.В. Єврейське жіноцтво України в період 1920-х років: історіографія проблеми 7
	Архирейський Д.В. Кадрові аспекти діяльності митних структур України в 1925-1928 роках 12
	Лисак В.Ф. Сільська рада в громадсько-політичному житті України у 1950 – 1960-х рр. 18
К Я Ф О С О В Ф	Панфілов В.О. Космізм як прояв духовної творчості в поезії Тютчева 23
	Александрова О.С. Суспільна злагода як результат оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства в процесі становлення середнього класу в Україні 27
	Халапсис А.В., Халапсис В.С. Будущее человечества: цивилизационные конфликты или переход к ноосфере? 32
	Мозговий Л.І. Філософські аспекти дослідження специфіки культурної спадщини суфізму 36
	Бескаравайный С.С. Приходы и общины 40
	Громов В.Е. Человек, его сущность и смысложизненные искания в неустойчивом мире свободной причинности 44
	Дутчак В.В. Трансцендентально-антропологічні підстави категоріального визначення влади. «Влада у межах тільки розуму» (Частина 1) 48
	Кострюков С.В. Культура – гарант виховання особистості 51
	Чайка І.Ю. Проблема інформації в синергетичній парадигмі: соціально-філософський аналіз 54
	Погребная В. Я. Постмодернистский дискурс: специфика прочтения (интерпретации) 57
	Хоменко Ю.С. Здоров'я як цінність людини та складова культури 60
	Каранфилова Е.В. Девиантность как предмет философского анализа 63
	Голубенко О.В. Дигресивне авторство та авторство (транс)дискурсивності 68
	Гринечко О.І. Концепція людини у філософській спадщині Миколи Шлемкевича 73
	Абдо-Ясіньска Л.І. Концепція джихаду в ідеології ісламського фундаменталізму 78
	Молокова О.В. Составляющие когнитивизма в контексте социального конструктивизма 81
Шевченко М.Ю. Институционализация маргинальности в концепции субъекта М. Фуко 84	
К Я Л О В О Л О С	Щербина В.В. Модерністський раціоналізм як підґрунтя класичних ідеологічних концепцій 89
	Познанська К.В. Соціологія як поліпарадигмальне знання про соціальні спільності і соціальні процеси 93
	Снін М.Н. Вплив організаційної структури ЗМІ на місцевий виборчий процес в Україні 97
	Огаренко Т.О. Правовий захист громадян у сучасній Україні: пошук індикаторів його соціальної ефективності 103
	Масальський В. І., Скородумов Д.С. Зміни у соціальній структурі України в 1998-2011 рр.: досвід наукового аналізу 107
	Комих Н.Г. Економічна культура: методологічні проблеми дослідження 111
	Швец Д.Є. Концептуалізація моделі управління вищою освітою в США 114
	Безрукова О.А. Социологическое прочтение принципа ответственности Ганса Йонаса 118
	Мохаммад Луай Фейсал Проблеми дослідження соціального життя студентів-іноземців в Україні 123
	Лановенко О.А. Надання соціальних послуг уразливим групам населення як компенсаційний процес 127
К Я Л О В О Л О В	Северинюк В.М. Нікколо Макіавеллі та сучасне розуміння «елітарності» політичної поведінки 131
	Сергєєв В.С. Мережі довіри як різновид мереж державної політики 136
	Лукач У.Р. Політико-правовий ракурс гендерної асиметрії в Україні 140
	Торяник В.М. Споживчий бойкот як інструмент політичного консумеризму 144
	Стародуб Т.С. Сучасна архітектура загальноєвропейської системи безпеки: тенденції, виклики та перспективи інституціоналізації 149
	Добродум О.В. Православне в политической жизни России 154
	Проценко О.В. Політична партиципація громадян як індикатор якості демократії 158
	Фатула Р.С. Мадьяризація освіти на Закарпатті в кінці ХІХ – на початку ХХ століть 162
Дерев'янчук Ж.М. Процес впливу політичних технологій на прийняття масових рішень 165	

HISTORY	Nikilev O.Ph. Forming of Production Intelligentsia of Ukrainian Village in the Middle of 40s – 60s of the 20th: Contemporary View of the Problem 3
	Kozerod O.V. Jewish Women of Ukraine during 20s of the 20th: Historiography of the Problem 7
	Archireis'ky D.V. Trained Aspects of Activity of Customs Structures of Ukraine in 1925–1928 12
	Lysak V.Ph. Village Soviet in Civil-Political Life of Ukraine in 1950–1960 18
PHILOSOPHY	Panfilov V.A. Cosmism as Manifestation of Spirituality in the Tyutchev's Poetry 23
	Alexandrova O.S. Social Consensus as the Result of Optimal Interaction of Competition and Partnership of the Ukrainian Middle Class 27
	Halapsis A.V., Halapsis V.S. Mankind's Future: Civilization Conflicts or the Way to Noosphere? 32
	Mozkovyj L.I. Philosophical Aspects of Researching of Specifics of Cultural Heritage of Suphism 36
	Beskaravajnyj S.S. Congregations and Communities 40
	Gromov V.E. Human, His Issue and Existential Researching in Changeable World of Free Causality 44
	Dutchack V.V. Transcendental-Anthropological Foundations of Categorical Definition of Power. 'Power in Limits of Mind' (Part I) 48
	Kostruykov S.V. Culture as Guarantee of Bringing Up of Personality 51
	Chajka I.Yu. Problem of Information in Synergetic Paradigm: Social-Philosophical Analysis 54
	Pogrebnaya V.Ya. Postmodern Discourse: Specifics of Interpretation 57
	Homenko Yu.S. Health as Human Value and Part of Culture 60
	Karanfilova E.V. Deviation as the Subject of Philosophical Analysis 63
	Golubenko O.V. Digressive Authorship and Authorship of Trans-Discourse 68
	Grinechko O.I. Conception of Human in Philosophical Heritage of Mychola Shlemkevych 73
	Abdo-Yasyns'ka L.I. Conception of Dzhihad in Ideology of Muslim Fundamentalism 78
	Molokova O.V. Parts of Cognitivism in the Context of Social Constructivism 81
..... 84	
SOCIOLOGY	Shcherbina V.V. Modern Rationalism as Basis of Classical Ideological Conceptions 89
	Poznans'ka K.V. Sociology as Polyparadigm Knowledge about Social Unions and Social Processes 93
	Enin M.N. Influence of Organization Structure of Mass-Media on Local Election Process in Ukraine 97
	Ogarenko T.O. Law Protection of Citizens in Contemporary Ukraine: Researching of Indicators of Its Social Effectiveness 103
	Masal'sky V.I., Skorodumov D.S. Changes in Social Structure of Ukraine in 1928–2011: the Experience of Scientific Analysis 107
	Komyh N.G. Economical Culture: Methodological Problems of Researching 111
	Shvets' D.E. Conceptualization of Model of Management of High Education in the USA 114
	Bezrukova O.A. Sociological Interpretation of the Principle of Responsibility of Hans Jonas 118
	Mohammad Luaj Fejsal Problems of Researching of Social Life of Foreign Students in Ukraine 123
	 127
POLITICAL SCIENCE	Severynyuok V.M. Niccolo Machiavelli and Contemporary Comprehension of 'Elite' Political Behavior 131
	Sergeev V.S. Nets of Trust as Variety of Nets of State Policy 136
	Lukach U.R. Political-Law Perspective of Tender Asymmetry in Ukraine 140
	Toryanyek V.M. Consumer's Boycott as the Way of Political Consumerism 144
	Starodub T.S. Contemporary Architecture of Europe-Union System of Safety: Tendencies, Responses and Perspectives of Institutionalisation 149
	Dobrodum O.V. Orthodox Measuring in Political Life of Russia 154
	Protzenko O.V. Political Participation of Citizens as Indicator of Quality of Democracy 158
	Fatula R.S. Hungarisation of Education on Transcarpathia in the End of the 19th – the Beginning of the 20th 162
Derev'yanchuck Zh.M. Process of Influence of Political Technology on Making Mass Decisions 165	

ІСТОРІЯ

УДК 930.1(477).“1945/1965”

О.Ф. НІКІЛЄВ

ФОРМУВАННЯ ВИРОБНИЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА СЕРЕДИНИ 1940-Х СЕРЕДИНИ 1960-Х РР.: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

Нікілев Олександр Федорович – професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

У статті аналізується стан вивчення процесів формування виробничої і соціальної структури села, зокрема його виробничої інтелігенції.

Ключові слова: село, соціальна структура, виробнича інтелігенція, історіографія.

В статье анализируется состояние изученности процессов формирования производственной и социальной структуры села, в том числе его производственной интеллигенции.

Ключевые слова: село, социальная структура, производственная интеллигенция, историография.

In the article analysed the state of the learnin the process of forming industrial and social structure of village and the industrial intelligence.

Key word: willage, social structure, industrial intelligence, the analyse of the historical literature.

© О.Ф. Нікілев, 2011

Процес державотворення, що відбувається в нашій країні, крім змін в економічному і політичному устрої, супроводжується зрушеннями в громадській свідомості. Об'єктивним наслідком такого стану є актуалізація багатьох проблем, які раніше, з ідеологічних та світоглядних причин, не були предметом спеціальної уваги науковців. Такими зокрема є проблеми, пов'язані з вивченням соціально-класової структури суспільства радянської доби.

Як результат, непоміченими виявилися поява та існування в матеріальній сфері села нової для нього верстви, яка професійно займалася висококваліфікованою розумовою працею: керувала сільсько-господарськими підприємствами та виробничими підрозділами в них, управляла процесами виробництва сільськогосподарської продукції і мала для цього відповідну – вищу і середню спеціальну – освіту, тобто виробничої інтелігенції.

Наукове осмислення цього процесу важливе, як у теоретичному, так і в практичному плані. Очевидно, що вирішення проблем економічного, соціального, демографічного і професійного характеру в такі перехідні епохи, як наша, неможливе без розуміння процесів, що відбувались у подібні відтинки вітчизняної історії. До їх числа належить і період середини 1940-х – середини 1960-х рр., коли також мали місце серйозні трансформації у виробничій та соціальній сфері села. Саме на цей час припадає завершення структурної перебудови матеріальної сфери сільського господарства, розпочатої ще наприкінці 1920-х рр., і саме в даний період керівництво держави і партії формує розуміння необхід-

ності мати спеціальну категорію працівників, які б забезпечували функціонування нових виробничих відносин у матеріальній царині аграрної галузі і сприяли б нарощуванню її ефективності, результатом якого стало формування нової соціальної верстви – виробничої інтелігенції.

Проблема формування виробничої інтелігенції села бере свій початок з середини 40-х рр. ХХ ст. Започаткована вона була роботами практичних працівників вищої ланки Наркомату землеробства СРСР, які функціонально відповідали за кадрове забезпечення управлінських і технологічних ланок колгоспного виробництва відповідно до поставлених партійно-господарським керівництвом країни завдань. Тож і розглядалася вона ними у прикладній площині. Слідом за партійно-господарськими постановами того часу, у них констатовалася складність ситуації у повоєнний період у галузі, обґрунтовувалася необхідність її вирішення, у тому числі і за рахунок такої складової, як формування безпосередньо у колгоспному виробництві категорії працівників, які б на фаховому рівні здійснювали керівництво сільгоспартіями та їхніми виробничими підрозділами, управляли виробничими процесами в них. У роботах вселяко підтримувався і пропагувався визначений партійно-державним керівництвом країни курс і докладно говорилося про кроки, які необхідно здійснити або які уже здійснювалися у цьому напрямку та висвітлювалися шляхи, з допомогою яких мав реалізовуватися цей курс.

За своїм характером ці роботи носили інфор-

мативний і популяризаторський характер заходів партійно-державного керівництва країни по підвищенню рівня інтелектуалізації керівних ланок матеріальної сфери аграрної галузі. Вони роз'яснювали призначення створених для цього навчальних закладів, принципи формування їхніх учнівських контингентів, кількісні параметри підготовки у них майбутніх керівних працівників матеріального виробництва села.

У середині 1950-х – середині 1960-х рр. дана проблема стає вже предметом уваги науковців. Проте дослідники розглядали її з позицій, визначених партійно-урядовими документами того часу, а саме: як зміцнення колгоспів керівними кадрами. Відбувалося це переважно на рівні кандидатських дисертаційних досліджень та статей. Частина з них була присвячена висвітленню ситуації та її оцінці у період 1946 – 1953 рр., частина – у 1953 – 1965 рр.

Автори робіт, що аналізували процеси у 1946 – 1953 рр., розглядали зміцнення колгоспів керівними кадрами у контексті документів тогочасної доби, а саме: як призначення головами сільськогосподарських артільей осіб з селянського середовища з певною фаховою освітою, здобутою у спеціально створених для цього в повоєнний період навчальних закладах. Це – однорічні (з 1951 р. – дворічні) школи майстрів колгоспного виробництва (з 1951 р. – школи підготовки бригадирів та завідуючих фермами) та дворічні (з 1951 р. – трирічні) школи підготовки голів колгоспів, у яких навчалися лише сільські жителі. Ними також показано кількісні параметри підготовлених зазначеними навчальними закладами майбутніх керівних кадрів на момент здійснених досліджень.

У працях, присвячених підвищенню інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села у 1953 – 1965 рр., розгляд питання відбувався у незмінному руслі – зміцнення колгоспного виробництва керівними кадрами. Проте дослідження відбувалися уже з урахуванням змін в аграрній політиці, внесених новим керівництвом партії і держави. Процес зміцнення колгоспів розглядався вже не лише через призму зміцнення корпусу їх керівників, а й насичення колгоспного виробництва фахівцями. У них також на першому місці стояв показ кількісних характеристик виконання поставлених партійно-урядовими документами завдань, що, на думку авторів, мало засвідчити успішність та правильність політики на селі правлячої партії та її тодішнього керівництва. При цьому предметом дослідження науковців були форми і методи, за допомогою яких вирішувалися питання насичення даних виробничих ланок відповідними працівниками. Це – зміцнення керівних ланок господарств шляхом направлення очільників сільгоспартілей на навчання у дво- і трирічні школи підготовки голів колгоспів, однорічні курси перепідготовки голів колективних господарств та висунення на посади керівників сільгоспартілей «грамотних спеціалістів», а також направлення з міста 30 тис. його жителів головами колгоспів. На прикладі роботи окремих керівників на окремих напрямках і на короткому відрізку часу (3 – 12 місяців) показувалася успішність їхньої ді-

яльності, а отже, і правильність рішення партії вирішувати виробничі проблеми села у такий спосіб.

Подібний підхід до вивчення проблеми обмежував можливості в її осмисленні. Адже дослідження торкалися або певних часових рамок, або окремих складових процесу інтелектуалізації матеріального виробництва сільськогосподарської галузі, або певних господарсько-політичних кампаній по зміцненню матеріальної сфери села. Особливістю історіографічного періоду були обмеженість джерельної бази здійснюваних досліджень, фактологічність, описовість, широке цитування та коментування партійних постанов, спірання на матеріали, що відображали процес у його незавершеності, оперування одиничними фактами, за відсутністю у багатьох випадках ще узагальнюючих даних, оскільки роботи готувалися майже одночасно з досліджуваними подіями. Через це висновки, що робилися дослідниками на такій науковій основі, відбивали лише певні особливості процесу і не могли претендувати на точність, глибину і всебічність. Об'єктивно такі роботи не могли містити й аналізу соціальних та економічних наслідків заходів, що були здійснені по підвищенню інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села у період, що досліджувався.

У період з другої половини 1960-х рр. до середини 1980-х рр. спостерігається намагання теоретичного осмислення питань формування керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва в зазначений період. Робляться спроби розглянути цю проблему у контексті розвитку виробничих сил села. На загальносоюзному матеріалі це було зроблено І. М. Волковим [4], М. А. Вилданом [5], П.А. Ігнатівським [7], В.Б. Островським [16], П.І.Сімушем [22], які аналізували загальний стан сільського господарства в 1945 – 1960-х рр. та забезпеченість його робочою силою.

У Україні у висвітленні проблем інтелектуалізації матеріальної сфери села дослідники дотримувалися аналогічних підходів. Так, В. І. Юрчук, аналізуючи хід відбудови сільського господарства республіки за 1946 – 1952 рр., лише коротко зупинився на питанні ролі й місця в сільськогосподарському виробництві працівників з фаховими знаннями. При цьому він бачив лише одну форму їх підготовки – агрономічні та зоотехнічні курси [34]. У наступній роботі, підготовленій у співавторстві з І.П. Кожукало, поряд з бригадирами та ланковими розглянув і інші категорії відповідальних працівників колгоспної сфери [35]. Проте, як джерело підготовки працівників цих ланок визначалася лише система сільськогосподарських шкіл. Хоча ряд інших дослідників, наприклад Є.П. Талан [28], П.Г. Снітко [23], Т.А. Шепета [33], таким вважали вищі і середні навчальні заклади.

Водночас з багатоаспектними працями цього періоду виходять і роботи, спеціально присвячені питанню формування керівних і технологічних ланок матеріальної сфери сільськогосподарської галузі. На союзному рівні було здійснено фундаментальне дослідження Г.П. Тюріної [30], а на республіканському це зробили В.С. Петренко [18] і Н.А. Лисенко [13]. Їхні праці спиралися на ґрунтовну

джерельну базу, що дозволило докладно показати більшу частину шляхів, якими держава здійснювала інтелектуалізацію виробничої сфери села, дати кількісні зміни, що загалом сталися у тій чи іншій виробничій структурі, у складі всіх категорій їхніх працівників. До того ж, Г.П. Тюріна і В.С. Петренко розглядали і таку складову процесу забезпечення села фахівцями, як вища і середня сільськогосподарські школи. Проте вони зосередили свою увагу лише на кількісному боці їх діяльності, показуючи успішність її на прикладі зростання числа випускників. Дані роботи відзначалися не лише наявністю значного обсягу цифрових даних, але й солідним рівнем осмислення досліджуваних процесів. Особливо це стосується Г.П. Тюріної. Їх висновки знаходилися в повній відповідності до партійно-урядових документів. В умовах домінування у суспільстві тогочасної партійної ідеології вони не переглядалися дослідниками. В результаті дана проблематика на монографічному рівні не отримала подальшого розвитку.

Аналіз проблем, пов'язаних з інтелектуалізацією матеріальної сфери села, здійснювався лише на рівні малих наукових форм і кандидатських дисертацій. Їх автори повторювали в тих чи інших варіаціях висновки і узагальнення своїх попередників. Тож у подальшому дослідники продовжували залишатися в оцінці процесів, що ними вивчалися, на попередніх позиціях, продовжуючи висвітлювати їх під традиційним – кадровим – кутом.

Практично висновки другої половини 1960-х – середини 1980-х рр. набули статусу усталених і почали широко використовуватись як у комплексних дослідженнях з проблем села, так і в узагальнюючих працях, що побачили світ у цей час. Так, «Історія селянства Української РСР», підготовлена науковцями Інституту історії Академії наук УРСР, висвітлюючи розвиток сільського господарства республіки у розглядуваний період, дає загальні кількісні дані про підготовку фахівців у різних типах навчальних закладів, показує зростання серед працівників керівних і технологічних ланок осіб з вищою і середньою спеціальною освітою і подає це як підвищення технічного і освітнього рівня колгоспного селянства в цілому [8].

За аналогічною схемою подають професійно-виробничі і соціальні зміни на селі й багатотомні «Історія Української РСР» [9] та «Історія народного господарства Української РСР» [7]. Більше того, автори «Історії народного господарства», розглядаючи населення республіки як трудові ресурси, аналізуючи їхні різні категорії, виділили навіть таку складову, як «інтелігенція», даючи їй визначення, як «працівників складної і відповідальної праці, яка передбачає підготовку, як правило, в обсязі вищої і середньої спеціальної освіти» [7, с. 225]. Проте при цьому не побачили такої складної і відповідальної праці працівників керівних і технологічних ланок матеріальної сфери села і не знайшли можливості поширити на них це визначення.

Навіть такі провідні дослідники аграрної історії України, як Ю.Л. Беренштейн [2] та П.П. Панченко [17], які своїми багатоаспектними працями сформулювали комплексне бачення процесів, що

відбувалися в українському селі, у питаннях соціально-структурних зрушень не відступили від загальноприйнятих підходів і розглядали кількісні та якісні зміни в складі керівників сільськогосподарських підприємств, їхніх виробничих підрозділів, служб, як суто виробничо-професійні, які є просто складовою підвищення продуктивності сільського господарства.

Практично історики-аграрники у висвітленні трансформацій, пов'язаних з формуванням нової виробничо-професійної ланки села, стояли на позиціях їхньої оцінки як звичайних кількісних змін у складі працівників матеріальної сфери галузі.

На відміну від істориків, філософів і соціологів дійшли до осмислення процесів, що відбувалися, не лише як до кількісних, а й уже – як якісних. А.І. Сухарев [26], В.С. Семенов [21], М.Н. Руткевич [20], В.А. Сорокін [26], З.І. Моніч [15], Ю.В. Арутюнян [1] упродовж 1960-х – 1970-х рр. переконливо довели, що працівники керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва за характером своєї праці, місцем у її суспільному розподілі та своїми соціальними функціями є аналогом виробничої інтелігенції міста відрізняючись від останньої лише місцем проживання та відношенням до власності.

Історики досить несміливо опановували поняття «інтелігенція», «виробнича інтелігенція» стосовно верстви, що починала формуватися і функціонувати у матеріальній сфері села. Перша монографія, безпосередньо присвячена питанню формування в СРСР інтелігенції, була підготовлена викладачами Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Москві. Але розгляд проблеми здійснено було традиційним шляхом. Основна увага приділялася стану матеріально-технічної бази вузів і технікумів, фінансовим витратам держави на підготовку студентів та учнів, їх ідейному вихованню, заходам, що були задіяні для цього. У роботі наведено дані про масштаби підготовки спеціалістів у вузах і технікумах та зростання кількості працівників тих чи інших спеціальностей. У такому ж контексті подано і питання формування сільської виробничої інтелігенції: кількісні дані по СРСР про спеціалістів з вищою і середньою освітою, що працювали на посадах голів колгоспів, бригадирів, завідуючих фермами, агрономами, зоотехніками, бухгалтерами, інженерами і техніками [24].

Наступна робота з даної проблематики – також колективна монографія «Советская интеллигенция. Краткий очерк истории. (1917 – 1975 гг.)» побачила світ лише через десять років. Висвітлення матеріалу у ній відбувалося за аналогом попередньої. Проте виробничій інтелігенції села було приділено ще менше місця. Зазначалося лише, що в досліджуваний період вдалося достатньою мірою забезпечити колгоспи, радгоспи і МТС кваліфікованими кадрами. При цьому про наявність на селі на початку 1950-х рр. виробничої інтелігенції говорилося як про здійснений факт. Дана соціальна група розглядалася разом з працівниками сільськогосподарської науки і сільськогосподарської вищої школи [25].

В Україні лише на початку 1980-х рр. на поста-

новчому рівні спробував визначити виробничу інтелігенцію села як соціальну верству Ю.О. Курносів [10]. На основі здобутків тогочасної історичної та філософської наук він аргументував ці положення. Проте його аргументація не знайшла відгуку в істориків. Частина з них продовжувала розглядати інженерно-технічних, аграрних, зооветеринарних, економічних працівників, зайнятих у матеріальній сфері села, як колгоспників [12]. Більшість традиційно визначала їх лише як спеціалістів та керівників.

І хоча у середині 1980-х рр. з'являються праці, які вже не лише фіксують, а й засвідчують існування на селі виробничої інтелігенції [19], дані положення, з об'єктивних причин, не набули подальшого розвитку в історичній науці. Дослідники торкалися проблем виробничої інтелігенції села лише побіжно, у контексті своїх завдань. Так, Г.Г. Кривчик [11], С.М. Тимченко [29], В.С. Чижко [31] працівників керівної і технологічної ланок матеріальної сфери села розглядали лише як «кадри», як функціонерів бюрократичної системи, що склалася в країні. Російська дослідниця О.М. Вербицька, яка вивчала колгоспне село своєї республіки за часів Й. Сталіна та М. Хрущова, кількісні і якісні зміни в його керівних і технологічних ланках трактувала як процес підвищення освітнього рівня селянства в цілому [3].

З початку 1990-х рр. відбуваються радикальні зміни у проблематиці досліджень аграрної історії. Традиційна – виробнича, яка обмежувалася вивченням матеріально-виробничої сфери села, поступилася місцем невласивій історіографії радянської доби – соціальної. Предметом уваги науковців став соціальний вимір села у всіх його проявах.

Зміна пріоритетів у вивченні села практично зумовила припинення досліджень його виробничої та соціальної структури. І хоча в Україні продовжувалося вивчення інтелігенції, про що свідчили, зокрема, міжнародна і всеукраїнська конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХІХ – ХХІ століттях», проведені у м. Вінниця, відповідно у 2004 та 2006 рр., саме виробнича її складова була поза увагою науковців. В.М. Даниленко і І.М. Романюк зазначали у своїй

довіді там, що «дослідниками вона розглядалася з комуністичних позицій» [6].

Аналогічна ситуація у вивченні виробничої інтелігенції села спостерігається й за межами України, зокрема у колишніх республіках СРСР. Розгляд її відбувається з позицій розвитку науково-технічного прогресу взагалі, характеру і змісту праці в аграрному виробництві та соціально-економічного поступу сільського господарства 1980-х рр. зокрема, або перебудови всього сучасного суспільства [15, 33], тож питання конкретних загонів інтелігенції, у тому числі – виробничої інтелігенції села там не знаходять свого висвітлення.

Дослідники в інших країнах, а це, в першу чергу, українці за походженням, проблем виробничо-професійної та соціальної структури торкалися лише у контексті аграрної політики правлячої партії.

Таким чином, процеси, що відбувалися у виробничо-професійній структурі працівників села середині 1940-х – середині 1960-х рр., розглядалися дослідниками виключно в контексті потреб його матеріальної сфери. Як результат не знайшов висвітлення у всій своїй складності і суперечливості процес інтелектуалізації матеріальної сфери села, не усвідомлено працівників керівної і технологічної ланок матеріальної сфери села як працівників, що здійснюють складну інтелектуальну працю, яка потребує відповідної освіти, належних фахових знань, тобто як інтелігенцію.

Отже, аналіз історіографічної ситуації з проблеми свідчить про недостатній рівень її дослідження, про наявність серйозних фактологічних і теоретичних лакув, про недостатній стан осмислення такого історичного і соціального феномена, як виробнича інтелігенція села. Наявні праці або розглядають дану верству як кадри, робочу силу матеріального виробництва, або ж – як колгоспників, що мають лише вищий у порівнянні зі своїми односельцями освітній та технічний рівень. Певна частина праць лише говорить про її наявність, абсолютно не торкаючись питання виникнення. Фактично процес становлення такої складової соціальної структури села, як виробнича інтелігенція залишається не висвітленим. Проблема ж потребує свого вирішення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Арутюнян Ю.В. Социальная структура советского населения в СССР / Ю.В. Арутюнян – М.: Наука, 1972.
2. Беренштейн Ю.Л. В авангарді трудівників села / Беренштейн Ю.Л. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968; Беренштейн Л.Ю. Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953 – 1963 рр.) / Л.Ю. Беренштейн, І.В. Шульга. // УІЖ. – 1963. – №5. – С. 65 – 71; Беренштейн Ю.Л. Українське село у 20-х – 90-х роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис) / Л.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко, Ф.Е. Джос. – К.: Ін-т історії НАН України. – 1998.
3. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущову. Середина 40-х – начало 60-х гг. / О.М. Вербицкая – М.: Наука, 1992. – 223 с.
4. Волков И.М. Колхозное крестьянство в первые послевоенные годы (1946 – 1950) / И.М. Волков. // Вопросы истории. – 1970. – №6. – С. 3 – 19.
5. Вылцан М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945 – 1958) / М.А. Вылцан – М.: Мысль, 1976.
6. Даниленко В.М. Інтелігенція українського села в 50-х – 60-х рр. ХХ ст. Історіографічна та джерельна база з проблеми / В.М. Даниленко, І.М. Романюк // Наукові записки. – Вінниця, 2004. – Вип. VIII. – С. 46 – 52.
7. Игнатовский Л.А. Крестьянство и экономическая политика партии в деревне. / Л.А. Игнатовский. – М.: Мысль, 1971
8. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х тт., 4-х кн. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 3. – Кн. 2.
8. Історія селянства Української РСР: У 2-х т – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2.
9. Історія Української РСР: У 8-и тт. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 6.
10. Курносів Ю.О. Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія / Ю.О. Курносів // УІЖ. – 1981. – №3. – С. 54 – 61.
11. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. ХХ ст.) / Г.Г. Кривчик – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001.

12. Лавринович М.І. Формування соціальної однорідності колгоспного селянства. / М.І. Лавринович – К.: Вища шк., 1975.
13. Лысенко Н.А. Деятельность КПРС по подготовке сельскохозяйственных кадров (1930 – 1958) / Н.А.Лысенко – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1972.
14. Маматов Н.М. Сельская производственно-техническая интеллигенция / Н.М. Маматов. – Ташкент: Узбекистан, 1982.
15. Монич З.И. Интеллигенция в структуре сельского населения / З.И. Монич – Мн.: Уражай, 1971.
16. Островский В.Б. Колхозное крестьянство в СССР. Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты / В.Б. Островский. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1967.
17. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959 – 1980) / П.П. Панченко П.П. – К.: Наук. думка, 1980; Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960 – 1984. / П.П. Панченко – К.: Наук. думка, 1985; Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст. (українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П.П. Панченко – К.: Наук. думка, 1995; Панченко П.П. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и проблемы в 70-е–80-е годы / П.П. Панченко, В.С. Чишко – К.: Наук. думка, 1989.
18. Петренко В.С. О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946 – 1965 гг.). / В.С.Петренко // История СССР. – 1969. – №4. – С. 80 – 89.
19. Развитие социально-классовой структуры Украинской ССР (60-е – 80-е годы). – К.: Наук. думка, 1986.
20. Руткевич М.Н. О понятии интеллигенции как социальном слое социалистического общества / М.Н. Руткевич // Философские науки. – 1966. – №4. – С. 20 – 28.
21. Семенов В.С. Сфера обслуживания и ее работники / В.С. Семенов – М.: Полит-из-дат, 1966.
22. Симуш П.И. Социальный портрет советского крестьянства. / Симуш П.И. – М.: Политиздат, 1976.
23. Снитко П.К. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и крестьянства (1945 – 1950) / П.К. Снитко. – К.: Политиздат Украины, 1966. – 284 с.
24. Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917 – 1966 гг.). – М.: Мысль, 1968. 25. Советская интеллигенция. Краткий исторический очерк (1917 – 1975 гг.). – М.: Политиздат, 1977. – 319 с.
26. Сорокин В.А. К вопросу о формировании колхозной производственной интеллигенции / В.А. Сорокин // Ученые записки Орловского государственного педагогического института. – Орел: Б. и., 1968. – Т. 34. – Вып. 2. – С. 76 – 90.
27. Сухарев А.И. Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма / А.И. Сухарев А.И. – М.: Изд-во ВППШ АОН при ЦК КПСС, 1963.
28. Талан Є.П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.) / Є.П. Талан – К.: Наук. думка, 1966.
29. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етно-соціальних змін. 1959 – 1989 / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Вид-во Запор. ун-ту, 1995.
30. Тюрина А.П. Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства / А.П. Тюрина. 1946 – 1958. – М.: Наука, 1983.
31. Чишко В.С. Соціально-культурна характеристика сільського населення України / В.С. Чишко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1993. – Вип. 2. – С. 164 – 177.
32. Чобану В.В. Сельская производственная интеллигенция. Современное состояние, основные тенденции и перспективы социально-экономического развития / В.В. Чобану – Кишинев: Лумина, 1990.
33. Шепета М.Г. Допомога робітничого класу України колгоспному селянству у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951 – 1958 рр.) / М.Г. Шепета. – Чернівці: В. в., 1970.
34. Юрчук В.Б. Борьба Компартии Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.) / В.Б. Юрчук – К.: Політвидав України, 1965.
35. Юрчук В.Б. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины / В.Б. Юрчук, И.П. Кожукало. – К.: Политиздат Украины, 1986.

УДК 9 (477)=411.16:33 “19”

О.В. КОЗЕРОД

ЄВРЕЙСЬКЕ ЖІНОЦТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД 1920-Х РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Козерод Олег Віталійович – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук

Стаття є першим комплексним дослідженням, присвяченим історіографії історії єврейських жінок в період 1920-х років. У статті репрезентовані різні аспекти розвитку історіографії історії єврейських жінок України у 1920-ті роки. Робота містить ключові проблеми, які стосуються літератури з цієї теми. Стаття також містить аналіз найбільш важливих робіт, присвячених даній проблемі, які вийшли у США, Британії та інших країнах. У підсумку сформульовано основні проблеми історіографії історії єврейських жінок України у 1920-ті роки.

Ключові слова: єврейські, історіографія, радянський режим, Україна, жінки, історія.

Статья является первым комплексным исследованием, посвященным историографии истории еврейских женщин Украины в период 1920-х годов. В статье представлены различные аспекты развития историографии истории еврейских женщин Украины в 1920-е годы. Работа описывает ключевые проблемы, касающиеся литературы по данной теме. Статья также содержит анализ наиболее важных работ, посвященных данной проблеме, вышедших в США, Британии и других странах. В итоге сформулированы основные проблемы историографии истории еврейских женщин Украины в 1920-е годы.

Ключевые слова: еврейские, историография, советский режим, Украина, женщины, история.

This article is the first comprehensive research of the Historiography of History Jewish Women of Ukraine of 1920th. The article presents various aspects of development Historiography of Jewish Women of Ukraine of 1920th. This work describes key problems of literature about this problem. It also includes analysis of the most impotent literature about this research problem in USA, UK and the world. As a result there are con-

clusion are formulated on the basic problems of Historiography of Jewish Women of Ukraine of 1920th.
Keywords: Jewish, Historiography, Soviet regime, Ukraine, Women, History

© О. В. Козерод, 2011

Дослідження гендерних проблем єврейської історії і культури у сучасний період є одним з найбільш перспективних напрямків цієї галузі наукових знань. Процес відродження іудаїки, який стартував у Східній Європі у 1990-ті роки, на сьогодні знаходиться на етапі впровадження нових підходів та застосування нових методів дослідження. Одним з таких нових напрямів є використання гендерного підходу до історії українського єврейства. Всебічне вивчення цієї проблеми неможливе без дослідження її історіографічного аспекту. Аналіз особливостей розвитку процесу історіографії історії єврейських жінок України в період 1921-2019 років є основним завданням нашої статті.

Місце і роль єврейської жінки у суспільно-політичному житті Радянської України періоду 1920-х років завжди хвилювали істориків і публіцистів. Перші роботи присвячені цій темі з'явилися ще на початку 1920-х років.

Так, різні аспекти суспільно-політичної активності єврейських жінок-робітниць у 1920-ті роки були розглянуті, зокрема, в статтях М. Фрумкіної «Серед єврейських жінок» і «Про роботу серед єврейських робітниць», які з'явилися у часописі «Комуністка» – органі відділу ЦК РКП по роботі серед жінок – у 1921 році. У статтях, які мали пропагандистський характер, обґрунтовувалася необхідність поширення серед єврейських жінок ідей атеїзму, впровадження у свідомість єврейських жінок антисіоністських і соціалістичних ідей [1].

У статті З. Хейфеца «Релігія та єврейка», що вийшла в світ у 1926 році, розглядалася роль єврейської жінки в іудейській релігії. Автор, на основі знову-таки атеїстичних підходів, пояснював, чому традиційний спосіб життя єврейської жінки є антиреволюційним та підкреслив необхідність проведення активної антирелігійної пропаганди з ціллю відірвати жінку від релігійної громади. У своїй статті, яка вийшла українською мовою, автор підкреслив, що становище єврейської жінки до Радянської влади було повністю безправним, але вбачав у тому вину саме релігії [2].

У першій половині 1920 років проблема ролі жінки в суспільстві піднімалася деякими єврейськими мислителями і громадськими діячами, і, зокрема, Зеєва Жаботинським. Так, в одній зі своїх промов, виголошених у 1923 році, Жаботинський, зокрема, зазначав: «Жінки гідні не тільки рівноправності з чоловіками, але і в справі управління державою є місце жінці навіть у більшій мірі, ніж чоловікові...Справжня арена дипломатичної діяльності – не міжнародні відносини, а обідній стіл» [3].

Ця думка була розвинена З. Жаботинським у його статті «Вона», яка вийшла у світ в англійській єврейській газеті «Джуїш кронікл» 23 лютого 1923 року. Як, зокрема, наголошував у цій статті автор: «Сфера діяльності жінки обмежена, звичайно, стінами будинку. Чоловік або оре в полі, або одягнений у стройову форму ... Проте робота її,

хоч і не виставлена на загальний огляд, – творча. Чоловік і Жінка будують єврейську Ерец Ізраель разом. І я не можу з упевненістю сказати, чия частка в цій справі більш ...» [4].

Однією з перших наукових статей, присвячених єврейським жінкам, які з'явилися в світі у 1920-і роки, була стаття Т. І. Семенова під назвою «Єврейское население СССР по полу, возрасту, родному языку и грамотности», яка була частиною збірки «Євреї в СССР». У статті були узагальнені численні дані про кількість, професійний і віковий склад жінок-єврейок, проведено аналіз стану єврейської жінки в суспільстві, проаналізовано основні соціальні чинники, які впливали в 1920 роки на дітонародження, освіту й умови життя єврейських жінок [5].

Іншою статистичною роботою, в якій соціальні аспекти життя єврейських жінок України були розглянуті на підставі даних статистики, була книга І.Вейцблїта «Рух єврейської людності на Україні», яка вийшла у столичному видавництві «Пролетарій» у Харкові в 1930 році. Автор зосередив свою увагу на еміграційних, демографічних процесах, які вплинули на зміну кількості єврейських жінок в Україні в період після Жовтневої революції [6].

У 1930-і роки виходить кілька збірок документальних матеріалів, які висвітлюють життя жінок в СРСР. Серед них – документальний збірник «Жінки в соціалістичному будівництві», до якого увійшли цікаві з точки зору дослідника стенограми нарад жінок-членів ЦВК і ВЦВК з питань становища жінок у СРСР, який відбувся у Москві 22–23 січня 1933 року [7].

Натхнені ідеєю гендерної рівності радянські жінки у той час звернулися до вищого керівництва країни з проханням організувати вивчення жіночої історії країни. Зокрема, жінки-робітниці різних підприємств Ленінграда підкреслювали у своєму листі Йосипу Сталіну, надісланому до Кремля у 1934 році: «Незрозуміло нам, чому це в книгах з історії нашої революції так мало розповідають про працівниць, а ось ми усі 200 жінок, які зібралися для того, щоб тобі листа написати» [8].

Проте у керівництва СРСР була інша думка з приводу феміністських теорій і вивчення жіночої історії. Починаючи з другої половини 1930-х років роботи, присвячені різним аспектам єврейської жіночої історії, стали піддаватися суворій партійній цензурі, а потім взагалі зникли в зв'язку із заборною на розвиток усієї іудаїки.

Так, у 1930-ті роки, під заборону потрапили не тільки «чужі» за духом сіоністські та релігійні жіночі організації, а й структури, створювані самою Комуністичною партією для «вирішення жіночого питання в СРСР». Так, будь-яка згадка про жіночі відділи і жіночі делегатські збори та їх діяльність були видалені з усіх енциклопедій і підручників історії.

Перші підсумки процесу розвитку історіографії єврейського життя досліджуваного нами періоду було підбито у 1933 році у статті Й. Хінчіна «Завдання єврейської марксистської історіографії і архівна справа», яка була надрукована у журналі «Архіви Радянської України». Критично оцінюючи досягнення зарубіжної історіографії, Й. Хінчін, зокрема, зазначав: «Так звана єврейська наука (*Wissenschaft des Judentum*) на всіх етапах свого розвитку, починаючи від буржуазного «просвітництва» (*Haskala*)...завершуючи сучасним соціально-фашистським «їдишизмом» на чолі з пілсудчиківським єврейським науковим інститутом у Вільні, відображала інтереси та прагнення...єврейської буржуазії» [9].

Відповідно до концепції, висунутою радянською історичною наукою, єврейська буржуазна іудаїка в СРСР була тісно пов'язана з буржуазною зарубіжною наукою. Вона не лише «ідеологічно орієнтувалася на західноєвропейську єврейську буржуазію», але й мала організаційний зв'язок «з буржуазно-клерикальними науковими установами». Ця стаття мала свій вплив на подальшу долю наукових досліджень з іудаїки і їх повного згортання у 30-х роках ХХ століття. Заборона на вивчення єврейської історії і культури тривала довгі десятиліття, аж до розпаду СРСР.

Таким чином, після 1930-х років радянська історіографія практично не розглядає діяльність жіночих організацій і обмежується виданням праць, в яких констатується повна рівність прав чоловіків і жінок у період перемоги соціалізму.

Таким чином, центр вивчення теми єврейських жінок в Україні переміщується за кордон.

Взагалі ця ситуація в радянській історіографії контрастувала з ситуацією в інших країнах, наприклад у Польщі, де єврейський жіночий рух безперешкодно розвивався, а його насуцні проблеми обговорювалися як у пресі, так і в науковому середовищі. У період 1920–1930-х років у Польщі виходили два спеціалізовані жіночі видання на їдиш – щотижневий «*Di Froj*» («Жінка») і щомісячний – «*Froyen Shtim*» («Жіночий голос»). Ініціаторами створення та друку цих видань були відомі у Східній Європі діячки єврейського жіночого руху – Пуа Раковські, Рохл Штейн і Лея Прошанські. «*Froyen Shtim*» також був офіційним органом Єврейської жіночої асоціації у Варшаві – провідної структури єврейських жінок у Східній Європі.

На сторінках цих видань регулярно публікувалися талановиті єврейські письменниці з країн Східної Європи, і в тому числі України, в ньому висвітлювалися основні проблеми життя польського, радянського єврейства, в тому числі антисіоністські процеси, репресії проти єврейських націоналістичних партій і релігійних організацій тощо.

У 1930-ті роки в сіоністських колах Європи відбувається дискусія, присвячена рівноправності жінок і чоловіків у майбутній єврейській державі, яка буде створена в Палестині. Деякі її учасники висловилися за створення в сіоністському русі своєрідного «культу жінки». Так, на 3-му Весесвітньому з'їзді «Бейтара» у Варшаві, який проходив у 1938 році, той же Зеєв Жаботинський підкреслив

унікальний характер, який має жінка в процесі заселення Ерец Ізраель. Він порівняв стосунки в єврейській родині з кодексом практичних постанов іудаїзму «Шулхан Арух», створеного у XVI столітті кодифікатором єврейського релігійного права Йосипом Каро, а також відзначив необхідність особливо дбайливого ставлення до єврейських жінок, яке повинно мати «церемоніальний» характер. «Церемонія – «Шулхан Арух» – зазначав, зокрема, Жаботинський, – кодифікація відносин між людьми – це те, що відрізняє людину від худоби. Що відрізняє людину від дикуна культурного? Манери, церемонії. Весь світ – церемонії» [10].

Об'єктом пильної уваги жіноча історія СРСР стала в 1970-і роки, у тому числі в Європі, зокрема, з появою збірки «Придбання видимості. Жінки в європейській історії», яка вийшла під редакцією Ренати Брайденталь і Клаудії Кунз. В одній зі статей під назвою «Любов на тракторі. Жінки в російській революції і після» була дана періодизація радянської жіночої історії, проаналізовано вклад жінок в економіку, науку, підвищення освітнього рівня жінок в Країні Рад [11]. Американські дослідники Р. Стайтс і Г. Лapidус присвятили кілька статей діяльності жінвідділів і їх впливу на самосвідомість радянської жінки [12].

Слід зазначити, що в цілому становлення гендерних досліджень у світовій історичній науці відноситься до 1970-х років. Спочатку світове наукове співтовариство поставилося до виникнення «жіночої історії» (або «історичної фемінології») з великою часткою скепсису. Спроби надати феміністській свідомості історичної ретроспективи, викликали критику з боку вчених-традиціоналістів. До кінця 1970-х років гендерні дослідження набули поширення тільки в США і лише в певних академічних колах. Однак незабаром автори робіт з гендерної історії-представники різних країн досить переконливо довели, що завдання «зробити видимими» всіх безвісних статисток світовій історії необхідна і актуальна для науки.

В деякій мірі можна вважати, що історична фемінологія «повернула» жінок історії. На Заході згадане «повернення» виразилося в появі спеціальних глав у розділах підручників, а також в офіційному визнанні особливої спеціалізації «жіночі дослідження» у вузах Європи та США.

Проведення наукових конференцій з жіночої історії, а згодом – створення наукових центрів і шкіл, було розпочато в 1973 році у французькому місті Жюсю, де відбулася перша конференція на тему «Чи є у жінок своя історія?» У 1977 році у місті Пуатьє, Франція, відбулася наукова зустріч медієвістів, які обговорювали особливості жіночої історії середніх віків, а в 1979 року – Міжнародний круглий стіл (Париж) на тему «Історична демографія і жінка».

Початковий період розвитку даної галузі мав свої труднощі. «Десятиліття невизнання» жіночої історії «зумовило виникнення духу кастовості університетських та інших наукових об'єднань, які ставили на меті вивчення жіночої теми, – зазначала Наталя Пушкарьова. – До кінця 70-х рр. прихильниці нового напрямку утворили якусь єв-

ро-американську субкультуру, що щось подібне до «сестринства вчених-істориків», з властивими жінкам заявами про взаємну підтримку, частими зустрічами з однодумницею і жвавим листуванням» [13].

Проблема проституції серед єврейок у Східній Європі була піднята в монографії Едварда Брістова «Проституція і забобони», яка вийшла в Оксфорді в 1982 році [14]. В окремій главі, присвяченій Росії автор розглядає історію використання «білих рабинь» на чорних ринках і дає аналіз боротьби з цим явищем у 1900–1920-ті роки [15].

Цікавою біографічною роботою, присвяченою життю та діяльності Олександри Коллонтай, стала монографія Каті Портер, що вийшла в Лондоні в 1980 році [16].

Радянська історіографія відгукнулася на даний сплеск інтересу західних істориків до проблем гендерної історії СРСР збіркою «Досвід КПРС у вирішенні жіночого питання», який вийшов у 1981 році і містив більшою мірою переможні реляції з приводу успішного рішення жіночого питання в Радянському Союзі. Питанням історії жінвідділів і становлення гендерної політики радянської держави в період 1920-х років була присвячена одна зі статей збірника, написана М. І. Дубініною [17].

Вже у другій половині 1980-х рр. дослідження жіночої історії в СРСР набувають на Заході великої популярності. Так, виходять дві збірки «Жінки в революційній Росії» під редакцією Каті Портер і «Російські жіночі дослідження» під редакцією Тетяни Мамонової. У них розглядалися питання участі єврейок в революції і створення жіночих організацій в 1920-і рр., особливості єврейських жіночих образів у творі О. Купріна «Пісня пісень» тощо [18].

Важливе місце в англомовній історіографії 1990-х років займають такі фундаментальні роботи, як монографія Венді Гольдман «Жінки, держава і революція. Радянська сімейна політика та соціальне життя, 1917-1936» і книга Лінн Атвуд «Червоні жінки на срібному екрані. Радянські жінки і кінематограф з початку і до кінця ери комунізму», які вийшли в 1993 році в Лондоні та Кембриджі. Перша книга була присвячена аналізу проблеми безпритульності та дитинства, участі жінок у соціальних перетвореннях періоду непу [19]. Друга робота присвячена культурній політиці радянської влади щодо жінок та образу жінки в роботах Ейзенштейна та інших майстрів кінематографії [20].

Джерелознавчий характер мала інша монографія Лінн Атвуд під назвою «Створення нової радянської жінки. Жіночі журнали як творці жіночої ідентифікації, 1922–1953», яка вийшла у світ в 1999 році. У своїй роботі Лінн Атвуд зосередила увагу на радянських журнальних виданнях, що несуть в 1920-ті роки не тільки інформативну, а й пропагандистську спрямованість [21].

Важливою роботою, присвяченою вивченню історії єврейських жінок України в період 1920-х років, стала монографія Наомі Шеперд «Ціна нижче, ніж у рублів: єврейські жінки як повстанці і радикали», яка вийшла в 1993 році у видавництві

Гарвардського університету. Американська дослідниця описує життя і діяльність відомих жінок-радикалів, у тому числі тих, які вплинули на розвиток єврейського жіночого руху в Україні. Однією з таких діячок була Естер (Марія) Фрумкіна, яка починала політичну діяльність як член партії Бунд, а в період 1920-х років була провідною радянською діячкою та пропагувала радикальні ідеї щодо справи вирішення єврейського жіночого питання в Україні. В роботі розглядається також діяльність таких діячок, як Мані Шохат, Берта Паппенхайм, Емма Голдман та інших представниць радикальних організацій і рухів єврейської національності [22].

Серед робіт, присвячених історії жіночого питання в СРСР, які вийшли у 2000-ні роки, слід відзначити монографії Катаріни Кац «Гендер, праця і заробітна плата в Радянському Союзі», яка вийшла в 2001 році і книга Венді Гольдман «Жінки біля воріт. Гендер та індустрія у сталінській Росії», яка вийшла у 2002 році [23].

Діяльність Естер Фрумкіної щодо втілення у життя концепції «червоного іудаїзму» та перебіг подій, пов'язаних із гендерною політикою Радянської держави, була відображена також у довідковому виданні «Біографічний словник єврейських рухів та фемінізму у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, XIX та XX століть», яка вийшла у 2006 році у видавництві Центрально-Європейського університету в Будапешті [24].

На сьогодні гендерний аспект єврейської історії та культури залишається актуальною дослідницькою проблемою. Так, першою монографією, в якій були висвітлені проблеми нової методології єврейських досліджень, яка будується з урахуванням гендерного аспекту, стала книга професора Арізонського університету Хави Тірош-Самуельсон. Автор роботи спробувала інтерпретувати роботи єврейських філософів, істориків, мислителів, які вважаються в сфері єврейських досліджень класичними з точки зору феміністського підходу. Робота складається з тринадцяти оригінальних есе і стосується застосування феміністичних ідей до таких галузей людського знання, як єврейська історія, гносеологія, етика, політична теорія та теологія [25].

На сьогодні єврейська гендерна історія активно розвивається. Проблема історії єврейських жінок займаються провідні наукові центри в Ізраїлі. Так, співробітники Центру вивчення жінок в іудаїзмі імені Фані Готтсфельд-Геллер, який працює при Бар-Іланському університеті, фокусують свою увагу на вивченні ролі, яку відіграли жінки в історії іудаїзму в XX столітті, розвитку руху Хабад в Україні, вивченні гендерних аспектів сучасної єврейської філософії, релігії та культури [26]. Крім того, в Ізраїлі працюють незалежні дослідники цієї теми, одним з яких є Вячеслав Константинов. Його книга «Єврейское население бывшего СССР в 20-м веке», яка вийшла у світ в Єрусалимі у 2007 році, містить аналіз гендерного складу єврейського населення в міжвоєнний період, ролі єврейських жінок у розвитку освіти, медичного обслуговування. Окремі параграфи роботи доктора Константинова присвячені проблемі гендерних відмінностей у со-

ціально-професійній сфері у Радянському Союзі, гендерній структурі єврейської еміграції та іншим важливим науково-дослідницьким проблемам [27].

У 2007 році у Сполучених Штатах була видана унікальна історична енциклопедія, присвячена різним аспектам життя єврейських жінок. До неї увійшли статті, які стосуються історії єврейського жіноцтва України, в тому числі участі жіноцтва у сіоністському русі, емансипації жінок у 1920-ті роки тощо. Видання, до якого увійшло 1 698 біографічних нарисів, 330 статей і більш ніж 1 200 фотографій і ілюстрацій було створено колективом фахівців за редакцією Паули Нуман і Далії Офер. Книга охоплює історію та досягнення відомих єврейських жінок починаючи з біблійних часів до сьогодення, вона містить науково-довідковий матеріал та іменний покажчик [28].

Трагічним сторінкам історії українського єврейського жіноцтва періоду 1920 років був присвячений автобіографічний роман аргентинського прозаїка Едгаро Козаринського «Молдавський сутенер», який вийшов у видавництві «Харвіл секер» у 2007 році. В книзі від імені головного героя – вже літнього єврея Самюеля Варшауера розповідається про події 1927 – 1928 років, коли з єврейських містечок Бессарабії та України вивозили до Аргентини тисячі єврейських молодих жінок. Сутенери обіцяли жінкам єврейських містечок України розкішне життя за океаном, а після прибуття до Америки продавали їх у рабство. Цей твір письменника Козаринського викликав дискусію в американському суспільстві щодо історії єврейського містечка у 1920 роках та був оцінений американською критикою як одна з найбільш вдалих спроб відтворення картини життя євреїв України [29].

Нова книга, яка вийшла у світ у вересні 2008 року у видавництві Мічиганського університету, була присвячена темі, яка практично не була розглянута протягом усієї історіографії ХХ століття, а саме – участі єврейських жінок у процесі розвитку літератури на їдиш. Книга «Ствердження зі штормом: історії єврейських їдишистських письменниць» стала збіркою перекладених та проаналізованих робіт єврейських письменниць. Вона була створена дослідницями Реї Трегевоб і Кетрен Хелерштейн на підставі аналізу поетичних та прозаїчних творів письменниць-єврейок, які писали на їдиш [30]. Усі переклади з їдишу на англійську мову популярних творів свого часу, у тому числі Сари Хамер-Жаклін, Бріни Беркович, Ганни Відерман, Малки Лі, Фруми Гальперн, Рочел Брухес, Паули Франкель-Зальцман, Хави Розенфарб і Рикуди Поташ були виконані вперше. Усього збірка містила аналіз 14-ти творів 9 письменниць. Більшість цих перекладів з англійської було виконано професором поезії і перекладу Університету Британської Колумбії у Канаді Реї Трегевоб.

У творах зображуються численні випробування українського єврейства, їх страждання від нестатків та необхідності боротьби за власне виживання. Особливо виразними є такі твори, як новела Малки Лі «Яблуко її очей» про важке життя переселенців з країн Східної Європи до Нью-Йорка у 1920-ті роки, а також повість Рочел Брухес «Маленький Абрахам» про те, як єврейські діти думали про постійний голод, ізоляцію євреїв у штетлі і зубожіння у далекій Росії. Письменниця Ганна Відерман в оповіданні «Скрипка» відобразила трагічні життєві історії єврейських музикантів у маленьких українських містечках [31]. Письменниця Бріна Беркович у своїй новелі розповідає про створення єврейських господарств в районі Херсона, участь євреїв у загонах Червоної Армії в період утвердження Радянської влади в Україні та пізніше – у 1920-ті роки. Моральній проблемі – справедливості Голокосту – присвячені «Листи до Бога» найбільш відомої з числа авторів цієї збірки – їдишистської письменниці з Канади Хани Розенфарб. У творі відображені проблеми шляху євреїв світу до Голокосту, його справедливості та наслідків.

Назва усієї збірки походила від одного з творів – «Ствердження штормом», яке взято із вірша про вдову, яка бореться зі штормом, що загрожує знищити її врожай. Даний вірш, на думку авторів збірки, став метафорою для історії довоєнної доби та наступних подій Голокосту, «темною хмарою, що насувалася на єврейський народ». Загалом у книзі відображена боротьба єврейських жінок Східної Європи за емансипацію, рівні права у суспільстві, досягнення у сфері мистецтва і культури, намагання зберегти єврейські традиції й звички [32].

У березні 2010 року в США стартувала громадська кампанія «Нанеси єврейську історію жінок на карту», організована групою фахівців-істориків, в рамках якої в інтерактивному режимі кожен бажачий міг відзначити події з історії єврейських жінок на карті США та інших країн. У результаті кампанії матеріали багатьох сімейних архівів євреїв, які проживають у США, стали надбанням громадськості. Багато з цих матеріалів нині доступними на сайті Єврейської жіночої енциклопедії в режимі онлайн [33].

Слід зазначити, що становлення та розвиток жіночої історії як частини сучасної їудаїки вже, безумовно, відбулося, і має як в усьому світі, так і в Україні великі перспективи. Важливе значення для подальшого розвитку даного наукового напрямку матиме розвиток методології та джерелознавства досліджень, а також вивчення персоналій найбільш відомих єврейських жінок України, які жили та працювали в Україні у 1920-ті роки. Подальше наукове дослідження цих питань дозволить заповнити пробіл, що існує в сучасній вітчизняній історичній науці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: Фрумкіна М. Среди еврейских женщин // Коммунистка. – 1921. – №12–13. – С.56–57.; Фрумкіна М. О работе среди еврейских работниц // Коммунистка. – 1921. – №10–11. – С.34–35.
2. Хейфець З. Релігія та єврейка // Безвірник. – 1926. – № 2 (14). – С.11.
3. Шехтман І. Шелк і сталь. – Іерусалим, 2000. – С.11.

4. Там же. – С.177.
5. Семенов Т.И. Еврейское население СССР по полу, возрасту, родному языку и грамотности // Евреи в СССР. – М.: Издательство ОРТа, 1929.
6. Вейцблит И. Рух єврейської людності на Україні. – Харків, 1930.
7. Женщины в социалистическом строительстве.–М.: «Власть Советов», 1933. – 83 с.
8. Письмо старых ленинградских работниц тов. Сталину.– Ленпартиздат, 1934. – С. 5.
9. Хінчін Й. Завдання єврейської марксистської історіографії і архівна справа/ Й. Хінчін // Архіви Радянської України. – 1933. – № 7 – 8. – С. 171 – 182.
10. Шехтман И. Шелк и сталь. – Иерусалим, 2000. – С.11.
11. Becoming Visible. Women in European History. Ed.by Renate Bridenthal and Claudia Koonz. – London–Boston: Houghton Mifflin Company, 1977. – 493 pp.
12. См., например: Lapidus, G.W. Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change. – Berkeley: University of California Press, 1979; Stites R. The Women's Liberation Movement in Russia. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978; Stites R. Revolutionary Dreams. – Oxford: Oxford University Press, 1989.
13. Пушкарева. – С.186.
14. Prostitution and Prejudice. The Jewish Fight against White Slavery: 1870–1939 by Edward J. Bristow. – Oxford: Clarendon Press, 1982. – 340 pp.
15. Там же.
16. См.: Alexandra Kollontai. A biography by Cathy Porter. – London: «Virago», 1980. – 537 pp.
17. Дубинина Н. И. Победа великого Октября и первые мероприятия партии в решении женского вопроса // Опыт КПСС в решении женского вопроса. – М., Мысль, 1981. С. 14–34.
18. Women in Revolutionary Russia by Cathy Porter. – Cambridge: Cambridge University, 1987. – 48 p.; Russian Women's Studies. Essays on Sexism in Soviet Culture by Tatyana Mamonova. – London: Pergamon Press, 1989. – 179 pp.
19. Див.: Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936 by Wendy Z.Goldman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 351 pp.
20. Див.: Red Women on the Silver Screen. Soviet women and cinema from the beginning to the end of the Communist era. Ed by Lynne Attwood. – London: Pandora Press, 1993. – 272 pp.
21. Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Femaly Identity, 1922–1953 by Lynne Attwood. – London, 1999. – 213 pp.
22. A price below rubies: Jewish women as rebels and radicals by Naomi Shepherd. – Cambridge: Harvard University Press, 1993. – 336 pp.
23. Див.: Gender, Work and Wages in the Soviet Union. A legacy of Discrimination by Katarina Katz. – London, 2001. – 282 pp.; Women at the gates. Gender and industry in Stalin's Russia by Wendy Z. Goldman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 294 pp.
24. Biographical dictionary of women's movements and feminisms in Central, Eastern and South Eastern Europe, the 19th and 20th Centuries by Francisca de Haan, Krasimira Daskalova, Anna Loutfi. – Budapest and New York: Central European University Press, 2006. – 683 pp.
25. Women and gender in Jewish philosophy by Hava Tirosh Samuelson. – Bloomington: Indiana University Press, 2004. – 364 pp.
26. Див.: <http://www.hellercenterforjewishwomen.org/>
27. Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX-м веке. – Иерусалим: Лира, 2007. – 309 с.
28. Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia by Paula Hуman, Dalia Ofer. – N-Y: Jewish Publication Society, 2006.
29. The Moldavian Pimp by Edgardo Cozarinsky. – Harvill Secker, 2007. – 112 pp.
30. Arguing with the Storm: Stories by Yiddish Women Writers by Rhea Tregebov. – N-Y: The Feminist Press at CUNY, 2008. – 128 pp.
31. Там же.
32. Там же.
33. Див.: Putting Jewish Women On The Map by R.Ghert-Zand// <http://truthpraiseandhelp.wordpress.com/2010/03/10/putting-jewish-women-on-the-map/>

УДК 351.713: 94(477) “1925/1928”

Д.В. АРХІРЕЙСЬКИЙ

КАДРОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ МИТНИХ СТРУКТУР УКРАЇНИ В 1925-1928 РОКАХ

Архірейський Дмитро Володимирович – доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат історичних наук, доцент

У статті аналізуються особливості кадрової роботи митних установ Радянської України в 1925-1928 рр.

Ключові слова: митна система, митні установи, митниця, Митний статут, кадри.

В статье анализируются особенности кадровой работы таможенных учреждений Советской Украины в 1925-1928 гг.

Ключевые слова: таможенная система, таможенные учреждения, таможня, Таможенный устав, кадры.

In the article analysed the features of skilled work of custom establishments of soviet Ukraine in 1925-1928 are examined.

Keywords: custom system, custom establishments, custom, Custom regulations, shots.

© Д.В. Архірейський, 2011

Вступ. Успішність та ефективність будь-якої організації, установи, відомства тощо визначаються насамперед якістю кадрів. Радянська митна справа, особливо її українська складова, рідко ставала предметом історичних досліджень. Втім, якщо ор-

ганізаційно-структурні аспекти митної проблеми ще якось привертали увагу науковців, то кадрова робота радянських митних установ фактично не вивчалась. Це робить відповідні дослідження цілком актуальними.

Постановка завдання. Стаття присвячується дослідженню особливостей та тенденцій кадрової роботи митних установ Радянської України в 1925-1928 рр., у період між затвердженням двох перших комплексних нормативних актів із радянської митної справи – Митного статуту (грудень 1924 р.) і Митного кодексу (грудень 1928 р.) СРСР.

Результати дослідження. 12 грудня 1924 р. Центральний виконавчий комітет (ЦВК) СРСР затвердив Митний статут Радянського Союзу, перший кодифікований союзний акт з митної справи. Митний статут, крім іншого, визначав структуру Радянської митної системи, а також деякі аспекти кадрової діяльності останньої. Загальний контроль над митною справою по всій території радянської держави належав Наркомату зовнішньої торгівлі (НКЗТ) СРСР. Митною системою керувало Головне митне управління (ГМУ), очолюване начальником. При урядах союзних радянських республік, у тому числі УСРР, перебували спеціальні уповноважені НКЗТ СРСР, яким надавалося право створення і керування відділеннями ГМУ у відповідних республіках [13]. Середньою ланкою митної системи були районні (дільничні) митні інспекторські управління. Дільничні інспектори керували діяльністю окремих груп територіальних митних установ. До останніх, за Статутом, належали митниці трьох розрядів (1-го, 2-го та 3-го) і митні пости. На чолі кожної митної установи перебували управляючі, посадові відмінності між якими визначалися рівнем їхньої фінансової компетенції [13].

Чотири статті Митного статуту (відділ 5 «Про митних службовців») присвячувалися деяким аспектам кадрової роботи митників: питанням призначення, переміщення на посадах, звільнення та прийому на службу; переліку того, що митникам заборонялося робити; робочому часові.

Аналізуючи Митний статут, можна дійти висновку, що призначення на ключові, керівні посади у митні установи було прерогативою центральних органів Радянської митної системи, проте залишався вплив на митну кадрову політику з боку урядів союзних радянських республік та їх партійного керівництва. Така практика існувала і до затвердження статуту, адже в першій половині 1920-х років ЦК КП(б)У направляв обраних комуністів на посади управляючих українських митних установ [2, арк. 22, 32]. Таким чином, затвердження Статуту не означало завершення процесів централізації Радянської митної системи настільки, аби унезалежити ГМУ НКЗТ СРСР від впливу союзних республік, принаймні у питаннях кадрової політики митного відомства.

Подібна ситуація, ясна річ, зберігалася і в 1925 р. Наприклад, у березні саме по лінії ЦК КП(б)У вирішувалося питання про переведення управляючого Бердянською митницею Муша на посаду доглядача складу Харківської митниці, аби він там «мав можливість набути кваліфікацію з усіх галузей митної роботи, а потім доцільно (був) використаний». ЦК КП(б)У не заперечував, аби на звільнену посаду управляючого Бердянською митницею з Харкова був переведений комуніст Бородін [14, 185].

Стаття 27 Митного статуту свідчить про те, що митне керівництво намагалося боротись із зловживанням митними співробітниками своїм службовим становищем з метою особистого збагачення. Це означало, що подібне в радянських митних установах того часу відбувалося [13].

Після затвердження Митного статуту в Україні були скасовані Київська та Харківська митні інспекторські дільниці (не інакше як для оптимізації системи керування митними структурами на території УСРР), а також представництво ГМУ в УСРР, замість яких у Харкові створювалось Українське відділення (УВ) ГМУ НКЗТ СРСР. Одеська та Харківська митниці 1-го розряду отримували статус районних [14, 187]. У тому ж році статус районних отримали також Київська, Волочиська, Кам'янець-Подільська та Миколаївська митниці 1-го розряду і Шепетівська 2-го.

Одеська районна митниця в середині 1920-х років була найзначущішою та найчисельнішою митною установою України. Одеські дослідники зазначають, що тоді «штат митниці складався з 224 чоловік, з яких більше половини з нижчою освітою, комуністів було 49 осіб. Окрім оформлення суден, митниця контролювала 7 пакгаузів, 4 навіси, 11 погребів, склади чайної і джутової фабрик, канатного заводу, фруктові склади» [10, 67]. Структурно до складу Одеської районної митниці входили Тираспольська та Рибницька митниці [10, 67].

В цілому на цей час (початок 1925) Радянське митне відомство нараховувало 266 митних установ і 5710 штатних працівників [9, 126, 127; 11, 11].

У зв'язку із структурною реорганізацією митної системи постала проблема вдосконалення й кадрової підготовки митників. З цією метою в 1925 р. при районних митницях і митницях 1-го та 2-го розрядів утворювалися атестаційні комісії у складі трьох членів: управляючого митницею (голова), спеціального емісара ГМУ та представника профспілки. Циркуляром ГМУ від 2 травня на ці комісії «покладалося вирішення питань, пов'язаних із зарахуванням та звільненням співробітників у межах прав, наданих управляючим митницями» [14, 191]. Таким чином, комісії вирішували питання, що мали відношення до прийому та звільнення митних працівників, окрім керівного складу. Протоколи місцевих комісій з даними про керівний склад подавалися на розгляд центральної атестаційної комісії, що працювала безпосередньо при ГМУ. З незрозумілих причин наказом ГМУ від 19 квітня 1926 р. атестаційні комісії були скасовані. В подальшому прийом на митну службу здійснювався за обов'язковим узгодженням з місцевими органами ОДПУ (прикордонної охорони) [14, 191].

У травні 1925 р. з'явилося кілька директив, які коригували кадрову роботу митних установ України. Зокрема, циркуляр ГМУ СРСР від 2 травня визначав коло прав та обов'язків управляючих митницями [14, 191]. Управляючим районними митницями та митницями 1-го і 2-го розрядів надавалося право призначення та звільнення деяких категорій митних працівників. Інший циркуляр ГМУ від 2 травня, як уже зазначалося, впроваджував при митницях атестаційні комісії.

27 травня 1925 р. вийшов циркуляр ГМУ «Про призначення на посади у митні органи», в якому зазначалося, що «всі співробітники районних митниць та митниць I і II розрядів призначаються, переміщуються та звільняються управляючими цими митницями за необхідністю. Призначення, переміщення та звільнення керівного складу та співробітників, окрім контролерів митниць III розряду і митних постів, надавалося управляючим районними митницями за поданням митних установ, окрім молодшого персоналу митниць III розряду (кур'єрів, сторожів, прибиральників і двірників), призначення та звільнення яких здійснювалося управляючим митницею» [7, арк. 45, 46; 8, арк. 86; 14, 191]. Очевидно це пояснювалося тим, що Митний статут 1924 р. не зовсім чітко і повно регулював порядок прийому, переміщення на посадах та звільнення з митної служби.

Виникла необхідність і в більш точному визначенні кола прав та обов'язків управляючих новоствореними районними митницями. У цьому зв'язку 31 липня 1925 р. начальником ГМУ А. Потяєвим було затверджено «Положення про управляючих районними митницями», в якому говорилося, що «управляючий районною митницею видає безпосередньо розпорядження по митних установах свого району, підпорядковується безпосередньо ГМУ, йому належить у його районі адміністративна влада у тому ж обсязі, як і керованої ним митниці I розряду. Всі питання, порушені управляючими митницями II і III розрядів та митними постами, вирішувались управляючим районною митницею, за винятком безпосередньо поданих до ГМУ справ по статзвітності, застосуванню тарифу до товарів, накладенню стягнень на відповідальних осіб транспорту та скарг на рішення митниць про контрабанду» [14, 191].

На межі 1925 і 1926 років виникла ідея створення при місцевих митних установах гуртків з вивчення митної справи. На думку ініціаторів цього заходу, це мало сприяти підвищенню кваліфікації діючих митників. З'явився відповідний циркуляр ГМУ, за яким організація гуртків покладалась на найбільш досвідчених і грамотних співробітників. Гуртки мали контролюватися партосередками. Як зазначає В. Чорний, гуртки мали висвітлювати такі питання: значення радянської державної монополії зовнішньої торгівлі та роль у цьому митного відомства; радянські митна політика і митний тариф, митні структури; зовнішня і внутрішня служби митних установ та їх зв'язок між собою; застосування митного тарифу на практиці; боротьба з контрабандою, цілі останньої, шкода від неї радянській промисловій політиці. Митні установи були зобов'язані періодично звітувати перед ГМУ про досягнення навчальних гуртків [14, 193].

Передбачалося, що значну допомогу у справі підвищення митниками їх професійної кваліфікації, в тому числі в ході діяльності вищезгаданих гуртків, мала надати спеціальна фахова література, яка поступово накопичувалася в бібліотеках митних установ. Головне митне управління, як і всі його попередники, розсилало на місця будь-яку літературу (збірки, журнали тощо), що мала відношення

до митної справи. Зокрема, в 1918 р. до митниць були направлені «Державний вісник» та «Збірка Міністерства торгівлі і промисловості», у 1921 р. – журнал «Митний вісник», у 1924 р. – щомісячний статистичний огляд «Зовнішня торгівля», у 1927 р. – журнал «Радянська торгівля». За даними дослідників, у бібліотеці Харківської митниці станом на 22 листопада 1918 р. знаходилися збірки циркулярів російського Департаменту митних зборів за 1893–1915 рр. [14, 193]. Митне керівництво наполягало, аби співробітники митних установ і самостійно купували та опановували митну літературу.

Якщо радянське державне керівництво і вважало митне відомство силовим органом влади, то явно другорядним. Тим не менш, як це було притаманно будь-яким іншим державним органам влади, митна служба дотримувалася обов'язкового для всіх режиму секретності, здійснювала політичну цензуру, щільно співпрацювала із структурами Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) тощо. Все це, звичайно, викликалося як загальнодержавними міркуваннями (монополія комуністичної партії на владу мала бути поза всяким сумнівом), так і специфікою митної діяльності (боротьба з контрабандою дійсно вимагала певної секретності, особливо у прикордонних районах). У лютому 1926 р., скажімо, старший інспектор Одеського Окрліту направив листа управляючому Одеською митницею, в якому зазначив: «... За відомостями, що є в Одеському ОКРЛІТІ, деякі співробітники Вашої Таможні, що проводять догляд і працюють у Поштовому Відділі, беруть для читання додому літературу, що прибуває з-за кордону.

Крім того, беруться ними також білогвардійські російські газети, якими відправники загортають матеріял для посилок.

Просимо встановити такий порядок у цій роботі, аби можливість користування співробітниками Митниці зазначеними матеріялами було скасовано, а література, яка лишається після упаковки, негайно передавалась нашому співробітникові при Митниці для знищення її.

Крім того, просимо всіляко допомогати нашому співробітникові при виконанні наших завдань, яких ми маємо, так від місцевих, як і від центральних органів по цілій низці питань»¹ [4, арк. 3].

Одеська митниця відреагувала швидко, вже 4 березня видавши відповідний наказ № 89/с, за яким експерти-товарознавці зобов'язувалися реєструвати будь-який друкований матеріял, що знаходився у закордонних посилках; інспектори мали стежити, аби митники ні в якому разі не читали ці матеріяли; завідуючий поштово-пасажи́рським відділом мав організувати розміщення такого матеріялу у спеціальному зачиненому приміщенні [4, арк. 5].

У листопаді 1926 р. митні установи України одержали циркуляр ДПУ такого змісту: «У зв'язку з наближенням Всесоюзного перепису населення..., який відбудеться в поточному грудні ц. р. і з метою усунення можливих випадків розголошення мобілізаційної чи секретної роботи установ, Окрвідділ ДПУ просить зробити розпорядження своїм працівникам, як штатним, так і нештатним,

що займаються секретним діловодством, у переписних картках у графах про місце служби та вид занять (а саме: 1. В особовому аркуші п. 12 «заняття, становище в занятті і галузь праці», графи «а» – «посада», «в» – «вид виробництва»; 2. У сімейній картці п. 4 графа «г» – «вид виробництва» і п. 21 графа «становище в основному занятті») – не зазначати: «діловод Секретної Частини», шифрувальник, «зав. секр. шифр. частиною» і т. п. назви, що розкривають існування секретних, шифрувальних і їм потрібних органів і специфічність роботи, яка виконується відповідним співробітником. Замість цього слід... зазначати назви відділення чи відділу Вашої установи, до складу якої входить секретна чи шифрувальна частина та посада, що за тарифікацією дорівнює існуючій посаді. До партійного листування це не відноситься» [1, арк. 26].

Як бачимо з тексту цього циркуляру, співробітники митних установ поділялися в цей час на штатних і позаштатних. Поза штатом працювали, наприклад, експерти-товарознавці. Одеська митниця в 1927 р. для здійснення експертизи специфічних товарів, скажімо килимів, що вивозилися за кордон, запрошувала, як правило, працівників окружної Політосвіти, Головнауки або місцевого музею [5, арк. 30, 32]. Значною була роль вантажників, які поза штатом митних установ залучалися до вантажно-розвантажувальних робіт на митних складах тощо. Наприклад, 10 січня 1928 р. міжвідомча нарада представників Одеської митниці та артілі Дніпровського держпароплавства розглядала питання «про закріплення постійного кадру робочої сили (вантажників) до пакгаузних місць Митниці» [6, арк. 11].

У 1926 р. митна система СРСР нараховувала 218 окремих установ і 5450 чоловік особового складу [11, 11]. До початку 1927 р., внаслідок перманентних структурних реорганізацій, кількість установ і їх штат значно скоротились: їх стало 160 і близько 3 тисяч осіб відповідно [11, 12].

Незважаючи на те, що Українське відділення ГМУ Наркомторгу СРСР фактично існувало, відповідно до Митного статуту 1924 р., з 1925 р. положення про цей митний структурний підрозділ було затверджено лише 18 січня 1927 р. заступником наркома зовнішньої торгівлі СРСР К. Максимовим [12, 83]. Цілком ймовірно, що таке затягування стало наслідком відсутності детальних норм функціонування цього органу в Митному статуті, а також певною невідповідністю цих норм практиці. Тобто виникла необхідність більш детально і реалістично прописати такі норми в окремому директивному документі. «Положення про Українське Відділення ГМУ» містило, крім іншого, деякі кадрові аспекти. В ньому, зокрема, зазначалося, що начальник УВ та його помічник призначалися, переміщувалися по службі та звільнялися з неї виключно наркомом зовнішньої торгівлі СРСР, втім, за погодженням з урядом УСРР. У свою чергу, начальник УВ мав право призначати, переміщувати та звільняти управляючих та помічників управляючих митницями 2-го та 3-го розрядів, підпорядкованих відділенню, а також інших службовців УВ ГМУ. Крім того, начальник УВ мав право

здійснювати зміни у межах діючих штатів особового складу підлеглих відділенню митних установ. Управляючі, помічники управляючих та інспектори митниць 1-го розряду, підпорядкованих відділенню, а також інспектори самого відділення призначалися, переміщувалися по службі та звільнялися начальником ГМУ НКЗТ СРСР за поданням начальника УВ. Особовий склад територіальних митних установ призначався, переміщувався та звільнявся відповідними управляючими [14, 195].

Одним із шляхів централізації Радянської митної системи була уніфікація митного форменого одягу. Ця проблема чекала свого вирішення ще від початку 1920-х років. У лютому 1927 р., будучи ще заступником начальника ГМУ, Винокур звернувся з листом-зверненням з цього приводу до начальників відділень ГМУ у союзних республіках і управляючих прикордонними митницями. Він, зокрема, наполягав, аби митники, які по службі мали справу з іноземцями, працювали у формі. У той же час, посилюючись на відсутність коштів у митного відомства, Винокур перекладав вирішення проблеми обмундирування на низові митні установи і самих митників. Увага акцентувалася на тому, що митники здатні обмундируватися за власний кошт, адже у них, мовляв, зросла зарплатня. Митним керівникам рекомендувалося, крім того, брати на цю справу кредити у місцевих швейних кооперативах [3, арк. 20].

З метою подальшої централізації Радянської митної системи керівництвом ГМУ СРСР буквально нав'язувалися митним установам союзних республік єдині, однакові стандарти кадрової роботи. Циркуляром від 12 травня 1927 р., наприклад начальникам відділень ГМУ у республіках, районним митним інспекторам, управляючим самостійними, районними і 1-го розряду митницями пропонувалося відмовитися від існуючих анкет митних працівників, а натомість надавати в місцеві органи ОДПУ (прикордонну охорону) такі дані про новоприбулих: «1) прізвище, ім'я, по-батькові; 2) рік, місце народження; 3) освіта; 4) сімейний стан і члени родини; 5) на яку роботу приймається в митустанови; 6) місце перебування і посади, що посідав до і після революції; 7) партналежність; 8) членство в профспілці; 9) адреса» [3, арк. 59].

Відповідно до резолюції ВУЦВК «Про раціоналізацію, здешевлення та поліпшення радпарату» від 12 жовтня 1927 р., яка в цілому відповідала й структурно-кадровій політиці загальнорадянського митного відомства, керівництво УВ змушене було орієнтуватися на подальше скорочення своїх структур і штатів. Якщо до жовтня 1927 р. на території України працювали 19 митних установ, то після ліквідації Піщівської, Гусятинської та Тираспольської митниць їх залишилося 16. За період від 1 жовтня 1926 р. до 1 жовтня 1927 р. штати митних установ України скоротились із 681 до 441 одиниці [14, 200, 201], тобто майже на 35 %. На 1 грудня 1927 р. апарат управління самого УВ нараховував усього 63 штатні одиниці [14, 202]. На всій території СРСР кількість митних установ скоротилась до 160, а чисельність митників становила у 1927 р. близько 3 тисяч осіб [9, 127; 11, 12].

Скорочення продовжувались і в подальшому. 8 березня 1928 р. наказом по ГМУ Наркомторгу СРСР з 1 лютого цього ж року в радянських митних установах запроваджувалися нові штати. Стосувалося це й установ Українського відділення. Апарат УВ об'єднувався з Харківською митницею і відтепер нараховував 60 співробітників [14, 204].

За профілем роботи особовий склад митних установ у цей час поділявся на п'ять категорій: адміністративні працівники, включаючи керівників усіх рангів, оперативники, фахівці (інспектори та контролери, тобто найдосвідченіші спеціалісти), технічний персонал, обслуговуючий персонал.

На 25 травня 1928 р. до митних установ УСРР відносились: управління УВ разом із Харківською митницею, Одеська, Шепетівська, Волочиська, Миколаївська, Маріупольська, Кам'янець-Подільська, Херсонська, Бердянська митниці та Очаківський митний пост. Радянська митна система в цілому в цей час нараховувала 132 установи та 2279 чоловік особового складу [11, 12].

Звичайно, керівники митних установ не завжди дотримувались існуючих законів і правил прийому на службу і звільнення з неї, про що, наприклад, свідчить лист-роз'яснення начальника ГМУ Винокура від 19 березня 1928 р. Звертаючись до начальників відділень ГМУ, районних митних інспекторів та управляючих самостійними митницями, він, зокрема, писав: «Останнім часом до ГМУ надійшла низка скарг щодо неправильного звільнення (інспекторів, контролерів) з висуванням претензій на оплату утримання за час від дня звільнення на місці до дня видання (відповідного) наказу по ГМУ».

Скаржники цілком правильно посилаються на 26 ст. Митного статуту і на положення про (митні) відділення, де ясно визначена група відповідальних працівників (у тому числі інспектори та контролери), прийом, звільнення та переміщення яких здійснюється Головним Митним Управлінням за поданням Начальників Відділення, Районних Митних Інспекторів та Управляючих самостійними митницями.

Між тим, на практиці... виходить суцільне порушення існуючих положень, внаслідок чого держава зазнає матеріальних збитків...

Головне Митне Управління, надаючи широкі права із добору особового складу на місцях, все ж таки наполягає на необхідності законного оформлення змін в особовому складі відповідальних працівників місць.

Необхідно перед тим, як видавати наказ на місці, узгодити з ГМУ питання звільнення, переміщення чи призначення відповідальних працівників і потім вже видавати наказ із посиланням на розпорядження ГМУ» [6, арк. 49].

Отже, бачимо, що подібними розпорядженнями керівництво ГМУ прагнуло поставити кадрову складову митної діяльності під свій повний контроль. Права митних керівників середньої ланки все більше і більше звужувались за рахунок розширення повноважень вищого керівництва ГМУ Наркомторгу СРСР. Подібні тенденції кадрової політики радянського митного відомства, ясна річ, одночасно вели і до більшої централізації останнього, в

тому числі за рахунок зменшення впливу на митну справу союзних радянських республік.

Необхідність підвищення професійної кваліфікації митних службовців вимагала налагодження постійного стажування молодих митників, випускників вищих навчальних закладів, а також організації практики. З одного із звітів ГМУ за січень 1928 р. видно, що в цей час Харківська та Одеська митниці входили до переліку 15 радянських митних установ, де проходили стажування або митну практику молоді митники [14, 205].

Характерно, що стажування і практика, як свідчить тодішня митна відомча документація, виявлялися необхідними не тільки для новоприбульців. Часто-густо призначені по партійній лінії нові керівники митних установ не мали абсолютно ніякого практичного митного досвіду, і цю ситуацію мали виправляти стажування чи практика подібних осіб в інших митних установах і на інших посадах (приклад вищезгаданого Муша це підтверджує). Виправляючи ситуацію, ГМУ Наркомторгу СРСР 12 червня 1928 р. видало наказ «Про добір керівного складу митних установ і представлення ревізуючими оцінок керівників митних установ», в якому, зокрема, зазначалося, що «деякі управляючі митницями, незважаючи на тривалі строки перебування у митному відомстві, не знають митної справи, чому й не можуть проявити відповідально-го керівництва установою. Перекладаючи відповідальність на інших працівників, такі управляючі, замість вивчення справи та безпосередньо керівної роботи, продовжують комісарити» [14, 205].

Звичайно, така ситуація склалася і внаслідок попередньої державної політики більшовизації державних установ і відомств. Належність до правлячої компартії у попередній час вважалась більш вагомим чинником, ніж практичний досвід, здобутий ще у дореволюційний період. Заміна дореволюційних фахівців при керуванні митними структурами на членів компартії була важливою складовою кадрової політики в першій половині 1920-х років. У другій же половині десятиліття ставало очевидним, що далеко не всі управляючі-комуністи забажали стати справжніми професіоналами, вважаючи партійну належність важливішою за професійний досвід. Це становило явну загрозу Радянській митній системі, тому керівництво останньої вирішило нарешті внести корективи у кадрову політику. Як зазначає В. Чорний, «з метою добору відповідного керуючого складу митних установ, начальникам відділень ГМУ і районним митним інспекторам пропонувалось не приймати зі сторони кандидатів на посади управляючих і помічників управляючих, а висувати їх із числа працюючих у митному апараті й добре обізнаних з митною справою» [14, 205].

Безумовно, повною мірою це стосувалося й добору кадрів для митних установ УВ. Аналіз зміни концепції добору і підготовки керівних кадрів для радянської митної системи в цей час дозволяє зробити й деякі інші висновки. Фраза «не приймати зі сторони» міститься в тексті наказу не випадково. Уявити, що в попередній період кандидатів на керування митними установами брали просто з

вулиці, звісно, неможливо. Натомість відомо, що значний вплив на добір керівних кадрів українських митних структур мали партійні організації УСРР, насамперед ЦК КП(б)У. Очевидно, що саме партійний вплив і мався на увазі керівництвом ГМУ Наркомторгу СРСР. Остаточна централізація та уніфікація Радянської митної системи потребувала ліквідації будь-яких інших центрів впливу на діяльність митних установ, у тому числі й на кадрову роботу. На наш погляд, під виглядом удосконалення добору керівного складу митних установ верхівка ГМУ прагнула повністю замкнути всі радянські митні структури на собі, обірвавши будь-які їх зв'язки з керівництвом тих союзних республік, на чий території вони перебували.

Впродовж 1928 р. йшла розробка Митного кодексу СРСР, іншого комплексного нормативного акта з радянської митної справи, затвердженого наприкінці 1928 р. Окремі положення цього документа визначали на далеке майбутнє й кадрові аспекти митної діяльності в Радянському Союзі.

Висновки. Прийнятий наприкінці 1924 р. Митний статут СРСР визначав подальший розвиток радянської митної справи, включаючи й її кадрову складову. Проте цей нормативний акт залишив у

силі певний вплив на митне відомство, в тому числі й добір деяких категорій митних службовців союзних республік. Протягом 1925-1928 рр. Головне митне управління Наркомторгу СРСР всіляко обмежувало подібні впливи, намагаючись повноцінно контролювати всі аспекти і складові радянської митної справи.

У період після затвердження Митного статуту зростає вага професійної компетентності митників, яка в попередній, післяреволюційний час нівелювалася належністю до правлячої компартії. Розвиток професійної придатності забезпечували спеціальні курси з вивчення митної справи, опрацювання митної літератури, стажування та практика для молодих спеціалістів. Тимчасово діючі атестаційні комісії мали визначати рівень професійної компетентності митників з усіма відповідними наслідками.

Серйозна економічна ситуація в країні змушувала урядовців постійно економити державні кошти і ресурси, в тому числі шляхом зменшення числа управлінських структур і скорочення штатів. У митній сфері України також спостерігається стійке і поступове скорочення митних структур і штатів.

У подальшому кадрову роботу митних установ України і Радянського Союзу взагалі визначав Митний кодекс СРСР, прийнятий у грудні 1928 р.

ПРИМІТКА:

¹Збережено лексику та орфографію документа.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Житомирської області. – Ф. 2586, оп. 1, спр. 6.
2. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-422, оп. 1, спр. 3.
3. Там само. – Ф. Р-962, оп. 1, спр. 67.
4. Там само. – Спр. 68.
5. Там само. – Спр. 76.
6. Там само. – Спр. 77.
7. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-341, оп. 1, спр. 2420.
8. Там само. – Оп. 4, спр. 1.
9. Кисловский Ю.Г. История таможи государства Российского. 907-1995 / Ю.Г. Кисловский. – М.: Автор, 1995.
10. Одесской таможе 200 лет. – Одесса: ОКФА, 1995.
11. Отдельные этапы развития централизованного руководства таможенным делом в России. Государственный таможенный комитет Российской Федерации // Алексеев А., Боярский Г., Дуров А., Котяев А. Символы таможенной службы России. – М.: Русь, 2003 [Электронный ресурс] / А. Алексеев – Режим доступа: svts.ru/pics_art/link268.pdf
12. Павлов А. П. Українська митниця на шляху відродження та розвитку: правові та історичні аспекти / А.П. Павлов. – К.: Акцент, 2002.
13. Таможенный Устав Союза ССР (утв. ЦИК СССР 12.12.1924) // Законодательство СССР // Законодательство // Леваневский Валерий Станиславович (Правовая библиотека. Законодательство России, Беларуси, Украины и других стран) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssр6967.htm>
14. Чорний В. Україна і митна справа: Історичний нарис / В. Чорний. – К.: Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр «КВІЦ», 2000.

УДК 94(477) «1950/1960»(045)

В.Ф. ЛИСАК

СІЛЬСЬКА РАДА В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ У 1950 – 1960-Х РР.**Лисак Вікторія Феофанівна** – кандидат історичних наук, доцент Маріупольського державного університету

У статті аналізується один з аспектів громадсько-політичного життя сільської громади України 1950 – 1960-х рр. у контексті повсякденного життя – сільські ради. На основі аналізу звітів радянських і партійних органів, протоколів сесій сільських рад та матеріалів скарг і заяв сільських громадян автор дійшов висновку, що сільські ради як осередки громадсько-політичного життя були одними з чинників, які формували життєву позицію селян в умовах радянсько-партійної дійсності.

Ключові слова: повсякденність, сільська громада, сільська рада, громадсько-політичне життя.

В статье анализируется один из аспектов общественно-политической жизни сельской общины в контексте повседневной жизни – сельские советы. На основе анализа отчетов советских и партийных органов, протоколов сессий сельских советов и материалов жалоб и заявлений сельских граждан автор пришел к выводу, что сельские советы как центры общественно-политической жизни были одними из составляющих, которые формировали жизненную позицию крестьян в условиях советско-партийной действительности.

Ключевые слова: повседневность, сельская община, сельский совет, общественно-политическая жизнь.

In the article analysed has been studied as the one of aspects of social and political life of Ukraine in 1950 - 1960 in the context of daily life. It has been analyzed the basic documents, reports of soviet and party organs, minutes of meetings of village councils and materials of complaints and application of rural citizens. The author has concluded that the village councils as the centers of social and political life shaped the life position of Ukrainian peasants in conditions of Soviet reality.

Keywords: daily life, rural communities, village council, public and political life.

© В.Ф. Лисак, 2011

Сільська громада в історії українського селянства посідає виняткове місце. Дослідники визначають, що сільська громада за своїм змістом являла собою цілісний соціально-економічний і правовий організм. Їй були притаманні такі громадські структури, як органи самоврядування, норми соціальної регуляції (звичаєве право, мораль, взаємодопомога), норми публічного життя та багато іншого. Усі вони перебували у тісному взаємозв'язку і пронизували буденне існування сільської спільноти.

У 1950 – 1960-х рр. сільська громада України перебувала під впливом радянсько-компартійної ідеології і увібрала в себе специфічні форми життєдіяльності, які впроваджувала офіційна влада. Саме вони становили суть громадського життя селянства і демонстрували його участь в управлінні державою. Сільські і селищні ради як елемент громадсько-політичного життя сільської спільноти виконували роль органів місцевого самоврядування, якість та рівень функціонування яких впливали на буденне життя селян і формували життєву позицію селянства як відповідь на існуючу дійсність.

Актуальність обраної для дослідження теми пов'язана насамперед з необхідністю вивчення громадсько-політичного життя селянства у 1950 – 1960-х рр. в контексті повсякденного буття. Оскільки сільські ради декларувалися як демократична форма громадсько-політичного життя села, доцільним є визначення їх місця й ролі в житті сільської спільноти і впливу на формування життєвої позиції українського селянства.

Метою даної статті є вивчення сільських рад України як складової громадсько-політичного життя селянства у 1950 – 1960-х рр. Автор вважає до-

цільним проаналізувати зміни, які відбувалися в контексті адміністративно-територіальної реформи і стосувалися сільських рад, охарактеризувати основоположні документи, які визначали сутність і функції сільських рад, визначити роль і місце органів місцевого самоврядування в житті села.

Історіографічну базу статті складають праці таких авторів, як В. М. Даниленко, В. К. Баран, І. М. Романюк, І. В. Рибак, Г. Г. Кривчик, П. П. Панченко та інших [1, 2, 17, 22, 23, 24]. У них проаналізовано сутність суспільно-політичного життя в Україні у 1950 – 1960-х рр. та умови існування села і селянства. Вагоме значення для розуміння громадсько-політичних змін на селі мають праці В. А. Маланчук [18]. Попри величезну роль зазначених праць у вивченні життєдіяльності села і сільської спільноти проблема сільських рад в громадсько-політичному житті селянства 1950 – 1960-х рр. у контексті повсякденного буття не стала предметом окремого дослідження.

Джерельну базу статті складають документи, які встановлювали норми суспільно-політичного життя і визначали функції органів місцевого самоврядування, а також статистичні дані, які опубліковані у щорічниках народного господарства. Комплексний аналіз ролі і місця сільських рад у житті села став можливий за допомогою вивчення документів, які зберігаються в центральних та обласних архівах України. Це перш за все звіти перевірок радянськими та партійними органами діяльності сільських рад, протоколи сесій сільських рад, заяви, листи та скарги сільських громадян тощо.

Основні засади суспільно-політичного, економічного та господарського життя в УРСР у 1950 –

1960-х рр. було визначено в Конституції України 1937 р. Політичну основу життя складали Ради депутатів трудящих. Для села органами державної влади виступали сільські й селищні ради. У статті 74 Розділу VII Конституції були визначені питання, які входили до відання місцевих Рад [16].

Засади демократичного підходу в житті сільської спільноти були тісно пов'язані насамперед з виборами до Рад. Вибори були важливим моментом у політичному житті сільської громади. Кожні два роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, за нормою: один депутат не менш ніж від 100 і не більше, ніж від 250 чоловік населення відбувалися вибори до сільських рад (стаття 140) [16].

Виходячи з основоположних документів сільські і селищні ради виступали органами територіального самоврядування з найширшим представленням у них сільського населення і за своєю суттю являли собою демократичний орган влади на селі.

Протягом 1950-х рр. в Україні постійно зменшувалася кількість сільських рад. У 1950 р. на одну сільську раду припадало в середньому 1,4 тис. сільських громадян, що було доволі зручним для включення сільської спільноти у процес місцевого самоврядування. Завдяки такому розподілу, враховуючи сільський прозорий і одночасно замкнений спосіб життя, майже всі представники громади такі інакше мали певний вплив на роботу сільських рад [21, с. 17 - 18]. Однак вже у 1956 р. в Україні залишилося близько 11,6 тис. сільських рад [19, с. 9]. У тодішньому кількісному вимірі сільського населення в Україні на одну сільську раду в середньому припадало 2,1 тис. сільських мешканців. Щоправда, деякі розбіжності щодо кількісного представлення населення територіальних громад у сільських радах простежується на території східних областей. Порівняно з центральними та західними областями тут існувало значно менше сільських рад. Найбільше сільських рад було у Вінницькій, Житомирській, Київській і Хмельницькій областях, що цілком обумовлено значною кількістю сільського населення. Найвища кількість селян, які припадали на одну сільську раду, була у Дніпропетровській області – 2,9 тис. осіб. Найнижча характеристика для Волинської області – 1,3 тис. осіб. У 1956 р. на території західноукраїнських областей кількість сільських мешканців, які припадали на одну сільську раду, була найменшою – від 1,3 тис. до 2,1 тис. осіб [19, с. 9].

Наприкінці 1950 р. відповідно до проведеної адміністративно-територіальної реформи, число сільських рад в Україні скоротилася до 9,08 тис. [20, с. 9]. У відання кожної сільської ради входило декілька сіл і колгоспів. У середньому на одну сільську раду припадало майже 4 населених пунктів і 2,3 тис. сільського населення [14, с. 26]. У подальшому тенденція щодо укрупнення сільських рад привела до значного збільшення кількості населених пунктів, а отже, й кількості сільського населення на одну сільську раду. У 1965 р. в середньому по Україні кожна сільська рада керувала питаннями життєдіяльності сільської спільноти в складі близько 2,6 тис. осіб. Це найбільший

показник протягом 1960-х рр. [21, с. 17 - 18].

У зв'язку з подальшим укрупненням сільських районів, що відбувалося відповідно до рішень листопадового Пленуму ЦК КПРС і грудневого Пленуму ЦК КПУ у 1962 р. у деяких сільських місцевостях України на один сільський район припадало 10 тис. населення, понад 130 сільських населених пунктів, 40 – 45 колгоспів і радгоспів. Подекуди на одну сільську раду приходилося 7 – 8 і навіть 15 населених пунктів. Виникла проблема віддаленості сільських рад від районних центрів, що ускладнювало мешканцям сіл вирішення питань функціонування сільської громади. Доводилося більше часу витрачати на поїздки до районних центрів. Багато сільських мешканців висловлювали невдоволення, оскільки сільські громадяни до райвиконкомів здебільшого зверталися у зв'язку з виділенням земельних ділянок під забудову, придбання будівельних матеріалів та палива, присадибного землекористування, звільнення та надання пільг по сільгосподатку, обов'язкових страхових та інших платежів, пенсійному забезпеченню. Працівники шкіл для вирішення питань заробітної плати вчителів багато разів на місяць виїжджали до райцентрів. З метою покращення умов життєдіяльності сільської спільноти місцевими органами Радянської влади було висунуто пропозицію щодо передачі сільським радам прав у вирішенні і ухваленні рішень по цілому переліку питань: фінансування усіх соціально-культурних закладів, нарахування і проведення збору сільськогосподарського податку, звільнення громадян або надання пільг у виплаті цього податку, додаткове оподаткування господарств та багато інших [7, арк. 5].

У 1969 р. в сільській місцевості діяло 8,5 тис. сільських рад, які охоплювали 31,2 тис. населених пунктів [21, с. 18; 15, с. 160]. Тенденція щодо зменшення кількості рад збереглася. Втім це не заважало уряду і компартії керувати і спрямовувати діяльність місцевих рад.

Як свідчать очевидці тодішнього сільського буття, справжнім святом для сільської спільноти були вибори. По-перше, це був вихідний день, по-друге, організовували продаж на той час дефіцитних на селі товарів, наприклад цукерки, морозиво, халва. Тобто селяни могли побалувати себе і своїх дітей солодощами, купити продовольчі промислові товари. У працях того часу відповідно до загально розповсюдженої ідеології пропагували вибори, як широке залучення селян до управління державою. «З самого ранку люди поспішають на виборчі дільниці, прагнучи виконати свій громадський обов'язок». Автор навіть наводить прислів'я, які склалися в той час: «Вибори радянські – не панські», «Гарну раду оберем, краще в селі заживем», «Обирати кращих в Раду – вони не підведуть громаду» [18, с. 44].

Селянин залежав від громадської думки, саме вона виконувала функцію регулювання міжособистісних стосунків і звідси виникала психологічна залежність від громади і осіб, які займали вище соціальне становище. За своїми політичними уподобаннями сільський житель традиційно був прихильником сильної влади [17, с. 20]. На виборах

він здебільшого віддавав свій голос за того, на кого вказували начальство або засоби масової інформації. Загалом виборів, як таких, не було. Сільські мешканці мали лише опустити до урни бюлетень з прізвиськом одного з кандидатів, що йшов від блоку «комуністів» і «безпартійних» і тим самим виконував свій громадський обов'язок [17, с. 43]. В історичній літературі наведено досить цікаве визначення виборам до Рад – «специфічна радянська форма народного гуляння» [17, с. 44].

Втім не можна так вузько трактувати значення виборів у сільському способі життя. Так чи інакше селянство було залучене до політичного життя, йому були надані виборчі права, на селі підготовка до виборів стала звичайною подією. Після виборів селянин мав можливість спостерігати за виконанням даних обіцянок і робити свої висновки. І хоча відкриті антирадянські виступи на селі не стали розповсюдженим явищем, що також пов'язано з ментальністю українського селянина, все ж таки збільшення стихійного міграційного потоку в міста доводить цілком слушно логіку сільських настроїв.

Сільські ради виконували важливу функцію організації та вдосконалення життя сільської спільноти. Найважливіші питання розглядалися під час сесій сільських рад, які скликалися її головою не менше одного разу на місяць. Без відома сільських рад не можна було вирішити питання землекористування, водопостачання, благоустрою сіл, вдосконалення соціально-побутової та культурно-освітньої інфраструктури села. Сільські активісти, які переважно брали участь у роботі сільських рад та їх постійних комітетів, виявляли значну принципи. Протоколи сесій сільських рад засвідчують, що протягом року (згідно з порою року) приділялася увага питанням організації навчального процесу у школах: підготовка до роботи в осінньо-зимовий період, забезпечення паливом, шкільним приладдям, здійснення ремонту старих приміщень тощо. Зі звітами про роботу виступали авторитетні представники інтелігенції, в основному директори шкіл, учителі. Вони були і членами постійного комітету з питань культурно-освітньої роботи на селі. Кожен виступаючий обов'язково піддавав критиці не тільки власну роботу, викривав хиби та недоліки, також критика лунала й на адресу голів колгоспів, сільських рад. Досить болючою для налагодження нормального життя сільської громади була робота сільських магазинів, медичних закладів, клубів та інших важливих установ. Оскільки депутати сільської ради досить тісно спілкувалися із звичайними колгоспниками та в цілому сільськими мешканцями, постійно були свідками якості обслуговування сільського населення, роботи сільської інфраструктури (наочно, а не за звітами), кожна сесія сільської ради ставала наявним прикладом небайдужого ставлення представників села, депутатів сільської ради до своїх обов'язків. [12, арк. 20 - 43]. Критика на адресу завідувачів сільськими магазинами і навіть керівництва сільпо, на голів колгоспів, завідувачів клубів та бібліотек, бригадирів та працівників медичних закладів було досить поширеним явищем під час сесій сільських рад. Результатом таких засідань обов'язково става-

ли рішення, які в цілому були покликані зробити життя в селі зручнішим та сучаснішим [4, арк. 17 - 18].

Отже, сільські ради дійсно відігравали виключну роль у суспільно-політичному житті села, однак з часом сільські мешканці все більше бачили невідповідність між рішеннями сільських рад і їх виконанням. Маючи визначний вплив на прийняття рішень, сільські ради були заручниками результативної праці колективних господарств, щирої волі голів колгоспів та директорів радгоспів. Адже фінансові можливості сільської ради були обмежені. На виконання будь-якого рішення сільської ради потрібні були кошти, а їх сільська рада фактично не мала. Тому безліч поточних проблем мали виконувати за рахунок праці колгоспників і колгоспних грошей.

Сільська рада мала свій бюджет, який складався з податку на самооподаткування, на колгосп та на малосімейних і самотніх людей. З бюджетної суми сільська рада могла дозволити ремонт клубу або школи, громадських колодязів, оплату праці робітникам клубу, медпункту та сільської ради [4, арк. 10]. Оскільки гроші поступали у сільський бюджет із затримкою, що цілком логічно в умовах, коли селяни майже не одержували від колгоспу грошей, зрозуміло, що фінансування сільською радою своїх же проектів теж було недосконалим. На сесії Олександрівської сільської ради Донецької області у січні 1952 р. зазначалося, що сільська рада не отримала понад 3 тис. крб. і як наслідок без заробітної плати залишилися робітники клубу, медпункту і сільської ради [4, арк. 61].

Система самооподаткування сільських громадян була досить складною. У 1959 р. загальні збори громадян села Коричинець Коричинецької сільської ради Деражнянського району Хмельницької області встановили суми податку залежно від господарського становища родини. Колгоспники, робітники і службовці, кооперовані кустарі і ремісники, які не вели сільського господарства сплачували 20 крб. податку. Одноосібні господарства, які не мали робочої худоби і польового наділу, – 40 крб., ті, що мають польові наділи та робочу худобу, – 75 крб. Для господарств служителів релігійного культу сума самооподаткування становила 150 крб. Податки слід було сплачувати до 1 березня 1959 р. [13, арк. 2].

Виходячи з того, що фінансування сільської ради цілком залежало від ефективності роботи колективних господарств, під час їх засідань розглядалися поточні проблеми колгоспів та приймалися рішення щодо їх виправлення. Так, питання посівної кампанії, обробітку рослин, збору врожаю були на порядку денному засідань кожної сільської ради. Колгоспи і сільські ради працювали в тісному контакті, допомагаючи одне одному. Оскільки одною з болючих проблем колективних господарств була проблема нестачі робочих рук під час напружених сільськогосподарських робіт, сільські ради приймали рішення і залучали до роботи в колгоспах усіх здатних фізично працювати: нечленів артілі, домогосподарок, людей похилого віку, школярів. Подекуди селян залучали до ро-

боти з їх тяговою силою – коровами [4, арк. 15].

Сільські ради відали виключно всіма питаннями громадського життя на селі. Їх функціям підлягали поточні питання життєдіяльності сільської родини: надання матеріальної допомоги сім'ям, реєстрація шлюбів та немовлят, внесення до погосподарських книг, розділення господарств селян тощо. Дозвіл на будівництво житлового будинку в селі надавала сільська рада в тому випадку, якщо був наявний акт комісії про відповідність протипожежним і іншим правилам на виділеній території, довідка про санітарний стан, місце, розмір присадибної ділянки та заява бажаючого будувати хату [12, арк. 23 – 27, 35]. Будівництво господарських приміщень на присадибних ділянках також проходило під пильним наглядом сільської ради. Сільські громадяни за відповідної заяви отримували від сільської ради дозвіл на відкриття окремого погосподарського рахунку, якщо мали окремих батьків хід, жили із своєю родиною окремо від батьків. Однак у випадку, коли син був єдиний у старих батьків, до того ж, мешкав разом з ними, сільська рада могла відмовити у відкритті погосподарського рахунку. Після присвоєння погосподарського номера колгоспи видавали членам артілі земельну ділянку і вносили її розміри у шнурові книги [12, арк. 42 - 43]. Сільська рада мала право звільнити господарства деяких сільських мешканців від сільгосподатку, якщо на їхніх руках було забагато утриманців, як дітей так і хворих дорослих. Заяви громадян про звільнення від оподаткування подавалися заздалегідь [4, арк. 58 - 59]

Два рази на рік виконком сільської ради звітував перед сесією, а в грудні – перед населенням сіл Ради. Аналіз протоколів засідань сільських рад показує, що активні в суспільно-політичному житті селяни доволі серйозно ставилися до своїх обов'язків як членів сільських рад. Критично оцінювали роботу всіх гілок сільської влади, роботу постійних комісій, керівників підрозділів. Щоправда, критика з приводу культурного, освітнього, медичного та матеріального обслуговування сільських мешканців досить часто простежується по одних і тих же напрямках, що дозволяє говорити про хронічні недоліки у справі налагодження нормальної роботи сільської інфраструктури. У 1964 р. під час засідань селищної ради Криму депутати наголошували на необхідності приділяти більше уваги потребам села, покращувати обслуговування населення, «переходити від розмов до вирішення справ» [3, арк. 4].

У засобах масової інформації і в працях того періоду широко пропагувалися приклади позитивної роботи сільських рад, як ефективної форми територіального самоврядування. Автори того часу стверджували, що там, де добре налагоджена робота рад, де прислухаються до вимог та побажань виборців, безперечні успіхи в роботі. А там, де депутатські комісії не працюють, трапляються різні зловживання і порушення Статуту сільськогосподарської артілі [18, с. 45]. Звісно, дуже важко підрахувати відсоткове співвідношення сільських рад, в яких робота проходила нединамічно, з порушенням принципів суспільно-політичного життя. Однак

загалом якість та рівень сільського буття, роботи сільської інфраструктури доводять, що далеко не в усіх місцевих радах були можливості покращувати умови повсякденного життя села.

У повноваження сільських рад входив розгляд скарг і заяв, які зазвичай були зареєстровані у книзі скарг та заяв. Подання заяв і скарг до сільських рад було спробою сільської спільноти вирішити в рамках своїх прав і повноважень актуальні проблеми громадського та особистого життя.

Попри твердження про нерозвиненість індивідуального підходу у прийнятті рішень, слід звернути увагу, що селяни в ідеалі сприймали проголошені політичні гасла і задекларовані в основоположних документах принципи життя. Звісно, селянські настрої проходили через призму власних інтересів – збільшення оплати праці, покращення умов ведення підсобного господарства тощо. Однак той факт, що у 1950 – 1960-х рр. сільські протести здебільшого виявлялися у форматі написання скарг та заяв на адресу вищих інстанцій, показує, що сільські громадяни займали активну життєву позицію і були зацікавлені у подальшому вдосконаленні сільськогосподарської практики.

Фонди обласних архівів містять багату інформацію про всілякі порушення в житті сільського соціуму: принципів демократії, соціалістичної законності та Статуту сільськогосподарської артілі. У роботі сільських рад Тернопільської області на початку 1950-х рр. недоліками були нерегулярні скликання сесій (2 – 3 рази на рік), засідань правління (3 – 6 разів на рік). У середньому кожна сільська рада області у 1950 р. провела 10 засідань. У 50 % сільських рад не було виконкомів сільських рад. У документах відзначалося, що непоодинокі випадки, коли селяни відмовлялися від роботи в сільських радах з причини хвороби або неосвіченості. Депутатів сільської ради не ознайолювали із проектом рішень, оскільки останні навіть не писали. Актив села й постійні комісії не повідомляли про проведення сесій. Не було активності у вирішенні питань життєдіяльності села, відсутні пропозиції, контроль за виконанням рішень [10, арк. 9].

У роботі сільських рад Львівської області навіть у 1963 р. мали місце грубі порушення та недоліки. У документах перевірок зазначається, що сесії сільських рад скликалися нерегулярно, засідання зазвичай не були підготовлені, був відсутній контроль за виконанням власних рішень, оскільки часто протокол не оформляли. Депутати сільських рад як і члени постійних комісій слабо працювали, що призводило до тяганини і ускладнення при розгляді заяв і скарг сільських громадян [6, арк. 1].

Слід підкреслити, що подібні порушення демократичних засад управління в житті сільської громади були характерні і для інших областей України. Скарги на голів колгоспів, сільських рад із звинуваченнями у недотриманні принципів справедливості та рівноправ'я надходили від сільських мешканців Полтавської, Хмельницької, Сумської, Донецької, Одеської, Херсонської, Кримської та інших областей на адресу вищестоящих інстанцій [9; 8; 11; 25].

Виявляється, що в багатьох сільських радах взагалі не реєстрували подані заяви та скарги, подекуди голови сільрад виносили рішення одноосібно без скликання виконкому. Неповажне ставлення до потреб сільських громадян з боку органів місцевого самоврядування викликало невдоволення селян. Серед найбільш поширених за своїм змістом були скарги, в яких зазначалося про порушення демократичних основ існування сільської громади: затримка виплати по трудових, порушення виборчого процесу, незаконне виключення із членів колгоспу, відмови у наданні матеріальної допомоги родинам, які негайно її потребували та багато інших.

Таким чином, протягом 1950 – 1960-х рр. сільські ради виступали важливими осередками громадсько-політичного життя України. Вони мали доволі складну структуру, яка цілком була підконтрольна вищестоящим органам влади і працювала за звичайною радянською схемою. З одного боку, відповідно до задекларованих принципів демократії і колективної участі у прийнятті рішень сільські ради демонстрували величезний вплив на життєдіяльність села. В їх компетенції знаходилися як питання налагодження соціально-побутової та культурно-освітньої інфраструктури, організації загальнодержавних свят, так і вирішення особис-

тих проблем селян. У діяльності сільських рад простежується досить висока громадська активність мешканців села, які були обрані сільською громадою і своєю повсякденною роботою і ставленням до неї зміцнювали свій авторитет серед односельців. З іншого боку, у діяльності сільських рад очевидним було певне порушення загальноновизаних норм і принципів радянського життя. Враховуючи сільський прозорий спосіб життя, звичайні селяни бачили невідповідність між заявленими гаслами і результатами роботи окремих керівників сільських рад. Виявляється, що безліч сільських рад в Україні існували як задекларовані демократичні органи влади, а насправді їх значення в сільському середовищі було часто негативним, оскільки неповага до потреб сільських мешканців, зневажання їхніх прав з часом приводило до породження цілком нігілістичних настроїв у суспільстві – недовіри і невіри у можливість справедливого вирішення злободенних проблем звичайних сільських громадян і зрештою в радянську владу і комуністичну партію.

В подальшому слід звернути увагу на дослідження ролі колгоспів та радгоспів України у громадському житті сільських мешканців у 1950 – 1960-х рр. та їх вплив на формування життєвої позиції українських селян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрощук О. В., Баран В. К., Веселова О. М., Ганжа О. І., Герасимова Г. П. Історія українського селянства: Нариси: в 2 т. / НАН України; Інститут історії України / О. В. Андрощук, В. К. Баран, О. М. Веселова, О. І. Ганжа, Г. П. Герасимова — К. : Наукова думка, 2006. – 652 с.
2. Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
3. Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. р. 1237. – Оп. 3. – Спр. 43. – 33 арк.
4. Державний архів Донецької області. – Ф. р. 3342. – Оп. 1. – Спр. 31. – 100 арк.
5. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. р. 295. – Оп. 5. – Спр. 1817. – 37 арк.
6. Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО). – Ф. р. 221. – Оп. 2. – Спр. 5033. – 146 арк.
7. ДАЛО. – Ф. р. 221. – Оп. 2. – Спр. 5047. – 29 арк.
8. Державний архів Одеської області. – Ф. р. 5766. – Оп. 1. – Спр. 114. – 20 арк.
9. Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 25. – Оп. 1. – Спр. 142. – 502 арк.
10. Державний архів Тернопільської області. – Ф. р. 1833. – Оп. 2. – Спр. 414. – 102 арк.
11. Державний архів Херсонської області. – Ф. р. 3553. – Оп. 1. – Спр. 109. – 109 арк.
12. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – Ф. р. 4173. – Оп. 2. – Спр. 33. – 49 арк.
13. ДАХО. – Ф. р. 4173. – Оп. 2. – Спр. 3. – 11 арк.
14. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М. : Госстатиздат, 1963. – 210 с.
15. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. I. Численность населения СССР. Союзных и автономных республик, краев и областей. – М. : Статистика, 1972. – 176 с.
16. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки // <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html> [Електронний ресурс]. – Режим доступу. — Назва з екрана.
17. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. XX ст.). / Кривчик Г. Г. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 192 с.
18. Маланчук В. А. Нове в культурі і побуті колгоспного селянства. – К. : Наукова думка, 1970. – 189 с.
19. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. Київ : держстатвидав, 1956. – 535 с.
20. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – Київ : Держстатвидав, 1960. – 731 с.
21. Народне господарство Української РСР в 1969 році. Статистичний щорічник. – Київ : Статистика, 1970. – 611 с.
22. Панченко П. П. Сторінки історії України XX століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / Панченко П. П. Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед шкіл / ІСДО. – К., 1995 – 230 с.
23. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.) / Рибак І. В. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
24. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття / І. М. Романюк. – Вінниця : Книга – Вега, 2005. – 256 с.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3412. – 104 арк.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.3

В.О. ПАНФІЛОВ

КОСМІЗМ ЯК ПРОЯВ ДУХОВНОЇ ТВОРЧОСТІ В ПОЕЗІЇ ТЮТЧЕВА

Панфілов Валерій Олександрович – професор кафедри філософії Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, доктор філософських наук

Розглянуті деякі особливості філософської рефлексії С.Л. Франком впливу ідей космізму на поетичну творчість Ф.І. Тютчева.

Ключові слова: космізм, творчість, поезія.

Рассмотрены некоторые особенности философской рефлексии С.Л. Франком влияния идей космизма на поэтическое творчество Ф.И. Тютчева.

Ключевые слова: космизм, творчество, поэзия.

Some peculiarities of S.L. Frank's philosophical reflection of influence of ideas of cosmism on poetical creativity of Ph. I. Tyutchev are considered

Keywords: cosmism, creativity, poetry

© В.О. Панфілов, 2011

Проблема і ідеї космізму як форми і способу духовної творчості виявляє себе в релігійно-філософській, поетичній і природничонауковій діяльності Федорова, Тютчева і Вернадського. Космізм як спроба розповсюдження теорії еволюції на весь космос була зроблена в кінці XIX – початку XX ст. Д. Фіском (США), але, як специфічна течія, космізм затвердився в Росії. В природничонауковій формі ідеї космізму розвивалися Н.А. Умовим, В.І. Вернадським, К.Е. Ціолковським, Н.Г. Холодним, А.Л. Чижевським. Релігійно-філософський напрям російського космізму представлений Н.Ф. Федоровим, В.С. Соловйовим та ін.; поетично-художній напрям – В.Ф. Одоєвським, Ф.І. Тютчевим, А.В. Сухово-Кобиліним, Н. Заболоцьким, А. Платоновим та ін.

Природничонауковий перебіг російського космізму відмовляється від ідеї природи-автомата і впроваджує життя в саму основу космосу, для нього характерне цілісне сприйняття світу. Релігійно-філософський, теоретично-інтелектуальний напрям російського космізму стурбований долею людства в нескінченному розвитку історії. Якщо умовою прогресу історії є смерть, то, по Федорову, необхідно перемогти смерть, тобто воскресити всіх предків. Поетично-художній, чуттєво-емоційний напрям російського космізму вимагає оновлення способів залучення людини до духовної культури при переосмисленні співвідношення душі і космосу.

Духовна творчість у філософії, поезії і культурі виступає, як творча активність людини або соціальної групи, культивована суспільством в ім'я затвердження загальнолюдських цінностей, виявлення особистості в людині, зростання і заощадження

духовної і матеріальної культури. Критеріями креативного духовного процесу і його результату є, перше, принципова новітність (з позицій філософії, мистецтва, науки, техніки і культури). Перший критерій виражає онтологію творчості (відношення творчого продукту до речей того ж класу в рамках даної філософської концепції, художнього твору, науки або культури). По-друге, соціальна значущість, оцінювана як моральне, естетичне, наукове, технічне або комунікативне благо для людства. Другий критерій характеризує аксіологію творчості (місце творіння в системі духовних і соціальних цінностей). По-третє, досконалість виконання. Третій критерій виявляє праксеологічний і естетичний аспекти (ступінь досконалості філософської системи, художнього прозріння, наукового відкриття, технічного досягнення, майстерність виконання, наприклад, монографії або космічної ракети). Критерії творчості носять відносний характер, залежать від конкретної історичної ситуації. Оголошуючи критерієм наукової і технічної творчості лише новітність, відмовляючи йому в етичному і естетичному вимірюваннях, можна виправдати, наприклад, створення атомної бомби і реабілітовувати «геніїв злочинства». Філософія творчості в науці і техніці не може зводити критерії креативної діяльності до морально нейтральної, байдужої до людських сподівань новітності, вилученої з ціннісного і етичного контексту.

Простежимо деякі ідеї і принципи, проблеми і форми космізму, з одного боку, як джерела і, з іншого, як продукту духовної творчості в поезії Тютчева. «Перша і найзагальніша межа, що визначає зміст поезії Тютчева, полягає в тому, що його предметне відчуття носить космічний характер [5,

с.319]. С.Франк має на увазі те, що творчість Тютчева відрізняється деякими особливостями, які в системі утворюють концептуальну схему аналізу Франком поезії Тютчева. Космічний характер почування в творчості Тютчева визначається двома особливостями.

По-перше, художнє переживання поета підноситься над протилежністю між суб'єктом і об'єктом, внутрішнім настроєм сприйняття і зовнішніми його предметами: воно з самого початку є єдністю суб'єктивного і об'єктивного моментів, внутрішнього і зовнішнього світу як одного духовного цілого, яке, не вміщаючись ні в яке обмежене «я», разом з тим, наповнене сущого живого життя, духовності. Де немає цієї єдності, там не можна говорити про поетичне творіння або переживання. Єдність художньої свідомості може відчуватися поетом, в одному аспекті так, що весь світ він відчуває в собі, що всі явища природи відгукуються на його настрої і служать йому засобом задля вираження його душі, в другому аспекті навпаки так, що себе він відчуває в світі, що всі відчуття і настрої він усвідомлює відразу, як прояви космічної природи об'єктивного буття, як такого.

Поезія першого типу є поезія особиста, поезія другого типу є поезія реалістична. В першому випадку поет шукає і знаходить всюди свої відчуття, свій настрій, через який повинна вилитися душа поета. В другому випадку поет шукає не себе, а душу самого світу. Художнє життя сприймається ним, як життя самої природи, що описуються, як прояви в душі людини життя і відчуття космосу. Тютчева цікавлять лише природа та світ; все життя сприймається в категоріях об'єктивного, космічного упорядження. Природа є для нього сама по собі комплекс живих сил, пристрастей і почуттів (не «те, що уявляєте ви, природа, не зліпок, не бездушний лик — в ній є любов, в ній є свобода, в ній є душа, в ній є мова»), а зовсім не мертвий матеріал, який підкорюється волі митця і в його руках служить слухняним засобом вираження його власних почуттів.

По-друге, на думку Франка, у Тютчева душевне життя людини відчувається як сфера, що входить в об'єктивне буття і підлегла космічним силам. Порив світлої, духовної радості є не що інше, як проникнення самої стихії неба в душу людини («як би ефірним струменем по жилах небо протекло») і т.д. Все це у Тютчева не «образи», не символічні прийоми вираження душевних настроїв, а сприйняття їх справжньої космічної природи. Поетичній свідомості відразу і абсолютно безпосередньо даний живий і одухотворений світ, дана наочно-емоційна єдність. Але там, де поет відчуває цю єдність, як об'єктивне буття, де він із самого початку живе в душі світу і себе самого усвідомлює лише ланкою і проявом цього об'єктивного духовного життя, — там говорити ще про особливий процес «одухотворення», про перенесення особистих почуттів на зовнішній світ значить заплутати всі карти і замість неупередженого опису справжньої природи переживання будувати теорію, початкові посилки якої суперечать фактичним даним художньої свідомості. «Тут можна вглядіти зворотний процес: не

одухотворення космосу, а, так би мовити, космізацію душі, перенесення на особисте життя категорій космічного порядку. Безпосередність, з якою такий митець усвідомлює життєвість і одухотвореність об'єктивного світу, як такого, — з якою він відразу живе в духовній стихії світу і в собі самому, в своєму внутрішньому житті, усвідомлює лише проявлення тієї ж стихії, — ця безпосередність містичного реалізму є такий же самоочевидний факт, як і, наприклад, апріорність, об'єктивність математичного знання; і цей факт повинен служити початковою крапкою теорії мистецтва, а не насильно спотворюватися в угоду упереджених теорій» [5, с.320].

Отже, вплив космізму на духовну творчість Тютчева виявляється в тому, що космічний характер почуття в поезії орієнтований на пошуки душі самого світу, сприйняття справжньої космічної природи як єдність внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного і об'єктивного. Космізація душевного життя в поезії Тютчева виявляється в містичній і релігійній художній філософії поетичної духовної творчості. «Ця космічна спрямованість, яка пронизує всю поезію Тютчева і перетворює її на конкретну, художню релігійну філософію, виявляється в ній, перш за все, в характері спільності і вічності її тем, предметів її художнього опису. Навряд чи знайдеться інший поет, який такою мірою, як Тютчев, спрямовував свою увагу прямо на вічні, нескороминущі джерела буття. Пори року, день і ніч, світло і темінь, хаос, море, кохання, душа, життя і смерть, людська думка — все це служить Тютчеву предметом художнього опису не в їх окремих, випадкових, приватних проявленнях, а в їх загальній, нескороминущій стихійній природі, все це зображається, кажучи платонівською мовою, не у відображених випадкових уподобаннях, а у вічному ідеальному естві» [5, с.322]. Орієнтація на вічність космічного буття — інша особливість духовної творчості в поезії Тютчева.

Ще однією особливістю з концептуальної схеми впливу космізму на поезію Тютчева є хаотичність і затемненість світового буття. Цей мотив, мабуть, наймогутніший і визначаючий всі інші; це — сформульований В. С. Соловйовим мотив хаотичної, містичної першооснови життя. «І сам Геґе не брав, мабуть, так глибоко, як наш поет, темний корінь світового буття, не відчував так сильно і не усвідомлював так ясно ту потаємну основу всілякого життя, — природного і людського, — основу, на якій будуються і сутність космічного процесу, і доля людської душі, і вся історія людства. Тут Тютчев дійсно є цілком своєрідним і якщо не єдиним, то напевно найсильнішим у всій поетичній літературі». В цьому мотиві критик бачить ключ до всієї поезії Тютчева, джерело її змістовності і оригінальної краси. Вірші «Свята ніч», «Про що ти виєш, вітре нічний», «На світ таємний духів», «О віща душа моя», «Як океан обіймає кулю земну», «Нічні голоси», «Нічне небо», «День і ніч», «Безумство», «Mall'aria» і ін. є єдиною у своєму роді ліричною філософією хаосу, стихійного неподобства і безумства, як «якнайглибшого ества світової душі і основи всього всесвіту». І описи природи, і відгомо-

ни кохання пройняті у Тютчева цією всепоглинаючою свідомістю: за видимою оболонкою явищ з її уявною ясністю ховається їх фатальне ество, таємниче, з погляду нашого земного життя негативне і страшне. Ніч з особливою силою розкривала перед поетом цю нікчемність і примарність нашого свідомого життя порівняно з «палаючою безоднею» стихії непізнаваного, але відчутного хаосу» [5, с. 322]. Мабуть, із цим безраднісним світоглядом повинен бути зв'язаний особливий настрій, відрізняючий Тютчева: його філософські роздуми та художні осяяння, поетичні твори завжди затагнуті смутком, тужливою свідомістю своєї обмеженості і преклонінням перед неусувною долею.

Охарактеризуємо чергову особливість аналізу Франком поезії Тютчева, в якій виявляється вплив космізму. «Але і там, де поезія Тютчева не направлена безпосередньо на загальне, окреме переживання ставиться в зв'язок із загальним, в ньому негайно ж розкривається вічна сторона життя. Це або досягається прямою вказівкою, як, наприклад, коли в словах «брижі ті великі, брижі ті морські!» (рус. зыбь та великая, зыбь та морская), звернених до картини нічного моря, нам дається прямо відчуття вічний, стихійний характер цієї картини, або коли картина грози негайно ж висловлюється, як прояв великих демонічних сил природи; або до того ж результату приводять сміливі, загадкові зв'язки, за допомогою яких різномірні приватні явища об'єднуються в цілісні групи, в яких ми знову-таки відчуваємо вічні ідеї, великі загальні сторони космічного буття. Такі комбінації епітетів, як «рум'яний вигук (рус. восклицание) ранкового проміння», «співаючі дерева», «гримляча темрява», «звучні хвилі ночі», «сни, що грають на просторі під магічним місяцем» і т. п., суть у Тютчева не символічні засоби для вираження миттєвих, імпресіоністично сприйнятих вражень, а прийоми класифікації явищ, перетворення розрізнених, ніби випадково зустрілих моментів у необхідні, внутрішньо злагоджені виявлення загальних і вічних початків. Саме тому, що поезія Тютчева є, так би мовити, не простий опис зовнішнього вигляду речей, а проникнення в їх космічну глибину, розкриття, в розмаїтті зовнішніх явищ, небагатьох основних і цілісних сил буття, йому необхідно намітити ці загальні сили сміливим, – з погляду зовнішнього враження парадоксальним – об'єднанням часткових проявлень в широку стихійну єдність» [5, с. 323].

Духовна творчість у поезії Тютчева розуміється Франком як різні типи єдності духовного життя особи, що виявляється у взаємному проникненні змісту і форми твору, і, крім того, взаємодії митця (що володіє конкретним світоглядом) і мислителя (реалізуючого відсторонений світогляд) в креативному обличчі поета.

Наступною особливістю впливу ідей космізму на духовну творчість Тютчева полягає в дуалістичному пантеїзмі як діалектиці світлого і темного, зовнішнього і внутрішнього в їх злитті у всеєдність. «Художник, погляд якого направлений на об'єктивну картину речей і притому в її цілісному естві, – художник, наочне відчуття якого є для

нього життя і відчуття самого буття в його єдності, – такий художник неминуче повинен бути пантеїстом. Релігійний мислитель, чужий художнього сприйняття життя, може шукати і знаходити вищу духовну основу буття позаду зовнішньої картини віщої, так що ця картина може бути для нього тільки перешкодою, яка повинна бути подолана покривалом, яке повинно бути зірване і відкинуте, щоб за ним був знайдений чистий лик Божества. Але і релігійно-художнє сприйняття може бути, відносно зовнішнього світу, чисто трансцендентним, коли центр його лежить в ідеальній сфері особистої свідомості: тоді образний зміст художнього сприйняття переживається теж лише як дорожовказний знак, що веде до невимовного, і не втілило духовного початку, що відкривається в глибинах внутрішнього душевного життя. В протилежність цьому там, де релігійний початок як би своїми очима виступає перед художнім поглядом в картині зовнішнього буття, та сама природа є одкровенням Божества, і релігійна свідомість приймає характер пантеїзму» [5, с. 323]. Такі загальні риси, що характеризують пантеїзм Тютчева саме як пантеїзм: повсюдна, органічно неминуча і безпосередньо відчувається виразність усього внутрішнього і глибинного, таємність всього явного, як би іманентність всього трансцендентного ества і зв'язок з трансцендентним всією іманентною картини життя.

Треба відзначити, що пантеїстична оцінка Франком творчості Тютчева має досить вагоме світоглядне та історико-філософське підґрунтя. «Пантеїзм є лише загальне позначення, під яким може ховатися велике різноманіття конкретних типів світосприйняття; це є швидше фон, ніж своєрідний зміст індивідуальної картини світу. Пантеїст Гете якось помітив, що всяка релігія яка відає лише одного Бога, по самій істоті своїй млява, недраматична: бо де є тільки одна особа, там немає місця для драматичного розвитку. І дійсно, єдність є швидше формальне, ніж матеріальне визначення буття: якщо зв'язність, цілісність життя закінчується в її єдності, то вся життєвість її, весь її конкретний зміст існують лише на основі її різноманіття. В цьому відношенні також повинен бути перш за все усунений загальний забобон відносно пантеїзму. Подібно тому, як пантеїзм не є досконале розчинення Бога в світі, так він не є і досконале знищення всіх протилежностей в основі буття. Історія думки, навпаки, показує нам, що як взагалі моністичне світобачення майже завжди поєднується з допущенням похідних дуальностей у межах єдності, так і, зокрема, пантеїзм часто злитий з мотивами дуалістичного порядку. Якнайглибший дуалізм орфічного навчання, вперше що розкрив протилежність між душею і тілом, був розвинутий на ґрунті пантеїстичного світосприйняття; пантеїзм Геракліта, Парменіда, піфагорійців, Емпедокла наскрізь пройнятий дуалізмом. І взагалі, мабуть, найхарактерніша межа всієї античної думки до сократо-платонівської філософії, як і пізньої античної містики на ґрунті платонізму, є це поєднання пантеїзму з глибоким, різким, часто трагічно-безнадійним дуалізмом, – все одно, чи позначається цей дуалізм як протилежність між духовним і тілесним, або

світлим і темним початком, між формою і хаосом, або любов'ю і ворожнечею. Річ у тому, що буття має не одне, а багато вимірювань: і якщо в одному напрямі думка прозирає і затверджує його єдність і цю єдність вважає в основі свого світобачення, то це не заважає їй в інших напрямках проводити різні грані» [5, с. 328]. Так усвідомлюється передостання особливість концептуальної схеми філософського осмислення Франком космізму поезії Тютчева.

Останньою особливістю космічного відчуття в поезії Тютчева, яку можна знайти в роботі Франка, є діалектика горизонтальної (світле/темне) і вертикальної (вище/ниже) подвійності. «Символи дня і ночі, світла і тьми позначають як би лише частини космосу в його вертикальному розрізі: обидва лежать в одній площині, розділяючи між собою мир як би на схід і захід. Але космос має у Тютчева ще одне вимірювання, в якому саме, ніби через горизонтальний розріз, покладається відмінність між вищим і низьким. Аналогія, втім, тут неповна: перехід від першої подвійності до другої, більш значної, що більше наближає нас до невимовного центру світовідчуття Тютчева, відбувається у нього безперервно, через поступове перетворення символів першої подвійності. Ця друга подвійність, якій уже виразно властива відмінність по цінності, тобто яка визнається Тютчевим, як подвійність між вищим і низьким, «небесним» і «земним», виражається у нього теж в космічних, стихійних символах, що досягаються саме через очищення і перетворення символів першої подвійності» [5, с. 330]. Ще в «Категоріях» Арістотеля звучить остання тема – тема страждання. Те, що «просвічує і таємно світить» у покірливій наготі російської природи, є цей же вищий початок – страждання. Цей початок вміщає і картину природи, що в'яне, і окрему змучену людську душу, і національний характер російського народу; і цей початок для Тютчева тотожний з християнством. В цьому своєрідному космічно-релігійному відчутті, яке коротко і до очевидності ясно змальовано в ліриці Тютчева, конкретно втілений якнайглибший і, на перший погляд, парадоксальний зв'язок морально-метафізичних ідей, – зв'язок пантеїстичного ствердження і виправдання життя з покірливою відчуженістю від життя і піднесенням над ним, тому що в житті та духовній творчості насолода, радість та любов неможливі без страждання.

Виправдання життя, розсуд його значення у всеохоплюючій божественній природі неможливий для людини, зануреної в життя і пройнятого його пристрастями: воно можливе тільки для особи споглядаючої. Але споглядання є вже піднесення над життям, і це піднесення для людини, як природної істоти, припускає зречення від земних інтересів, покірливе і покірне прийняття страждань. Споглядання повинно бути визнано не тільки настроєм суб'єкта, але, як у Плотіна, разом з тим і останнім еством космічного об'єкта. Разом з ним у саму космічну природу повинні бути перенесені і його умови: здатність відмовлятися від життя і підноситися над ним, повинна бути визнана основною і якнайглибшою силою самого життя.

Докір, який часто роблять теоретичній філосо-

фії, що сама можливість богопізнання залишається незбагненою в системі, для якої людський розум є тільки «модус», тільки обмежене і чисто природне створіння, – цей докір в усякому разі застосовний до метафізичного обґрунтування його практичної філософії: бо напівепікурейське, напівстоїчне виведення блаженства інтелектуальної любові до Бога з «природних» у низькому значенні, самокорисливих «жадань», чисто утилітаристське його тлумачення, явно незадовільне. Тютчев поглядом художника побачив і виявив цю метафізичну межу, в якій зміст пантеїстичної картини життя примиряється з суб'єктивним настроєм самого її сприйняття, стверджує Франк.

Ця особливість космізму поезії Тютчева є особливість не тільки знайдена Франком, але властива самому буттю сила піднесення над самим собою, – життєвість вмирання, багатство бідності, сила безсилля, краса страждання. І ця сила не просто протистоїть природі і земному життю, а органічно внутрішньо належить до неї в самому своєму піднесенні над нею, це є сила самоподолання і самопіднесення, в якій полягає джерело світової гармонії. Справжня гармонія, створена під батоном життя і смерті, неможлива поза мелодією – без руху, що вабить уперед і вгору, а там – на вершинах гір, де смисл життя, через ряд дисонансів і їх подолань, досягає справжнього завершення і спокою. Сила розбрату, бунтівності є умова космічної гармонії, яка можлива лише через самопереродження природи, самоподолання особистістю самої себе. Оскільки стихійне береться просто, як таке, тобто в його протилежності вищому, духовному початку, в його межах недосяжно справжнє примирення, і «мислячий очерет» приречений на вічний гомін.

Але космічне відчуття Тютчева вгадує в самому стихійному, темному щось більше і вище, ніж просто стихію і зло: бо в самих надрах природного і людського буття таїться сила самоподолання, одухотворення, досягнення, через бурі і спеку, чистоту і тишу, вольність і істинність верховинного джерела. Це самоперетворення природи і людини відкриває нам глибоке космічне ество того, що – на низькому ступені – сприймається в людському житті як трагічний розлад вищого духовного початку з тільки природним буттям: свобода, відчуженість від сліпих і грубих земних сил, значність, яка властива стражданням, старінню, смерті, велич безсилового споглядального буття, – все це не тільки риси людські і позаприродні, але, разом з тим, і вираження якнайглибших сил самого космосу (мікро і макро).

«У сумній усмішці природи, що в'яне, метафізично тотожної з красою і силою людського страждання, знищується тим самим і розлад між бунтівною і людською душею і гармонійною єдністю природи, питання, яке мучило, як прикрий дисонанс, космічну свідомість Тютчева. Бо в цій, вищій, «верховинній стихії» буття долається в однаковій мірі і все безпосередньо стихійно-бунтівне в «варіканні мислячого очерету», і вся низька, чистотваринна, наївна «співзвучність» несвідомої природи. Обидві різнорідні сили якби з обох боків зближуються між собою і виявляють властиву їм обом вищу гармонію, недосяжну зовні духов-

ного перетворення безпосередньої стихійності – поза страждання і вмирання. Страхітливий погляд до темного хаосу, коли «мир душі нічної» рветься із смертних грудей «і з безмежним жадає злитися», є, таким чином, лише низьке, смутне прагнення до цього подолання тільки земного і смертного; у вищій формі це є те жадання відродження через полум'яну смерть, яку Гете прославляє, як найглибшу плідну силу всього живого, в «*Selige Sehnsucht*». Не «блаженно-байдужа, безтурботно-світла весняна стихія» здатна задовольнити це жадання відродження і звільнити душу від «примарної свободи» і відособленості людської душі; лише природа, що пройшла кризь спеку і бунтівну пекучість літнього дня й обчищена його грозами, придбає ту променистість і кришталевість, яка є вираженням останньої глибини божеки-всесвітнього життя. І лише беручи участь у цій вселенській силі самоочищення і самозвільнення, людина знаходить справжнє звільнення від своєї помилкової, примарної відособленості. Остання нагорода, в якій людина до кінця, без усякого розбрату і роздвоєння, осягає єдності душі зі всім сущим, є тиха і тепла, всепримиряюча блакить осені. В ній у неру-

хомій, завершеній формі, в чистій красі відкривається божественна єдність, що обіймає собою ті подвійності між денним і нічним, земним і небесним початками, в боротьбі між якими протікає «зле життя з її бунтівним жаром» [5, с. 340]. Зазначимо, що страждання і насолода, щастя і нещастя, радість і горе – це невід'ємні одна від одної протилежності, що мають місце не тільки в теорії, але й у житті, дійсності, а тим більше в духовній творчості.

Значення Тютчева в розвитку російської ліричної поезії визначається його історичним становищем: молодший одноліток і учень Пушкіна, він був старшим товаришем і вчителем ліриків післяпушкінського періоду. Як і передбачав Тургенєв, він залишився дотепер поетом небагатьох цінителів, він залишився тим самим «неспаплюженим», могутнім у краях, безсмертних зразках своєї філософської лірики вчителем життя для читача, вчителем поезії для поетів. Визначені С.Л. Франком особливості прояву ідей космізму в поетичній творчості Тютчева потребують подальшого дослідження з точки зору духовності, тому що її сучасний занепад – ганьба для людства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Казютинский В. Космизм, космонавтика и перспективы цивилизации // *Общественные науки и современность*. – 1994. - № 2.
2. Минеев В.В., Нефедов В.П. От смерти – к жизни: Идеи русского космизма и проблемы нового понимания смерти и бессмертия. – Красноярск, 1989.
3. Русский космизм. Антология философской мысли. М., 1993
4. Русский космизм. М., 1996.
5. Франк С.Л. Космическое чувство в поэзии Тютчева // *Русское мировоззрение*. СПб., 1996.

УДК 141.7.009.12:330.3.008.8:316.342.2(477)

О.С. АЛЕКСАНДРОВА

СУСПІЛЬНА ЗЛАГОДА ЯК РЕЗУЛЬТАТ ОПТИМАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ПАРТНЕРСТВА В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДЬНОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

Александрова Олена Станіславівна - професор кафедри філософії Запорізького національного університету, доктор філософських наук, доцент

У статті запропонований механізм конструювання суспільної злагоди і становлення середнього класу на її основі, через взаємодію вертикалі влади і горизонталі комунікацій у системі суспільних координат, разом із залученням перетворювального потенціалу конкуренції та партнерства.

Ключові слова: конкуренція, партнерство, суспільна злагода, середній клас, соціальна політика.

В статье предложен механизм конструирования общественного согласия и становления среднего класса на его основе, через взаимодействие вертикали власти и горизонталей коммуникаций в системе общественных координат, вместе с привлечением преобразовательного потенциала конкуренции и партнерства.

Ключевые слова: конкуренция, партнерство, общественное согласие, средний класс, социальная политика.

The author proposes a mechanism for constructing social cohesion and the formation of a middle class based on it, through the interaction of the power vertical and horizontal communication in the system of social origin, together with the involvement of the transformative potential of competition and partnership.

Keywords: competition, partnership, social harmony, the middle class, social policy.

© О.С. Александрова, 2011

Актуальність теми дослідження. Залежність характеру змін в українському суспільстві від могутніх економічних феноменів і потужних соціальних

сил, які діють у соціальному просторі й накопичуються в соціальному часі, потребують їх адекватного розуміння, осмислення ознак і напрямків їх

дії, усвідомлення їх можливого регулювання. Такі складні соціальні процеси, як становлення середнього класу в перехідному суспільстві вимагають пошуку тих факторів, що забезпечують стабільність у суспільстві. Для вирішення цього завдання необхідним є осмислення тих феноменів, взаємодія яких є універсальним принципом розвитку суспільства, оптимальне співвідношення яких є фактором розвитку середнього класу в сучасному українському суспільстві, взаємозалежність і взаємозумовленість яких забезпечує суспільну цілісність, а взаємозв'язок і взаємодоповнення дає поштовх для подальшого розвитку українського суспільства і середнього класу в ньому. Такими феноменами в їх єдності й боротьбі виступають конкуренція і партнерство. Розвиток конкуренції та одночасне впровадження партнерства є важливою складовою соціальних перетворень. Визначаючи взаємодію конкуренції і партнерства як принцип буття соціуму, слід використати перетворювальний потенціал цих феноменів для формування середнього класу в українському суспільстві найбільш оптимальним чином. Все це й обумовлює актуальність теми дослідження як у теоретичному плані, так і в практичній площині.

Ступінь наукової розробки проблеми. Література з проблематики дослідження надзвичайно емка й широка, охоплює чимале коло соціально-філософських, економічних, політологічних, соціологічних, культурологічних, аксіологічних, психологічних, управлінських та інших проблем. Однак у цілому всю літературу можна згрупувати за двома складовими: у першій групі досліджується феномен конкуренції, у другій - партнерство.

Розглянемо підходи до аналізу феномена конкуренції (більш детально див.: [1]). Наголосимо, що конкуренція є предметом дослідження зі стародавніх часів. У суспільствознавчій думці виокремлюються такі підходи до вивчення конкуренції: 1) соціобіологічний (Ч. Дарвін, Л. Гумплович, Г. Ратценхофер, У. Самнер, Т. Веблен); 2) економічний (А. Сміт, Д. Рикардо, К. Маркс, Дж.М. Кейнс); 3) політологічний (Д. Стюарт, Ф. Лист, В. Парето); 4) психологічний (М. Дойч, К. Боулдінг); 5) аксіологічний (Арістотель, К. Штайльманн); 6) ігровий (Й. Хейзінга); 7) структурний (Ф. Еджуорт, А. Курно, Дж. Робінсон, Е. Чемберлін, Ф. Найт, К. Макконнелл, С. Брю); 8) функціональний (І. Шумпетер, Ф. Хайек); 9) поведінковий (П. Хейне, М. Портер).

У розумінні феномена партнерства вирізняються такі підходи: 1) партнерство в соціально-трудовій сфері (Ле Пле, Дж. Мілля, Ж.-Б. Сей, Л. Дюгі, Е. Фрізе, Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак, Г. Бласко, С. ван Паридон, Р. Румпель, В. Албеда, В. Симон, Е. Дюркгейм, Р. Дарендорф, Ф. Тейлор, Е. Мейо); 2) партнерство в міжнародних відносинах (К. Гаджиев, П. Циганков, К. Біла, Т. Рожкова та ін.); 3) теорія й практика політичного партнерства (О. Панарін, В. Васильєв, О. Стоян, Ю. Буздуган, О. Мірошниченко, Т. Ясько, В. Хмільовський, А. Рибак та ін.); 4) партнерство як атрибут соціальної взаємодії (Н. Смелзер, П. Бурдье, Е. Гідденс, О. Конт, Г. Спенсер,

Е. Дюркгейм, П. Кропоткін, А. Авер'янов та ін.)

Незважаючи на багатоманітність джерел, присвячених дослідженню конкуренції та партнерства, потреби соціальної практики вимагають адекватності соціально-філософського аналізу взаємодії цих феноменів у сучасному суспільному бутті. Виходячи з цього метою роботи є здійснення комплексного теоретичного осмислення взаємодії конкуренції та партнерства як фактора становлення середнього класу в Україні, яке б узагальнювало існуючі фрагментарні науково-теоретичні розробки цього питання.

Для розуміння можливостей і потенціалу взаємодії конкуренції і партнерства необхідно вивчити джерела їх виникнення, сутність і специфіку, яка полягає в наступному [детальніше див.: 2].

Витоки конкуренції і партнерства знаходимо в період антропосоціогенезу. Homo sapiens як новий вид повинен був пережити «конкуренцію» з іншими видами, стійко закріпленими в структурі біосфери. Успішно витримавши зовнішню конкуренцію, він повернув її у формі агресії проти самого себе й, зрештою, поставив під загрозу виживання не тільки безлічі видів живого, але й усю біосферу в цілому. Не маючи конкурентів у біосфері, людина, ймовірно, використовувала типи сугестора й сугестивних особистостей для самообмеження виду Homo sapiens через соціальні протиріччя, конфлікти, війни, тобто через агресію проти самої себе аж до соціального канібалізму.

Саме вітальність людини є джерелом її конкурентної поведінки, а соціальність підштовхує до скооперованих дій. У духовному «Я» людини відбувається гармонічна взаємодія конкуренції та партнерства, що, з одного боку, породжує драматичні колізії її буття, а з іншого – дає поштовх до саморозвитку. Однак міра злагодженого співвідношення конкуренції та партнерства в духовному «Я» людини залежить не тільки від внутрішніх чинників, тобто духовності окремої людини, але й від зовнішніх – рівня культурного розвитку всього соціуму. У цьому зв'язку приходимо до осмислення суспільного буття, яке і визначає свідомість, а отже, обумовлює суспільну психологію, культуру, ідеологію. Це логічно підводить нас до аналізу суспільної господарської практики, в якій домінуючу роль відіграють економічні інститути.

Характер базових економічних інститутів визначає тип економіки того або іншого суспільства. У базових економічних інститутах господарська практика закріплює основні способи взаємодії економічних суб'єктів. Типологічно виділяють два типи економічних інститутів – ринкові й неринкові. До ринкових відносять конкуренцію, неринкових – кооперацію. Будь-який економічний інститут не існує окремо від інших. Допускається різна комбінація, поєднання елементів системи. В ринковій економічній системі домінує інститут конкуренції, а інститут партнерства є взаємодоповнючим, у неринковій – інститут партнерства, а конкуренція лише впливає на нього й доповнює його.

Оскільки не лише економіка визначає ідеологію, але й ідеологія обумовлює характер суспільного

буття й економічної діяльності, необхідно звернутися до аналізу архетипів і ментальності як основи розвитку конкуренції та партнерства в суспільстві, результатом якого стало розуміння того, що здорове функціонування архетипічних механізмів психіки – це її інформаційна цілісність. Особливості сучасного розвитку є не тільки породженням об'єктивних тенденцій і процесів сьогодення, вони також наслідок деяких суб'єктивних феноменів суспільного життя, прояви певних пластів колективного позасвідомого, про що необхідно пам'ятати в процесі суспільно-економічних трансформацій.

Функціонування цілісного архетипу «інь-ян» (жіночо-чоловічого, кооперативно-конкурентного) в психокulturі будь-якої спільноти вказувало б на її істинну цивілізованість, тобто на домінування архетипу Самості, що об'єднує всі протилежності, втілені в чоловічому й жіночому архетипах, у тому числі й конкуренцію та партнерство як вихідні й фундаментальні начала сутності людини й суспільства.

З цього випливає, що позитивні тенденції суспільного розвитку будуть простежуватися не в домінуванні одного начала над іншим (чоловічого над жіночим або навпаки – жіночого над чоловічим), а в їх гармонії, що є першоджерелом оптимальної взаємодії конкурентних і кооперативних засад в особистісному й суспільному бутті. Однак, виходячи з того, що в різних спільнотах відбувається домінування однієї зі складових архетипу «інь-ян», а отже, формується й неоднозначне ставлення до процесів конкуренції та партнерства як на локальному рівні, так і на рівні міжнародних відносин, – це може спричинити виникнення суперечностей і конфліктів у суспільстві.

Специфіка формування українського менталітету визначається периферійністю соціально-економічних процесів в Україні щодо центрів сучасної західної цивілізації та Росії. Простежується тяжіння української ментальності до її основ, властивих традиційному суспільству. На традиційні українські психоповедінкові архетипи наклала свій відбиток загальна євразійська матриця світогляду з домінантою тоталітарного мислення, патерналізму, відповідної вертикальної стратифікації владних структур і формуванням периферійних організаційних структур, які виступали як модифікація східноєвропейської общини – низу.

Оволодіння й підкорення оточуючого середовища, а не оптимальний перерозподіл ресурсів лежить в основі економічної діяльності людини в українському суспільстві зі стародавніх часів. Примат загального, народногосподарського підходу над діяльністю та мотивацією індивідуума був притаманний і для радянських часів. Ця специфіка, закріплена в ментальній структурі українського народу, обумовлює й сучасні тенденції суспільно-економічного розвитку.

Саме тому організація економічної діяльності сучасної України вирізняється приватно-громадським характером, що є перехідною формою від російських форм господарської діяльності до західноєвропейських. До цього потрібно додати, що в структурі української ментальності домінує

складова «інь» цілісного архетипу «інь-ян», що втілюється в образі матері-землі, повазі до жінки – матері роду та ін. Домінування складової «інь» цілісного архетипу «інь-ян» в колективному несвідомому українського народу приводить до переважання його схильності до партнерських відносин при взаємодоповненні індивідуалізмом і конкуренцією.

У цьому зв'язку, найбільш прийнятною для українського менталітету була б модель організації економічної діяльності, що базується на колективно-групових цінностях. У такій моделі головним механізмом стимулювання є групова солідарність, участь, діалог, тобто прояв атрибутів партнерства при взаємодоповненні інститутом конкуренції. Такий механізм стимулювання в кінцевому рахунку приводить до встановлення соціального консенсусу в Україні.

Визначаючи досить низький рівень консенсусного потенціалу взаємодії конкуренції та партнерства в сучасній Україні, необхідно вказати на існування подвійної інституційної системи. Перша інституційна система – ендогенна, дісталась у спадок від колишнього СРСР і характеризується антиринковою спрямованістю, друга – екзогенна, має ринкові характеристики. Подвійна інституційна система приводить до «інституційних пасток», породжує феномен нееквівалентного соціального обміну (коли більшість одержує менше за реальний внесок, а меншість – набагато більше, ніж дозволяють реальні джерела доходу). Це, в свою чергу, породжує принциповий поділ народу й еліти (верхів) не тільки за матеріально-майновими ознаками, але й у суспільній думці (голодний народ-страждалець, з одного боку, і сита корумпована верхівка – з іншого), виключаючи створення ціннісного підґрунтя для їх поєднання.

Отже, головною перешкодою для досягнення суспільного консенсусу в Україні є, перш за все, несформованість висхідних суб'єктів консенсусного узгодження – представників численного середнього класу, який стримує конфліктогенний потенціал взаємодії верхів і низів, що є наслідком загальної неструктурованості соціуму та кризи ідентичності.

Виходячи з цього, головну роль у процесі накопичення, збереження та продукування консенсусних ресурсів відіграє держава, яка, в особі головних суб'єктів політичного життя, і породжує суспільні протиріччя, закладаючи основи для можливого соціального вибуху. За таких обставин виникає розуміння необхідності суспільної злагоди як основи становлення середнього класу в Україні не тільки на теоретичному, але й на практичному рівнях, для чого необхідний певний механізм її реалізації.

Суспільна згода є результатом оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства. Її досягнення можливе через реалізацію позитивного потенціалу атрибутів прояву оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства як умови вирішення суспільних протиріч. Цими атрибутами є толерантність, діалог, компроміс, консенсус. Підніжжя механізму у вирішенні суспільних протиріч і генезису середнього класу становлять толерантність і

діалог, на яких у подальшому ґрунтуються компроміс і консенсус, що в результаті приводить до вершини цього механізму – суспільної злагоди. Реалізація цього механізму полягає в наступному.

Саме толерантність виступає як хиткий місток між «війною та миром», як загальне спрямування на подолання суспільних протиріч і конфліктів. У цілому, головну функцію толерантності можна розуміти як спрямування розвитку потенційно конфліктної ситуації до її конструктивного вирішення. Толерантність є основою діалогу.

Діалог є умовою можливості, яка дозволяє здійснитися відношенню «Я-Ти» (відносини між суб'єктами), «Я-Воно» (ставлення людини до навколишнього середовища), «Ми-Вони» (ставлення етносів один до одного).

До головних умов діалогу належать: відсутність упередженості, певні самообмеження, взаємність, довіра, рівноправність партнерів, розуміння (порозуміння). Потенціал цих умов такий: 1) діалог постає як форма співпраці тільки на основі пошуку спільних рішень, єдиних шляхів до взаємопорозуміння й злагоди, відсутності упередженості; 2) для реалізації діалогічної ситуації потрібні певні самообмеження суб'єктів комунікації; 3) діалог припускає взаємність його учасників; 4) саме довіра, породжена надійністю сторін, є його обов'язковою умовою. Низький рівень довіри учасників діалогу виявляється в неможливості соціальної взаємодії; 5) діалог передбачає порозуміння сторін, можливість і необхідність уживання однієї сторони в іншій. Якщо взаємність діє на рівні симпатії/антипатії (тобто почуттів), то порозуміння ґрунтується на свідомості й розумі; 6) лише діалог рівноправних партнерів може гарантувати повнозначне спілкування. В іншому випадку відбувається або знищення одного з партнерів, насильницьке нав'язування певної стратегії, моделі поведінки, або м'яке розчинення, уніфікація.

Де б не розпочинався діалог, він поступово перетворювався на найперспективніший метод формування відносин між соціальними партнерами, а також між ними та державою. Сутність соціального діалогу є встановлення комунікативного простору для викладу позицій і ведення переговорів відносно інтересів окремих його сторін-учасниць. Стабільне функціонування інституту соціального діалогу є основою для консенсусу й панування компромісу в суспільстві.

На практиці досить складно розвести компроміс і консенсус. Відмінність між ними полягає в тому, що консенсус є довгостроковою згодою, яка базується на спільних цінностях, а компроміс – це ситуативна угода, що ґрунтується на спільних інтересах. Досягти компромісу легше, ніж досягти соціального консенсусу. Суперечності на рівні інтересів долаються легше і швидше, ніж суперечності, що виникають у результаті розбіжностей ціннісних орієнтацій. Саме тому компроміси передують консенсусу. Однак так чи інакше, компромісу досягають, якщо в його основу покладений принцип неупередженості та справедливості. Досягнення консенсусу сприяє встановленню суспільної злагоди.

Завдяки вкоріненості у вітальному, соціальному й духовному бутті особистості та суспільства, згода є найбільш універсальним засобом об'єднання зусиль людей. Вона може бути двох типів: ціннісна й функціонально-договірна. Ціннісна досягається досить важко, бо цінності є атрибутом духовності людини, а зміна цінностей потребує зміни її внутрішнього «Я». Порівняно з ціннісною злагодою, функціонально-договірна встановлюється легше, бо для цього потрібні визначення єдиної мети й певні домовленості щодо розробки тактики й стратегії її досягнення між учасниками комунікативного процесу.

Основною умовою досягнення соціальної злагоди є відносна рівність суб'єктів протиставлення (класів, груп), рівність їх можливостей; саме тоді ніхто з них не може здобути перемогу в отриманні обмежених суспільних благ і ресурсів, і стає очевидною необхідність певних домовленостей, суспільного договору.

Як підсумок злагоди, в суспільстві з'являється довіра до всіх учасників суспільних домовленостей. Якщо на початку досягнення злагоди довіра є потенційною готовністю до діалогу й компромісу, то в результаті її здобуття довіра розповсюджується з мікрорівня (внутрішньої властивості особистості) на макрорівень (суспільство в цілому). Довіра стає реальною реалізованою активністю, що поширюється в усьому соціумі. Отже, можна говорити про створення потенційної основи для формування соціального капіталу й середнього класу.

Соціальна згода намічає головні орієнтири подальшого суспільного розвитку. Її встановлення означає досягнення загальної домовленості, суспільної угоди з приводу ухвалення певних рішень, їх тактики та стратегії практичної реалізації.

Практична реалізація суспільної злагоди можлива через політичну діяльність суб'єктів домовленості. Тобто – через взаємодію держави і громадянського суспільства у процесі становлення середнього класу. Держава формує середній клас за допомогою соціальної політики, а громадянське суспільство впливає на державу через органи місцевого самоврядування.

Слід виділити два головні суб'єкти соціальної політики – соціальну державу й громадянське суспільство. Від рівня діалогу цих суб'єктів залежать умови здійснення соціальної політики та специфіка її реалізації. В сучасній Україні держава виступає основним суб'єктом проведення соціальної політики. Її суттю та метою в Україні є досягнення соціальної справедливості в суспільстві на засадах взаємодії соціальних норм, які виконують регулятивні функції.

Реалізація соціальної політики в сучасному українському суспільстві ускладнюється: невирішеністю проблеми вибору господарської системи; специфікою легітимації влади в Україні; поглибленням проблем майнової диференціації в соціальній сфері; вибором неправильної моделі конкурентоспроможності; несформованістю культурно-історичного суб'єкта; поширенням аномії; специфікою української історичної політичної культури, яка визначається через концепт патерналізму; необхідністю

змінити або відкоригувати роль держави в реалізації соціальної політики; існуванням інститутів непрозорої адаптації соціальних гарантій до розвитку соціально-економічного середовища; проблемою вибору режиму реалізації соціальної солідарності й соціальної політики.

Концептуальним підґрунтям соціальної політики в Україні є: підвищення добробуту; зростання оплати праці; страховий принцип соціального захисту; відмова від уявлень про державу як про власника страхових внесків громадян; ринкова альтернатива натуральним пільгам.

Завдання соціально-управлінської діяльності у сфері соціальної політики щодо успішної її реалізації в українському суспільстві полягають: у перетворенні соціальних відносин у сфері праці й зайнятості; забезпеченні сприятливих інституційних умов для розвитку конструктивної та легітимної підприємницької діяльності як у соціальній сфері економіки, так і структурах громадянського суспільства; зміні характеру управлінської діяльності державної влади в напрямку її легітимації й демократизації.

Пріоритетними напрямками реалізації соціальної політики в Україні є: створення системи соціального захисту; організація інституту підтримки середнього класу; забезпечення зайнятості; збільшення людського потенціалу; формування трудового потенціалу.

Виконати завдання щодо поліпшення добробуту населення за всіма пріоритетними напрямками держава зможе тоді, коли за її діями буде здійснюватися контроль з боку громадянського суспільства, основними суб'єктами якого є представники середнього класу. В сучасних українських умовах середній клас може віднайти власну нішу щодо проведення контролю за владною вертикаллю в органах місцевого самоврядування й саме таким чином взаємодіяти на основі толерантності та через діалог, компроміс, консенсус з державою в реалізації соціальної політики в Україні, закладаючи підґрунтя для суспільної злагоди і соціального партнерства.

У сучасній Україні місцеве самоврядування є найнижчою ланкою в системі державного управління, яка є цілком інтегрованою в структуру державної влади і складає один з елементів виконавчої вертикалі, що є результатом слабкості громадянського суспільства.

Однак, саме на рівні міського, районного, селищного самоврядування головні компоненти громадянського суспільства – громада й представницька влада, індивідуальні та колективні інтереси, права кожної особи і громади – отримують найповнішу реалізацію.

Громада є обов'язковим і первинним суб'єктом місцевого самоврядування. Як елемент системи місцевого самоврядування територіальна громада активно впливає на систему, формуючи її. Вона є стрижневим системоутворюючим елементом у системі місцевого самоврядування. У громаді народ є джерелом влади в суспільстві і більш безпосередньо, ніж тут він ніде не застосовує свою владу.

Однією із загальних тенденцій, яка властива ін-

ститутам місцевого самоврядування в розвинених демократичних країнах і яка зараз запроваджується в українській політико-правовій практиці, є субсидіарність (принцип обмеження влади). З огляду на місцеве самоврядування «субсидіарність» означає перенесення механізму вирішення важливих проблем на рівень їх виникнення, тобто на рівень функціонування громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування.

Задля подальшого розвитку практики місцевого самоврядування в Україні, перш за все, необхідно вирішити такі проблеми: 1) ліквідувати суперечності в сучасному українському законодавстві щодо регулювання органів місцевого самоврядування; 2) вирішити проблему фінансування органів місцевого самоврядування; 3) вирішити проблему затребуваності місцевого самоврядування, яка в сучасному світі прямо залежить від розвитку громадянського суспільства, бо саме горизонтальні відносини, не опосередковані державою, сприяють формуванню місцевих інтересів; 4) необхідно визначити обсяг місцевого самоврядування; 5) нагальною потребою сьогодення є вироблення алгоритму виділення меж тих територій, де існує місцеве самоврядування.

Зауважимо, що, окрім відповідного правового оформлення, з метою подальшої інституціоналізації місцевого самоврядування повинно пройти еволюційний шлях свого розвитку. Для цього необхідно подолати дві взаємопов'язані тенденції: по-перше, непослідовну соціальну політику держави, спричинену відсутністю загальної стратегії реформ і концепції державного будівництва; по-друге, низький ступінь громадянської ініціативи, який проявляється за умов відсутності розвинених інститутів і цінностей громадянського суспільства.

І, нарешті, місцеве самоврядування – найближча до народу гілка влади. Саме через нього місцеві співтовариства отримують досвід взаємовідносин з державною владою та громадськими організаціями. Без нього не може бути громадянського суспільства й середнього класу, оскільки в місцевому самоврядуванні його представники знаходять нішу для власного політичного волевиявлення, громадянської активності та відповідальності. На місцевому рівні беруть початок усі суспільно-політичні процеси, простежуються тенденції до інтеграції чи дезінтеграції, конфлікту або консенсусу між різними соціальними групами. Саме тут закладаються підвалини взаємодії між соціумом і державою.

Наостанок, в якості висновку, хотілося б додати, що можливо запропонований механізм конструювання суспільної злагоди і становлення середнього класу на її основі, через взаємодію вертикалі влади і горизонталі комунікацій у системі суспільних координат, разом із залученням перетворювального потенціалу конкуренції та партнерства видається дещо утопічним, бо виникає питання щодо головних і найбільш активних суб'єктів у реалізації цього механізму, особливо в умовах вседозволеності верхів і нахабства низів. Відповідь на це питання наступна: головне завдання у цьому процесі покладене на інтелігенцію, яка може здійснювати вплив на суспільну свідомість, перш за все, через

систему освіти і просвітницьку діяльність. Незважаючи на міркування мовчазної більшості (народу), що навряд чи гуманістичні цінності окремих нечисленних особистостей, такі як честь, гідність, віра, надія, любов, почуття сорому та ін., будуть у змозі змінити і замінити панування безсоромності, грошей, товарного фетишизму, дифузну свідомість населення у перехідному суспільстві в цілому і дадуть розвинути мовчазній меншості, тобто середньому класу, однак, на нашу думку, якщо Україна хоче бути у когорті держав, які «склалися», то потрібно починати запроваджувати у свідомості людей не тільки цінності «мати», але й ідеали «бути». Іншого шляху Україна не має. І це вже не утопія,

бо вона спирається на певний суспільний ідеал, а отже, це не тільки надії, але й намагання його досягти, це – образ бажаного, досконалого, такого, що відрізняється від сьогодення суспільства, до якого й спрямовані устремління цієї мовчазної більшості, і в якому, маємо надію, здійсниться проєкт розвитку потужного і численного середнього класу.

Перспективи подальших наукових досліджень: визначення можливостей інтелігенції у формуванні ідеології середнього класу в перехідному суспільстві із залученням позитивного перетворювального потенціалу конкуренції та партнерства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова О. С. Конкуренция: благо чи зло. Специфіка та тенденції розвитку : монографія / О. С. Александрова, О. А. Зубчик. – К. : Обрії, 2006. – 144 с.
2. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз монографія / О. С. Александрова. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2009. – 252 с.

УДК 130.3

А.В. ХАЛАПСИС, В.С. ХАЛАПСИС

БУДУЩЕЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА: ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ КОНФЛИКТЫ ИЛИ ПЕРЕХОД К НООСФЕРЕ?

Халапсис Алексей Владиславович – доктор философских наук, профессор кафедры философии Национальной металлургической академии Украины

Халапсис Владислав Славович – кандидат философских наук, доцент кафедры философии ДНУ им. О. Гончара

У статті здійснено спробу осмислити процеси глобалізації в цивілізаційному аспекті і в контексті вчення про ноосферу.

Ключові слова: цивілізація, майбутнє, ноосфера, дух.

В статье предпринята попытка осмыслить процессы глобализации в цивилизационном аспекте и в контексте учения о ноосфере.

Ключевые слова: цивилизация, будущее, ноосфера, дух.

Attempt to comprehend the processes of globalization in the civilizational aspect and in the context of the teachings of the noosphere.

Keywords: civilization, future, noosphere, spirit.

© А.В. Халапсис, В.С. Халапсис, 2011

Постановка проблеми. Происходящие в последние десятилетия цивилизационные трансформации требуют переосмысления теоретических моделей исторического процесса для разработки механизмов эффективного управления будущим. Ускорение социальных процессов приводит к тому, что вмешательство будущего в дела настоящего ныне велико как никогда ранее, ведь при принятии решений практически в любой сфере человеческой деятельности приходится учитывать не только наличные факторы, но и просчитывать тренды возможных изменений; иными словами, принимая решения в настоящем, необходимо держать в голове потен-

циальные (на данный момент) вызовы будущего.

Скажем, изменения в сфере «высоких технологий» происходят столь стремительно, что изделия морально устаревают зачастую значительно раньше, чем происходит их физический износ. Испытывая футурошок, человек пытается приспособиться к ситуации, когда будущее хозяйничает в настоящем, а то и подогнать это будущее под свой идеал. В центре нашего исследования стоит проблема определения перспектив исторического развития человечества и реакции человека на стремительно изменяющиеся условия своего социального бытия.

Для описания и осмысления нестандартной ситуации (а современная цивилизационная ситуация

не соответствует никаким ранее действовавшим стандартам) нужны нестандартные методы и приемы. Нас интересуют нетрадиционные подходы к философскому анализу современных геополитических и цивилизационных реалий и практические пути по конструированию будущего. Из этого и вытекает цель данной статьи, которая заключается в том, чтобы выявить реальные цивилизационные перспективы человечества в контексте глобальных трансформационных процессов и обозначить онтологические основания возможных стратегий творческого управления будущим.

Свою знаменитую книгу, написанную по мотивам не менее известной статьи, С. Хантингтон завершает весьма показательным пассажем: «...В нарождающейся эпохе столкновения цивилизаций представляют величайшую угрозу миру во всем мире, и международный порядок, основанный на цивилизациях, является самой надежной мерой предупреждения мировой войны» [4, с. 532]. Опасения американского политолога вполне понятны. Из перечисленных им восьми ныне существующих цивилизаций, лишь японская, латиноамериканская и африканская не имеют ядерного оружия. При возросшей технологической и военной мощи междоцивилизационные конфликты в будущем становятся чреваты гораздо более серьезными последствиями, чем когда бы то ни было ранее и даже несут угрозу самому существованию жизни на Земле.

Но может ли цивилизационная парадигма служить основой действенной системы безопасности? Деление мира по цивилизациям, очевидно, до некоторой степени отражает реальную социокультурную ситуацию, но цивилизационная модель «работает» не всегда. Так, она не в состоянии объяснить расклад сил накануне и во время недавней войны в Ираке. Многие арабские политики пытались объявить эту войну столкновением исламского мира и западной цивилизации в ее американском варианте. На деле же, исламские государства не только не смогли оказать действенную помощь Ираку, но и не выработали единой позиции, а некоторые из них даже примкнули к возглавляемой США коалиции. Внутри западной цивилизации тоже не было единства, и если такие страны как Великобритания, Испания и Польша поддерживали действия американской администрации, то Германия и Франция выступили категорически против. Разумеется, цивилизационная идентификация играет в современном мире огромную роль, но в критические моменты могут вступить в действие иные факторы, отодвигающие на второй план факторы цивилизационные.

Прогнозирование будущего предполагает прагматичный и всесторонний учет основных рисков и возможностей. Цивилизационные конфликты несут в себе угрозу человечеству, а потому сценарии подобных конфликтов должны восприниматься с полной серьезностью. В то же время, угроза должна реально оцениваться, ибо, в противном случае, истерика по поводу мнимой угрозы может помешать в верной оценке более реальных опасностей.

В истории идет постоянный отбор наиболее эффективных способов организации человеческого

бытия и отбраковка неэффективных или бывших некогда эффективными, но утратившими таковое свое качество в изменившихся условиях. Поэтому нет и не может быть наилучшей формы правления для всех времен и народов, оптимальной всегда и везде системы хозяйствования и т.д. Вопреки расхожему мнению, война не может считаться злом сама по себе, и тот факт, что во всемирной истории войны играли не последнюю роль, следует принимать как данность и необходимость, а не как зло и несправедливость. Но и роль войны также изменяется и приходит время, когда война перестает быть действенным способом разрешения конфликтов.

Мы полагаем, что человечество в своем развитии как раз подошло к такому моменту. Полномасштабная война с использованием современных средств массового поражения приведет либо к гибели всего живого, либо к деградации человечества. Ни первый, ни второй варианты не могут рассматриваться фигурантами мировой политики как желательные. Если исходить из концепции «стреляющего ружья», полноценный вооруженный конфликт между цивилизациями не только возможен, но и неизбежен. Люди всегда использовали боевые технологии для уничтожения себе подобных, стало быть, наступление ядерного апокалипсиса – лишь вопрос времени.

Можно ли предотвратить реализацию нежелательных сценариев, изменив ход истории? Одним из фундаментальных свойств исторического бытия есть его нестабильность, означающая потенциальную возможность реализации разных векторов социокультурной эволюции. В неких ключевых точках (точках бифуркации) заложено большое разнообразие сценариев и ход дальнейшего развития системы может оказаться невероятным по меркам докризисного состояния. Последнее справедливо для любой нестабильной системы. Для системы социокультурной природы дело осложняется наличием интеллектуального субъекта, выступающего по отношению к ней в роли «максвелловского демона» (подробней об этом см., например [3]), а это значит, что при ее описании следует учитывать возможность управления ее эволюцией. Причем, интеллектуальный субъект, реализуя функцию управления, в состоянии не только поддерживать ее развитие, но и выводить систему на качественно иной уровень, не являющийся простым продолжением ранее действовавших закономерностей.

В историческом процессе ничто жестко не предзадано. Но и субъект не может, конечно, творить историю исключительно по своей прихоти, не считаясь с объективными обстоятельствами. Поэтому остро встают проблемы: 1) корректного определения точки бифуркации, в которой интеллектуальный субъект получает экстраординарные полномочия, и 2) реальной оценки возможных векторов развития.

Универсального «ключика» для решения этих проблем нет и быть не может. Укажем лишь на самые общие признаки точки социальной бифуркации и критерии выявления возможных векторов развития.

Социальная бифуркация является следствием

кризисной ситуации, характеризующейся невозможностью для социокультурной системы развиваться далее в том же направлении, отрабатывать ранее использовавшиеся алгоритмы. Это может быть онтологическая невозможность (например, исчерпание ресурсов), либо футурологическая суицидальность (физически система в состоянии развиваться в том же направлении, но такой путь грозит гибелью в перспективе).

Возможности реализации «максвелловских» свойств интеллектуальным субъектом зависят от его когнитивной сложности, т.е. от мощности информационных блоков, которыми он в состоянии оперировать.

Антикризисная стратегия должна учитывать общий уровень развития системы, а также использовать те реальные предпосылки выхода из кризиса, которые система выработала в докризисный период.

Вернемся к современной цивилизационной ситуации. Автономное развитие отдельных локальных цивилизаций в глобализированном мире становится онтологически невозможным и чреватым самоуничтожением человечества в глобальной войне. Стало быть, возможности нормального, «естественного» развития исчерпаны, а новые вызовы требуют принципиально новых, не задействованных ранее механизмов ответа.

Насколько интеллектуальный субъект в состоянии решать подобные проблемы? Для характеристики его когнитивного горизонта используем образ ойкумены. Большой ойкуменой будем называть населенную человеком землю, малой (внутренней) – фрагмент социального пространства-времени, с которым человек связывает свое бытие, котел, в котором формируются и продуцируются социальные смыслы. Чем примитивнее когнитивные структуры личности, тем уже ее внутренняя ойкумена. В онтологическом смысле глобализация означает расширение внутренней ойкумены до масштабов внешней.

Человеческий дух всегда был ограничен пространственно-временными рамками, а потому не только воспринимался, но и действовал как множество духов народов. Абсолютный же дух не может не мыслиться мировым духом. И хотя для исторического развития абсолютный дух (как и абсолютная истина – для теории познания) суть абстракция, не явленная как достоверность, достоверностью является процесс перехода от сущего разнообразия локальных духов к должному их единству. Считать, что в глобализированном мире останутся народы и обособленные цивилизации – все равно, что думать, будто в рамках государства могут сохраниться племена¹. Когда внутренняя ойкумена расширится до масштабов внешней, история локальных цивилизаций закончится, а начнет свою историю Цивилизации.

На протяжении всемирной истории дух являл себя в разных образах, чья действительность была связана с разработкой и реализацией определенных парадигмальных проектов мироустройства. Исследуя содержание этих проектов, следует соотносить их с характером духовной жизни авторской

цивилизации. Многообразие форм проявления духа (его разделения на «духи народов») обусловлено, во-первых, отсутствием значимого контакта между различными регионами нашей планеты вплоть до последнего времени, и, во-вторых, необходимостью реализовать свою свободу через возможность выбора между проектами, сформированными различными культурно-историческими общностями (цивилизациями). В условиях глобализации человеческой истории (глобализация экономики, политики и т.д. коррелируется с глобализацией духовных процессов) созданы предпосылки для объединения всех сторон культурно-исторической деятельности («духов народов») в единую всемирно-историческую целостность («мировой дух»). Цивилизации выполнили свою историческую роль и теперь, надо полагать, они будут постепенно исчезать, уступая место общечеловеческой Цивилизации.

Не означает ли становление глобальной Цивилизации окончательную и бесповоротную победу одного из проектов и переход к безальтернативному развитию? Едва ли. Поскольку количество проектов в глобализированном мире значительно возрастет, свобода из формальной возможности все более будет превращаться в реальность.

Любая социокультурная, а тем более – цивилизационная – трансформация весьма болезненна хотя бы потому, что при ней происходит отрицание прежних ценностей, идеалов, традиций, привычных стереотипов мышления, апробированных правил социальных игр и т.д. и т.п. Как для отдельного человека, так и для целой цивилизации серьезная трансформация может восприниматься как трагедия едва ли не вселенского масштаба. Впрочем, кризис и связанная с ним трансформация не только разрушают прежнее качество, но и предоставляют массу новых возможностей, нереальных при иной ситуации. Если кризис нельзя предотвратить, стоит задуматься над тем, чтобы использовать его с максимальной эффективностью. Для обыденного сознания, оперирующего одномерными дуальными конструкциями «белое-черное», «хорошее-плохое», представление о конструктивной роли кризиса кажется чем-то диким и надуманным. «Здравый смысл» обывателя заставляет его держаться за привычные социальные формы, даже если последние потеряли всякую актуальность и стали контрпродуктивными. Но обывательская логика отказывает там, где речь заходит о социально-исторических трансформациях, где многомерность реальности требует для своего познания и управления многомерных моделей.

В этом смысле значительный интерес представляют различные варианты концепции ноосферы как один из вариантов того пути, которым может развиваться человечество в будущем. В основе ноосферных представлений современных ученых лежат идеи В.И. Вернадского и П. Тейяра де Шардена.

По мнению Вернадского, ноосфера – это современная биосфера, преобразованная научной мыслью и трудом. Важнейшим компонентом ноосферы, как и биосферы, является человечество как

мощная геологическая сила. Причем он вопрос о бытии ноосферы оставлял открытым, полагая, что ноосфера, как последнее из многих состояний эволюции биосферы в геологической истории, потенциально уже есть состояние наших дней, но фактически же она будет существовать лишь в будущем, когда взаимоотношения общества и природы приобретут разумный характер.

Тейяр де Шарден же считал, что ноосфера представляет собой «мыслящий пласт» планеты, носителем которого является человечество. Поскольку же мышление есть, так сказать, родовым свойством человека, то развертывание ноосферы привязывается уже не к формам взаимоотношения общества и природы, а к становлению человека разумного, то есть, ноосфера оказывается не этапом всемирной истории, а элементом, или, лучше сказать, результатом антропогенеза. Причем, антропогенез мыслится Тейяром как выход из природного состояния, как духовный прорыв, ибо, по его мнению, человечество не входит непосредственно в структуру биосферы, ноосфера разворачивается вне биосферы и над ней.

Единство ноосферных взглядов Вернадского и Тейяра состоит в придании мысли (и прежде всего – научной мысли) космического значения, в представлении о том, что ноосфера является закономерным этапом развития универсума, а различие во взглядах этих мыслителей связано с разным пониманием соотношения природного и социального в ноосфере.

Сегодня такой рационализм просвещенчески-гегелевской закалки может казаться чрезмерно оптимистичным, если не наивным. Л.Н. Гумилев спрашивал: «Но так ли разумна «сфера разума»... что дала нам ноосфера, даже если она действительно существует? От палеолита остались многочисленные кремневые отщепы и случайно оброненные скребки да рубила; от неолита – мусорные кучи на местах поселений. Античность представлена развалинами городов, а Средневековье – замков... И вряд ли в наше время найдется человек, который предпочел бы видеть на месте лесов и степей груды отходов и бетонированные площадки. А ведь техника и ее продукты – это овестьствие разума... Короче говоря, как бы ни относиться к идее существования ноосферы, полярность техники и жизни как таковой неоспорима, но в наше время определилась ясная тенденция к снижению этого противоречия» [1, с. 395-396]. Вопрос, поставленный Л.Н. Гумилевым, состоит не столько в том, существует ли в реальности ноосфера, а насколько разум способен к коэволюции биосферы и общества. Ведь как бы ни оценивать роль разума в поведении как отдельного человека, так и всего общества, нельзя отрицать сам факт его задействованности в бытии, благодаря чему и становится возможным реализация интеллектуальным субъектом своих экстраординарных полномочий, о чем речь шла выше.

Какова же сущность ноосферы, является ли она реальным природно-социальным явлением, процессом (ноосферогенез) или это вероятное состояние общества и биосферы в будущем?

Во-первых, если строго следовать ноосферным идеям Вернадского, она – сфера разумных, гармоничных взаимоотношений общества и живой природы. Речь у него идет о долженствовании, ибо эмпирически эта гармония не дана. Более того, если проследить историю человечества от палеолита и до XX века, то скорее следует отметить, что отношения общества и природы становились все менее и менее гармоничными. Иными словами, с увеличением могущества разума отношения человека и биосферы ухудшались, причем, чем ближе к нашему времени, тем они становились все более «натянутыми». Рассуждая о будущей ноосфере, Вернадский, стало быть, рассчитывает на изменение этого тренда. В отличие от украинского ученого, П. Тейяр де Шарден возникновение ноосферы связывал с появлением вида *Homo sapiens*. Вернадский и Тейяр были едины в том, что важнейшим фактором формирования и функционирования ноосферы является научная мысль, которая выступает ее важнейшим компонентом.

Во-вторых, ноосфера фигурирует: 1) в качестве системы, специфическим компонентом которой выступает очеловеченная природа; 2) в качестве процесса (ноосферогенез) коэволюции общества и биосферы. Важнейшей задачей ноосферологии является изучение этапов взаимодействия общества и природной среды (в основном, биосферы). А эти этапы являются отражением этапов развития цивилизации: аграрной, индустриальной, постиндустриальной.

В-третьих, ноосфера должна стать в обозримом будущем более или менее оптимизированной системой. Важнейшая предпосылка этому – превращение человечества в единое целое, как минимум, в технологическом и информационном аспектах, что в определенной мере существенно снижает техногенное давление человека на биосферу.

В-четвертых, ноосфера не ограничена поверхностной оболочкой Земли. Начало космической эры означает, что человечество приступило к освоению и преобразованию космоса. В определенном смысле можно сказать, что если биосфера тождественна Жизни, ноосфера – Космосу: «Предметно понятая ноосфера – космосфера» [2, с. 49]. А по этому вопросу о переходе биосферы в ноосферу остается открытым. Можно лишь предположить, что биосфера, благодаря человеческой деятельности, становится частью природно-социальной системы, именуемой ноосферой. Эволюция биосферы приводит к возникновению человечества, которое создает мир искусственного: науку и искусство, технику и технологию и т.д.

Наконец, в-пятых, мир искусственного (техника и технология) привели к сложной экологической ситуации на планете. Дальнейшая коэволюция биосферы и общества возможна лишь тогда, когда будет достигнуто оптимальное, равновесное состояние мира живого и искусственного мира. Ноосфера в собственном смысле слова станет реальностью, когда Жизнь и Разум будут не противостоять, а дополнять друг друга.

Человек одновременно вожделеет будущее и боится его. Этот страх заставляет его держаться за

привычные социальные формы как за основу своего здесь-и-сейчас бытия. И все же постепенно приходит понимание коллективной ответственности за эту, оказавшуюся столь маленькой планету, на которой нам довелось жить. Мы считаем сценарии столкновения цивилизаций крайне маловероятными как раз потому, что, исходя из нынешних реалий, они очень даже вероятны. Любой такой сценарий контрпродуктивен и даже суицидален. Действие суицидальных и жизнеутверждающих мотивов можно обнаружить на протяжении всей истории человечества, но в долгосрочной перспективе перевес все же оказывается на стороне вторых. На каждом новом этапе человечество избрало новые средства сдерживания агрессии, чтобы компенсировать возросшую мощь боевых технологий. Будущее остается принципиально открытым и от степени интеллектуальности субъектов, участвующих в его созидании, зависит то, каковым оно будет.

Выводы. Когда речь идет о социальном познании, нельзя игнорировать факт влияния познающего субъекта на познаваемую реальность. Цивилиза-

ционная парадигма пригодна для описания прошлого, фактически дискретного исторического бытия. Но она дает сбой при постижении настоящего и оказывается контрпродуктивной при созидании будущего. Для эффективного управления будущим необходимо использовать более информационно емкие парадигмы, учитывающие как противоречивый характер социально-исторической действительности, так и экстраординарные полномочия интеллектуального субъекта в точках социальной бифуркации. Глобализация цивилизационных процессов актуализирует проблему формирования глобального аксиологического пространства, что является необходимой предпосылкой становления общечеловеческой цивилизации и предотвращения конфликтов между существующими ныне локальными цивилизациями. Содержательное наполнение этого пространства социокультурными смыслами (кодами), а также разработка конкретных проектов и стратегий будущего представляются чрезвычайно важными и актуальными задачами для дальнейших исследований в этом направлении.

ПРИМЕЧАНИЕ:

¹ Как в любом правиле, здесь тоже есть свои исключения. В некоторых государствах (например, в Ливии) племена действительно сохранились, формы общественной жизни ряда азиатских стран и регионов несут на себе значительный отпечаток родовой (клановой) организации и т.д.; тем не менее, родоплеменные отношения ослабевают даже в таких анклавах традиционализма, а их разрушение, на наш взгляд, – лишь вопрос времени.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. – М., 1994. – С. 395-396.
2. Кутырев В.А. Искусственное и естественное: борьба миров. – Н. Новгород, 1994.
3. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. – М., 2001.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: Пер. с англ. – М., 2003.

УДК 141.33

Л.І. МОЗГОВИЙ

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ СУФІЗМУ

Мозговий Леонід Іванович – кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Слов'янського державного педагогічного університету

У статті виявлено спектр філософських аспектів дослідження специфіки культурної традиції суфізму. Встановлено, що вчення суфіїв становить цілісний релігійно-філософський дискурс, в якому наявні елементи онтології, гносеології та етики. Визначено соціальні та політичні виміри суфійської культури, реалізовані в практиках організацій існування окремих братств.

Ключові слова: суфізм, іслам, містичний досвід, символізм, сакральне, езотерика.

В статье выявлено спектр философских аспектов исследования специфики культурной традиции суфизма. Установлено, что учение суфиев составляет целостный религиозно-философский дискурс, в котором представлены элементы онтологии, гносеологии и этики. Определены социальные и политические измерения суфийской культуры, которые реализованы в практиках организаций существования отдельных братств.

Ключевые слова: суфизм, ислам, мистический опыт, символизм, сакральное, эзотерика.

The thesis reveals the spectre of philosophical aspects of investigating the specifics of Sufi culture tradition. It is proved that Sufi doctrine forms a whole religious and philosophical discourse which includes the elements of ontology, epistemology and ethics. It provides the definition of social and political dimensions of Sufi culture, realized in principles of organization of Sufi fraternities.

Keywords: Sufism, Islam, mystical experience, symbolism, the sacred, esotericism.

© Л.І. Мозговий, 2011

Українській духовній культурі притаманний елемент містицизму, що споріднює її з іншими культурними традиціями, багато з яких залишаються недостатньо дослідженими. Актуальність сьогоденних викликів щодо налагодження паритетної між-культурної комунікації часто змушує залишити поза увагою історичні аспекти діалоговості між різними світоглядними формаціями не в точках конфліктів та розбіжностей, а в моментах аналогічності та спорідненості. У даному дослідженні ми спробуємо виявити зміст філософських аспектів специфіки культурної спадщини суфіїв на рівнях онтології, гносеології та етики.

Суфізм – це філософсько-релігійна містична система, яка існує в межах ісламської релігії. Це слово пов'язано з Абу Хашимом, життя та учення якого датується 750 р. н.е. Серед видатних вчителів суфізму слід відзначити імена: Дун-Нун, Сиррі-Сагвайт, Ал-Наллай, Газалі. Світоглядні елементи суфізму відображені в творчості Омара Хайяма, Нізамі та інших поетів східного середньовіччя [3, с. 560-562].

Суфізм представляє собою специфічний напрямок у межах класичного ісламу, який розвивався на основі місцевих традицій західів, що генетично виходив з маніхейства, гностицизму, зороастризму і включає в себе елементи візантійської та халдейської магії, що передбачає сакральні можливості взаємодії з надприродною сферою і в зв'язку з цим потребує спеціальної аскетичної практики. До X ст. суфізм оформився як містичне вчення, яке було засноване на ідеї одкровення і експліцитно ґрунтоване принципами класичної містики [5, с. 784-785].

Розглядаючи антропомістичний аспект суфійської традиції, в першу чергу, потрібно звернутися до мови дискурсу її репрезентації в двох аспектах: по-перше, як засобу інтерсуб'єктивної комунікації містичного досвіду; по-друге, в якості культурно-історичного факту. Важливо підкреслити, що мова релігії є заснованою на припущенні про поза-емпіричну, трансцендентну природу власного референціального об'єкта. Модальності репрезентації визначаються парадигмою містичних символів та сукупністю герменевтичних практик їх тлумачення. Герменевтична свідомість адепта задається традицією, в яку він занурений. Характерними особливостями мови релігії і містики є аналогічність, парадоксальність і символічність, остання становить її найважливішу характеристику. Встановлюючи референції до трансцендентної реальності і будучи зумовленою певною традицією, релігійний дискурс імплікує суб'єктивність всередині системи і певним чином виражає відношення «трансцендентний об'єкт – іманентний суб'єкт».

Для містичного досвіду принциповим є момент збігу об'єкта і суб'єкта, тому репрезентація їх взаємовідношень набуває символічної форми довершеного кола. Тобто, мова даного типу – мова парадоксів, метафор, алегорій, закладає багатомірність значення. Забезпечуючи реалізацію певних інтерпретаційних практик набуття містичного досвіду в контексті окремої традиції, релігійна мова водночас спрямована на конкретні релігійні пере-

живання. В суфізмі містичний досвід передбачає індивідуальність переживання та знання, шлях до якого опосередкований мовою символів, знаків, метафор. Наприклад, такі парні метафори, як «метелик – свічка», «соловей – троянда» символізують істину суфія, який шукає осягнення божественної істини, де просвітлення – це момент розмежування вимірів «Я» та «не Я», коли містик починає сприймати весь світ у собі, а себе розчиненим у всьому оточуючому. Містики розглядали просвітлення як повернення до істинного, природного стану людини, а не як перемогу чи насилля над свідомістю, це той момент, коли є Бог, а нічого іншого не існує. Залишається тільки абсолютна Єдність реальності в її чистоті як абсолютна свідомість до її поділу на суб'єкт та об'єкт.

Культура класичного ісламу засновується на символічному світовідношенні і символічна інтерпретація дійсності є її визначальним герменевтичним елементом. У цьому зв'язку варто звернути увагу на гносеологічний аспект суфізму. Згідно із запевненням Худжвірі, знання неосяжні, а життя коротке, тому необов'язково вивчати всі науки. Потрібні тільки ті, що мають відношення до релігійного закону. Німецька дослідниця А.Шиммель наводить численні свідчення ранніх суфіїв, які складають певну концепцію очищення розуму від «непотрібного знання» [4, с. 23]. І хоча суфії засуджували прихильність до книжного знання, вони стали одними із найпродуктивніших авторів в історії ісламу. Відмова від зовнішнього книжного знання виступала умовою досягнення очищення. Історія ісламського містицизму центрована інтуїцією про невичерпність наступної істини: «немає Бога, крім Аллаха». Розкриття Єдиного буття розуміється в суфізмі як процес «постійного оновлення Творіння в кожному подиху Милосердного» [6, с. 67]. Ідея «божественних подихів» (анфас) подібна Божественному Логосу (етимологія даного терміну вказує на його генетичну спорідненість із поняттям «душі» (нафс), яка розглядається як своєрідний фокус божественних маніфестацій), який відбивається в трьох символічних «книгах» – Корані, Космосі, Людині.

Відношення між Абсолютним Буттям та його проявами у суфізмі розуміється як відношення між означуваним та означником. Специфіка онтологічного монізму полягає в однозначності самого Буття. Суфії підкреслювали, що метою творіння було бажання Бога пізнати себе через інше, спираючись на відомий хадис про те, як на питання Давида до Господа, чому він створив світ, той відповів: «Я був прихованим скарбом і я захотів стати явним». Тобто, повинен з'явитися той «інший» (людина-мікрокосм, Всесвіт), в якому Бог побачить себе. Символічне в суфізмі набуває значущості не тільки як засіб богоявлення, але й як його необхідна основа, через яку єдине буття може бути виявлене тільки через інше, символ. У суфійській традиції «символ» наділено двома вимірами: по-перше, символ розглядається як знак трансцендентного, що наближає і заміщує його; по-друге, символ виступає як відображення внутрішнього переживання містика.

Для суфійської практики є важливим модус ритуалу. Коли слова не просто репрезентують значення, вони втілюють значення, символ отожднюється з тим, що він символізує. Дискурс стає своєрідним ритуалом, який вимагає особистого залучення, участі читача у бутевому контексті, що відкривається за допомогою мовлення.

В ісламському світі з його культом освіченості особливої популярності набула метафора «книги», коли Бог розглядався як автор трьох книг: Корана, Людини і Всесвіту. Божественні ідеї-логоси у доктрині суфізму трансформуються і артикулюються як символічні сутності світу і людини. Використання символічної мови в релігійно-філософській антропології суфізму розширює кордони Значення, оскільки пов'язане з іншим типом раціональності, коли ідеальне виражається не стільки за допомогою визначеного поняття, скільки за допомогою символів і метафор, що імплікують суб'єктивний момент і виражають особисту участь, включеність у буття. Система уявлень про людину, її природу, місце людини у світі, про її відношення до Бога, що склалася у суфійській традиції, вимагає більш детального розгляду в перспективі філософії вседності (вахдат ал-вуджуд), яка спирається на ідею, що в кожній людині Єдине втілюється у множинному і кожен постає мікрокосмом, який містить у собі численні світи.

Онтологія суфізму також прив'язана до символізму, в якому зовнішній аспект буття локалізується символічними формами. У свою чергу, ці форми є способами бачення Єдиного і залежать від сприйняття. Універсум для суфістів це світ символів, безперервна гра означників. «Все буття – видимість у видимості, істинне ж буття – це Бог як Самосутність і як Втілена суть, а не як імена. Бо імена Його означають двояке: єдину втілену сутність означуваного, а це і є втілена суть Поіменованого... Те, завдяки чому воно є його втіленою суттю, є Бог, а те, завдяки чому воно є інше відносно нього, – це Бог уявний...» [1, с. 191].

Важливо підкреслити, що сприйняття загально-го, відповідно до вчення суфіїв, залежить від міри тотальності власного буття – свідомості. Тут простежується спільність світоглядних принципів суфіїв з платонівською та досократівською герметичною традицією: це, по-перше, ідея про те, що подібне пізнається подібним, і, по-друге, що буття визначає характер пізнання. Символічне постає самостійним онтологічним елементом, який визначає спосіб пізнання, сфокусований на креативній функції уяви та символів. Суфійські тексти будують діалектику взаємодії символів і знаків.

У суфізмі виокремлюються три онтологічні рівні: 1) реальне; 2) феноменальне; 3) символічне – зв'язуюча ланка між сферами реального і феноменального. Разом з тим предметна реальність розглядається як сукупність божественних маніфестацій, визначених за допомогою символів.

Реальність у суфізмі означається символами, але не один з символів не може передати багатогранності життя. Ібн-Арабі та його наступники ставлять людину на місце найдовершенішого «символу» тотальності Абсолютного Буття: «Так само, як

Найбільше Ім'я (ал-ісмлазам) збирає і містить всі імена, подібним чином «Досконала Людина» збирає і містить у собі світи...» [7, с. 13]. Отже, намагатися пізнавати себе у суфізмі, це намагатися пізнати Абсолютне Буття.

У своєму творі «Трактат про буття» Ібн-Арабі торкається цієї ідеї: «Той, хто знає себе, розуміє, що його власне існування не належить йому, але є існуванням Бога... Тому зрозумій, що знання людиною самої себе є знання Богом самого себе, оскільки його душа – це не що інше, як Він» [8, с. 20]. Отже, розширити своє буття до безмежності, піднятися до Бога можливо тільки заглибившись у пізнання самого себе.

Феноменальне у суфізмі є перешкодою на шляху богопізнання, воно є результатом спотвореного сприйняття дійсності. Воно пов'язане з діяльністю фантазмічної уяви (вахм), що є джерелом ілюзорного. Такий стан можна змінити, усвідомивши символічну природу виявленого буття, співставивши форми з їх Джерелом.

Ібн-Арабі представляє створення світу як семіозис – богоявлення через символи і знаки. Завдяки символам приховане стає явним, а безмежне набуває чітких контурів. Арабський дослідник Абу Райян називає систему Ібн-Арабі конструкцією тотального семіозису: «Ніщо не існує, крім Бога» [9, с. 290].

Важливим елементом онтології суфізму постає система уявлень про темпоральні аспекти буття. Осягнення часу, характерне для традиційних культур, «консервується» у вигляді міфологем, коли традиційне суспільство входить у історію. Для містичних міфологем характерний «антиісторизм». Центр сакрального хронотопу розміщується в людині, в її архетипічній самості. На формування моделі хронотопу у суфізмі вплинули іслам і традиційні погляди народів, що прийняли цю релігію. В ісламі життя регламентується місячними циклами, тому час розглядається як поєднання моментів, зумовлених фазами місяця, а тривалість визначається як зв'язок між моментами.

Суфізм поєднав традиційні та історичні уявлення про час. Час – це послідовна маніфестація двох божественних функцій: дарування та руйнування. Простежується аналогія з символікою «печатки Соломона». Людина при цьому є одним з полюсів процесів руйнації та творіння, це вираження постійності в минулому. Часові категорії обумовлені людським пізнанням.

Ібн-Арабі визначає час як безперервну зміну миттєвостей (заман фард), вони наче «атоми часу» течуть плавно, без розривів, тому що кожен такий «атом» «приклеюється» до попереднього, між ними немає ніякої часової прогалини, тому що не існує окремо від буття. Час – це дихання вічності, а тимчасове буття – «дихання вічного буття».

Поняття часу виражає динаміку семіозису, є феноменом людського пізнання, а зв'язуючою ланкою між цими двома вимірами є людина. Час, як суб'єктивна категорія, згідно з доктриною суфізму, залежить від стадії духовного прогресу людини, тобто відкриття людиною справжньої природи свого буття. Засновник ордену Німатолахійя, Шах

Німатуллах Валі вчив: «Знай, що час не може зберігатися в одному місці. За своєю природою він належить істотам, і «володар часу» теж належить до них. Бог явить Себе через розмаїття форм, різними шляхами, залежно від здібностей кожної з істот до сприйняття» [2, с. 106].

Метафізика суфізму оперує поняттям «постійне оновлення творіння», у відповідності з динамікою теофанії відносно суще зникає і з'являється знову. Тобто, усе суще постійно змінюється, а час є суб'єктивною мірою сущого і тому «Досконала Людина» у суфізмі стає «володарем моменту» (садат-е вақт), вона не підкорена впливам часу. «Досконала Людина» в ідеалі досягає такого моменту, коли може подолати часовий вплив, тоді час зустрінеється з вічністю.

Щодо проблеми «суб'єктності», суфійські мислителі спиралися на принципи вседності та стверджували, що суб'єктивне існування людини є відстороненим від Абсолютного Буття, тож воно є обмеженим. Відповідно до цієї позиції і побудовані принципи суфійської практики, які виходять з ідеї звільнення від суб'єктивної свідомості. Для суфіїв справжнє «Я» людини тотожне своїй основі – Абсолютному Буттю, воно – безмежне. Для отримання істинної свободи людина повинна прийти до усвідомлення тотальності свого буття. Але ж індивідуальність не відкидається повністю – це дві сторони одного цілого.

У суфійській етиці, як і в ісламській теології (калам), важливою є ідея про «поклоніння дією» (виконання реальних дій і обрядів), але особливістю саме суфійської етики є «поклоніння знанням» (це пізнання всесвіту, а вершиною знання є самопізнання та пізнання Бога). Основою суфійської етики є відповідальність людини як наступника Бога на землі, яку доручив людині Бог.

Ісламська етика має фатальний характер, бо, на відміну від юдаїстичної традиції, людина не може виправити зло світу, а має діяти у межах тих реальностей світу, які встановлені Богом. Отже, суфії розуміють людину, як суперечливий, складний процес в якому Буття пізнає себе як тотальність. Вчення суфістів про «Досконалу Людину» стало смисловим орієнтиром іранської культури в двох її вимірах: «профанному» і «сакральному».

Суфісти трактують нічну подорож Мухаммада (один з найяскравіших епізодів з життя Пророка) по-іншому, ніж традиційна ісламська школа. За класичним мусульманським вченням звичайна людина в залежності від ступеня її розвитку може пройти тільки частину шляху, здійсненого Мухаммадом до Божого престолу. Суфії певні, що кожен з них не просто може, а має пройти весь шлях Пророка і досягнути «хакікату» – істинного буття душі, очищеної від скверни. Спосіб досягнення хакікату лише один – здійснення аскетичних подвигів (тарикату).

На тлі суб'єктивної етики суфії розбудовують моральні засади колективної відповідальності. Народ для мусульман це, перш за все, духовна община (умма). Для ісламу характерна духовна інтерпретація світської влади: в сунізмі це виявлено через

ідею халіфату (намісництва), а в шіїзмі – через ім-мамат (духовна спадкоємність). Саме шіїтська традиція спадкоємності стала взірцем для суфійської лінії етичної філософії.

Розуміння політики у суфізмі, як і в усій ісламській філософії загалом, відрізняється від західної інтерпретації цього явища. На Сході побутує патерналістська концепція влади: правитель не репрезентує спільноту, він є конститутивним елементом, який зумовлює єдність даної спільноти. На Заході ж змістом політичної боротьби є намагання певної особи або групи здобути право репрезентувати кола, які делегують цій людині певні повноваження. Середньовічний арабський історик Ібн Хальдун вказував, що суть влади полягає у тому, щоб примусити народ діяти відповідно до релігійних норм. Влада існує для захисту релігії і держави. У ісламських політичних трактатах епохи Середньовіччя могутність світського володаря визначається його духовною досконалістю. Найбільш потрібним удосконаленням та духовне очищення є саме для суб'єкта влади. Правитель – це суспільно-політичне джерело, отже, він повинен бути досконалим. Образ досконалого правителя втілюється в особі Султана Махмуда, зображеного у суфійській ліриці.

Суфійські ордени відіграють дуже важливу роль у суспільно-політичному житті ісламських країн. Ще у другій половині дев'ятнадцятого століття тільки у Каїрі налічувалося більше двох тисяч «ханака» – суфійських осередків. У порівнянні з тією епохою реальний вплив братств значно зменшився.

Але, попри всі чинники, які обмежили вплив суфійського віровчення на верстви населення, як то певні правові обмеження діяльності суфійських орденів, відхід сучасної інтелігенції від релігійних традицій, процеси вестернізації, суфізм продовжує займати не останнє місце у суспільно-політичних процесах у Єгипті та Палестині. В Ірані суфійські ордени активно долучилися до суспільно-політичних процесів у першій половині двадцятого століття. Ордени, найбільш відомі в Ірані, це – шіїтські, тарикати німатолахійя, дхахабі, кхаксар. До складу цих орденів входять як представники іранської знаті, інтелігенції, так і представники творчих професій. До орденів сунітського спрямування належать тарикати, кубравійя, накшбандійя. Апогей впливовості суфізму хоча й давно минув, бо прийшовся на середньовіччя, але все ж таки, це вчення продовжує відігравати роль активного суспільно-політичного чинника у ісламських країнах. Неоціненний внесок adeptів суфізму у розвиток ісламської культури, мистецтва, науки.

У контексті історичної еволюції культури ісламу вчення суфіїв означили антропомістичний синтез нового типу релігійної суб'єктивності, в якій органічно поєднувалися уявлення про індивідуальність буття людини з об'єктивністю існування Бога. Суфізм постає самостійною культурною традицією, репрезентованою як на рівні релігійно-філософського дискурсу, так і на рівні конкретних технік існування містиків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ибн-Араби. Геммы мудрости: Пер. с араб. // Смирнов А. В. Великий шейх суфизма. – М.: Наука, 1993. – С. 145-316.
2. Нурбакш Дж. Духовная ницета в суфизме. Великий демон Иблис / Дж. Нурбакш. – М.: Оптимус Лайт, 2000. – 266с.
3. Рамачарака Религии и тайные учения Востока. / Рамачарака. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 800с.
4. Шиммель А. Мир исламского мистицизма / А. Шиммель. – М.: Алетейя, Энигма, 1999. – 416с.
5. Эзотеризм: Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002. – 1040 с. – (Мир энциклопедий).
6. Burckhardt T. Introduction to Sufism. – L.: Thorsons, 1995. – 126p.
7. Ibn'Arabi. Kernel of the Kernel. – Sherborn: Beshara, 1978. – 48p.
8. Ibn'Arabi. «Whose Knoweth Himself...» from the Treaties on Being. Abingdon: Beshara, 1988. – 27p.
9. Netton I.R. Allah Transcendent. – Richmond: Curzon Press, 1994. – 243.

УДК 008

С.С. БЕСКАРАВАЙНЫЙ

ПРИХОДЫ И ОБЩИНЫ

Бескаравайный Станислав Сергеевич – доцент кафедры философии Национальной металлургической академии Украины, кандидат философских наук

У статті аналізується проблема становлення православних общин на фоні гострих суспільних протиріч.

Ключові слова: церква, соціальна база, конфлікт, нерівність.

В статье анализируется проблема становления православных общин на фоне острых общественных противоречий.

Ключевые слова: церковь, социальная база, конфликт, неравенство.

In the article is analysed the problem of becoming of orthodox communities on a background sharp public contradictions.

Keywords: church, social base, conflict, inequality.

© С.С. Бескаравайный, 2011

Общество на постсоветском пространстве за последние двадцать лет пережило настоящий ренессанс религиозных организаций. Осмысление этого процесса, поиск рациональных путей взаимодействия государства и религии, верующих и разнообразных церквей, культуры и веры – остается одним из актуальных вопросов современности.

Взаимодействие церкви и общества – чрезвычайно многообразный, многоплановый процесс. Объектом данной статьи есть социальные, культурологические и мировоззренческие предпосылки изменения числа верующих. Предметом – социальные, организационные и мировоззренческие предпосылки развития религиозных общин.

В. Милитарев в своей статье «Три церкви в одной» дает интереснейшую картину разделения верующих [4].

Самая многочисленная группа – «бытовые пелагиане». Они, фактически, придерживаются норм морали светского общества, лишь изредка заходят в церковь.

Религиозность такого обывателя проявляется в: соблюдении необременительных ритуалов (ношение крестиков, посещение храмов по большим праздникам или же по поводу рождений и смертей); соблюдении более обременительных ритуалов (пост), но уже «по возможности»; попытках освоить религиозное мышление – часто в искаженных формах.

Если во второй половине 80-х – первой половине 90-х были иллюзии, что это все от затянувшегося невежества, то теперь уже ясно, что такие явления

долговременны. «В том религиозном комплексе, о котором я говорю, удивляет то, что он устойчив и, как я уже несколько раз писал, очень напоминает религиозные воззрения китайцев или японцев, которые исповедуют бытовое конфуцианство с элементами даосизма, как в Китае, или с элементами синтоизма, как в Японии, но при этом упорно ходят в буддистские храмы совершать обряды при рождении, смерти и бракосочетании, а на проповеди буддистских монахов реагируют с таким же упрямым равнодушием, как наши «захожане» на проповеди православных священников» [4].

Вторая группа – «бытовые монофизиты».

«Бытовое монофизитство сводится к тому, что центр христианской жизни заключается в исполнении религиозных обрядов, соблюдении постов, «борьбе со страстями», прежде всего, со страстью блудной, в борьбе с курением и сквернословием, послушании священству и «неосуждению никого»... ..они считают, что «благодать священства», отсутствующая у мирян, дает священникам возможность и право выбирать за своих «духовных чад», к примеру, брачных партнеров, профессию или рабочие места. В том смысле, что «благодать священства открывает духовным отцам волю Божию о духовных чадах» [4].

Среди этих людей даже распространена точка зрения, регулярно приписываемая разным «духовным авторитетам», что духовного отца нужно слушаться даже тогда, когда он заведомо ошибается, потому что если ты выполнишь его требования, то Бог тебя вознаградит за смирение, а от-

ветственность все равно будет на духовном отце.

И лишь третья группа – собственно православные по содержанию своей веры.

Попытаемся вскрыть социальные предпосылки подобного разделения.

Сейчас построено множество церквей, в каждой сидит «человек с крестом». Какой-то доход эти люди получают, но вокруг этих сооружений идет своя жизнь, с проблемами, острейшими конфликтами и противоречиями.

Те люди, которые целиком рационально осмысливают религию – видят в церкви лишь культурную доминанту, способ этнической самоидентификации, основу своей морали (финальный моральный авторитет) – и составляют ряды тех самых «бытовых пелагиан». Они приходят в церковь, соблюдают обряды, но общности, где все друг друга знают и помогают друг другу во всех вопросах, не образуют. У них слишком разные интересы и цели в жизни.

«Бытовые монофизиты» – это проявление другой крайности. Они составляют общность, но буквально понимаемые требования религии (часто понимаемые «с перебором», иррационально), начинают «вылущивать» людей из окружающего общества. И не в хорошем смысле, но в плохом – это путь в сторону «малого стада» и фактически сектантства. Попытки заставить ВСЕ общество жить по жестко ограничивающему перечню религиозных правил не могут удалиться. Страна не живет как монастырь.

Потому в общей форме предпосылки описанного выше разделения выражаются простой формулой: «приходы есть, а общин нет». Это, разумеется, относится не ко всем приходам РПЦ, но легко узнается как типичнейший недостаток.

Собственно, об отсутствии общинности и была речь патриарха Кирилла к тверскому духовенству [6]. Общее требование – уйти от чисто служебного статуса священнослужителя, от простого совершения обрядов, а стать как бы ткацким челноком, который постоянно связывает нити людских судеб. Для этого священник должен знать всех социально неблагополучных прихожан, у священника должны быть рабочие часы, когда с ним можно пообщаться вне богослужебных ритуалов. «На заседании московского духовенства мы договорились со священнослужителями, что в будущем на каждом городском московском приходе... в обязательном порядке в штате храма будет ответственный за образование, за катехизацию, за работу с молодежью и за социальную работу» [6]. При благочиниях патриарх рекомендовал создавать библиотеки, видеотеки, организовывать досуг. Так же весьма интересно замечание патриарха о том, что богатых и наделенных властью людей практически не трогают проповеди – куда эффективнее привлекать их к церковной жизни посредством какого-либо большого дела. Постройкой храма например или организацией приюта.

Но тут церковь, как организация, сталкивается с проблемой разделенности общества. Есть бедные и богатые люди, есть образованные и малограмотные, есть столичные и «понаехавшие». Можно привести людей на праздник в храм и собрать по-

жертвования. Только вот организовать их в общину куда как сложнее. Тем более, что традиционная община – уже пережила свой кризис в XIX, начале XX вв. и тогда церковь не смогла предотвратить этот процесс.

Проблема эта фундаментальна, с ней сталкиваются представители всех религий.

Казалось бы, в современном исламе пытаются ее решить с относительным успехом. И множество примеров из современной истории арабских стран или же России, когда ее решают. Однако если социальная взаимопомощь максимально четко прописывается в религиозных нормах, то как происходит в таком случае объединение людей в общине? Близкая цель, которая дает всем экономическую выгоду и объединяет людей делом, – должна быть проста, понятна, не содержать противоречий.

Там где есть относительно легкий и доступный источник средств, все получается. Как, например, в странах Персидского залива коренное население объединилось на религиозно-монархических принципах в вопросе распределения нефтяных доходов. При этом множество трудовых мигрантов, которые делают самую черную и грязную работу, – рассматриваются только как временные жители. В перспективе это порождает иную проблему: народ станет общностью бизнесменов и надсмотрщиков.

Если же такого доступного источника средств нет, то религиозной общине придется в борьбе утверждать себя, и близкая, доступная цель зачастую становится деструктивной. Общество как система – сложно, в нем присутствуют противоречия. Община, замкнутая лишь на себя, игнорирует эти противоречия, начиная воспринимать окружающее общество как поле для обращения неофитов и одновременно объект эксплуатации. То есть люди объединяются по принципу секты (иногда этому сопутствует этнический, языковой или местнический фактор) и остальных начинают рассматривать как скот. И тогда общины становятся своего рода раковыми клетками. При этом, не столько давая хлеб голодным, сколько низводя людей на некий заданный уровень.

Предельный случай этого – Чечня в 90-х. В начале изгнание и порабощение славянского населения. Потом конфликты между тейпами, междоусобные войны. Потом ваххабизм. Деградирующее общество поставляло достаточное количество фанатиков, притом вне общины (как родовой, так и религиозной), шансы на выживание резко падали. В итоге: распад инфраструктуры, снижение образовательного уровня населения, крах медицины – прямой путь в средневековье. С аналогичными проблемами сталкивалось множество крестьянских восстаний в Китае: чтобы избавиться от эксплуатации люди хотели свести всю жизнь в государстве к жизни крестьянской общины, а в качестве основной религии использовать даосизм. Но что казалось простым и понятным в пределах одной деревни, оказалось совершенно невозможным в рамках всего государства.

«Бытовое монофизитство» это – в социальном смысле – отступление, и, даже без войны, ведет в тупик. Этот путь во многом проделало старообряд-

чество: с одной стороны у людей был очень устойчивый запрос на общину, с другой, отсутствовал жесткий контроль в догматике, - породили громадное количество толков. В результате каждая социальная прослойка, многие землячества, чуть ли не каждое село - получили свою отдельную веру, которая очень жестко регламентировала их жизнь. Если подобная модель при жестком соблюдении религиозных норм воплощается во всем обществе, это неизбежно ведет к распаду. К упадку культуры и техники. Социум будет подчинен религии путем распада социума.

Если же религиозные нормы лишь обслуживают потребности общества и оправдывают любую потребность, то на лицо картина современного протестантизма в США: сотни фирм-церквей, каждая из которых ищет свою клиентуру.

Поэтому, если рассматривать церковь как организацию, стремящуюся распространить себя на все общество, то главной задачей для нее становится снятие конфликтов. Разумеется, церковь сталкивается с подобной проблемой не первую тысячу лет, испробовано множество концепций решения данной проблемы.

Сейчас наиболее активно используются следующие подходы:

Во-первых: дать людям эмпирически неощутимые ценности (рай), притом доступные всем и одновременно бесконечно удаленные. Но, как показывает история, - этого мало. Противоречия, в итоге, разрешаются в войнах и революциях.

Во-вторых: реализация политических и культурных потребностей прихожан. РПЦ остается одной из сил, соединяющих, скрепляющих культурное и человеческое пространство восточных славян. Здесь у церкви открываются очень большие возможности, и она приобретает значительное число сторонников.

В-третьих: воссоздание подходящей экономической структуры в рамках церкви или паллиативное исправление существующей экономики. То есть монастырское хозяйство и благотворительность в тех или иных формах. Оба эти решения экономические, и заведомо частные, локальные. Общество невозможно расселить по монастырям (даже в Средневековье не получилось), а благотворительность, доведенная до крайних пределов, порождает люмпен-пролетариат. Это, разумеется, не значит, что православные анклав (той или иной степени замкнутости) заведомо невозможны. Даже такие неоднозначные поступки, как требования предпринимателя В. Бойко-Великого к своим сотрудникам - катехизироваться, обязательно венчаться, не делать аборт (и обещание платить матерям зарплату в течение года) - поддерживаются многими и будут иметь продолжение. Но чем более многочисленны будут подобные анклав, тем явственнее обозначатся между ними экономические и административные противоречия. И тем больше вероятность, что эти противоречия начнут решать, обвиняя друг друга в ереси.

В-четвертых: попытка воспитания и образования людей - во всех смыслах. Начиная от школы и заканчивая требованием повышать уровень об-

разования священнослужителей. Она полезна, но также ограничена - общество не может противостоять реальным проблемам, опираясь только на систему трансляции моральных норм. В этом смысле показательны как пример конфуцианства, так и пример иезуитских колледжей: выпускники учебных заведений вдруг понимали, что в учебной программе им рассказали очень много, но общество живет чем-то другим. Люди будут выходить из ворот семинарий, возвращаться из детских православных лагерей - и сталкиваться с проблемами коррупции, неравенства и т.п. Идея В. Милитарева о том, что общество и церковь могут вновь объединиться только на основе просвещения - труднореализуема. Перед революцией религиозная грамотность была куда выше, но общество в значительнейшей своей части отступилось от церкви.

В-пятых: привлечение людей в рамках определенной субкультуры. Самый яркий пример этому - православные байкеры. Это интересный метод, опробованный еще в средневековье (разумеется, не с мотоциклами, но с архитектурой, музыкой, одеждой и т.п.) и тогда же раскрывший свою ограниченность. Если субкультура претендует на самостоятельное понимание мира, и еще ее носители начинают создавать более или менее автономное хозяйство, то появление новой религии лишь вопрос времени. Или же возникнут полуавтономные образования как католические монашеские ордена. Если же субкультура остается лишь модой, то такой же неглубокой будет и религиозность.

Итогом применения всех этих методов за последние двадцать лет и стала ситуация, описанная В. Милитаревым. При этом у церкви как у организации чрезвычайно много успехов. Восстановлены инфраструктура, система подготовки кадров, активно ведется миссионерская деятельность, наблюдается благожелательное отношение значительной части общества.

Но церковь сможет отождествить себя со всем обществом в его жизни, а не только в момент исполнения обрядов, когда приходы станут хоть немного общинами, когда люди найдут в них хотя бы путь решения своих противоречий. И тут невозможно отделаться лишь ссылками на заповеди. Не получится принятый «Свод нравственных принципов и правил в хозяйствовании» [5] использовать на манер фигового листка.

Требуется хотя бы адекватное осмысление острых проблем общества. Разумеется, статьи появляются во множестве и слов сказано много: достаточно набрать в поисковике «Православие и капитализм», чтобы получить несколько ссылок. Тут и интервью с дьяконом А. Кураевым «Православие и дух капитализма» [3], есть статья Н. Бияновой под тем же названием [1], есть и статья М. Холмогорова «Православная этика и дух «социального капитализма» [7]. Наивно было бы требовать в стиле «выньте и положьте» от современных церковных мыслителей работ на уровне А.Н. Бердяева, В.Н. Соловьева или С.Н. Булгакова. Но появились ли уже книги настолько глубокие, чтобы они могли быть сопоставимы с экономическими

концепциями последних десятилетий? Или есть церковные мыслители настолько авторитетные, чтобы они могли не проповедовать, но убеждать предпринимателей и политиков вести бизнес и государственные дела соответствующим образом?

Отказ от осмысления проблем, попытки просто «сделать все как было раньше» – это тупиковый путь. Ведь пределы экстенсивного роста во многом достигнуты: кто хотел креститься за последние двадцать лет, тот и сам крестился, и крестил детей. Воцерковился. Количество православных телеканалов, сайтов, журналов – тоже имеет свои ограничения.

Разумеется, все не все так однозначно. Глупо ждать от церкви похода на баррикады, массового выступления священников на политических митингах и т.п. Фактически РПЦ это полугосударственная структура, и частично воспроизводит экономическую политику страны. Но с другой стороны пространство для качественного роста – имеется. Если взять на вооружение идеологию малых дел и обычных человеческих связей, то можно сделать очень много.

Люди чудовищно разобщены. В период господства советской власти прошли несколько процессов, которые разрушили у восточных славян то самое «гражданское общество», сумму неформальных связей между людьми, о котором так много и подробно говорят сейчас. Во-первых, – быстрая урбанизация. Общинный уклад исчез, а на нем держалось очень много. Деревня была громадным резервуаром, который поставлял в города новых людей, при том воспитанных в традиции совместного тяжелого труда, взаимовыручки. Ставший уже классиком писатель В. Распутин сказал об этом просто – без деревни мы осиротели. Во-вторых, подавление или выхолащивание всех независимых от государства общественных структур. РПЦ была такой структурой, но можно еще вспомнить профсоюзы, которые превратились и типичную бюрократическую контору и за двадцать лет с 1991-го – так и не могут полноценно восстановиться в качестве защитников прав рабочих. В-третьих, через русских (и, шире, восточных славян), как государственно-образующую нацию прошли все социальные конфликты. Небольшой народ может сохранить свою целостность, потому как пассионарии стремятся найти применение вовне этого народа, а угнетение всегда можно списать на лиц другой национальности. Эстонцы, крымские татары, коряки – могут быть свято уверены, что все зло от кого-то другого. Ошибочность их мнения не мешает народу существовать. С русскими, восточными славянами так не проходит – один и тот же народ образует противоборствующие классы. Нельзя заявить, что социальные потрясения – дело другого народа, и вопросы с землей, с буржуазией, с частной собственностью, с репрессиями, с культом личности – вопросы посторонние. Нельзя, оставаясь активным, предприимчивым человеком, обустривать свою крайнюю хату. В итоге в течение всего XX века приходилось смотреть на представителей своего народа, как на врагов – классовых, идейных. При советской власти

эти процессы во многом компенсировались государственно установленным равенством, каким бы относительным оно не было. Социальная катастрофа 90-х добавила громадное имущественное неравенство, появление государственных границ там, где их не было веками, удорожание жилья и транспорта.

Остра потребность в «лимфатической системе» общества. Много получается и может получиться – когда в беде и проблемах люди будут идти в храм не просто молиться, но для встречи с другими людьми. Это поможет решить проблему защищенности, возможно, повлияет и на демографию.

Может показаться, что это и есть тот путь, по которому можно и нужно развиваться. Но распространить принцип «малых дел» на все проблемы, экстраполировать его на бесконечность мешают две проблемы. Первая – это невозможность заменить решение глобальных вопросов «малыми делами». Вторая существеннейшая проблема – трансформация священства.

В каких бы преступлениях не обвиняли советскую власть, но так получилось, что под ее воздействием многим социальным группам пришлось либо исчезнуть, либо, как это ни странно звучит, стать самими собой.

Возьмем, для примера, уголовный мир. Запрет на частные предприятия и на эксплуатацию человека человеком сделал невозможной карьеру «западного» преступника – когда от грабежей банков стремятся перейти к основанию банков, и любые похищенные суммы, в идеале, это первоначальный капитал. Из этого запрета, из лагерей, из беспризорности 20-х гг. – в итоге и родилось уголовное общество, так блестяще описанное В. Шаламовым [5, с. 132-214] и многими другими авторами. Причудливое сочетание разнузданной жестокости и железной самодисциплины, готовности предать все на свете и четкой организации. Для «вора в законе» вкладывать можно было только в собственный авторитет, и только в преступлении искать свое счастье.

Церковь столкнулась с похожим давлением: непрерывная конфискация имущества, закрытие монастырей, аресты священников, пропаганда атеизма, распад общин. И, самое главное, коммунизм давал альтернативную объединяющую идею – совместный труд – и тем как бы переводил на новый уровень развития ту общину, которую не смогла отстоять церковь. В результате человек, желающий стать священником, не мог рассчитывать ни на спокойную жизнь, ни на материальные блага, ни даже на многочисленную паству. Только в религии можно было найти стимул для принятия сана.

С деградацией советской власти исчезло препятствие для развития обоих указанных сообществ. Уголовники буквально «растратили себя» в 90-е – перестреляли друг друга, а оставшиеся стали на путь «капиталистического накопления». Естественно, уголовный мир не исчез, но радикально трансформировался. Статус «вора в законе» начал продаваться за деньги. Криминальные методы снова стали способом «выбиться в люди».

У церкви, по сравнению с преступностью, есть не только значительное моральное превосходство, но и чисто демографическое: куда медленнее идет процесс «текучки кадров». Старшее поколение священников – те, кто поступили в семинарии в 60-70-е, начале 80-х гг., в значительной части до сих пор ведет активную деятельность. Их сплоченность, работоспособность и моральные качества дают РПЦ неоспоримое организационное преимущество¹. Но что будет дальше? Церковь добивается и будет добиваться социальных льгот для священников: увеличения пенсий, пособий, повышения безопасности, предоставления транспорта и т.п. И неизбежно, в церковь идут многие из тех, кого называют «офисным планктоном». Когда доля этих людей, по своей сути равнодушных к религии, превысит некоторую критическую величину – организационное преимущество церкви будет поставлено под сомнение. Потому что карьеристы и лентяи губят все, заменяя реальные дела раздуванием идеологии и коммерциализацией религии.

При этом церковь, как организация, сохранила работоспособность при хаосе и тотальном

экономическом упадке, однако при укреплении государства – возможности ее будут все больше уступать государственным. Ведь социум пытаются организовать не только священнослужители. Даже если не принимать в расчет деятельности множества политических партий и конкурирующих религий, то можно упомянуть, например, работы В.Л. Глазычева по урбанистике [2] – это чисто светский путь по созданию с помощью городской среды тех самых гражданственно-социальных связей, по конструированию общинности.

Вывод достаточно прост: если церковь сосредоточится только и исключительно на спасении душ (через воспитание и проповедь) и на заведомо бесконфликтном структурировании социума, то есть откажется от решения цивилизационных и острых общественных проблем – то по прошествии нескольких десятилетий она неизбежно столкнется с кризисом отчуждения. Когда будут храмы, грамотные священники и множество литературы, но общество перестанет видеть в религии основание для решения собственных проблем. Аналогичный кризис уже был во второй половине XIX, начале XX вв.

ПРИМЕЧАНИЕ:

¹ Однако и среди старшего поколения нашелся Филарет (Денисенко), один из организаторов УПЦ КП.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Биянов Н. Православие и дух капитализма . http://www.atheism.ru/library/biyan_1.phtml
2. Глазычев В.Л. Урбанистика М.: Издательство «Европа», - 2008. – 220с.
3. Кураев А.В. Православие и дух капитализма <http://bhoga.ru/article/77/kuraev-i-duk-kapitalizma>
4. Милитарев В. Три церкви в одной <http://www.pravda.ru/faith/religions/orthodoxy/09-08-2010/1043966-militarev-0/>
5. Свод нравственных принципов и правил в хозяйствовании <http://www.mospat.ru/archive/church-and-society/30427>
6. Слово Предстоятеля Русской Православной Церкви на встрече с духовенством Тверской епархии <http://www.patriarchia.ru/db/text/1212900.html>
7. Холмогорова М. «Православная этика и дух «социального капитализма» <http://www.pravoslavie.ru/smi/38468.htm>
8. Шаламов В.Т. Очерки преступного мира // Шаламов В.Т. Шоковая терапия. – Хабаровск: Хабаровское кн. изд-во, - 1990 – 224с.

УДК 130. 122

В.Е. ГРОМОВ

ЧЕЛОВЕК, ЕГО СУЩНОСТЬ И СМЫСЛОЖИЗНЕННЫЕ ИСКАНИЯ В НЕУСТОЙЧИВОМ МИРЕ СВОБОДНОЙ ПРИЧИННОСТИ

Громов Валерий Евгеньевич – доцент кафедры философии Национального горного университета, кандидат философских наук

У статті досліджується тотальність людини та її «трансцендентний проект», як онтологічне підґрунтя пошуків сенсу та духовної реалізації у контексті неоднозначних відносин причинності, що властиві суспільству та природі як нелінійним системам. За духовної вузькості науки і антропоцентричному обмеженні світогляду, людина стає небезпечним фактором планетарної дестабілізації.

Ключові слова: духовність, трансцендентний проект, нелінійні системи.

В статье исследуется тотальность человека и его «трансцендентный проект», как онтологическое основание его смысложизненных исканий и духовной реализации в контексте неоднозначных отношений причинности, свойственных обществу и природе как нелинейным системам. При духовной узости науки и антропоцентрической ограниченности мировоззрения, не просветленного духовностью, человек становится сильнее фактором планетарной дестабилизации.

Ключевые слова: духовность, трансцендентный проект, нелинейные системы.

The author investigates the essence of human being and his «transcendent project», as ontological basis of his spiritual realization in context of none-lines systems. The author insists that the main problem of modern society is the

problem of spiritual understanding of society life activity because the mankind becomes of the factor of danger for all living beings on the Earth.

Key words: spirituality, transcendental project, none-lines systems.

© В.Е. Громов, 2011

В одной из антиномий Канта утверждается, что все в мире совершается согласно законам и познается только на основе причинности, но можно допустить и свободную причинность, то есть случайность. Свободная причинность, как раз и характеризует природу сложных стохастических систем, которыми управляют нелинейные закономерности.

Они не подчиняются лапласовскому детерминизму, их существование во времени и системе причинных отношений необратимо в отличие от законов классической механики, изотропных во всех направлениях. Эти системы настолько «своевольны», особенно при возрастании количества взаимодействующих параметров, и неопределенны с точки зрения субординации причин, которые ими управляют, что многие ученые и философы вообще ставят под сомнение эффективность детерминистского подхода к объяснению их нелинейной природы. /Б. Рассел, Х. Рейхенбах, В. Виндельбанд, Г. Риккерт и др./ . Особенно, когда речь идет о неустойчивом состоянии систем вблизи точек бифуркации, когда их будущее настолько неопределенно, что зависит не столько от взаимодействия их внутренних параметров, но от совершенно случайных и слабых внешних воздействий.

Кажется, что мы попадаем в стихию полной случайности и обречены на полную растерянность в нашем расчете на их понимание и предсказуемое взаимодействие. Великий проект Френсиса Бэкона по организации господства человека над природой с помощью светоносного знания перед лицом сверхсложной реальности представляется теперь довольно утопическим. Человек, став всемирно-историческим потребителем, поставлен перед необходимостью как-то рационально и ответственно взаимодействовать с нелинейными процессами действительности, но его охватывает уже сильное чувство неуверенности. В этой связи остро возникает проблема тактики и стратегии продуктивного, неразрушающего взаимодействия человека и мира, включая сюда космос, планету, непосредственную среду обитания, общество и саму личность в отношении к себе самой. Действительно, в жизнедеятельности людей требуются теперь большая осмотрительность, целостность мировоззрения и мировосприятия, преодоление лоскутности и сонливости сознания и, прежде всего, в зоне близкого действия. Как говорил Вернадский В.И., мы должны мыслить глобально, а действовать локально.

Относительно будущего сложных, самоорганизующихся, стохастических систем известно, что оно реализуется в двух возможностях. Первая это их разрушение и упрощение сложности, возрастания энтропии и убывания уровня информации согласно второму закону термодинамики. Эта возможность свидетельствует о том, что мы живем в негарантированном мире и в случае каких-либо природных катаклизмов или социальных катастроф, обломки прежнего цивилизованного общества могут ска-

таться, например, до информационных технологий, сельского хозяйства и промышленности доиндустриального общества.

Вторая возможность состоит в развитии таких систем и определяется дальнейшим ростом их сложности и упорядоченности. Давно замечено, что в природе и обществе наблюдается процесс нарастания сложности неравновесных целостностей при всегда наличной, большей или меньшей опасности свалиться в деградацию и упрощение. То есть, происходит процесс их направленного развития, которое невозможно объяснить слепой случайностью или простой совокупностью динамических и статистических факторов в их существовании. Ученые /не все, разумеется/ склоняются к идее наличия информации о будущих состояниях сложных самоорганизующихся систем, стало быть, к программной детерминации их развития. Это относится к развитию Вселенной, солнечной системы, возникновению и усложнению структуры жизни, обществу и даже отдельным индивидам, если они творческие личности. /См. 7, с. 162 -169/.

Следует осознавать, что разрушение нелинейных систем, их самоорганизация и усложнение, а также программная детерминация являются возможностями, которые реализуются при более или менее благоприятных условиях. Системы стремятся к самосохранению, что может быть охарактеризовано признаком их разумности, а недостаток системной мудрости всегда наказывается, как говорит, например, Грегори Бейтсон, исходящий из принципа единства разума и природы и считающий их резкое разделение на всех уровнях бытия продуктом недостаточного холизма. /См. 6, с. 148 -159/. Отсюда возникает вопрос о смысле и роли познающего и действующего человека по отношению к нелинейным системам, а стало быть и по отношению к себе самому. Это вопрос о том, каким человеку быть или не быть в смысле целостности и единства его духовно-практической организации, поскольку в современных условиях его деятельность, познание, моральные императивы и эстетические установки являются сильнейшими факторами дестабилизации действительности.

Вообще рационально-логический характер деятельности человека, его способность разумно управлять сложными процессами, сильно преувеличены, не без влияния классического понимания природы причинности. И если Адам Смит, например, рассуждая о «невидимой руке» рынка как-то согласует ее с устойчивыми благами намерениями производителей, а Макс Вебер свою концепцию идеальных типов связывает с рационализацией общественных отношений с помощью протестантской этики и идеей религиозного призвания производящих индивидов, то Дж. Мейнард Кейнс утверждает, что экономика, рассчитанная на будущее, закладывает неопределенность в предсказание будущего. Нам, однако, ясно, что мы

уже сейчас находимся в состоянии неопределенности, многовекторности, то есть перед выбором, который отягощает нас бременем ответственности, возможностью ошибок и провалов или беспечного легкомыслия, которое случайно может оказаться лучшим выбором.

Итак, ставя вопрос о проблемах нелинейного, постмодерного человека в мире нелинейных систем, в духе неклассической парадигмы рациональности нужно помнить, что человек не внешний наблюдатель, он сам является частью системы и ее активным фактором. Вопрос о единстве наблюдаемого и наблюдателя в проблеме определения истинности знания уже давно, начиная с Галилея, и особенно с начала XX века, в разных вариациях обсуждается в естествознании, не говоря уже о гуманитарном знании. Сейчас, пожалуй, признается многими, что мыслит не мозг, а человек как целое, в единстве и в разном соотношении разума, переживаний, моральных, эстетических и религиозных установок. Продукт познания следует мыслить не только как результат чисто интеллектуальной деятельности и в рамках логических законов. Вся жизнь людей, то есть целостный опыт, в онтологическом, антропологическом и социально-историческом смысле должна войти в определения познавательной деятельности.

В дискурсе, как способе понимающей взаимосвязи индивидов, находят свое выражение исторические, сложившиеся эмпирически и внеисторические, априорные онтологические структуры, являющиеся условиями накопления знания и стимулирующие рост самосознания человека. Например, законы математики не возникают из практики счета и не появляются в связи с развитием математического знания, а являются их условиями. / 5, с. 103 – 117/. То же можно сказать о философских категориях и принципах. Например, принцип причинности – не индуктивный вывод из эмпирических условий. Все философские категории и сама философия со своим интересом к всеобщим отношениям бытия порождается философским размышлением, вопрошанием. Предмет философии не задан ей так, как он задан, например, в физике, химии, биологии и т.д., он формируется исполнением мышления. Между прочим, в истории философии это известная проблема взаимосвязи общего и отдельного, которая продолжает обсуждаться до настоящего времени.

В этой связи автор исходит из того, что в своей тотальности, в собственно человеческом как таковом, человек есть трансценденция, свобода. Ему тесно в мире необходимости. Онтологически как свобода человек предзадан в бытии, тогда как эмпирически, через общественно-историческую деятельность и самосознание должен прояснить и присвоить себе свое мировое предназначение, так сказать, через движение от абстрактного к конкретному. Сознание индивидов и способ их существования оказывается местом встречи, ареной противоречия общего и отдельного, сущности и существования, единства и многообразия, конечного и бесконечного, свободы и необходимости.

По всему видно, однако, насколько неоднознач-

но справляется он со своим предназначением, в том числе и с признанием того, что кому-то показалось предназначенным для него. Большинству населения планеты вообще нет никакого дела до какого-то всеобщего метафизического проекта, тем более, что каждый по праву сам решает какими должны быть его персональные смысловые горизонты. Тем не менее, для автора ясно, что люди погружены в свою тотальность и трансцендентальные схемы, которые как платоновские идеи влекут к себе жизнедеятельность людей как к своему благу. Неосознанность собственно человеческого как такового и его искание проявляется в проблемах. Человек не получает свою душу готовой, но формирует ее собственным усилием, разумом, волей, верой через прозрения и заблуждения.

Не следует думать, однако, что при большем самосознании жизнь людей сделается беспроблемной. Проблемы у индивидов как личностей будут всегда, даже при эмпирических условиях, благоприятных для реализации человеческого достоинства. Вместе с тем у проблем есть свои ступени и степени. Или это состояние униженности людей вопиющей социальной несправедливостью, или проблема столкновения сытости и обесмысливания человеческой жизни в обществе массового потребления в обстановке упадка ответственных моральных установок человека на действительность, в полном противоречии с теми возвышенными проектами, которые романтически настроенные философы априорно приписывают человеку, ожидая от него какой-то духовности. Именно сейчас, при столь бурном развитии технотронной цивилизации, мы можем убедиться в эгоистической деформации человеческого мироотношения, порожденного жизненными смыслами общества потребления и его массовой культурой.

Развитие капитализма и либеральной политэкономии фактически привели к отказу от моральной интерпретации экономической деятельности по отношению к природе и обществу. Экономика ориентирована на выгоду, а не на человека, поставленного в положение слуги дохода. Принцип полезности, например, в утилитаризме Иеремии Бентама идейно закрепили либеральное искажение морального сознания и ограничение его принципами честного ведения бизнеса в светлой надежде на наибольшее счастье наибольшего числа людей. Был нанесен ущерб моральной ценности одухотворенного, эстетического отношения человека к реальности как самоценности, чему в определенной степени способствовало развитие науки, философии и распространение атеизма в неоднозначном балансе идей эмпиризма, рационализма, позитивизма, деятельностного принципа и т.д. На мир стали смотреть, «научно» и, прежде всего, как на вещь, средство потребления и предмет для реализации идей по приспособлению действительности к интересам комфортной жизни общества.

Похоже, что сейчас само научное развитие в исследовании природы нелинейных систем и становление неклассической рациональности привело к осознанию духовной узости науки и требует большего холизма в миропонимании и мироотношении

современного человека. К числу суперпозиции факторов, влияющих на эволюцию сложных самоорганизующихся систем по причине фундаментального, энерго-информационного единства духовного и материального в универсуме, следует отнести и моральное, одухотворяющее отношение индивидов к миру и самим себе. Духовное начало принадлежит людям постольку, поскольку принадлежит бытию, космосу, универсуму. Нужна духовная точка зрения индивидов на действительность, чтобы позитивным намерением создавать лучший мир и лучшее общество в их взаимной направленности и взаимодействии. Подобно древним натурфилософам мир, космос следует воспринимать живым и уважаемым агентом морального отношения. Такой взгляд никак не повредит науке, привыкшей смотреть на свои объекты как на мертвые, бездыханные физические тела.

В свете понимания природы нелинейных систем, определяющих многообразие возможностей реализации человека в ходе его универсального развития, с одной стороны, и в связи с ростом его самосознания, с другой, возникает вопрос об осознании обязательного, действительно необходимого в связи с его тотальностью и «трансцендентным проектом». Не потеряется ли человек в вариантах его возможной реализации, не войдет ли в противоречие со своей сущностью и смыслом, не промахнется ли в поиске и выборе себя мимо человеческого? Здесь можно было бы и не усматривать острую в своей новизне проблему, ведь драматический, часто с трагическим осложнением, опыт жизни «не по-человечески» у общества гораздо больший, чем адекватный его «разумному замыслу».

Похоже, что человек уже не может в наивной или самообманной слепоте отбросить идею ответственности перед миром, поскольку вред, который он наносит всему, чем пользуется, просто очевиден. Однако остается расплывчатой парадигма достойного человека в условиях его универсальной реализации. Обратная сторона свободы выбора в многообразии форм самоосуществления – необязательность, обостряющая вопрос о действительно необходимом. Потребительское общество в условиях свободы самостоятельности предрасположено к размыванию критериев обязательного и расширению

границ допустимого. Преимущество существования в условиях свободы потребления оборачивается скукой и навязчивой потребностью в новизне, превращающей свободу человеческой реализации в мнимость, когда из субъекта он превращается в объект воздействия условий, которые он порождает своей собственной жизнедеятельностью. Человек будто в полном сознании, но ничего не делает, - все с ним как-то случается само собой. Часто люди вообще не шевелятся, пока их не охватят какие-нибудь явно опасные признаки деградации или состояния, угрожающие их выживанию.

Поэтому важно выработать ясный и решительный философский ответ на мировоззренческий вопрос об онтологическом смысле человека и верности его стратегического выбора в перспективе истории. Служить ли себе в мелочной и болезнетворной эгоистической суете, руководствуясь принципом антропоцентризма, или, осознав свою соизмеримость с макрокосмом и участие в замысле Трансцендентного, положить в основу своей жизнедеятельности новое религиозное сознание, просветленное культурой и ответственным свободомыслием.

Это не означает навязывания какого-либо очередного тоталитарного нарратива, чем так встревожены философы Постмодерна. Это означает только призыв к признанию материального и духовного единства мира, а также грандиозности человеческих потенций, которым люди, не просветленные идеей служения Творцу, могут дать дурное направление.

Это настолько широкая философско-религиозная установка, что легко впишется в любую профессиональную форму, подготовленную той или иной культурной традицией. Еще легче она согласуется со свободой совести и интимно-личной, внеконфессиональной религиозностью. Даже атеизм, вносящий драматическое осложнение в смысло-жизненные искания человека, не является для нее опасной идеологией. Опасно только мировоззренческое равнодушие индивидов, ущербность душевно-духовного развития, удерживающая их в статусе недалеконевидных зверей, которым уготована апокалиптическая участь исчезнуть с лица Земли подобно динозаврам юрского периода.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Евлампиев И.И. Неклассическая метафизика или конец метафизики? Европейская философия на распутье. // Вопросы философии, 2003, № 5, с. 159 – 171.
2. Катречко С.Л. Как возможна метафизика? // Вопросы философии, 2005, № 9, с. 83 – 94.
3. Пригожин И. Философия и нестабильность. // Вопросы философии. 1991, № 6, с. 46 – 52.
4. Рузавин Г.И. Неопределенность, вероятность и прогноз. // Вопросы философии. 2005, № 7, с. 65 – 78.
5. Перминов В.Я. Априорность математики. // Вопросы философии. 2005, № 3, с. 103 – 17.
6. Пигалев А.И. Бог и обратная связь в сетевой парадигме Грегори Бейтсона. // Вопросы философии, 2004, № 6, с. 148 – 159.
7. Ровинский Р.Е. Синергетика и процессы развития сложных систем. // Вопросы философии. 2006, № 2, с. 162 – 169.
8. Успенский П.Д. Четвертый путь. Изд-во Березинского биосферного заповедника, 1999.
9. Эмерих Корет. Основы метафизики. – Киев, «Тандем», 1998.

УДК 130.32

В.В. ДУТЧАК

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ КАТЕГОРІАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ВЛАДИ. «ВЛАДА У МЕЖАХ ТІЛЬКИ РОЗУМУ» (Частина 1)

Дутчак Владислав Васильович – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Обласного комунального вищого навчального закладу «Інститут підприємництва «Стратегія», кандидат філософських наук

У статті проводиться аналіз категоричних настанов І. Канта «Влада у межах розуму» (Частина 1)

Ключові слова: влада, антропологія, категорії, совість, суспільство, обов'язок.

В статье проводится анализ категорических убеждений И. Канта «Власть в пределах разума» (Часть 1)

Ключевые слова: власть, антропология, категории, совесть, общество, обязанность.

The article is the attempt to analyze the categorical definition «Power Within the Limits of Reason Alone Mind» given by I. Kant.

Key words: power, anthropology, categories, conscience, society, debt of honour.

© В.В. Дутчак, 2011

«Трансцендентальна революція», здійснена Кантом у визначенні цілей і завдань філософії й науки, а також результати, що були ним отримані в ході рішення цих задач, – відбили сутнісні, корінні перетворення, що утворилися в глибинних, «хтонічних» шарах європейської культури, зачепили її буттєві, духовно-онтологічні, антропологічні підстави. Звільнивши свідомість людини від фатумної ілюзії «усвідомленої необхідності», Кант у той же час поклав на неї всю повноту відповідальності за наслідки виробленої нею діяльності: за результати висловлюваних суджень, висунутих цінностей і здійснених вчинків [див.: 20, с. 148-149].

Але в ряді типових ситуацій такі трактування дедалі потребують конкретизації. Наприклад, визнається факт глибинного антропологічного перетворення у культурі, відкритого й осмисленого Кантом: мовляв, вчення Канта незаперечно і навек увійшло в наше мислення; людина післякантівської Європи, сама того не знаючи, у своїй «приватній» філософії виявляється в більшій мірі прибічницею кантіанства [див.: 16, с. 73]. Але ж в чому постає «кантіанство» сучасного європейця? А втім, що слідом за Кантом він вважає, що розум завжди діє лише по «цей бік» буття, що не можна проникнути в суть речей, і, будучи зануреним у систему власних даних, розум задовольняється поверхневим світом явищ. І якщо не існує можливості понадчуттєвого збагнення глибини буття, то, вочевидь, тут має місце принципово безрелігійна свідомість [див.: там же].

У цій оцінці важливе місце посідає не характеристика «кантіанства» сучасної людини постає питання про те, чи можна взагалі його (кантіанство) «промислити», розмістивши у винятково секюлярному (цивілізаційному, тобто раціонально-світському, політико-правовому, науковому і т.ін.) контексті.

Кантівська концепція влади традиційно розглядається насамперед на тлі його політико-правових або етико-прагматичних поглядів. Взагалі утво-

рилася немовби традиція: якщо мова йде про кантівські категорії, тим чи іншим чином пов'язані з онтологією суспільного буття, то аналіз нібито «автоматично» переходить у площину філософії історії або філософії політики і права. Це стосується насамперед вітчизняної (у даному разі: української та російської, утвореної за радянські часи) історико-філософської кантіани; як свідчить Е.Ю. Соловйов, якщо знаменита марксова формула (відносно соціального мислення Канта): «німецька теорія французької революції» – у 30-40-х та навіть у 50-60-х роках використовувалася рідко та з немалими застереженнями, – то з середини 70-х висловлювання Маркса стало розумітися як самостійна та повноцінна смислова одиниця; утім, зазначає Соловйов, навіть сьогодні не можна твердити, що сенс цієї смислової одиниці є добре зрозумілим [див.: 21, с. 35-36]. Е.Ю. Соловйов показав змістовну неоднозначність цієї формули – не лише у трактуванні в межах радянсько-догматичного, або, як колись вдало висловився В.М. Межуев, «доцентського» марксизму – але і в розумінні «самого» Маркса [див.: 21, с. 35-44].

Звичайно, і в радянські часи провідні фахівці з історії філософії трактували філософію Канта (звісно, з усіма необхідними застереженнями у бік марксистських настанов) як філософію гуманістичну, орієнтовану у напрямку антропоцентричної аксіології [див.: 1, 3, 4, 7, 18, 21, 23]. Проте «традиція» зберігалася: «владний» контекст «розміщувався» у проблемному полі кантівської теорії права та держави, причому як такий, що був начебто заподіяний «безпосереднім впливом французької революції» [19, с. 152].

Безперечно, зазначений підхід має об'єктивні підстави і за усі часи, що їх налічує історія кантознавства, дав плідні результати. Натомість ми продовжимо дослідження у вже обраному напрямку; онтологічний смисл кантівського розуміння влади отримує, на наш погляд, більш змістовний характер, якщо, спираючись на його метафізичну кон-

цептуалізацію, зосередити дослідницьку увагу в автентичному для кантівської метафізики руслі. Онтологію влади ми спробуємо реконструювати, пролонгуємо трансцендентальну рефлексію у смислове поле культурної антропології. Нам доведеться дещо звузити горизонт дослідницького пошуку і зануритися в антропологічний вимір трансценденталістськи побудованої етики та філософії релігії (як останню визначав сам Кант – «релігії у межах тільки розуму»).

Отже, метафізика надалі буде «присутньою» – як апіорна підстава подальшого розгортання дискурсу в напрямку онтології культури. Якщо ідентифікуватися в європейському світоглядному контексті та прийняти філософію Канта як спадок, то можна вести мову про його метафізичний «заповіт», а останній свідчить про деякі важливі речі. Так, звільняючи (теоретичний) розум від цілей осягнення ноуменальної (інтелігібельної) сфери буття. Кант не стільки десакралізує предмет розуму і не стільки обмежує його (розуму) можливості, скільки застерігає від неприпустимого перевищення владних прав; визначаючи межі застосування розуму, Кант прагне посилення в ньому відповідальності – оскільки обкреслена і прорефлектована галузь його компетенції.

І дійсно, Кант підкреслює, що метафізика розглядає розум з погляду його витоків та вищих максимумів, які покладені в основу самої можливості пізнання. Як чиста спекулятивна форма, вона є цінною не стільки для зрощування знань, скільки для запобігання помилок; її гідність і авторитет полягають у тому, що вона є цензура, що забезпечує загальний лад, згоду і навіть благополуччя у світі [знання] і вимагає, щоб мужня і плідна розробка її не відволікалася від головної мети – від загальноного блаженства. У цьому значенні метафізика, відповідно до Канта, є «завершенням всієї культури людського розуму ...» [11, с. 692].

Розглядаючи впорядкувальну функцію рефлексії через концепт цензури, можна навести цікаву паралель: функцією цензури «наділив» З. Фрейд «культурно-керівну» значущість Ratio, або Super-Ego...

Що стосується власне Канта, то він дійсно прагне імплантувати рефлексивну дію метафізичної свідомості у широкий контекст культури; тому цензуюча роль останньої розглядається ним як упорядкувальна місія розуму, зануреного у контекст моралі та релігії. У Канта «Релігія у межах тільки розуму» міститься наступне міркування. Якщо мораль, каже філософ, визнає у святості свого закону предмет найглибшої поваги, то на ступені релігії вона у вищій (тобто такій, що виконує ці закони) причині є предметом поклоніння, і тому постає у притаманній їй величч. Але усе, навіть найпіднесеніше, зменшується в руках людей, коли вони застосовують ту чи іншу ідею. Те, що може бути істинно шанованим лише тоді, коли повага до нього є вільною, змушує при звичаюватися до тих форм, що ними можна надати ваги тільки засобами законів примусу. Натомість те, що само собою підлягає публічній критиці кожної людини, повинно бути піддане критиці, яка має силу,

тобто підкорятися цензурі [див.: 14, с. 82-83].

Отже, важливо зрозуміти, що метаморфози метафізичного розуму, здійснені кантіанством, не можна кваліфікувати як раціонально-секулярне «онауковлення» теоретичного світогляду (філософії). Тут має місце унікальна творча операція по «пересадженню і приживленню» інтенціонально-рефлексивних проєкцій антропологічної природи свідомості в мотиваційно-організаційному і смисловому устрої онтології культури. Конкретні культуроантропогенні результати такої імплантації цілком можуть трактуватися інваріантними складу і принципам релігійного (у тому числі християнського) світобачення. Так, православний богослов о. Андрій Кураєв вбачає в кантіанстві філософську антропологію високої духовної проби [див.: 17, с. 47-56]; від кантівського вчення, пише о. Андрій, йде наслідок: вся історія всесвіту і моє власне життя починаються з моменту вибору; за мою спиною немає нічого, що силою факту чи за законами детермінізму примушувало б мене до позаналежного [див.: 17, с. 52]. Це означає, що я в принципі незамінний нічим у світі і нічому не тотожний. Мені відкривається – у порядку «підлеглості» – «моя єдинственність как несовпадение ни с чем, что не есть я» [17, с. 52]. Звідси – логічно й етично – саме й впливає антропологічно рефлексія відповідальності; у контексті такої «антроподицейної» рефлексії автор формулює філософську дефініцію віри: віра є особистісне самовизначення людини стосовно наявного знання [див.: 17, с. 52]; [див. також: 20, с. 152-154].

Один з тонких, проникливих знавців Канта А.В. Гулига писав у вступній статті до видання «Трактатів та листів» Канта (1980), де, поміж інших, була розміщена робота «Релігія у межах тільки розуму» [14], що, розрізняючи культуру та цивілізацію, Кант, на відміну від попередників, осмислив проблему в усій її складності. Традиційно під культурою розуміли усе, що зроблено людиною «всупереч» природі, «натурі». Так ставив питання Гердер, утворивши грандіозний нарис теорії культурного розвитку суспільства («Ідеї до філософії історії людства» [5]). Однак було зрозуміло, що людина не завжди «перевершує» природу, багато в чому поступається їй, та й взагалі багато чого робить вкрай погано. Кант ставить питання чіткіше: культурою він називає тільки те, що служить благу людини, – систему гуманістичних цінностей [див.: 56 с.26-34].

Хоча культура і протистоїть «натурі», проте між ними є глибинна риса схожості: органічна «будова». «Друга природа», як і «перша», не просто існує, вона живе. Яскравим проявом органічного устрою культури є мистецтво. «При виде произведений искусства надо сознавать, что это искусство, а не природа; но тем не менее целесообразность в форме этого произведения должна казаться столь свободной от всякой принудительности произвольных правил, как если бы оно было продуктом только одной природы» [10, с. 321] (виділено мною – В.Д.). В художньому шедеврї не можна довільно додавати чи віднімати якісь елементи структури або довільно змінювати по-

рядок їхнього зв'язку, щоб не зашкодити цілому.

Іншу органічну суспільну структуру Кант вбачає у державі. Нормально діюча держава є органічним цілим. «Каждое звено в таком целом должно, конечно, быть не только средством, но в то же время целью и, содействуя возможностям целого, в свою очередь, должно быть определено идеей целого в соответствии со своим местом и своей функцией» [10, с. 400].

У цій фразі, можна сказати, і є «увесь Кант». Коментуючи її, А. Гулига каже, що німецький класик висловив новий погляд на державу. Просвітителі (Лессінг, Гердер) бачили в останній лише механізм, машину ворожу до людини, а тому приречену на злам. Кант «відкрив» у державі культурне начало, без якого не може існувати людська громадськість. При цьому, пише А. Гулига, Кант був далеким від того, аби ідеалізувати державу (чим пізніше грішив Гегель): держава повинна служити людині, а не навпаки [див.: 6, с. 27].

Але ж і цивілізація Канта несе «людиновимірний» зміст. Вона є цінною насамперед тим, що навчила людину керувати своїми бажаннями, потребами, устремліннями, навчила стримувати одні з них, а іншим давати простір; цивілізація вчить знаходити нові засоби для задоволення природних і шляхетних людських бажань. Власне завдяки цим умінням людина і стала взагалі людиною. Людський експеримент був спрямований на те, щоб людина виробила дещо своє, унікальне, котре, на думку Канта, полягає в двох складових: людина робить саму себе людиною, навчившись поважати себе і поважати людину в іншому. От навколо цього і потрібно будувати людські відносини, людське спілкування. Крім цього, потрібно звернути увагу на те, що є в людській цивілізації і деякий інший закон – закон зміцнення і розвитку людяності. Держава, як ступінь у розвитку цивілізації, зберігає також і свою культурну (органічну) властивість, отже, якщо держава сприятиме дії вищезазначеного закону, то у категоріальній іпостасі вона виражатиме доповнювальну сторону бінарних семіотичних утворень («цивілізація – культура», «право – мораль», «влада – імперативна поведінка» тощо). «...такое общество, в котором максимальная свобода под внешними законами считается с непреодолимым принуждением, т.е. совершенно справедливое гражданское устройство должно быть высшей задачей природы для человеческого рода, ибо только посредством разрешения и исполнения этой задачи природа может достигнуть остальных своих целей в отношении нашего рода» [8, с. 13].

Для нас головним завданням залишається реконструкція архетипічно-антропологічних підстав, на яких будується кантівська онтологія влади. Антропологічна рецепція владних відносин у суспільстві цілком виправдано розпочинається з відокремлення «безпосередніх» – стосовно «природи» людини – якостей, і часто можна зустріти думку про те, що, мовляв, людині одвічно притаманні мотиваційні «якості», що спрямовують волю до володарювання або підкорення. Кант дивиться на суть справи інакше. Ось як він кваліфікує такі людські «якості», як властолюбство та раболіпство.

Властолюбство він характеризує не як суттєву властивість людської «натури», а як «пристрасть». Ця пристрасть несправедлива сама по собі, і її прояв «підіймає» людину проти всіх. Вона (пристрасть) починається, однак, з побоювання, як би не опинитися під владою інших, і прагне до того, щоб завчасно домогтися влади над іншими; але ж це сумнівний і несправедливий засіб: використовувати інших людей для своїх цілей, тому що він, з одного боку, викликає опір і [тому] є нерозсудливим, а з іншого боку – суперечить заснованій на законі свободі, на яку кожен має право, і тому несправедливий. Антропологічні корені влади співвідносяться із такими ж невідворотними закладами підлеглості (підпорядкування). Саме тут постає питання про онтологічну можливість ненасильства, адже у буттєвому стані людського існування завжди наявна потенція «опору». Зовнішній примус, каже Кант, є сила. Сила (Macht) – це здатність переборювати значні перешкоди. Та ж сила називається владою (Gewalt), якщо вона може переборювати опір того, що також має силу [10, с. 268]. «Врівноважує» примусову спрямованість володарювання те, що в настановчих підставах підлеглості наявна (така, що є полярною відповідно до властолюбства) мотивація «раболіпства». Під раболіпством Кант розуміє відмову від усяких домагань на моральну цінність самого себе у переконанні, що цим можна набути приховану цінність [див.: 12, с. 374]. Схожу «природу» має й смиренність; але якщо має місце приниження своєї моральної цінності в якості засобу, щоб домогтися милості іншого (лицемірство і лестоці), то це є не християнською смиренністю [див. там же]. Звичайно, міркує Кант, людина серед усіх божественних моральних властивостей, тобто святості, милості і справедливості, звертається безпосередньо до іншої, аби обійти умову, яка викликає страх, а саме: жити відповідно до першої [див.: 14, с. 276]. Важко бути добрим слугою, додає Кант: тоді доводиться постійно слухати бесіди про чесноти [там же с. 276]. Зовнішні (формальні) засоби богочитання – це засіб «заслуховування» милості. Навіть віру в те, що ці формальності і є такими засобами, людина видає за істотну частину релігії (звичайна людина вбачає у них усю повноту її) і надає всеблагому Провидінню зробити з неї (людини) щось краще; сама людина переважно прагне до побожності (пасивного шанування божественних законів) замість добродійності (застосування власних сил у виконанні шанованого їм належного), хоча лише остання, у поєднанні з першою, тільки і може утворити ідею, яка виражається словом благочестя (істинно релігійний напрям думок) [див.: 14, с. 277].

Моральне самообмеження є, як можна експлікувати «з Канта», метафізичною умовою «співіснування» влади та підкорення. Скільки б не було «природних» мотивів, які спонукають мене до прагнення, скільки б не було чуттєвих зрушень, вони не можуть породити спрямованість до належного – вони здатні вчинити не необхідне, а завжди обумовлене прагнення, відповідно до якого належне, що його проголошує розум, протиставляє міру і мету, більше того, заборону й ав-

торитет.[див.: 11, с. 488]. Воля кожної людини, вважає Кант, має емпіричний характер, і являє собою не що інше, як певну причинність розуму, оскільки останній своїми діями виявляє в явищі правило, з якого можна доглянути підстави розуму та його дії за їх способом і ступенем, а також судити про суб'єктивні принципи його волі [див.: 11, с. 489]. Таким чином, ми бачимо, що як влада, так і свідоме підкорення мають імперативну «природу»; свобода й розум посідають тут чільне місце.

Ми знову можемо констатувати трансцендентально-антропологічну (онтологічно непередумовлену, сакрально-імперативно «налаштовану», натомість усвідомлену розумом) засадничу бінарність «владно-підлеглого» зіставлення. Кант пише: «...внутренняя практическая необходимость ... [моральных] законов привела нас к допущению самостоятельной причины или мудрого правителя мира, чтобы придать моральным законам действительность... До тех пор пока практический разум имеет право направлять нас, мы будем считать по-

ступки обязательными не потому, что они суть заповеди Бога, а будем считать их божественными заповедями потому, что мы внутренне обязаны совершать их. Мы будем изучать свободу при целесообразном единстве согласно принципам разума и лишь постольку будем считать себя сообразующимися с божественной волей, поскольку признаем священным нравственный закон...» [11, с. 671]. Адже розум дає закони, що суть імперативи, тобто об'єктивні закони свободи, котрі вказують, що повинно відбуватися, хоч, може ніколи і не відбутися; цим вони відрізняються від законів природи, у яких мова йде лише про те, що відбувається; тому закони свободи називаються також практичними законами [див.: 11, с. 660]. Виходить (не власне за Кантом, а з культурно-антропологічної рецепції та інтерпретації його думки), що суб'єкт підпорядкування (або підлеглості) не має потреби у зовнішньому примусі з боку влади. Можна сказати й так, що влада «не містить» у собі необхідності примусових дій або навіть «насильницьких намірів» відносно цього суб'єкта.

УДК: 09.00.03

С.В. КОСТРЮКОВ

КУЛЬТУРА - ГАРАНТ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Кострюков Сергій Володимирович – доцент кафедри цивільного та господарського права Національного гірничого університету, доцент кафедри цивільного та господарського права, кандидат філософських наук

Стаття присвячена аналізу виховної функції культури та її впливу на формування особистості.

Ключові слова: культура, політична культура, соціальна відповідальність, навчання та виховання, освіта

Статья посвящена анализу воспитательной функции культуры и ее влияния на формирование личности.

Ключевые слова: культура, политическая культура, социальная ответственность, учеба и воспитание, образование

The article is dedicated to analysis of the educational function of culture and its influence on personality formation.

Keywords: culture, political culture, social responsibility, studies and education, education

© С.В. Кострюков, 2011

Основні завдання нового етапу розвитку України на порядок складніші й масштабніші від тих, які вирішувалися в перші роки її незалежності. Сучасний період характеризується глибокими якісними перетвореннями в усіх сферах суспільного життя – економічній, соціальній, політичній, духовній. З огляду на це останнім часом особливу увагу філософів, педагогів, соціологів привертають проблеми виховання особистості трансформаційного суспільства [1; 2; 3; 4; 5; 7; 10]. Процес перетворень у системі виховання українського суспільства є достатньо складним та багатоступеневим. Але водночас він є і вкрай необхідним.

Культура, з одного боку, є важливою складовою суспільства, а з другого – це феномен, який гарантує разом з іншими соціальними цінностями суспільний порядок і взаємопорозуміння в суспільстві. Вона реалізується як гарант суспільного порядку і взаємного порозуміння, лише за наяв-

ності певних чинників та умов. До них слід зарахувати свободу слова, контекст якої створюють вільні в своїх діях і захищені законом засоби масової інформації (ЗМІ), котрі дають можливість громадянам бути по-справжньому обізнаними зі станом справ у країні і складають інформаційне поле культури загалом. Через ЗМІ людина може висловити своє судження стосовно тої або тої суспільної проблеми, того або того політичного діяча. Крім того, політична культура є соціально-орієнтованою (тобто спрямованою на спільноту, суспільство) формою світогляду. Вона орієнтує людину на стійкий і свідомий інтерес до соціального життя, на усвідомлення власних інтересів і пошук шляхів їх втілення (захисту) і в цьому розумінні також виступає гарантом злагоди в суспільстві.

Важливим проявом політичної культури є відповідальність. На думку О. Траверсе, відповідальність особистості перед суспільством характеризу-

ється свідомим дотриманням моральних принципів і правових норм, які виражають суспільну необхідність. Відповідальність як риса особистості формується у процесі спільної діяльності в результаті інтеріоризації соціальних цінностей, норм і правил. Як властивість особистості, відповідальність – це усвідомлення значущості себе як особистості і власної діяльності (вчинків) не лише самої по собі, а й у межах групи, інституту, суспільства, а отже, своєї причетності до спільного результату – до успіхів, досягнень і провалів, і навіть злочинів своєї групи, свого інституту, суспільства [11, 130].

Соціальна відповідальність це внутрішній контроль своєї можливої активності заради сприяння або перешкоджання тим чи іншим соціальним процесам. Тому відповідальність, як прояв політичної культури, виникає не лише із соціальної потреби, а й за наявності об'єктивних можливостей, тобто зовнішньої соціально відносної свободи і можливості внутрішньої свободи, яка проявляється у варіабельності поведінки особи в одних і тих же соціальних умовах залежно від свідомого ціле-покладання і, насамперед, від можливості вибору.

У повсякденному житті соціальна відповідальність проявляється як готовність прийняти наслідки своєї причетності як найвищий рівень усвідомлення власних політичних дій, навіть як установка діяти певним чином за певних обставин. Готовність особистості до політичної дії – це засаднича умова успішної реалізації будь-якого виду політичної діяльності. Виникнення стану психологічної готовності особи до політичної діяльності відбувається поступово, а саме: спочатку формулюється мета на основі потреб і мотивів (чи усвідомлення людиною поставленого перед нею завдання відповідною групою), далі йде вироблення плану досягнення політичної мети, настанов, моделей, схем дій, які стоять у порядку денному. Потім особа переходить до їх втілення, що виявляється у предметних діях із застосуванням певних засобів політичного характеру, порівнює хід і проміжні результати політичних дій з поставленою метою, вносячи корективи [6, 131].

Соціальна відповідальність виникає і має прояв, насамперед, в умовах, коли той чи інший суб'єкт політичної дії опиняється в ситуації вибору або конфлікту. Коли необхідно здійснити самостійний вибір і взяти на себе відповідальність за рішення, за вчинок тощо. Така ситуація передбачає усвідомлення можливих наслідків і обрання свідомої готовності не лише до майбутньої діяльності, але й до будь-яких можливих наслідків. Соціальну відповідальність насамперед можна охарактеризувати як готовність до ймовірної ситуації, заснованої на переконаності або чіткій системі цінностей, прийнятих завдяки нагромадженому досвіду і передбаченню можливих варіантів політичної діяльності.

Витлумачення політичної культури як складової культури базується на припущенні, що специфіка політичного досвіду макрогрупи (в даному разі – нації) об'єктивно зумовлює політичну свідомість і поведінку окремої особи. На погляд П. Бублика, доречно говорити про громадянську ідентичність, що передбачає певне самоотождоження людини з

суспільством в цілому (з «громадою»), відповідальність за те, що відбувається в цьому суспільстві, готовність впливати на політичний процес, водночас враховуючи не лише свої, але, перш за все, суспільні (як вони витлумачені даним суб'єктом) інтереси. У такий спосіб активна і пасивна форми політичної ідентичності впливають на розвиток політичної культури та культури загалом [1, 63].

Культура одночасно є і умовою, основою людської діяльності, і полем, де вона реалізується, і її результатом. Культура – це особливий феномен, в якому існує «людське» як таке. З цього погляду вона виявляється особливим зрізом абстракції з реального суспільно-історичного процесу формування людинотворчого змісту. Культура є результатом, показником розвитку і практичної реалізації можливостей людини. В ній кристалізуються сутність предмета, логіка його існування, сама ідея предмета, виражається ество людини, сенс її буття і значення. Ось чому культура нерозривно пов'язана з вихованням особистості.

Виховання має орієнтуватися в специфіці культурного поля, в історії, традиціях, усталених способах поведінки суспільства. Вихованець зобов'язаний знати основи інтелектуальних, наукових, духовних досягнень свого народу в контексті цивілізаційного поступу. Це дає можливість учню сприймати поле культури як цілісне, внутрішньо взаємопов'язане, загальносвітове і одночасно бачити в ньому національний аспект як певну окремішність. В. Огнев'юк зазначає, що освіта, як складова процесу виховання, має завершити цей процес переведення базових знань, умінь, навичок національного і загальнолюдського як такого в глибокі переконання, тверду національно-державницьку позицію, в систему цінностей національного і цивілізаційного змісту. Таким чином, буде формуватися не просто представник свого народу, а носій певної культури, транслятор національного з усіма його достоїнствами і проблемними рисами [12, с. 16-17].

Навчання та виховання індивіда на традиціях свого народу – одне з найважливіших завдань. В цьому процесі однакову роль мають відігравати всі суб'єкти навчально-виховного процесу. Проте в рамках вивчення надбань культури учень одержує левову частку інформації про сутність, механізми функціонування і прояву соціального – як загального, так і індивідуального. Тому створення атмосфери, яка б сприяла достатньо глибокому освоєнню культури, – одне з першочергових завдань освіти.

У контексті формування ідеалу цивілізованого суспільства особливе місце в процесі виховання, на думку фахівців, посідає розуміння культури як технологічного принципу діяльності [2, 84–85]. Культура є не лише полем людських смислів, не лише умовою та результатом людської діяльності. Як уособлення людських смислів вона акумулює в собі, передусім, ідеальне, смисложиттєве. Культура кристалізує не стільки зміст предмета, скільки його функціональне призначення. Це означає, що в культурі опредметнюються, насамперед, способи людської діяльності. Вони «оживають» тоді, коли людська діяльність залучає предмет культури

ри в своє поле, розкриваючи його ідеальний смисл, призначення. Ось чому культура за своєю сутністю виявляє власну здатність (функцію, роль) бути своєрідною «соціальною спадковістю» суспільства, виступати універсальним механізмом у складному взаємопереході сутнісних сил людини родового та індивідуального рівнів. Культура є своєрідним передавачем втіленої в її формоутвореннях людської сутності, що має бути обов'язково враховано в процесі виховання індивіда в суспільстві.

На тлі викладеного вище актуалізується проблема освіти, яка пов'язана з культурою і вихованням студентства. Освіта як частина культури, безсумнівно, виступає таким самим «соціальним передавачем» у діалозі поколінь. Однак вона є, насамперед, однією із конституційованих суспільством механізмів спадковості культури в цілому. Це означає, що всі (або лівова частка) родові особливості культури, передаючись через систему освіти, культивуються в наступних формоутвореннях культури. І, в першу чергу, йдеться про культуру як способи діяльності і способи мислення. Освіта є ідеальним передавачем усталених способів функціонування людського (і не тільки в контексті олюдненої природи) буття [7, 15–16]. Отже, освіта розвивається, стверджується і реформується в органічній єдності з аналогічними процесами культури і виступає важливим засобом виховання людини.

Дослідники вказують, що сучасна система виховання повинна будуватися на засадах майбутнього антропогенного соціокультурного середовища. Вона формуватиме особистість, індивідуальність, яка зуміє вижити в умовах соціокультурної невизначеності. Сьогодні потрібно мати на увазі, що знання – не ідеал освіченої людини. Тому що його застосування не визначається самим знанням, а завжди є творчим завданням, яке щоразу потрібно вирішувати в нових умовах. Адже ситуація невизначеності усуває шляхи знаходження готових рішень, бо їх просто немає. Тому кожне рішення в ситуації невизначеності – це результат творчої діяльності людини, застосування одних і тих же знань новим способом, у новій конфігурації, з новими акцентами і новими цілями. Кожне рішення людини в епоху антропогенного людства – це рішення світоглядне, соціально орієнтоване, засноване на знанні загальносвітової та національної культури [9, 77–78].

Сучасний навчально-виховний процес покликаний формувати мислячих творчо і соціально орієн-

тованих людей. Йдеться про те, щоб формувати не лише носія знань, а й творчу особистість, здатну використовувати здобуті знання для конкурентоспроможної діяльності у будь-якій сфері суспільного життя [8, 43–44]. Таке завдання можна вирішувати лише у відповідній, адекватній ситуації. Адже творчості людина може навчатися лише тоді, коли вона реально поставлена в ситуацію невизначеності, яка вимагає творчого рішення.

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що класична схема, за якою викладач, вихователь передає свої знання, уміння, навички учню, стає однобічною, а тому малоєфективною. Вона була адекватною тому соціокультурному та освітньому середовищу, коли домінуючими елементами самої культури та освіти виступали переважно застигли, опредметнені, змістовні форми. В умовах актуалізації динамічних, механізмених, творчих елементів культури відносини учителя і учня мають стати іншими, суттєво новими. Обидва вони мають виступати рівноцінними суб'єктами вирішення творчих завдань. З тією лише різницею, що один з них – учитель, фахівець своєї справи, а інший – учень, який прагне навчитися. Йдеться про відому «педагогіку співпраці».

Педагогіка співпраці впливає з філософії об'єктно-суб'єктних відносин у культурі, процесі функціонування суспільства в цілому. В ній активними виступають і учитель, і учень. Для цього вони мають бути залучені в атмосферу творчого, культурологічного процесу. Саме учитель має створити в ході навчально-виховного процесу ситуацію проблемності, невизначеності, інваріантності її вирішення. Отже, культура та виховання тісно пов'язані між собою. Саме навчально-виховний процес ґрунтується на культурних досягненнях суспільства, втілює їх у житті, прищеплює поважне ставлення до них учню.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що культура – це чітко скерована позиція суспільства, коли саме підпорядкування природі людини в матеріальній та духовній сферах підтримує такий стан суспільства, який, з одного боку, гармонізує взаємовідносини між людьми і природою, а з іншого – забезпечує гармонійну рівновагу соціальних відносин між людьми, їх різних матеріальних і духовних цінностей. Культура характеризується ідеалом, гомогенним у своїй суті, на який орієнтується цивілізоване суспільство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бублик П. Ідентичність як фактор політичної культури // *Людина і політика*, 2004. – № 2. – С. 62–67.
2. Бужикова Р. Нові пріоритети розвитку сучасної освіти // *Вища освіта України*, 2006. – № 3. – С. 83–88.
3. Вашкевич В. Світоглядна складова історичної свідомості сучасної студентської молоді // *Людина і політика*, 2004. – № 5. – С. 140–144.
4. Келле В.Ж. Интеллектуальная и духовная культуры // *Вопросы философии*, 2005. – № 10. – С. 38–54.
5. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2005. – 580 с.
6. Нагорний В. Сутнісні проблеми політичної культури // *Політичний менеджмент*, 2006. – № 5. – С. 83–93.
7. Огнев'юк В. Навчання і виховання як соціоцентричні цінності // *Вища освіта України*, 2003. – № 4. – С. 15–20.
8. Пахомов Ю. Система цінностей як фактор конкурентоспроможності країн у глобалізованому світі // *Світогляд*, 2007. – № 2. – С. 43–48.
9. Потапчук Т.В. Виховні можливості народної педагогіки // *Педагогіка і психологія*, 2007. – № 3 (56). – С. 73–80.
10. Суший О. Культурфілософські принципи творчої діяльності людини // *Філософська думка*, 2006. – № 3. – С. 88–107.

11. Траверсе О. Соціальна відповідальність як змістовна складова політичного лідерства і політичного керівництва //Людина і політика, 2004. – № 5. – С. 127–133.
12. Щербань П. Національна спрямованість неодмінна умова підвищення ефективності вищої освіти //Вища освіта України, 2006. – № 2. – С. 107–110.

УДК [101.1:316](082)

І.Ю. ЧАЙКА

ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЇ В СИНЕРГЕТИЧНІЙ ПАРАДИГМІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Чайка Ірина Юріївна – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, докторант кафедри євроінтеграції та управління, кандидат філософських наук

У статті аналізуються особливості дискурсу проблеми інформації в рамках синергетичної парадигми, здійснюється спроба виділити сутнісні ознаки феномена інформації.

Ключові слова: дисипативні системи, ентропія, негентропія, інформація.

В статье анализируются особенности дискурса проблемы информации в рамках синергетической парадигмы, осуществляется попытка выделить существенные характеристики феномена информации.

Ключевые слова: диссипативные системы, энтропия, негентропия, информация.

The features of synergetic paradigm's discurs of information problem are analysed, an attempt to select essences signs to the phenomenon of information is carried out.

Keywords: dissipative systems, entropy, negentropy, information.

© І.Ю. Чайка, 2011

Провідною тенденцією другої половини ХХ – початку ХХІ століття стало формування передумов, становлення та розвиток нового принципу організації сучасного соціуму, що визначає його як інформаційне суспільство. Поступове зростання ролі інформаційної взаємодії, збільшення ваги інформаційних процесів у всіх без винятку суспільних сферах, утвердження виробництва знання як одного із провідних напрямів суспільного виробництва – це далеко не всі ознаки суспільства інформаційної епохи.

Очевидним є велике значення інформації як ключового феномена, що лежить в основі сучасних перетворень. Проте філософське та наукове його осмислення досі не завершилося формуванням єдиного загальноприйнятого поняття та є полем для різноманітних дискусій, «інформація» не набула статусу філософської категорії. Важливе значення поняття інформації має для синергетичної наукової парадигми, методологічний апарат якої широко використовується для аналізу систем різного рівня організації: від фізичних і хімічних до біологічних та соціальних. В рамках синергетики феномен інформації розглядається в двох основних аспектах: як міра організованості системи і разом з тим як результат функціонування системи, що є предметом міжсистемного обміну разом із речовиною та енергією. Саме тому актуальним видається проаналізувати особливості рефлексії феномена інформації в синергетичній парадигмі та спробувати виокремити його сутнісні ознаки.

Аналіз синергетичних концепцій інформації здійснювався у роботах О. Б. Скородумової [4], Д. С. Чернавського [7], В. П. Бранського [2], Ж. Ю. Бакаєвої [1]. Проте зазначена проблематика

не була окремим предметом аналізу і здійснювалася в контексті розгляду загальних проблем соціальної синергетики, інформаційного суспільства тощо.

Отже, метою статті є аналіз особливостей дискурсу проблеми інформації в рамках синергетичної парадигми.

До методологічного апарату синергетики входить значна кількість понять та категорій, розроблених у кібернетиці, що не є дивним, оскільки об'єктом вивчення в обох випадках виступають системи, що належать до різних рівнів організації. Проте у синергетиці системні об'єкти розглядаються не як такі, що перебувають у стані відносної рівноваги, який має досягатися завдяки впливу механізму управління (що є характерним для кібернетики), а як переважно нестійкі та здатні завдяки цьому до розвитку, напрям якого не є однозначно визначеним.

Розгляд складних систем у контексті їх розвитку здійснюється в рамках ідеї самоорганізації. Поняття самоорганізації є одним з базових у синергетиці. В процесі самоорганізації з менш впорядкованих і хаотичних станів матерії доволно виникають більш впорядковані. На основі принципів самоорганізації пояснюється виникнення порядку з хаосу, а також перехід від одного рівня організації до іншого. З погляду синергетики, процеси виникнення макроскопічних упорядкованих просторово-часових структур в складних нелінійних системах можуть відбуватися спонтанно поблизу особливих точок, далеких від рівноважних станів, що мають назву точок біфуркації, навколо яких поведінка системи стає неусталеною. У цих точках складна система під дією незначних впливів (флуктуацій) може різко змінити свій стан.

У синергетиці мірою неорганізованості виступає поняття «ентропія», а міра організованості – поняття «негентропія» або «інформація».

Поняття інформації вводить у роботі «Інформація та самоорганізація» один із основоположників синергетики Г. Хакен. На його думку, на відміну від класичного шеннонівського підходу, відповідно до якого інформація оцінюється незалежно від сенсу, синергетика здатна виробити підходи, що вирішують проблему самозародження смислу.

Г. Хакен розглядає проблему інформації через призму сигналу як найпростішої інформаційної одиниці. Смысл сигналу вчений пояснює через поняття «аттрактора» (від англ. attract – притягати). У синергетиці під аттрактором розуміється стан системи, який ніби притягає до себе всю безліч траєкторій розвитку, можливих після точки біфуркації. На думку Г. Хакена, «смысл сигналу можна приписати тільки в тому випадку, якщо ми візьмемо до уваги відзив того, хто прийняв сигнал. Так ми приходимо до поняття відносно значущості сигналів» [6, 35]. Якщо система при отриманні сигналу залишається в початковому стані, не переходить в новий аттрактор, то такий сигнал безглуздий. У іншому випадку, якщо сигнал стимулює перехід системи в новий аттрактор, то можна говорити про виникнення смислу. Якщо ж різні сигнали приводять систему в один і той же аттрактор, виникає надмірність сигналів. Г. Хакен вважає, що запропонована ним модель може пояснити, як виникає інформація.

Таким чином, інформаційний процес, що виникає між зовнішнім середовищем і системою, постає як переважно односпрямований, системний розвиток також постає як зовнішньодетермінований процес.

«Залежно від флуктуації всередині самої системи стання може переходити в одну з двох стійких точок (в один з двох аттракторів). Сигнал, що в цьому випадку приходиться, містить інформацію в звичайному сенсі слова, є неоднозначним, і ця неоднозначність знімається флуктуацією системи. Якщо говорити нестрого, то можна сказати, що початкова інформація подвоюється, оскільки після отримання сигналу система може перейти в будь-який з двох аттракторів» [6, 37].

Синергетичний підхід є достатньо продуктивним і при дослідженні проблеми виникнення нового смислу. З погляду Г. Хакена, самозародження смислу пов'язане з виникненням нових системних якостей в складноорганізованих динамічних системах. Процес зародження смислу, по Г. Хакену, стає можливим при виникненні особливого роду інформаційного середовища, існування якого підтримується окремими частинами системи. Ці частини, вступаючи у взаємодії, породжують нову системну якість: можливість когерентної, кооперативної діяльності. Саме дане інформаційне середовище і поставляє їм конкретну інформацію: яким чином можлива підтримка колективної (кооперативної) діяльності. Колективна поведінка виявляється найбільш вигідною для всієї складно організованої системи. Система може переходити в різні стани, і їй необхідна інформація про те, як здійснювати

вибір. Вибір поведінки системи може бути зумовлений генетичною інформацією, впливом навколишнього середовища. Корисність інформації або її даремність, перевіряється тільки шляхом взаємодії з навколишнім середовищем [6, 45–54].

Таким чином, Г. Хакен описує феномен внутрішньосистемної (генетичної) інформації, яка є продуктом її власної життєдіяльності, втім знову акцентує той факт, що інформаційний відбір є функцією не самої системи, а результатом її взаємодії із зовнішнім середовищем. Отже, основною функцією інформації (генетичної чи тієї, що надходить із зовнішнього середовища) є побудова певної нематеріальної моделі наступного стану системи, яка у випадку її реалізації, дає можливість визначити інформацію, яка її спонукала, як наділену смыслом. А результатом процесу інформаційної взаємодії системи та зовнішнього середовища стає множина образів майбутнього системи.

Дослідженням інформаційних процесів у руслі синергетики здійснено в роботі Д. С. Чернавського «Синергетика і інформація». Вчений розробив динамічну теорію інформації. Центральною проблемою концепції Д. С. Чернавського є питання про виникнення динамічних систем. У рамках концепції розглядаються питання генерації інформації, її зв'язків із цілепокладанням в живих системах. Констатуючи різноманіття підходів до визначення інформації [7, 11–13], Д. С. Чернавський звертає увагу на те, що непродуктивно прагнути до вироблення єдиного поняття інформації, що охоплює всі ситуації. На його думку, вибір визначення повинен залежати від апарату і мети дослідження. Саме тому, найбільш продуктивним для здійснення свого дослідження він вважає поняття, запропоноване Г. Кастлером: «Інформація є випадковий та запам'ятований вибір одного варіанту з декількох можливих і рівноправних» [7, 13]. На думку Д. С. Чернавського, акцентування факту випадковості вибору свідчить про спонтанне виникнення інформації, її генерацію. В той же час можливим є не випадковий. «підказаний» вибір, тоді доцільно говорити про рецепцію інформації. Певним чином ідея генерації-рецепції інформації збігається із ідеями Г. Хакена щодо надходження найпростіших одиниць інформації – сигналів із зовнішнього середовища.

«Запам'ятований» вибір, вважає Д. С. Чернавський, свідчить про те, що інформація постає як «макроінформація», на відміну від «мікроінформації», що не фіксується, «забувається», має ситуативний характер [7, 13]. Поняття «мікроінформації» та «макроінформації» співвідносяться із поняттям інформації, що позбавлена смислу, та інформації, наділеної сенсом.

На думку Д. С. Чернавського, дане визначення не суперечить основним базовим визначенням інформації, що приймаються в природознавстві; подібний підхід до інформації дозволяє виключити неявний зв'язок інформації з діяльністю надприродних сил, що продукують цілі і сенс; дозволяє застосувати математичний апарат для обчислення кількісних параметрів інформації; вводиться динамічний підхід до розуміння інформації, пов'язаний

з трактуванням поняття «вибір» як процесу і як результату процесу.

В динамічній теорії інформації розроблено методологію визначення цінності інформації. Аналіз підходу за визначенням цінності інформації дозволяє Д. С. Чернавському зробити висновок про те, що цінність інформації суб'єктивна. Цінність однієї і тієї ж кількості інформації може в одному випадку бути досить високою, а в іншому рівною нулю. Аналіз інформації з погляду визначення її цінності ставить питання про механізми виникнення цінної інформації і її еволюції. На думку Д. С. Чернавського, найбільш актуальними на сьогодні є дослідження того, як цінність інформації еволюціонує: нецінна інформація стає цінною, безглузда осмисленою і навпаки [7, 19].

Динамічна теорія інформації, аналізуючи характер інформації з погляду семантики, підрозділяє її на умовну й безумовну. Способи фіксації інформації, що не мають відношення до семантики, прийнято називати умовними. Прикладом умовної інформації є код. Д. С. Чернавський визначає код як «відповідність між умовними символами і реальними предметами (та/або діями). На думку Д. С. Чернавського, вибір варіанта коду проводиться випадково і запам'ятовується як стороною, яка передає, так і тією, що приймає. Цінною кодова інформація може бути, тільки якщо нею володіють декілька об'єктів (людей), тобто ця інформація пов'язана з колективною поведінкою (суспільною діяльністю) [7, 20]. Безумовна інформація може продукуватися складноорганізованою системою без участі людини. Тобто, можна вважати безумовну інформацію, аналогом генетичної інформації, про яку пише Г. Хакен.

Ця проблематика розвивається також у роботах В. С. Стюпіна, який вважає, що «складні системи, що саморозвиваються, характеризуються відкритістю, обміном речовиною, енергією і інформацією із зовнішнім середовищем. У таких системах формуються особливі інформаційні структури, що фіксують важливі для цілісності системи особливості її взаємодії з середовищем («досвід» попередніх взаємодій). Ці структури виступають у функції програм поведінки системи.

Найбільші труднощі пов'язані з уявленнями про наявність у системах особливих інформаційних структур-кодів, які фіксують цінну для системи інформацію, виступають її компонентом і визначають способи її взаємодії з середовищем і її відтворюваність як цілого, що саморозвивається. Сучасна наука виявила і описала такого роду інформаційні структури і їхні функції стосовно живих і соціальних систем. Це – генетичний апарат біологічних організмів; це – культура, її базисні цінності в організмах соціальних...» [5]. Таким чином, на думку В. С. Стюпіна, результатом інформаційної взаємодії біологічних та соціальних систем із зовнішнім середовищем є не лише ситуативний вибір образу майбутнього системи та перехід до певного аттрактора, але й формування структур, що містять інформацію, отриману із зовнішнього середовища, використану та невикористану.

В роботах іншого дослідника синергетичної проб-

лематики В. П. Бранського акцент здійснюється на місці інформації у функціонуванні соціальних систем. В.П. Бранський розділяє розуміння інформації, запропоноване в класичних працях із синергетики, вважаючи: «Оскільки мірою безладу (дезорганізації) є величина, звана у фізиці ентропією, а мірою порядку (організації), природно, негативна ентропія, звана негентропією, або «інформацією» [2, 112]. Проте дослідник підкреслює «... неправомірність простого отождоження інформації з негентропією. Хоча кількісно вони збігаються, в якісному відношенні між ними є істотна відмінність: інформація з'являється тільки там і тоді, де і коли одна впорядкована система «відображається» в іншій, тобто, де є відношення одного порядку до іншого порядку. Порядок же сам по собі як об'єктивну властивість матеріальної системи отождоженувати з інформацією зонайменше некоректно» [2, 112].

В. П. Бранський обґрунтовує, що соціальні системи є прикладом відкритих, дисипативних систем, які поєднують порядок із хаосом. Виникнення порядку в такій системі з кількісної точки зору виражається в зменшенні її ентропії, але останнє відбувається за рахунок збільшення безладу в навколишньому середовищі [2, 113]. Дисипативні системи відрізняються такими властивостями, як відкритість, нерівноважність і нелінійність. Відкритість означає спосіб обміну із зовнішнім середовищем. Це може бути обмін речовиною, енергією або інформацією або тим і іншим одночасно (у різних поєднаннях, наприклад, речовиною і енергією або енергією і інформацією і т.п.). Нерівноважність припускає наявність макроскопічних процесів обміну речовиною, енергією і інформацією між елементами самої дисипативної системи. Особливе значення має нелінійність, здатність до самодії [2, 114].

Значення інформації в процесі розвитку складних систем підкреслює І. А. Доннікова, стверджуючи, що «в процесах самоорганізації інформація є, перш за все, причиною еволюції відкритих систем, яка активізує їх внутрішню динаміку; по-друге, процесуальною характеристикою складної системи: нова інформація виникає при переході системи з одного впорядкованого стану до іншого. Нарешті інформація виявляє якість системи як цілісності, – це організуючий чинник, що виявляє структуру системи і спрямованість її еволюції... Інформація, не пов'язана з жодною певною фізичною субстанцією як її носієм, проте зв'язана з процесами в фізичних системах, тобто з матерією і потоками енергії. Вона стає тією загальною основою розвитку, яка зумовлює цілісність буття, поєднуючи живе і неживе, природне і соціальне, духовне і матеріальне. Таким чином, інформаційно-речовинні утворення, що виникають у процесі самоорганізації, є цілісності, позбавлені субстанціональності» [3, 112-113].

Отже, І. А. Доннікова підкреслює, що система, яка розвивається, не лише містить інформацію, що визначає її актуальний структурний стан, не лише еволюціонує до нового стану, що спочатку постає як інформаційний образ, але й виступає як особли-

вий феномен, який актуалізується не лише на речовинно-енергетичному, але й на інформаційному рівні.

Таким чином, феномен інформації в синергетиці розглядається в декількох аспектах. Джерелом синергетичної трактовки інформації в певному сенсі можна вважати кібернетичний підхід до цієї проблеми. Зокрема, у класичній кібернетиці інформацію було визначено як зміст особливого роду взаємодії, що відрізняється від матеріальної чи процесу енергетичного обміну, також було доведено, що інформація може бути кількісно виміряна, сприйняття інформації залежить від попереднього досвіду суб'єкта (приймача) у відношенні до об'єкта, тому інформація про об'єкт у різних ситуаціях буде відрізнятися кількісно і якісно. В синергетиці всі ці положення отримують оригінальну

інтерпретацію. Зокрема, інформацію було витлумачено, як результат взаємодії системи та зовнішнього середовища. Основною функцією інформації є побудова певної нематеріальної моделі наступного стану системи, яка у випадку її реалізації, дає можливість визначити інформацію, яка її спонукала, як наділену смислом. А результатом процесу інформаційної взаємодії системи та зовнішнього середовища стає множина образів майбутнього системи. Разом з тим, інформація розглядається як системоутворюючий фактор, формуючи особливу інформаційну структуру, яка містить генетичну інформацію і відображає актуальний стан системи.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в аналізі інформаційної структури систем різного рівня організації та особливостей інформаційної взаємодії системи із зовнішнім середовищем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакаева Ж. Ю. Закономерности бытия современного информационного общества с позиции постнеклассической картины мира / Ж. Ю. Бакаева // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 92. – С. 136–142.
2. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики / В. П. Бранский // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112–129.
3. Доннікова І. А. Філософсько-синергетичні аспекти пізнання соціальної складності / І. А. Доннікова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – Запоріжжя: ЗДІА, 2009. – Вип. 39. – С. 107–115.
4. Скородумова О. В. Отечественные подходы к интерпретации информационного общества: постиндустриалистская, синергетическая и постмодернистская парадигмы / О. В. Скородумова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/skorodumova/>.
5. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и философия синергетики / В. С. Степин // Путь в будущее – наука, глобальные проблемы, мечты и надежды : тез. докл. Международной научно-практической конференции, Москва, 26-28 ноября, 2007 г. / Инст. Прикладн. математики им. М. В. Келдыша РАН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/stepin444.htm>.
6. Хакен Г. Информация и самоорганизация: Макроскопический подход к сложным системам / Г. Хакен ; [Пер. с англ.]. – М. : Мир, 1991. – 240 с.
7. Чернавский Д. С. Синергетика и информация: Динамическая теория информации / Д. С. Чернавский. – М. : Наука, 2001. – 304 с.

УДК 141.78:81`27

В.Я. ПОГРЕБНАЯ

ПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ ДИСКУРС: СПЕЦИФИКА ПРОЧТЕНИЯ (ИНТЕРПРЕТАЦИИ)

Погребная Виктория Ярославовна – старший преподаватель кафедры украиноведения Донецкого национального университета экономики и торговли им. М. Туган-Барановского, кандидат философских наук

Статья являе собою огляд літератури, що присвячена специфіці постмодерністського дискурсу. У ній зроблена спроба здійснити розгляд питань і проблем, поставлених постмодерністським дискурсом.

Ключові слова: постмодерністський дискурс, постмодерністська раціональність, методологічна перспектива, плюралізм.

Статья представляет собой обзор литературы, посвященной специфике постмодернистского дискурса. В ней осуществлена попытка рассмотрения вопросов и проблем, поставленных постмодернистским дискурсом.

Ключевые слова: постмодернистский дискурс, постмодернистская рациональность, методологическая перспектива, плюрализм.

The given article represents the literature review devoted to a specificity of post-modern discourse. The attempt is made to carry out consideration of issues and problems posed by post-modern discourse.

Keywords: post-modern discourse, post-modern rationality, methodological perspective, pluralism.

© В.Я. Погребная, 2011

Актуальность данного исследования заключается в очерчивании вектора и рассмотрения разви-

тия научной мысли по вопросу постмодернизма как дискурса современной философии. На современном

этапе розвитку філософії постмодернізм являється однією з центральних проблем, привертаючи увагу наукового суспільства. Публікуються серії наукових статей, монографії, присвячені питанням постмодерністського дискурсу. В даній роботі будуть артикулювані ті з них, які вважаються, на наш погляд, найбільш важливими.

Мета статті – виявлення специфіки постмодерністського дискурсу шляхом розгляду сучасних досліджень і публікацій, питань і проблем, поставлених постмодерністським дискурсом; визначення аспектів, що вимагають свого подальшого аналізу і розвитку.

В.Рыжко в роботі «Постмодерністська філософія і доля методології» зв'язує формування філософії постмодернізму з зміною пізнавальної ситуації – появою нового об'єкта дослідження, що вимагає нових методів вивчення і привело до парадигмального зсуву. На зміну класичній методології, властивій новоєвропейській філософії, приходять постмодерністська філософія, яку автор позначає як антиметодологію (відносно сучасної філософії), оскільки вона виступає методологією інновацій – постійних змін.

Лінгвістичному аспекту розвитку наукового пізнання присвячена стаття А.Крушанова «Ситуація предстандарту в динаміці наукового знання», де він, розглядаючи проблему прихованого функціонування мови науки, пояснює, що нормальна дослідницька діяльність буває неможливою через хаос у професійній термінології. Упорядкування мови, надання їй визначеності веде до появи нових норм, стандартів у використанні існуючих термінів.

Н.Черныш, О.Ровенчак в статті «Соціокультурний підхід в соціогуманітарних науках: обмін значеннями» розглядають стан методологічного апарату в сучасних концепціях суспільства українських і зарубіжних вчених, а також зміст і спрямованість соціокультурної парадигми.

О.Зазнаєв в роботі «Типологія форм правління: робота над помилками» розглядає деякі з класифікаційних проблем і аналізує ряд найбільш поширених помилок: 1) вибір несуттєвого критерію типології. При такому підході важливе заміняється неважливим, реальне – формальним; 2) визначення рівня абстрагування: неперервність при розділенні на підмножини; 3) збіг членів ділення: класифікаційні типи не повинні пересікатися; 4) нерівномірність ділення: неповнота типологічного ряду; 5) розтягнення понять – збільшення обсягу понять за рахунок розмивання змісту; 6) відмова логіки класифікації логікою градуювання.

В.Луцькянець, О.Соболь в роботі «Рациональность – «обычай – деспот»?» аналізують типи раціональності двох тенденцій: модернізації і постмодернізації. Раціональність трактується тут широко: це і наука, і культура, і стратегія, і розум, і суспільні

інститути, і «умово безмежної свободи людського пізнання» [3, с.27], і мегапарадигма «раціональності метафізиків-адміністраторів» [3, с.26]. Через дані репрезентанти відбувається порівняння парадигми раціональності епохи Модерна з локальними парадигмами раціональності епохи Постмодерна. Авторі зазначають, що постмодерністське суспільство «завжди відкрито ... катастрофічно (визначено нами) трансформаціям» [3, с.18], і роблять дуже несподіваний висновок: ... постмодерністська раціональність є більш зрілою, оскільки недовільною, а так, є умовою свободи пізнання. Жорстка, догматична сучасна раціональність – це не щось інше, як глухий шлях пізнання [3, с.26].

Концепцію постмодерністської раціональності розглядає також Л.Рыжко в статті «Постнекласический тип раціональності: джерела формування і функції». Автор аналізує сутність поняття «раціональність»; визначає специфіку методів науки постмодерна; встановлює, що новий раціоналізм повністю збігається з постмодерністською філософією.

З.Стежко, Г.Стежко в роботі «Філософія про майбутню раціональність методології» розглядають вплив природних наук на філософію; аналізують сучасний стан проблеми раціональності; розкривають параметри осмислення і діяльного трансформації світу в філософії постмодернізму.

В.Ратников в статті «Наукова раціональність: на шляху до оновлення критеріїв і ідеалів» розглядає постмодерністські тенденції в сучасній науці, що включаються в зростаючу свободу науково-теоретичної думки і лібералізації критеріїв наукової раціональності. Дослідник аналізує раціональність загальної і наукової в частині; визначає динамічні способи опису і раціоналізації хаосу; формулює нову методологію наукового пізнання.

Визначений інтерес представляє дослідження Д.Рогозіна «Мультиперспективний дискурс-аналіз, або про шкоду надлишкового рвения», який представляє собою критичний аналіз основних положень книги Л.Філіпс і М.В.Йоргенсен «Дискурс-аналіз: теорія і метод», написаній в постмодерністській традиції.

В.Загороднюк в роботі «Видіння знання і людина в філософії Модерна і Постмодерна» розглядає два значення поняття «філософія науки»; аналізує сучасне і постмодерне бачення науки, а також розкриває специфіку пізнавального процесу філософії Модерна і Постмодерна.

Э.Усовська в своїй праці «Постмодернізм» аналізує постмодернізм як феномен, а також основні концепції і напрями; розкриває передумови і час його виникнення, місце і роль в сучасній культурній просторі; виявляє специфічність постмодерністського типу мислення і почуття, сутність якого, на думку дослідника, полягає в «визнанні плюралістичності картини світобудови (вселен-

ной)» [9, с. 210]; рассматривает современную фазу развития западноевропейской культуры в контексте постмодернизма. Автор приходит к выводу о том, что постмодернизм является одной из наличествующих концепций, которая не имеет однозначного определения «в силу размытости своих границ и очертаний, но универсальна и удобна, что может привести к ее еще большему распространению» [9, с. 210].

Н.Бусова в работе «Юрген Хабермас о становлении коммуникативного действия» рассматривает модель генезиса коммуникативного действия Ю.Хабермаса, дает краткую ему (коммуникативному действию) характеристику в сопоставлении с целенаправленной деятельностью.

Р.Зимовец в работе «Дискуссия «Фуко-Хабермас»: вклад в теорию власти» рассматривает основные положения концепций власти М. Фуко и Ю.Хабермаса; выделяя то общее, что объединяет данные концепции – критическую установку в отношении классической теории власти; акцентирует внимание на том, что если М.Фуко отмежевывается от классической теории власти, то Ю. Хабермас занимает промежуточную позицию между постмодерной критикой классической теории и классической теорией власти. Автор анализирует хабермасовские замечания касательно концепции власти М. Фуко: их перспективные и определенно слабые места; показывает то влияние, которое оказали критические аргументы Ю. Хабермаса на поздние работы М. Фуко, повлекшие изменение их методологической перспективы.

Дж. Райдер в статье «Примирия прагматизм и натурализм» анализирует прагматизм и натурализм через сопоставление их категорий; рассматри-

вает вышеназванные понятия достаточно широко, понимая под натурализмом модернизм, а под прагматизмом – разновидность постмодернизма. Согласование этих направлений, по мнению автора, даст исследователю больше возможностей в решении философских проблем. Родственность позиций модернизма и постмодернизма автор ищет в рамках четырех ключевых предпосылок, суть которых состоит в том, что натуральные феномены имеют определенные объективные свойства; их свойства познаваемы; процесс познания зависит от познающего; интеракция человека с природой является активным и созидательным взаимодействием. Исследователь приходит к выводу о том, что все предпосылки (первые две из которых – модернистские, а другие – постмодернистские) одинаково правдоподобны.

Выводы. Таким образом, рассмотренный выше массив литературы, посвященный проблематике постмодернистского дискурса, представляет собой ценный научный материал для внимательного прочтения (интерпретации) и строгого научного исследования. В нем содержатся различные научно-философские факты, теоретические обобщения, необходимые для выработки авторской концепции постмодернистского дискурса.

Вместе с тем, на наш взгляд, следует отметить, что современные философские работы содержат достаточно противоречивые точки зрения на проблемы возникновения постмодернистского дискурса, его сущности, которые, по сути, размывают данный объект исследования, делают его неуловимым. Это и обусловило перспективу для последующего исследования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Загороднюк В. Бачення знання та людини у філософії модерну та постмодерну / В. Загороднюк // Філософ. думка. – 2006. – № 4. – С. 3-21.
2. Зимовец Р. Дискусія «Фуко – Габермас»: внесок до теорії влади : (ст. друга) / Р. Зимовець // Філософ. думка. – 2005. – № 3. – С. 42-61.
3. Лукьянец В. Рациональность – «обычай – деспот»? [Текст] / В. Лукьянец, О. Соболев // Наукові праці Співки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). «Sententiae». Спецвипуск №1: «Феномен раціональності». – 2004. – №1. – С.3-27. – Бібліогр.: с. 27.
4. Райдер Дж. Примирия прагматизм и натурализм / Дж. Райдер // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2005. – № 4. – С. 18-36. – Примеч.: с. 18.
5. Ратников В. Научная рациональность: на пути к обновлению критериев и идеалов / В. Ратников // Наукові праці Співки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства) «Sententiae» / Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця, 2004. – Спецвип. № 1: «Феномен раціональності». – С. 150-175. – Бібліогр.: с. 174-175.
6. Рижко В. Постмодерністська філософія і доля методології / В. Рижко // Наукові праці Співки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства) «Sententiae» / Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця, 2004. – Спецвип. № 1: «Феномен раціональності». – С. 69-76. – Бібліогр.: с. 76.
7. Рижко Л. Постнекласичний тип раціональності: джерела формування та функції / Л. Рижко // Наукові праці Співки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства) «Sententiae» / Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця, 2004. – Спецвип. № 1: «Феномен раціональності». – С. 85-94. – Бібліогр.: с. 94.
8. Стежко З. Філософія про майбутнє раціональності методології / З. Стежко, Г. Стежко // Наукові праці Співки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства) «Sententiae» / Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця, 2004. – Спецвип. № 1: «Феномен раціональності». – С. 116-121. – Бібліогр.: с. 121.
9. Усовская Э. А. Постмодернизм [Текст]: учеб. пособие / Э.А.Усовская. – Мн.: ТетраСистемс, 2006. – 256с. – Бібліогр.: с. 243-250.

УДК 304.2

Ю.С. ХОМЕНКО

ЗДОРОВ'Я ЯК ЦІННІСТЬ ЛЮДИНИ ТА СКЛАДОВА КУЛЬТУРИ

Хоменко Юлія Сергіївна – завідувач науково-дослідної лабораторії моніторингу та проектування здоров'єзберігаючого освітнього середовища Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

У статті проаналізовано ціннісний аспект феномена здоров'я. Обґрунтовано необхідність його дослідження як складової культури.

Ключові слова: здоров'я, філософія, культура, цінність.

В статье проанализирован ценностный аспект феномена здоровья. Обоснована необходимость его исследования как составной культуры.

Ключевые слова: здоровье, философия, культура, ценность.

In the article analysed the phenomenon of health as a value is analyzed. The necessity of its investigation as a part of culture is grounded.

Keywords: philosophy, health, culture, value.

© Ю.С. Хоменко, 2011

Постановка проблеми. Сутнісні сили людини розглядаються як цінності. Тому і здоров'я, маючи статус інтегральної характеристики людини, перетворюється на цінність. Вивчення здоров'я як цінності передбачає дослідження двох основних аспектів проблеми. Передусім це аналіз самого аксіологічного аспекту здоров'я в особистісному вимірі, самого процесу формування в особистості цінності здоров'я. З другого боку, необхідно проаналізувати становлення та розвиток індивідуальних цінностей здоров'я у соціальному контексті, вивчити роль різних соціальних інститутів, що формують систему: здоров'я – життєспроможність – здоровий спосіб життя.

Стан дослідження проблеми. Філософський аналіз феномена здоров'я здійснено у роботах В.Климової, В.Жоши, В.Скуміна, Б.Юдіна та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників. Загалом результати наукових розвідок вилилися у формування нової галузі знання - філософії здоров'я. Однак соціокультурні аспекти філософського аналізу феномена здоров'я є малодослідженою проблемою.

Мета дослідження. Обґрунтування культурно-ціннісного змісту феномена здоров'я.

Виклад основного матеріалу. У процесі формування індивідуальної свідомості цінність феномена здоров'я полягає в тому, що воно слугує об'єктом інтересів людини і виконує роль орієнтира у предметній і соціальній дійсності. Здоров'я як цінність індивідуальної свідомості виконує роль цілепокладальної основи практичних відносин щодо її діяльності та навколишнього середовища. У процесі формування суспільної свідомості цінність здоров'я може виступати як ідеальна цінність здорового способу життя. Реальною формою здійснення цієї цінності виступає життєдіяльність суспільства. Виходячи з цього, потреба в здоров'ї як потреба у самоактуалізації має бути спрямована на мотиваційну сферу особистості і атрибути здоров'я як відображення способу життя.

Індивідуальна цінність здоров'я та потреба у

ньому в соціальному контексті безпосередньо виражається у його соціальній значущості, що часто слугує головним стимулом діяльності людей як соціальних істот. Люди прагнуть до простих, звичних і доступних щодо їх сприйняття цінностей, що трансформуються у форму прояву соціальної значущості. Саме такою формою прояву є здоров'я - поряд із духовністю, популярністю, владою, багатством.

Відповідно формування ціннісного відношення особистості до власного здоров'я прямо пов'язане з аксіологічними регулятивами, що з рівня соціальної свідомості інтеріоризуються в індивідуальній свідомості. Під останніми варто розуміти відносно стійкий комплекс норм, установок і принципів, націлених на підтримку гомеостазу особистості і суспільства. Дані аксіологічні регулятиви і механізми регуляції разом складають систему регуляції соціо-природного розвитку [1, С.120]

Системи аксіологічної регуляції за всіх часів були детермінантою людського буття, виступаючи як об'єднання життєвого досвіду (на основі способу життя) і поведінки людини. Сьогодні наша країна знаходиться у стані, коли необхідно зробити вибір зі зміни системи аксіологічної регуляції. Колишні моральні і соціальні регулятори сьогодні в нашій країні недостатньо виконують свої функції. Відчувається настійна потреба в розробках, присвячених розкриттю потенціалу життєспроможності особистості, включаючи і ціннісний потенціал особистісного здоров'я.

Ціннісні регулятиви особистості стосовно власного життя та здоров'я безпосередньо пов'язані з поняттями моральної культури та духовності. Духовно-моральні цінності в бездоганному і ідеальному вигляді виступають як етичні зразки поведінки для індивідів, схвалені суспільством. Духовно-моральні регулятиви - це правила поведінки, орієнтовані на зазначені цінності. Спосіб життя індивіда відображає вказані цінності та регулятиви, але не автоматично - кожен індивід вибирає в полі куль-

тури ті з них, що підходять до структури його особистості.

На цій основі ми можемо уточнити філософсько-аксіологічний зміст феномена здоров'я у контексті взаємодії його ціннісного та поведінкового (спосіб життя) аспектів. Здоров'я у філософсько-аксіологічному плані є характеристикою життєспроможності людини до дотримання здорового способу життя. При цьому саму життєспроможність ми можемо у даному контексті інтерпретувати як такий рівень розвитку механізмів самоорганізації особистості, при якому володіння певним обсягом знань, адаптаційних навичок, умінь, особистісних якостей, життєвих ресурсів, детермінують певний спосіб життя індивіда. У цьому контексті здоров'я тотожне життєспроможності людини вести здоровий спосіб життя [2].

Питання про сутність і значимість здоров'я завжди було центральною методологічною проблемою соціальної філософії. Відомий філософ Юдін Б.Г., характеризуючи проблеми цінності здоров'я, відзначає, що «здоров'я ... може бути настільки значимою цінністю, що може диктувати цілі, наміри й дії як окремих людей, так і соціальних інститутів аж до суспільства загалом» [3, С. 63-64]. В аксіології здоров'я може бути оцінено і як об'єктивна цінність, що має соціальну та індивідуальну значущість сама по собі, і як суб'єктивна цінність, яка створюється для задоволення певних потреб його суб'єктів. У першому випадку мова може йти про створення нормативної форми орієнтації людини в навколишньому світі у вигляді певних позитивних установок чи заборон. У другому – про свідоме культивування індивідуальної потреби у здоров'ї.

Проте, на нашу думку, загалом подібна екстраполяція аксіологічної теорії на феномен здоров'я є не дуже продуктивною, оскільки життя й здоров'я суть ті універсальні цінності, втрата яких відправляє людину у небуття. Інша справа, що ці, здавалося б, вищі цінності не завжди визнаються такими не тільки відносно життя й здоров'я інших людей, а часто вони не представляються для людей вищими цінностями й у відношенні самих себе. І це робить цінність здоров'я – і в об'єктивному, і в суб'єктивному смислі – виключно теоретичною, оскільки цінності існують, насамперед, у формі практичної реалізації зразків переваги, вибору, оцінки.

Ми згодні з тими дослідниками, які пропонують здійснювати аналіз ціннісного аспекту феномена здоров'я у межах категорії «культура», оскільки реальна цінність здоров'я для особистості може реалізуватися лише у соціокультурному середовищі як реально «працюючий» орієнтир формування смисложиттєвих пріоритетів.

Культура розглядається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних людством у процесі суспільно-історичної практики, що характеризуються досягнутим рівнем розвитку суспільства. Культура особистості не є щось окреме й ізольоване, вона тісно зв'язана як з культурою конкретної соціальної спільноти, так і суспільства в цілому. Людина є об'єктом і суб'єктом культури, у той же час особистість кожної людини – це фено-

мен культури, тому що вона формується під впливом різноманітних культурних явищ: традицій, форм суспільної свідомості, способу життя, побуту, змісту діяльності, виховання, освіти. У визначенні культури суб'єкта як універсального соціального явища велике значення має й онтологічний зріз, і функціональний аспект. Одним з найважливіших чинників, що впливають на формування особистості, є стала в культурі система цінностей. Цінності виступають регулятором людських прагнень і вчинків, визначають принципи соціальних переваг.

Рівень розвитку культури здоров'я обумовлює формування в людини визначеної системи ціннісних орієнтацій, що знаходяться в ієрархічній структурі, що, у свою чергу, здійснює регулятивну функцію в життєдіяльності людини. Однією з головних складових характеристик культури особистості є духовність людини, що визначає вищий рівень розвитку її внутрішньої сутності. Духовність – це вищий ступінь емоційно-морального розвитку людини, гармонія її ідеалів із загальнолюдськими цінностями й високоморальними вчинками, в основі яких лежать потреба служити людям і добру, постійне прагнення до самовдосконалення.

Духовність є регулятором ставлення особистості до життя лише через індивідуальне усвідомлення кожною людиною сенсу власного існування. Вона стає такою, будучи пропущеною, переломленою через її власні ціннісні орієнтації й поведінку.

Провідною ланкою у формуванні загальної культури є культура життєвого самовизначення, що включає в себе формування культури ставлення людини до суспільства, себе, свого здоров'я, способу життя. На основі структури й особливостей формування загальної культури особистості ми можемо дати системну характеристику культури здоров'я.

Уперше термін «культура здоров'я» нами був виявлений у роботі В.Климової. Ще у 80-х роках ХХ сторіччя вона відзначала: «Сьогоднішня людина не має права – у такі умови вона поставлена – вважати себе освіченою, не освоївши культури здоров'я» [4, С.16]. Важко назвати яку-небудь давню чи сучасну галузь знання або науку про людину, що не була б так чи інакше зв'язана з культурою здоров'я людини. Використання досягнень наук про людину, її культуру й здоров'я створює можливості для постійного розвитку, вдосконалювання культури здоров'я як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Ми вважаємо, що культуру здоров'я людини необхідно розглядати, насамперед, як складову частину загальної культури особистості, що набагато ширше культури здоров'я як науки. У цілому ж культура здоров'я, вважає В.Скумін, – «це фундаментальна наука про людину і її здоров'я, інтегральна галузь знання, що розробляє й вирішує теоретичні й практичні завдання гармонійного розвитку духовних, психічних і фізичних сил людини, її оптимальної біосоціальної адаптації і створення здорового середовища життя» [5, С. 14-15].

Ми вважаємо: культуру здоров'я варто розгля-

дати як у широкому, так і у вузькому значеннях цього слова. У вузькому значенні – це якісна характеристика філософських, педагогічних, культурологічних знань і володіння оздоровчими технологіями, у широкому – це частина загальної культури людини, система її цілісного розвитку. Культура здоров'я в широкому контексті обумовлює спосіб життя окремої людини, тієї або іншої соціальної групи, усього планетарного співтовариства.

Формування культури здоров'я насамперед варто розглядати як умову внутрішнього, духовного становлення особистості. На нашу думку, культура здоров'я – це важливий складовий компонент загальної культури людини, обумовлений матеріальним і духовним середовищем життєдіяльності суспільства, що виражається в системі цінностей, знань, потреб, умінь і навичок з формування, збереження і зміцнення її здоров'я [6].

Культура здоров'я людини – це не тільки інтегральна якість особистості, діалектично зв'язана з її загальною культурою, але й спосіб життя, що є діяльнісною стороною культури здоров'я особистості. Культура здоров'я людини відображає сформованість особистісного ідеалу, відповідно до якого духовний, психічний і фізичний аспекти здоров'я є вищою загальнолюдською цінністю. Досягнення цього ідеалу можливо лише через практичне здійснення здорового способу життя [7].

Як самостійна частина культури суспільства –

культура здоров'я має свої специфічні функції. Це загальний розвиток і зміцнення здоров'я всіх людей; підвищення рівня життєдіяльності; задоволення потреб людей в активному відпочинку й раціональному використанні вільного часу для свого розвитку; розвиток вольових, духовних, психічних, фізичних здібностей для власної самоактуалізації. Метою культури здоров'я як частини загальної культури є задоволення суспільної потреби в здоровому соціальному середовищі і в особистостях, здатних до самоактуалізації. Серед завдань культури здоров'я доцільно виділити такі, як створення й розвиток матеріальних і духовних цінностей, необхідних для всебічного розвитку людини, та освоєння матеріальних і духовних цінностей, пов'язаних із духовним, психічним і фізичним удосконаленням людини.

Висновки. Таким чином, культура здоров'я функціонує як складна динамічна система й покликана впливати на формування всіх рис особистості, її поведінки в суспільстві. Ведення здорового способу життя – це показник ступеня володіння культурою здоров'я людиною. Суспільство й держава зацікавлені в тому, щоб процес оволодіння культурою здоров'я громадянами був цілеспрямований і ефективний. Звідси гостро впливає завдання формування культури здоров'я особистості, від вирішення якого значною мірою залежать сьогодення й майбутнє як цивілізації, так і нашої країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Розин В.М. Введение в культурологию / В.М.Розин. - М.: Мысль, 1998. - 349 с.
2. Копа В.М. Соціальна цінність модуся здоров'я: автореферат дисертації канд. філософських наук. - 09.00.03. - Одеса, 2006. - 21 с.
3. Юдин Б.Г. Здоровье человека как проблема гуманитарного знания / Б.Г. Юдин // Философия здоровья - М.: 2001. - С. 61-85.
4. Климова В.И. Человек и его здоровье / В.И.Климова. - М.: Знание, 1985. - 192 с.
5. Скумин В.А. Культура здоровья – фундаментальная наука о человеке / В.А.Скумин. – Новочеркасск: ТЕРОС, 1995. – 132 с.
6. Башкова Н.П. Самосознание человека как фактор здоровья / Н.П. Башкова // Тезисы докладов и выступлений IV Росс. философ. конгресса. - Т.4. - М.: Соврем. тетради, 2005. - С.705-707.
7. Ле Хак В. Стиль здоровой жизни [Текст] / В. В. Ле Хак. - К. : [б. и.], 2008. - 288 с.

УДК: 100+150+302+301

Е.В. КАРАНФИЛОВА

ДЕВИАНТНОСТЬ КАК ПРЕДМЕТ ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА

Е. В. Каранфилова – старший преподаватель кафедры философии, политологии, психологии и права Одесской государственной академии строительства и архитектуры

У статті зроблена спроба філософського аналізу феномена девіантності. Всебічно розглядаються види і форми девіантної поведінки, а також розкривається позитивна сутність девіації як форми соціальної активності.

Ключові слова: девіація, девіантна поведінка, позитивна девіація, негативна девіація, соціальна норма, соціальне відхилення.

В статье предпринята попытка философского анализа феномена девиантности. Всесторонне рассматриваются виды и формы девиантного поведения, а также раскрывается позитивная сущность девиации как формы социальной активности.

Ключевые слова: девиация, девиантное поведение, позитивная девиация, негативная девиация, социальная норма, социальное отклонение.

In article attempt of the philosophical analysis of a deviation phenomenon is undertaken. Kinds and forms the deviation behaviour is comprehensively considered, and also the positive essence of deviation as forms of social activity reveals.

Keywords: deviation, the deviation behaviour, positive deviation, negative deviation, social norm, a social deviation.

© Е.В. Каранфилова, 2011

В последнее время объектом пристального внимания исследователей стает проблема девиации, которая в современном обществе часто принимает форму социальной активности. На Украине актуальность проблемы девиантности возрастает в связи с характерными для современного этапа общественного развития негативными процессами социального расслоения, маргинализации, разрушения социокультурной среды: утраты традиций, деформации моральных и поведенческих стереотипов, нарушении самоидентификации личности, потери жизненных ориентиров. Динамика социальных процессов в период реформирования украинского общества, кризисная ситуация во многих сферах общественной жизни, в последние годы неизбежно приводят к увеличению девиаций, проявляющихся в поведенческих формах, отклоняющихся от норм. Наряду с ростом позитивных девиаций (политическая активность населения, экономическая предприимчивость, научное и художественное творчество) усиливаются девиации негативные – насильственная и корыстная преступность, алкоголизация и наркотизация населения, подростковая делинквентность, аморальность. В этих условиях объективно повышается спрос на научные исследования девиаций, их форм, структуры, динамики взаимосвязей. Всестороннее рассмотрение проблемы девиантности предполагает поиск ответов на ряд фундаментальных вопросов, в частности, проблема сущности, причин возникновения, видов и форм девиации.

В специальных исследованиях, посвященных теме девиации, в основном, акцент делается на ее негативных проявлениях, а сама девиация рассматривается как форма патологического социального отклонения. Однако девиации могут иметь также положительные или интеграционные последствия для социальной жизни. Их позитивный

аспект служит средством прогрессивного развития системы, повышения уровня ее организованности, преодоления устаревших, консервативных или реакционных стандартов поведения. Всему миру, социальному бытию и каждому человеку свойственно отклоняться от оси своего существования, развития. Причина этого отклонения лежит в особенностях взаимосвязи и взаимодействия человека с окружающим миром, социальной средой и самим собой. Возникающее на основе такого свойства разнообразие в психофизическом, социокультурном, духовно-нравственном состоянии людей и их поведении является условием расцвета общества, его совершенствования и осуществления социального развития.

Отклонение в поведении - девиантное поведение - является, таким образом, естественным условием развития человека, жизни всего общества. Иначе говоря, девиантное поведение было, есть и будет и в этом заключается актуальность его изучения. Основная цель данной работы заключается в том, чтобы понять сущность девиантного (отклоняющегося) поведения. Впервые социологическое объяснение девиации предложено теорией аномии (от греч. *anomas* – беззаконный, неуправляемый) Э. Дюркгейма. Под аномией классик социологии понимал состояние общества, при котором отсутствует четкая, непротиворечивая регуляция поведения индивидов, образуется нормативный вакуум, когда старые нормы и ценности уже не соответствуют реальным отношениям, а новые еще не утвердились. Аномия чаще всего происходит в быстро меняющемся обществе, общинах и группах, подверженных катастрофическим стрессам. В подобных обществах люди становятся отчужденными, апатичными, лишены целей, которые ставились ранее. По мысли Э. Дюркгейма в обществе главное – солидарность, а всякие отклонения от

нее - проявление социальной дезорганизации [1]. Хотя теория Э. Дюркгейма подвергалась критике, основная мысль о том, что социальная дезорганизация - причина девиантного поведения и в наши дни считается общепризнанной. Социальные отклонения могут происходить в сфере индивидуального поведения, они представляют собой поступки конкретных людей, запрещаемые общественными нормами. Вместе с тем в каждом обществе много отклоняющихся субкультур, нормы которых осуждаются общепринятой, доминирующей моралью общества. Такие отклонения определяются как групповые. Как пишет профессор социологии Калифорнийского университета в Беркли (США) Нейл Джозеф Смелзер, девиация с трудом поддается определению, что связано с неопределенностью и многообразием поведенческих ожиданий. Девиация ведет за собой изоляцию, лечение, исправление или другое наказание. Ученый выделял три основных компонента девиации: «Человек, которому свойственно определенное поведение; ожидание, или норма, которая является критерием оценки девиантного поведения, и некий другой человек, группа или организация, реагирующая на поведение» [8]. Таким образом, девиантность определяется как отклоняющееся поведение, деятельность человека (группы людей), не соответствующая сложившимся в данном обществе нормам (образцам) поведения, социальным ожиданиям. Понятие нормы является исходным для изучения любых девиаций. Поскольку, по определению, отклоняющееся поведение - это поведение, отклоняющееся от социальных норм, то последние заслуживают специального рассмотрения. Одним из основных условий существования любой системы выступает ее способность поддерживать состояние некоего равновесия. История человечества приводит убедительные примеры того, что беспорядок неизбежно переходит в разрушение, и, напротив, стремление к упорядочиванию и согласованию может быть гарантией существования общества и жизни вообще. Нормы являются тем механизмом, который удерживает общественную систему в состоянии жизнеспособного равновесия в условиях неизбежных перемен. В обществе одновременно сосуществуют различные нормативные субкультуры - от научных до криминальных. В широком смысле социализационная норма определяется нами как результат успешной социализации, позволяющей индивидам и обществу воспроизводить социальные связи, общественные отношения и культурные ценности и обеспечивать их дальнейшее развитие. На индивидуальном уровне социализационная норма - это многомерный эталон социализированности человека с учетом его возрастных и индивидуально-психологических характеристик. На уровне общества она представляет собой устоявшуюся совокупность правил передачи социальных норм и культурных ценностей от поколения к поколению.

А. И. Ковалева рассматривает социализационную норму как меру социализированности индивида, обусловленную параметрами социальности данного общества. «Такая норма представляется проекцией социальности на человека, которая осуществля-

ется агентами социализации и самим индивидом. Мера освоения общественных качеств индивидом материализуется в социальных проектах, которые варьируются в широких рамках социальной жизни конкретного общества. В результате человек артикулирует и актуализирует свою социальную природу, осуществляя в предложенных обществом границах собственный выбор. Баланс и глубина объективных и субъективных сторон социализации детерминированы и обществом, и индивидом. Социализационная норма тесно связана с социальной нормой» [5].

Рассматривает девиацию, прежде всего, как норму социальной патологии А. Радугин. Ученый считает, что многочисленные формы отклоняющегося поведения свидетельствуют о состоянии конфликта между личностью и общественными интересами. «Отклоняющееся поведение - это чаще всего попытка уйти из общества, убежать от повседневных жизненных невзгод и проблем, преодолеть состояние неуверенности и напряжения через определенные компенсаторские формы» [7]. При этом исследователь оговаривает, что отклоняющееся поведение не всегда носит негативный характер и может быть связано со стремлением личности к новому, передовому, попыткой преодолеть консервативное, мешающее двигаться вперед. К позитивным формам отклоняющегося поведения исследователь относит различные виды научного, технического и художественного творчества.

Неоднократно отмечалось, что нормативные системы общества не являются застывшими, навсегда данными. С течением времени изменяются сами нормы, изменяется отношение к ним. В человеческой деятельности факт отклонения от нормы столь же распространен, как и следование им. Полное принятие нормы выражается в конформизме, отклонение от нормы - в различных видах девиации, девиантном поведении. Резкие отклонения от средней нормы как в положительную, так и в отрицательную стороны грозили стабильности общества, которая во все времена ценилась выше всего. Проблемы социального «зла» всегда привлекали внимание ученых. Философы и юристы, медики и педагоги, психологи и биологи рассматривали и оценивали различные виды социальной патологии: преступность, пьянство и алкоголизм, наркоманию, проституцию, самоубийства и т.п.

Исследуя природу девиации и ее зависимость от доминирующих в обществе социальных норм, Е. В. Змановская утверждает, что «отклоняющееся поведение личности - это поведение, которое не соответствует общепринятым или официально установленным социальным нормам. Иначе говоря, это действия, не соответствующие существующим законам, правилам, традициям и социальным установкам. Определяя девиантное поведение как поведение, отклоняющееся от норм, следует помнить, что социальные нормы изменяются. Это, в свою очередь, придает отклоняющемуся поведению исторически преходящий характер. В качестве примера можно привести различное, в зависимости от эпохи и страны, отношение к курению. Следовательно, девиантное поведение - это нарушение не

любых, а лишь наиболее важных для данного общества в данное время социальных норм» [3].

В качестве последнего признака отклоняющегося поведения исследовательница отмечает его выраженное индивидуальное и возрастно-половое своеобразие. По ее мнению, отклоняющееся поведение, прежде всего, отражает внешнее бытие личности в социуме. Оно может быть чрезвычайно разнообразным. Одни и те же виды девиантного поведения по-разному проявляются у различных людей в разном возрасте. Индивидуальные различия людей затрагивают мотивы поведения, формы проявления, динамику, частоту и степень выраженности. Например, форма девиации и степень ее выраженности являются наиболее очевидными характеристиками отклоняющегося поведения личности. Они могут варьировать от вполне безобидных проявлений до тотального нарушения жизнедеятельности личности. Другая важная индивидуальная особенность касается того, как человек переживает отклоняющееся поведение – как нежелательное чуждое для себя, как временно удовлетворяющее или как обычное и привлекательное. Отношение личности к отклоняющемуся поведению (личностная позиция) во многом определяет его судьбу.

Большинство исследователей признают тот факт, что девиантное поведение – результат сложного взаимодействия процессов, происходящих в обществе и сознании человека. Характер девиантного поведения, направленность энергетического потенциала человека зависят, во-первых, от того, как он научен отвечать на возникающие трудности: путем созидательных или разрушительных действий, во-вторых, – от того, каким образом общество стимулирует социально-инновационные, созидательные действия личности. Как уже отмечалось, следует различать два вида девиантного поведения: созидательной и разрушительной направленности. Основным критерием определения характера девиантного поведения является не форма его реализации, в частности наличие атрибута насилия, а уровень справедливости перераспределения источников пополнения жизненной энергии. Исследователями давно замечено, что агрессивный характер поведения обуславливается не только воспитанием, но и личностными особенностями индивида. Смещенный вид агрессии свидетельствует о недостаточном для преодоления фрустрации энергетическом потенциале человека. Поэтому разрушительную (асоциальную) девиацию нельзя отождествлять только с преступностью. Преступность – поведение, уголовно наказуемое, запрещенное законом, и является лишь одной из форм данного вида девиантного поведения.

Созидательные девиации (социальные инновации, нововведения) – это социально значимые в действиях человека отклонения от общепризнанных норм поведения, определяющие наиболее прогрессивный в энергетическом, а значит и адаптационном плане, вектор эволюционного развития общества. Позитивными девиации являются тогда, когда способствуют прогрессу системы, повышают уровень ее организованности, помогают преодолеть устаревшие, консервативные стандарты поведения.

Границы между позитивными и негативными формами девиантного поведения подвижны во времени и социальном пространстве. Созидательная девиация должна рассматриваться как совершенно нормальное явление в жизни любого общества, так как даже самый совершенный закон не в состоянии учесть всего многообразия жизненных ситуаций. Степень совершенства закона относительна, потому что общество изменчиво. Поскольку любая девиация первоначально зарождается на уровне сознания отдельного человека и через его действия проводится в жизнь, то этим еще раз подтверждается, что первопричиной социальной эволюции, активной движущей силой ее является человек, точнее внутрличностный конфликт, возникающий в процессе выбора им той или иной формы социально-ролевого поведения.

Каждая девиация содержит в себе разрушительное и созидательное начала, для процесса социальной эволюции важно, какой компонент преобладает. Социальные идеалы (ценности), ожидания, общепринятые правила, нормы, как и критерии девиантного поведения, со временем меняются. Если процесс социализации и социальный контроль отвечают за сохранение социокультурного кода, функцию социального наследования в процессе общественного развития, то девиация – за функцию социальной изменчивости, приспособляемости индивида и всего общества к новым условиям. Девиантное и нормативное поведение – две равноценные составляющие социально-ролевого поведения. Девиантное поведение может также способствовать эффективному функционированию общества, так девиации способны усиливать подчинение нормам. В этой связи социолог Э. Сагарин утверждает, что одним из наиболее эффективных методов, обеспечивающих следование большинством людей нормам, является факт обьявления некоторых людей нарушителями нормы. Это позволяет держать остальных в подчинении и одновременно в страхе оказаться на месте нарушителей. Выказывая враждебное отношение к недостаточно хорошим и правильным людям, большинство или облеченная властью группа людей может укрепить идею о том, что хорошо и правильно и таким образом создать общество индивидов, которое будет более послушным и лояльным к их идеологии и правилам поведения. Такой подход в большей степени характерен для общества с господствующей авторитарной идеологией, где доминируют стандартные нормы и ценности.

Исследователь Н. В. Майсак выделяет виды и подвиды девиантного поведения исходя из градаций степени социальной ободряемости, а также типа поведения и характера социальной направленности. Ученый рассматривает примеры девиаций разной природы и разного характера от незначительных отклонений от общепринятых норм до серьезных действий противозаконного характера. Кроме того, автор приводит примеры разнонаправленного характера девиации – начиная от сознательных попыток нарушить общепринятые каноны до утверждения собственного мировоззрения и миропонимания, кардинально антагонистического

существующему. Предоставленная им матрица социальных девиаций дает возможность отметить то, что творческое поведение в крайних своих проявлениях может приближаться к антисоциальному, а внешнедеструктивные и криминальные варианты поведения в определенных ситуациях могут одобряться обществом и, следовательно, оставаться безнаказанными. Этот факт свидетельствует о подвижности социальных норм и трудности разграничения девиантного поведения [6].

Изучая проблему девиации, исследователь С. С. Фролов предлагает следующую классификацию ее видов:

1. «Культурно одобряемые отклонения. Отклоняющееся поведение всегда оценивается с точки зрения культуры, принятой в данном обществе. Эта оценка заключается в том, что одни отклонения осуждаются, а другие одобряются». Созидательные девиации (социальные инновации, нововведения) – это социально значимые в действиях человека отклонения от общепризнанных норм поведения, определяющие наиболее прогрессивный в энергетическом, а значит и адаптационном плане, вектор эволюционного развития общества. Поскольку любая девиация первоначально зарождается на уровне сознания отдельного человека и через его действия проводится в жизнь, то этим еще раз подтверждается, что первопричиной социальной эволюции, активной движущей силой ее является человек, точнее внутрличностный конфликт, возникающий в процессе выбора им той или иной формы социально-ролевого поведения. Фролов выделяет необходимые качества и способы поведения, которые могут привести к социально одобряемым отклонениям:

- сверхинтеллектуальность. Повышенная интеллектуальность может рассматриваться как способ поведения, приводящий к социально одобряемым отклонениям лишь при достижении ограниченного числа социальных статусов;

- особые склонности. Позволяют проявлять уникальные качества на очень узких, специфических участках деятельности;

- сверхмотивация. Зигмунд Фрейд полагал, что интенсивная мотивация часто служит компенсацией за лишения или переживания, перенесенные в детстве или юности;

- личностные качества - личностные черты и свойства характера, которые помогают достичь возвышения личности [9].

2. Культурно осуждаемые отклонения. Большинство обществ поддерживают и вознаграждают социальные отклонения, проявляемые в форме экстраординарных достижений и активности, направленных на развитие общепринятых ценностей культуры. Нарушение же нравственных норм и законов в обществе всегда строго осуждалось и наказывалось. Девиантное поведение деструктивной направленности – совершение человеком или группой людей социальных действий, отклоняющихся от доминирующих в социуме (отдельной социальной группе, страте) социокультурных ожиданий и норм, общепринятых правил выполнения социальных ролей, влекущих за собой сдерживание темпов

развития общества: разрушение энергетического потенциала отдельных личностей и общества в целом. Разрушительную (асоциальную) девиацию нельзя отождествлять только с преступностью. Преступность – поведение, уголовно наказуемое, запрещенное законом, и является лишь одной из форм данного вида девиантного поведения.

Для того чтобы деструктивная девиация не получила широкого распространения, необходимо:

- а) расширять доступ к законным способам достижения успеха и продвижения по социальной лестнице;

- б) соблюдать социальное равенство перед законом;

- в) постоянно совершенствовать само законодательство, приводить его в соответствие с новыми социальными реалиями;

- г) стремиться к адекватности преступления и наказания.

Все это в совокупности позволит снизить социальное напряжение в обществе, уменьшить его криминализацию. Только при выполнении вышеперечисленных требований общество имеет право называться правовым и демократичным.

Поскольку любое девиантное поведение – это отклонение от общепризнанной, неоднократно проверенной практикой нормы поведения, оно всегда несет в себе элемент непредсказуемости, неизвестности, возможной опасности. Поэтому девиация и риск – стороны одной медали, социальной мутации. Состояние риска – своего рода граница, черта, разделяющая хаос и порядок, инновацию и устоявшуюся нормативно-ролевою форму поведения. Чем меньше риск, тем вероятнее действие индивида, более предсказуемо поведение системы в целом.

Особенность сегодняшнего времени – возрастание числа лиц, вынужденных рисковать, ибо усложнение социальной реальности увеличивает количество неизвестных ситуаций. Кризисное состояние общества затрудняет процесс формирования официальных каналов вертикальной восходящей мобильности, высшее образование (даже престижное) не выступает гарантом социальной карьеры и материального благополучия. В то же время «авантюрная» карьера, работа в предпринимательских кругах с темным (криминальным) прошлым представляются многим быстрым «социальным лифтом», каналом, ведущим наверх, к вершине социальной стратификации современного украинского общества. Можно сказать, что «больное» общество «программирует» патологию и на уровне индивидуального поведения. Макросреда выступает своеобразным фоном для воздействия факторов микросоциальной среды, которая непосредственно влияет на социальное поведение. Социологические исследования показывают компенсаторный характер девиантного поведения. В первую очередь это касается употребления наркотиков, которые восполняют нехватку общения, внимания со стороны близких, эмоционального тепла, разнообразных впечатлений, а также снимают стрессы, фобии различного вида. Употребление наркотиков можно рассматривать как складывающуюся субкультуру, выполняющую функцию бегства от реальных проб-

лем, трудностей, неустроенности в мир миражей и иллюзий.

Современные разработки свидетельствуют, что девиантное поведение все больше в своей основе становится рациональным. Основное отличие девиантов, сознательно идущих на риск, от авантюристов – опора на профессионализм, вера не в судьбу и случай, а в знания и осозанный выбор – творческую интуицию. Именно целерациональные действия индивидов определяют социальное развитие. Можно предположить, что в условиях стабильного общества для субъекта действия ценностью является преднамеренный риск как процесс (психологическая сторона действия); в условиях разбалансированного – преднамеренный риск как цель (энергетическая и социальная сторона действия). На этапе рождения инновации большое значение имеют профессионализм и знания девианта, способность к концентрации психической энергии, на этапе ее реализации – его биологический потенциал (информационно-энергетический код, темперамент) и характер. Тем более что социальная патология – чуткий барометр общественной жизни. В связи с этим профессор В.Н. Иванов выделяет как причины девиации те изменения в социальных отношениях общества, которые получили отражение в понятии «маргинализация», т.е. его неустойчивость, «промежуточность», «переходность», распростра-

ние различного рода социальных патологий [4].

Отмечая позитивную роль девиации, исследователи Ю. Г. Волков, В. И. Добренков указывают на то, что девиация является катализатором социальных изменений. «Каждое нарушение правила служит предостережением, что социальная система функционирует неправильно. Конечно, политическая элита не может рассматривать высокий уровень грабежей как сигнал того, что грабежи следует легализовать, а общественные блага перераспределить. Однако этот факт говорит о том, что в обществе множество неудовлетворенных людей, что институты социализации молодежи не справляются со своей задачей, что соотношение социальных сил находится под вопросом, а моральные принципы общества нуждаются в пересмотре. Таким образом, девиация зачастую служит толчком для признания необходимости внесения изменений в социальную систему. Можно сказать, что это призыв к пересмотру старых норм и одновременно новая модель» [2]. Итак, девиация может нести позитивные, гармонизирующие и консолидирующие последствия для общества. Девиантность как проявление творческой активности может способствовать прогрессивному развитию общества. Она удачно раскрывает креативную инновационную деятельность и выступает альтернативой в борьбе с негативными проявлениями социальной активности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дюркгейм Э. Самоубийство / Э. Дюркгейм; [пер. с фр. В. А. Луков]. – СПб. : Союз, 1998. – 234 с.
2. Социология / Ю. Г. Волков, В. И. Добренков, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов. – М. : Гардарики, 2003. – 512 с.
3. Змановская Е. В. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения / Е. В. Змановская. – М. : Академия, 2003. – 288 с.
4. Иванов В. И. Девиантное поведение: причины и масштабы / В. И. Иванов // Социально-политический журнал. – 1995. – № 2. – С. 47.
5. Ковалева А. И. Концепция социализации молодежи: нормы, отклонения, социализационная траектория / А. И. Ковалева // Социологические исследования. – 2003. – № 1. – С. 109 – 114.
6. Майсак Н. В. Матрица социальных девиаций: классификация типов и видов девиантного поведения / Н. В. Майсак // Современные проблемы науки и образования. – 2010. – № 4. – С. 78 – 86.
7. Радугин А. А. Социология / А. А. Радугин, К. А. Радугин. – М. : Центр, 1999. – 160 с.
8. Смелзер Н. Д. Социология / Н. Д. Смелзер; [пер. с англ.] – М. : Феникс, 1994. – 687 с.
9. Фролов С. С. Социология / С. С. Фролов. – М. : Наука, 1994. – 256 с.

УДК 130.121

О.В. ГОЛУБЕНКО

ДИГРЕСИВНЕ АВТОРСТВО ТА АВТОРСТВО (ТРАНС)ДИСКУРСИВНОСТІ

Голубенко Олександр Васильович – аспірант кафедри теоретичної та практичної філософії філософського факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

У статті здійснюється контурна теоретична прорисовка концепції дигресивного авторства та співставлення останньої із фукольдінськими експлікаціями з приводу авторства (транс)дискурсивності. Дигресивне авторство та дигресія як така при цьому виступають маркерами можливих способів долавання негативних наслідків «трансдискурсивного самозамкнення» актуального соціокультурного простору. Обраний підхід орієнтується на досягнення максимального «прояснюючого ефекту» у контексті нагальних філософських проблем (пост)сучасності.

Ключові слова: дигресія, авторство, дигресивне авторство, трансдискурсивність.

В статье осуществляется контурная теоретическая прорисовка концепции дигрессивного авторства и сопоставление последней с фукольдінскими экспликациями по поводу авторства (транс)дискурсивности. Дигрессивное авторство и дигрессия как таковая при этом выступают маркерами возможных способов преодоления негативных следствий «трансдискурсивного самозамыкания» актуального социкультурного пространства. Выбранный подход ориентируется на достижение максимального «проясняющего эффекта» в контексте настоятельных философских проблем (пост)современности.

Ключевые слова: дигрессия, авторство, дигрессивное авторство, трансдискурсивность.

The article carried a contour theoretical drawing of the concept of digressive authorship and its comparison with Foucault's explications concerning the authorship of (trans)discursivity. Digressive authorship and digression, as such, in this case are the markers of the possible ways of overcoming the negative consequences of «transdiscursive self-closure» of contemporary social and cultural space. The chosen approach is focused on the obtaining maximum «clarifying effect» in the context of the urgent philosophical problems of (post)modernity.

Keywords: digression, authorship, digressive authorship, transdiscursivity.

© О.В. Голубенко, 2011

Бурхливе клекотання нагальних проблем, що їх продукує соціокультурний простір нашого («після») сьогодення, викликає у загальному філософському вимірі особливу поліпарадигмальну співприсутність та закликає кризь тотальність рухливих позицій до конкретних (теоретичних) дій. Втім, такі заклики лише безрезультатно потурбують загальний «проблемний гул», якщо попередньо не здолають певну невизначеність щодо можливості в актуальних умовах будь-якої дійсно дійової дії взагалі. Висуваючи низку гострих викликів, наявна ситуація разом із тим замикає теоретичний простір, у якому перебуває «той-хто-відповідає», на мінливій «все-можливості», яка у той же час нівелює будь-яку можливість для продуктивного розмикання заданих меж та виходу у нові творчі виміри. Проте чи є таке замикання остаточним? Чи втратили ми абсолютно всі шанси на те, аби рухатися кризь простори, що на кожному кроці виблискують своєю вдаваною «іншістю» (але при цьому у такій «іншості» завжди впадають у перманентну рециркуляційну «одне-й-те-самість»), дійсно інакше?

Прагнучи до того, аби можливі відповіді на подібні запитання дарували нам позитивні твердження щодо наявності потенційних способів долавання (само)замкненості актуального соціокультурного простору, маємо тут і зараз власноруч створювати певну «позитивність», під якою у даному випадку розуміється конкретно-результативна концептуальна форма, що повинна у своїй сутності схоплювати та утримувати певний спосіб екзистенціального «руху», а також теоретичний метод,

творчий прийом та життєвий «жест», спрямовані на уможливлення самоіснування у продуктивній «поза-позиції» по відношенню до будь-якої (навіть радикально не-сталой) сталості. Надання такого орієнтиру, звичайно, буде наразі локальним і виконуватиметься на тематичному «фоні», який отримувється у розгортанні відповідних концептуалізацій Мішеля Фуко [17], але і в такій своїй формі він має відкрити нам можливість для акцентування особливої «trans-потенційності», що теоретично концентрується у змістовому полі понять дигресії та дигресивного авторства.

Отже, як зазначає Мішель Фуко, у контексті нагальної проблеми «смерті автора» те, що дійсно варто було б зробити, так це визначити простір, який внаслідок «зникнення» автора виявляється порожнім, адже саме таким чином і з'являється можливість детектувати ті функції, які разом із цим зникненням проявляються. Попереднім кроком, який робить на цьому етапі Фуко, є спроба теоретичної фіксації того, що саме утримує в собі ім'я автора. Спираючись на дослідження Сьорля, французький філософ стверджує думку про те, що неможливо зробити із власного імені просту референцію, адже власне ім'я взагалі (а отже, й ім'я автора) має ще й інші функції, окрім суто вказівної. Для нас же у контексті заданої пошукової лінії найважливішим видається те, що так представлена «функціональна» сутність авторства не може, на думку Фуко, бути лише реконструкцією, тобто певною операцією, яка зовнішнім чином виконується над пасивним матеріалом того чи іншого тексту:

«Текст завжди у собі самому несе певну кількість знаків, що відсилають до автора» [17, 28].

Таким чином (повторимо за Фуко), для різних дискурсів у різні часи і для різних форм цивілізацій реалізація функції «автор» відбувається у різні способи та визначається не спонтанною атрибуцією дискурсу його «продуценту», але серією специфічних, досить складних операцій: «вона не відсилає просто до якогось реального індивіда – вона може надати місце одночасно багатьом Его, багатьом позиціям-суб'єктам, які можуть бути зайняті різними класами індивідів» [17, 30]. Тож функція «автор» представляється тут у якості чогось, що здійснюється у самому цьому розщепленні, розходженні, розриві, тобто у специфічному «авторському» (роз)поділі. Певна дистанція між різними «авторськими» топосами – ось та умова, яка тільки й робить можливим повноцінне здійснення функції «автор» у межах того чи іншого текстуального простору.

Втім, хоч така реалізація авторської функції і несе певні дигресивні риси (завдяки влучанню ознак цієї процесуальності у змістове поле поняття дигресії), вона разом із тим нівелює дигресивність «активно-авторського» типу, тобто «авторизовану» модифікацію дигресії в якості вихідної буттєвої можливості. Саме тому наведена «функціоналізація» авторства та його «нівелюючо-механізуюча» сутність у своїх позитивних теоретичних аспектах має бути доповнена екзистенціальною аналітикою «авторського» способу самоздійснення людини. Це, як видається, дозволить змістити акцент з диверсифікації авторської єдності у текстуальному продукуванні розривів та «внутрішньоавторської» дистанційності на «активно-цілісну» (у певному розумінні) форму існування останньої. Така можливість надається тією обставиною, що не тільки лімітуюче обмеження текстового простору конкретного твору (яке, втім, стає можливим тільки завдяки попередній активній делімітації) виконується способом «дигресивно-авторського» встановлення розривів та дистанцій із простором творчого «вже-існування», але й зазначена поліфонічність у межах тимчасової текстуальної усталеності здійснюється за рахунок специфічної самодигресії, яка і продукує мультимітковані форми інтра- та екстра-текстуальної присутності автора.

Специфічна ж «авторизація», яка виявляє себе на шляху інтерпретації дигресії у формі різноманітних зміщень, постає в якості формування свого власного екзистенціального «від-простору», а також як відповідне «забарвлення» вихідної буттєвої «кінетичності» присутності, складаючи авторизований спектр різноманітних (у тому числі й текстуальних) форм самодолання/розгортання/утримання. При такому розумінні суті справи (запропонований нами) термінологічний маркер «перманентної дигресії» охоплюватиме два провідні способи свого трактування. Перший з них демонструє фіксацію фундаментальної можливості присутності «бути-способом-втечі», завжди вже тим чи іншим способом здійсненої: чи то у формі екзистенціального зриву в усередненість повсякдення, чи то у вигляді реалізації потенційності

в л а с н о г о способу («проективного») існування. [4; 18] Другий варіант інтерпретації відсилає до «перманентної дигресії», зрозумілої в якості умови та способу суб'єктифікації швидкоплинних фазисів безперервної трансформації екзистенціально-просторового «конгломерату», що складає «прото-поле» будь-яких можливих форм цілісних суб'єкт(оподібних)ивних утворень та приналежних їм авторських функцій.

Отже, як «перманентна дигресія», так і специфічна «авторизація» мають розумітися в якості вихідних передумов, які складають екзистенціальний фундамент для здійснення власної «проективної» можливості. Тобто «авторизацію» на даному рівні ні в якому разі не слід сприймати як щось приналежне формам конкретного, «творо-продуктивного» авторства, яке отримує шанси на власну (поліваріативну) реалізацію лише на основі такої екзистенціальної «авторизації» та складає по відношенню до останньої певний деривативний рівень. Тобто дигресія, дигресивність як така, хоча й являє себе в якості витоку та внутрішньої сутності «авторизації», а відповідно і авторства онтологічно більш «глибокого», проте у конкретності своїх «тривіалізованих» форм вона відкриває можливість й для не-дигресивних способів творчого саморозгортання.

Зазначимо також, що дигресія, в якості особливо утримання від впадіння в «мононаправленість» прогресії чи регресії (див. [1; 2]), демонструє можливість балансування у (без)позиційності делімітованих просторів та їх дисоційованих меж. Але дигресивний «рух» у такому контексті – це і «рух-від» щодо позитивності будь-яких усталених порядків, і творчий «рух-жест», яким дигресивний автор має не тільки відсікати від себе ті чи інші уніфікуючо-стримуючі домагання, але й займати власну специфічну позицію та продукувати свої (хай іноді й фіктивні) типи (квазі)лімітацій.

Наразі ж, аби виконати заявлену на початку «орієнтувальну роботу», надамо загальну характеристику того, як саме Мішель Фуко експлікує зафіксований ним феномен авторства (транс)дискурсивності. У цьому локальному проясненні нас, насамперед, будуть цікавити особливі «топографічні» позиції, які потенційно можуть бути зайняті тими, хто реалізує власну буттєву можливість «бути-способом-творення», та які ми попередньо позначимо мовними маркерами інтра- та поза-топосів (що демонструють специфіку положення цих позицій відносно «вже-встановленого» (транс)дискурсивного простору).

Отже, у межах «фокусного» для нас тексту Фуко стверджує те, що у XIX столітті в Європі з'явився досить своєрідний тип авторів, «котрих не сплутаєш ані з «великими» літературними авторами, ані з авторами канонічних релігійних текстів, ані із засновниками наук» [17, 31]. Останніх Фуко пропонує протитулювати так: «засновники дискурсивності». Найприкметнішою характеристичною рисою таких творців є те, що вони стали авторами не тільки своїх творів, але й чогось набагато більшого, а саме: можливості та правил продукування інших текстів. Звичайно, що при так поданій суті

справи нам буде важко не погодитися із французьким мислителем у тому, що автор дискурсивності принципово відрізняється від того ж автора роману, який є завжди лише «автором-свого-тексту». І навіть якщо взяти до уваги дійсно визначних представників якогось літературного жанру, результативність творчого «продукту» яких складає дещо більше, аніж «просто твір», то і в цьому випадку таких авторів не можна буде поставити в один ряд із іменами Фрейда та Маркса (котрих Фуко і визнає дійсними авторами дискурсивності), оскільки саме останні не виступають лише авторами своїх творів, але й встановлюють при цьому нескінченну можливість породження інших творів (причому не тільки суто літературних). [13; 15; 17]

Тобто Фрейд та Маркс задають особливий горизонт творчої результативності, який включає до себе потенції не тільки для продукту певних аналогій (по відношенню до просторів «канонічних» текстів та їх «доктринальної» сутності), але й для творення відмінностей: «Вони відкрили простір для чогось відмінного від себе і, тим не менш, приналежного тому, що вони заснували» [17, 32]. Тож, як зазначає Фуко, заснувавши психоаналіз, Фрейд не тільки збагатив певний дискурсивний простір якимись широковживаними теоріями, концептами, визначеннями, але й уможливив такий ряд реалізованих іншими авторами «відходів» по відношенню до його текстів, понять і гіпотез: таких відходів/відмінностей, які всі при цьому залишаються релевантними самому психоаналітичному дискурсу. Так, варто визнати, що при поверненню «контактуванні» із зазначеною проблематикою встановлення дискурсивності може видатися явищем того ж типу, що й встановлення будь-якої науковості. Проте у випадку останньої, на думку Фуко, акт її заснування належить тому ж плану, що й її майбутні трансформації, тобто він є – певною мірою – частиною тієї сукупності модифікацій, які він сам робить можливими (при цьому спектр потенційних модифікаційних форм є надзвичайно широким). На відміну від цього, акт встановлення тієї або іншої науковості може виступати в ході наступних трансформацій даної науки тільки окремим локальним випадком якогось більш загального цілого, яке в такому встановленні виступає лише початковим фазисом свого проявлення. Іншими словами, на відміну від встановлення дискурсивності, «акт заснування певної науковості може бути заново введений всередину тієї машинерії трансформацій, які з нього виникають» [17, 34].

Отже, встановлення дискурсивності, як зазначає Фуко, завжди є гетерогенним щодо своїх наступних трансформацій. Саме тому поширення якогось типу дискурсивності не може означати лише простого надання певному дискурсивному простору формальної спільності, якою вона до цього моменту (начебто) не мала. Встановлення дискурсивності, насамперед, має означати відкриття нового горизонту можливостей її «проекування» (у сенсі різноманітних способів прикладення до тих чи інших проблематичних площин). «Обмеження», якому зазвичай при цьому піддається така дискурсивність, ні в якому разі не має сприйматися три-

вільним способом: тут це є певне обмеження-конкретизація, завдяки якій у самому акті, що генерує дискурсивність, виділяється певний компактний набір положень, за якими тільки й визнається цінність «встановлення основ». Саме по відношенню до цього базисного осередку інші поняття, теорії, гіпотези (навіть якщо вони входять до текстів самих засновників дискурсивності) кваліфікуються надалі в якості «латеральних» (тобто похідних, вторинних, «не-центральных»). [13; 17]

Важливо пам'ятати також і ту відмічену Фуко особливість, що стосовно окремих положень у структурі творів засновників (транс)дискурсивності можливо є навіть певна «позиція відмови» (тобто відмови від прийняття останніх до уваги). Саме так, адже вірність сформованому/виокремленому та зафіксованому «фундаментальному осередку» може призводити до того, що певні положення будуть ігноруватися як недоречні, несуттєві або як такі, що є приналежними іншому типу дискурсивності. Але і при такому ігнорванні ці положення все одно ніколи не оцінюються як неправильні!

Власне, одну з форм цікавлячого нас «поза-топосу» щодо простору встановленої (транс)дискурсивності, як це нескладно побачити, і складає позиційність зазначеного «фундаментального осередку», промаркованого ім'ям його автора-засновника. Ця «поза-позиційність», звичайно, не передбачає свого буквального трактування: вказаний «топос» тут лише має демонструвати особливості функціонування відповідного дискурсивного простору. Тобто зазначений випадок авторського «поза-знаходження» означає те, що теоретичну валідність певного положення визначають відносно творів саме цих авторів-засновників: «Не твори цих засновників розташовуються по відношенню до науки та у просторі, який вона окреслює, але навпаки: наука та дискурсивність розташовуються по відношенню до їх праць як до певних первинних координат» [17, 35]. У випадку ж, скажімо, тих чи інших видатних науковців у межах природничих наук валідність висунутих ними положень підтверджується виходячи з того, чим у своїй внутрішній структурі та нормативності є сама ця наука.

У свою чергу, «інтра-топос» буде позначати позиційність, вкорінену у «вже-нааявності» встановленого (транс)дискурсивного простору. Таке розташування змушує того чи іншого автора (який, за словами Фуко, знаходиться у «трансдискурсивній ситуації») реалізовувати власні творчі потенції у перманентному співвідношенні з «канонічним базисом» та тим критеріальним комплексом, який він утримує в собі. Зумовлюється це тим, що трансдискурсивність у якості свого конститутивного моменту має специфічну вимогу «повернення до...», специфіка якою жорстко відмежовує цю процесуальну особливість від феноменів «перевідкриття» та «реактуалізації», досить звичайних і для простору природничих наук.

Отже, ця «реверсивна» компонента не тільки визначає особливість творчих «саморозгортань» в умовах (транс)дискурсивної «інтра-позиції», але й певним чином закриває можливі способи «самовикорінення» зі стану знаходження у ній. Мова

наразі йде про те, що «поза-топос» по відношенню до встановленого трансдискурсивного простору можна мислити подвійним чином, тобто не лише як «над-позицію» автора-засновника, але й як потенційне місце самознаходження автора, який руйнує циркуляційну «механіку» перманентного «повертального» співвідношення та виходить за межі нав'язаної йому критеріальності (нехай таке мислення і має поки що характер окреслення контурів певної можливості, а не фіксацію наявного факту).

Суть справи, таким чином, концентрується у словформі «повернення до...», яка охоплює особливий «рух», який має досить специфічні риси та є приналежним позиції перед(існування) засновників (транс)дискурсивності. Але очевидно: для того, щоб мало місце якесь повернення, потрібно, аби спочатку відбулося також і забуття. При цьому мається на увазі забуття не у тривіальному розумінні «щось-втрачаючого» забування, але забуття сутнісне, конститутивне, вихідне. Тож акт встановлення дискурсивності, на думку Фуко, не може не бути забути, а його проявник та наслідок одночасно – це і те, що встановлює розрив, і те, що його приховує: «Замок забуття не додається ззовні, він є частиною самої дискурсивності <...>, саме вона дає свій закон забуттю; так забуте встановлення дискурсивності виявляється підґрунтям існування як самого замка, так і ключа, який дозволяє його відкрити, причому – таким чином, що і забуття, і перешкода поверненню можуть бути усунуті лише самим цим поверненням» [17, 36].

Тож рух «повернення до...» спрямовується на те, що є присутнім у тексті. При цьому таке звертання може включати у себе як буквально зрозуміле повернення до конкретного («канонічного») тексту, так і «реверсивне контактування» із тим, що у тексті промарковане пустотами, відсутністю, пробілами. Тобто такий «дискурсивний реверс» виконує повернення до пустоти (як певного не-заповнення), яку забуття приховало шляхом занурення у бутофорію «дурної повноти». Крізь останню «повернення до...» має, таким чином, заново пробитися, здолати її, аби виявити глибинну нестачу в межах «канонічного» тексту. Саме такими процесами конститується «вічна гра» повернень до встановлення дискурсивності. Ця гра полягає в тому, аби, з одного боку, ствердити «вже-присутність» заново віднайденого у вихідному тексті, а з іншого, – в акцентуації тієї обставини, що у реверсивному русі реактуалізована прихована («лакунарна») наповненість не втілюється прямо у поданому тексті, проте, обминаючи будь-які позиції «ось-так» та «на-долоні», утримує себе в положенні неявного «за» щодо всіх наявних слів. [13; 17]

Звідси випливає те, що «повернення до...», яке становить елемент самого дискурсу, перманентно його трансформує. Але при цьому повернення до вихідного тексту не є певним «історичним доповненням», яке нібито додається до самої дискурсивності і так останню дублює якоюсь «полегшеною» або «прикрашеною» модифікацією: «повернення є дійовою та необхідною роботою перетворення самої дискурсивності» [17, 36]. Як зауважує Фуко, критичний перегляд тексту Галілея, звичайно, може

привести до трансформацій нашого знання про історію механіки, але саму механіку при цьому аж ніяк не змінить. Натомість перегляд текстів Фрейда (або Маркса) несе у собі потенцію докорінної зміни самого психоаналізу (або марксизму).

До сказаного вище слід також додати ще одну досить ілюстративну рису. Мова йде про те, що зазначені повернення відбуваються у напрямку специфічного «стикування/зрошення» твору та його автора. Дійсно, саме через те, що даний текст є текстом цього автора, він має цінність встановлення/заснування, і саме через це до нього й потрібно вертатися. Особливість досить парадоксальна, але при цьому є визначальною для будь-яких форм реверсивних «повернень до...», що специфічним чином конституують (транс)дискурсивний простір у плані його взаємодії із автором-засновником: «Завдяки таким поверненням, що складають частину самої тканини дискурсивних полів <...>, вони передбачають у тому, що стосується їх автора – «фундаментального» та опосередкованого, – відношення, відмінне від того, яке той чи інший текст підтримує зі своїм безпосереднім автором» [17, 38].

Отже, ми маємо наразі зробити певний «крок-на-зустріч» щодо тієї «настійливості», котра дала вже себе побачити тоді, коли ми згадували про специфічну втрату можливих способів авторського «само-ви-корінення» зі стану знаходження у вже встановленому просторі трансдискурсивності. Така «настійливість» виходить з деякого неясного відчуття того, що «транс» у складі трансдискурсивності графічно охоплює не тільки встановлення «нескінченної можливості» (як нескінченної можливості породження нових дискурсивних «варіацій»), але разом із тим фіксує і певну замикаючу «неможливість». Останню можна розуміти як особливе «застрягання» у тотальності невичерпної «рефлексії над рефлексією», або ж, іншими словами, – у «без-ви-хідності» актуального знаходження у трансдискурсивному просторі.

На основі викладеного вище та із урахуванням прорисованої Деррідою у «Les Spectres de Marx» сутності так званої «перформативної інтерпретації» (стисло про це див. [13]), або того ж таки «замкненого-на-самому-собі» типу інтерпретації, на якому акцентував увагу Фуко [15], стає зрозумілим, що в умовах розгорнутої трансдискурсивності «нового типу» будь-яка спроба «виходу-за» по відношенню до неї (а також форма і спосіб цієї спроби) вихідним чином приречені на зазначене «застрягання» у нескінченній відкритості наслідків «діяльності інтерпретування самого себе».

Таким чином, потенційно насичене, «відкриваючо-відкрите» *trans* набуває тут сутнісних рис перманентного повернення, що нівелює саму можливість для реалізації «*trans*-руху» по відношенню до самого цього типу дискурсивності. І те, що Жижек та Альтюссер називають «топічністю» (див. [13]) для нас у даному випадку буде лише моментом у структурі розглянутого трансдискурсивного «само-замкнення». Звичайно, що, опинившись вилученими відповідно до філософських «трендів» (пост)сучасності з тривіального «пафосу само-стояння» – ми не будемо стверджувати зараз щось на кшталт

«збирання» чогось вже давно і радикальним чином розібраного, проте в певній «обіцяючій» манері зазначимо наступне. Народження трансдискурсивності цілком і повністю, як видається, є належним (сутнісно, а не хронологічно) тому, що (і як), скажімо, Борис Гройс ідентифікує в якості «постісторії» (див. [6]), а відповідно із цим – певному типу «преференції» (ідеологічної, насамперед, якщо вірити Гройсу). А отже ніщо не заважає нам припустити те, що на тлі, здавалось би, тотального охоплення та захопленості саме таким типом дискурсивності, можливості для специфічного «відруху» та «поза-знаходження» відносно останньої все ж таки зберігаються. У контурах такої можливості саме дигресія буде виступати провідним «процесуальним компонентом», який демонструє особливу приналежність-перебільшення щодо трансдискурсивного «повернення до...». Дигресивний рух, отже, являтиме собою специфічний «процесуальний надлишок» трансдискурсивної реверсивності, який володіє при цьому потенційністю руйнування її жорсткої «повертальної» сутності.

Питання в тому, як саме слід розуміти зазначену надлишковість, адже подібна ознака є тим, що характеризує також і належну новій дискурсивності (само)інтерпретаційну «хворобу». Пряма радикалізація всіх можливих форм «повернення до...» тут не є ані поясненням, ані можливістю виходу-за: чи не такою радикалізацією, скажімо, значною мірою внутрішньо конституційований і вир «войовничого постмодернізму», який у нескінченному пошуку інших місць лише нескінченно крутиться на місці, руйнуючи будь-яке Місце як таке? Напевне у деталях, але чітко у настійливості теоретичне передчуття говорить: trans-потенційний надлишок «повернення до...» у даному випадку має бути внутрішньо «співзвучним» чомусь на зразок інтенцій розмикання економічного колооберту, які інспірували, приміром, відповідне деррідіанське філософське зусилля, а також усі подібні намагання розірвати циркуляційну процесуальність капіталу (див. [1; 5; 10; 14]). Тож дигресивна надмірність виступатиме тут не інтенсифікацією встановленої дискурсивності, але (до)вільним «ще», яке хоча й народжується у здійсненні «механіки» функціонування останньої, але водночас і вислизає з її обійм.

Це є надлишковий простір співприсутності, в якому «вибух порядків» уже нічого не може зруйнувати! Так само, до речі, як і нормалізація – нормалізувати, замкнувши «нове» у жорсткості селективних конструкцій. Відносно таких процесів дигресивна надлишковість перебуває («структурно» та «генетично») у позиціях «над» і «після», проте вона має не лише маркувати собою

спосіб актуального (пост)існування, але й надавати можливість для здійснення творчого (у широкому сенсі) «руху» в горизонті, який креслить свої мінливі контури поза межами вже здоланих нормалізуючих меж та нестримності «чистої» трансгресії.

Остання, нагадаємо, не маючи власних телеологічних «до», завжди, втім, повинна мати свої «через» і «крізь», тобто здійснюватися у руйнації будь-яких фіксованих лімітацій. [7; 16] Відповідно ж і дигресія повинна мати свої «від»: мати та долати, але долати як без діалектичного долання-охоплення (або ж долання-зняття), так і без все-руйнуючого «переступання». Долати тут означає – дигресувати (уникаючи «трансгресивного виснаження») в іншість. Така іншість при цьому є, за великим рахунком, іншістю самого себе: як результативність власної Відповіді на радикальне, граничне Питання (котрим є сам відповідач), а також як наслідок витримування розмірності останнього та безодні його відкритості. Таке Питання питає із простору близькості, воно виростає зі свого «тут» – для того, аби ми перетворили це «тут» на «від» та від-творили себе, «виправдавши» (а разом із тим і «зустрівши») своє власне буття.

Саме таку можливість складає тотальна реверсивність трансдискурсивності, якщо остання зводиться до своєї суто формальної «механіки» та поліфонічної результативності постісторичного існування. Це не означає того, що самоінтерпретативна сутність трансдискурсивності (разом із своїми «транснаслідками») має кваліфікуватися суто негативно: чи не спричиняється вона відлунням того ж самого Питання у всій його неприкритості та настійливості? Небезпека натомість полягає у надто легкій втраті Відповід(аль)ності, коли «поверхневі ефекти», (псевдо)диференціація заради самої диференціації та «виручача трансгресивність» занурюють будь-які екзистенційні виміри у мерехтливе плоске тривання.

Але чому б не припустити, що саме проакцентована нами дигресивність є здатною на те, аби у своїх радикальних («авторських») формах здійснити ініціацію «від-мінної» сингулярності, тобто сингулярності ви-писаної з наявного трансдискурсивного поля в якості принципово іншої точки розгортання нового дискурсивного простору, а отже – і нової процедурності власних в- та переписувань? Принаймні, вона має надати для цього відповідний «надлишковий» простір, слугуючи також і певним «полотном», на якому, як видається, знову проступатимуть все ті ж знайомі (нехай і пливкі як ніколи) контури: контури під назвою Людина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Батай Ж. Проклятая доля / Жорж Батай; [пер. с фр. Б. Скурагова, П. Хицкого]. – Москва: Гнозис-Логос, 2003. – 208 с.
2. Вальденфельс Б. Одновременность неоднородного. Современный порядок в зеркале большого города: [электронный ресурс] / Бернхард Вальденфельс. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2002_03_4/03.htm#_ftn1#_ftn1.
3. Вальденфельс Б. Топография Чужого: студії до феноменології Чужого / Бернгард Вальденфельс; [пер. з нім. В. І. Кебуладзе]. – Київ: ППС, 2004. – 206 с.
4. Гадамер Х.-Г. Пути Хайдеггера: исследования позднего творчества / Ханс-Георг Гадамер; [пер. с нем. А. В. Лаврухин]. – Минск: Прописки, 2007. – 240 с.

5. Гройс Б. Под подозрением. Феноменология медиа / Борис Гройс; [пер. с нем. А. Фоменко]. – Москва: Художественный журнал, 2006. – 200 с. – (Modus pensandi).
6. Гройс Б. Философ после конца истории / Борис Гройс // Ускользающий контекст. Русская философия в постсоветских условиях: [материалы конференции]. – Москва: Ad Marginem, 2002. – С. 147-160.
7. Гусаченко В. В. Трансгрессии модерна / Вадим Владимирович Гусаченко. – Харьков: Озон-Инвест, 2002. – 390 с.
8. Делез Ж. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари; [пер. с франц. С. Н. Зенкина]. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – 288 с.
9. Делез Ж. Различие и повторение / Жиль Делез; [пер. с франц. Н. Б. Маньковской, Э. П. Юровской]. – СПб.: Петрополис, 1998. – 384 с.
10. Деррида Ж. Дарувати час / Жак Деррида; [пер. з франц. М. Юценко]. – Львів: Літопис, 2008. – 208 с.
11. Дьяков А. В. Феликс Гваттари: Психозанализ и производство субъективности: [монография] / А. В. Дьяков. – Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2006. – 246 с.
12. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / Славој Жижек; [пер. с англ.]. – М.: Европа, 2008. – 516 с.
13. Мамалуй А. А. Авторство (транс)дискурсивности / А. А. Мамалуй // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Філософські перипетії. – Харків, 2002. – № 561. – С. 22-30.
14. Мосс М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах // Общества. Обмен. Личность / Марсель Мосс; [пер. с фр.]. – Москва: Восточная литература, 1996. – С. 85-111.
15. Фуко М. Ницше, Фрейд, Маркс: [электронный ресурс] / Мишель Фуко; [пер. с фр. Е. Городецкой]. – Режим доступа: <http://www.nietzsche.ru/look/modern/niet-freid-marks>.
16. Фуко М. О трансгрессии / Мишель Фуко // Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века. – СПб.: Мифрил, 1994. – С. 111-131.
17. Фуко М. Что такое автор? // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Мишель Фуко; [пер. с франц.]. – Москва: Касталь, 1996. – 448 с.
18. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В. В. Библихин]. – Харьков: Фолио, 2003. – 503, [9] с. – (Philosophy).
19. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Библихин] // Вопросы философии. – 1989. – № 9. – С. 116-122.
20. Хюбнер Б. Смысл в бес-СМЫСЛЕННОЕ время: метафизические расчеты, просчеты и сведение счетов / Бенно Хюбнер; [пер. с нем. А. Б. Демидов]. – Мн.: Экономпресс, 2006. – 384 с.

УДК 168. 522 (477)

Г 85

О.І. ГРИНЕЧКО

КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА

Гринечко Оксана Ігорівна – аспірант кафедри культурології та українознавства Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

У статті досліджено духовний і соціальний прояви людини, що представляють суть концепції людини Миколи Шлемкевича; розглянуто категорії «логос», «етос», «ерос», що складають цілісність людської душі; крізь призму моделей людини, проаналізованих у праці Миколи Шлемкевича «Загублена українська людина», розкрито соціальний аспект людини.

Ключові слова: людина, духовність, соціальність, світогляд.

В статье исследовано духовное и социальное проявление человека, которое представляет суть концепции человека Николая Шлемкевича; рассмотрены категории «логос», «этнос», «эрос», что составляют целостность человеческой души; сквозь призму моделей человека, проанализированных в труде Николая Шлемкевича «Затерянный украинский человек», раскрыт социальный аспект человека.

Ключевые слова: человек, духовность, социальность, мировоззрение.

The article investigates spiritual and social manifestations of a person, which comprise the essence of Mykola Shlemkevych's conception of man; the author investigates the categories «logos», «ethos», «eros», that make the integrity of the human soul; the social aspect of man is exposed through the prism of models of man, analysed in Mykola Shlemkevych's work «Lost Ukrainian Man».

Keywords: man, spiritual, social, worldview.

© О.І. Гринечко, 2011

Постановка проблеми. Проблема людини – одна з основних, якщо не центральна, у всій світовій філософії. У кожен історичну епоху ця проблема вирішувалась по-різному, постійно змінювались пріоритети аспекти її осмислення. Вона досьогодні залишається основним предметом філософського осмислення.

Проблема людини є центральною у філософській спадщині Миколи Шлемкевича. Представлення її як істоти духовної та соціальної викликає неабия-

ку зацікавленість для глибшого дослідження проблеми у науковій спадщині філософа, і з огляду на це, на нашу думку, важливим є ознайомлення з концепцією людини, представленою філософом Миколою Шлемкевичем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми людини займалися Арндт Г. (проблему людини представляє у таких аспектах: становище людини (пропонує розуміти три найголовніші види діяльності людини: працю, робо-

ту, дію і вказує, що кожна з них відповідає одній з основних умов, в яких людині дано жити на Землі), людина – суспільна або політична тварина) [1]. Біленко Т. (досліджує проблему людини у контексті мови і політики, проблему соціальної заангажованості громадянина, який свідомо включається до політичних процесів, вказує на непросту генезу поглядів на політику, державу, перспективи суспільного розвитку, активним членом яких є людина) [4]. Гордієнко А. (аналізує філософське розуміння змісту й сенсу людського буття, наголошує на тому, що філософська думка другої половини ХХ століття часто констатувала «розірваність», «відчуженість», трагічну долю традиційних цінностей людського буття) [5]. Табачковський В. (наголошує на цілісності і унікальності вікової, статевої і етнопонаціональної визначеностях людини, називає найвищі духовні поривання людини – первинно-демонічні, діонісійські характеристики, досліджує просторово-часову визначеність буття людини (життєвий світ), аналізує рівні людського способу буття) [9]. Шлемкевич М. (представляє моделі людини: «старосвітський поміщик», «гоголівська людина», «сковородянська людина», «шевченкова людина», «сильна людина», «нова людина»; розглядаючи упорядкованість життя людини, філософ пропонує нашій увазі «порядну людину», «ідейну людину», «людину-героя» і «людину-революціонера») [10].

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити бачення проблеми людини українським філософом Миколою Шлемкевичем крізь призму часу, представленого філософом і сьогоденням.

В межах визначеної мети формулюємо завдання:

- розглянути людину як істоту духовну і соціальну, представлену у науковій спадщині Миколи Шлемкевича;
- дослідити аспекти людської душі (логос, етос, ерос);
- розкрити суть моделей людини, котрі складають цілісність людини як істоти соціальної (крізь призму філософської спадщини Миколи Шлемкевича).

Виклад основного матеріалу. Буття людини охоплює різні виміри (тілесність, свідомість, соціальність, духовність), які тільки в єдності уможливають таку складну істоту, як людина. У статті ми акцентуємо увагу на матеріальній та духовній площинах життя людини.

Людина, будучи фізичною істотою, живе згідно із законами матеріального світу, але, будучи істотою духовною, не може бути зведеною тільки до цих законів. Людина живе в єдності своїх матеріальних та духовних проявів: її дух обтяжений тілом, а тіло – одухотворене. Саме до такої єдності матеріального та духовного в людині звертається філософ Микола Шлемкевич і представляє її як істоту духовну та соціальну.

Поняття душа традиційно розглядається як особлива сила, що міститься в тілі людини. У сучасній науці виділяють три аспекти, в межах яких описується душа: структурний, змістовний, генетичний або субстратний. Структурний аспект висвітлює структуру або склад душі (різні види душевних

явищ – бажання, почуття, переживання, відчуття, мислинневі процеси, знання). Зміст душевного знання людини (конкретний індивідуальний комплекс бажань, емоцій, переживань, думок), який наповнює душу особистості й завдяки якому вона має своє особливе, неповторне духовне обличчя передбачає змістовний аспект. Генетичний аспект – це «природа душі», її походження, її субстрат або субстанція, з якої вона створюється.

Філософ Микола Шлемкевич (1894–1966), з точки зору підходів до класифікації видів душі, виділяє декілька її іпостасей, «з'яв». Серед них «логос», «етос» та «ерос». Першому вираженню приписується здатність людини світоглядного осмислення життя, другому – здатність до впорядкування життя, а третьому – вміння розрізнати красиве і потворне.

Світоглядний вияв душі М. Шлемкевич показав через модель української людини. Це «старосвітський поміщик», головною журою якого стало: «а що ми покушали б, матушка?»; «гоголівська» людина, яка при всій любові та при всій прив'язаності до України вліталась у життя Російської імперії; «сковородянська» людина – це людський тип, який не прийняв російської дійсності, але й не прирівнявся до старосвітського поміщика. Кращого світу ця людина шукає у своїй душі, у самовдосконаленні.

Складаючись із матеріального та духовного, людина, тим не менш, єдина. Коли ми говоримо, що людина живе, дихає, мислить, діє, ми маємо на увазі, що існує єдиний діяльний центр людини, єдине людське «Я», яке традиційно називається людським духом. Досліджуючи особливості українського життя, М. Шлемкевич керувався головною засадою, яка полягала в тому, що функцією впорядкованості є встановлення порядку у первісному душевному хаосі, надання ясних форм природному станові душ, зорганізувати «духовність».

Він прирівняв людську культуру до культури поля, лісу, саду, коли агроном, лісник чи садівник намагаються надати гармонії природі, впорядкувати природне буяння. Подібно, говорив М. Шлемкевич, роблять ділянки духовної культури з вільним степом душі. Для свідомості людини, інтелігентної людини, найважливіші є дві ділянки духовної культури: ідеологічно-світоглядова і мистецька.

Ідеологічно-світоглядова ділянка встановлює порядок ідей, порядок думок; мистецька ділянка визначає сферу почувань людини. Ідеологія накидає людині поставу супроти різних явищ і розумову оцінку цих явищ. Крізь призму ідеології людина краще розуміє світ і події в ньому.

Література як нетеоретична форма філософування дозволяє людині відчутти світ, сприймати його глибше й безпосередніше. М. Шлемкевич пише, що вони пов'язані між собою співпрацею, але постають окремо, кожна з них викристалізовується ясно, як промінь сонця з мутної імлістої оболонки; і вони не можуть втратити своїх основних прикмет, бо то був би поворот до душевного хаосу, а це є зречення культури та тим самим повернення до первісної природи.

Етос, життєвий порядок української людини,

передбачає гармонійну ієрархію у суспільстві. На думку М. Шлемкевича, якраз на масі «порядних людей» (філістерів) тримаються суспільства «не на геніях, і не на героях спочиває суспільство, але на масі філістрів, порядних людей» [10, 70]. Якраз спосіб життя «порядної людини», її моральні цінності стримують людей елітарного типу в їх бажанні вийти за межі ідеї суспільного обов'язку чи обов'язку перед законами родинного життя. І лише у сфері громадсько-політичного та духовно-творчого життя «порядна людина» дозволяє людині елітарного типу бути самою собою, тобто звільнити себе від законів життя філістера. Бо врешті-решт тут автентичність еліти працює на розвиток усєї такої цілісності, як історична спільнота. З іншого боку, наявність еліти («проводу») не дозволяє перетворитися «порядній людині» в одноплосинний нагивп, юрбу, «масу порядних людей перетворює на суспільство людина вищого порядку, втілення вищого морального ідеалу» [10, 70]. За М. Шлемкевичем, «ідейна людина це вже інший стиль життя, несений іншим моральним ідеалом. Замість замкнутості в родинному егоїзмі, маємо тут на першому місці службу суспільству. Взагалі без ідейної людини суспільство не існувало б» [10, 72]. Як бачимо, Микола Шлемкевич вказує, що основу ієрархії людей у суспільстві складає «порядна людина», над якою вивисується політична, мистецька та духовна еліта і допомагає суспільству в існуванні «ідейна людина». Гармонійність в ієрархії суспільства теж входить як складова впорядкованого життя української людини.

Науковець В. Артюх вказує на песимістичну установку – українці в своїй новітній історії або мають зрізану суспільну піраміду без еліти, або ж через велику кількість претендентів на елітарність, насправді творять псевдоеліти, що добре засвідчили, наприклад, події в таборах для переміщених осіб після Другої світової війни. Перебуваючи вже в еміграції, наприклад у США, українська людина сліпо пристосовується до матеріальних цінностей американської «порядної людини», знову ж таки за умов відсутності власної еліти» [3, 8]. На нашу думку, за таких умов порушена рівновага у суспільній ієрархії і в ієрархії моральних цінностей та ідеалів української людини, що відображають суспільну. У Миколи Шлемкевича ми знаходимо, на нашу думку, оптимістичний вихід із такої ситуації: «Ми попали в те суспільство, і ми мусимо влестися в його темпо, щоб нас не розчавлено» [10, 141], «ми попали в те суспільство, але маємо ще й свій український світ і своє українське суспільство» [10, 142].

Філософ Микола Шлемкевич також виділяє у суспільстві людину-«героя» і людину-«революціонера». Мислитель вказує, що «до героя і до революціонера не стосується закон порядної людини в його повній суворості», адже «коли дзвонить зброя, мовчать закони. І герой, і революціонер стоять в обличчі смерті, і ця її близина, небезпека – звільняють їх від закону, що зобов'язує в нормальній ситуації» [10, 73]. Виділяючи «героя» і «революціонера», М. Шлемкевич проводить паралель їх з душею людини і стверджує, що «в люд-

ській душі є добро і зло, правда й брехня, щирість і підступ, праведник і розбійник» [10, 74]. Дослідник вказує на те, що під впливом суспільства негативні риси завуальовуються, «примиряються» цивілізацією. Але поряд із тим стираються межі індивідуальності та неповторності, проявів креативності в людини. Ведучи точку зору автора, ми стикаємося з його баченням проявів людського в снах, недугах, де ховаються «приборкані сили душі».

Микола Шлемкевич наголошує, що логос-світогляд і етос-життєвий уклад – це «поверхні» під котрими «кипить» життя. Якщо «зійти» у глибини їх, то побачимо «праджерела» усього існуючого, «зачатки краси й погані, добра й зла, шляхетності й простацтва», «сферу, де панує великий демон туги й кохання – Ерос, творець душевних скарбів», «царство, що в ньому лампадою неясні мислі, але релігійні згоди та формотворчі починання мистецтва» [10].

Як бачимо, третій вияв душі – «ерос». М. Шлемкевич пише, що «світогляд і мистецтво – два крила Ероса» [10, 111], які живуть «патосом правди» у нашій душі. Правда світоглядного мислення – в його ясності й виразності; ознакою правди мистецького твору є його сила зворушувати читача, глядача, слухача – сила накинути виявлені в мистецькому творі переживання митця. Слід зазначити, М. Шлемкевич вказує, що мистецтво у такому відношенні виконує важливу суспільну функцію «у мистецтві те глибоке, невикористане, придалене визволяється в ясно оформленому образі» [10, 74]. Світогляд криє в собі тенденцію ясності і виразності понять; веде до наукової ясності та певності. Оскільки мистецтво прагне до безпосередності й життєвої близькості, то його треба пережити, а не спостерігати й приймати розумом та уявою. Звісно, дві тенденції можна звести до однієї: ідеологія, і мистецтво живуть у правді.

За визначенням психологів, душа – це нематеріальне, незалежне від тіла животворчий і пізнаючий початок, а у М. Шлемкевича бачимо спорідненість у трактуванні поняття «душа»: філософ, аналізуючи третю «з'яву» душі, ерос, зазначає, що саме він є «праджерелом», «зачатком» усього існуючого. У цьому зв'язку принагідно зазначити, що проблеми душі людини торкався також давньогрецький філософ Платон (428/427-347 до н. е.), який розглядав людину як комбінацію душі і тіла. Він вказує на розрізнення душі і тіла у людині, називаючи їхні ознаки – «наша душа дуже подібна до божественного, безсмертного, однорідного, нероздільного, постійного, а наше тіло надзвичайно подібне до людського, смертного, незбагненного, розкладного, тлінного, непостійного й мінливого» [8, 257]. Щодо взаємозв'язку тіла і душі у людині Платон говорить, коли вони з'єднані між собою, то душа панує й керує, а тіло повинне коритися і прислужувати душі. Таким чином, людина – це душа, що володіє тілом. Людина як тілесна істота – смертна, а душа – безсмертна. Після смерті вона звільняється від тілесного покрову, як від ув'язнення, починає вільно мандрувати в піднебесній сфері. Душа складається з трьох частин: розумна, вольова, чуттєва. Розумна частина – осно-

ва мудрості, волява – основа мужності, чуттєва – основа міри і добробуту. Гармонійне поєднання всіх трьох частин душі під керуванням розуму приводить до справедливого влаштування держави та суспільства. Відповідно до трьох частин душі люди поділяються на три типи: філософи, які повинні очолювати, управляти нею; воїни, завдання яких охороняти державу від зовнішніх і внутрішніх ворогів; ремісники, селяни, котрі зобов'язані сумлінно виконувати свої виробничі функції. Як бачимо, від якості душі залежить й загальна характеристика людини, її призначення і соціальний статус. Філософ і вчений Арістотель (384-322 до н. е.) розділяв душу на дві частини: така, що володіє розумом і позарозумова [2, 304]. Першій частині душі мислитель приписував розумність, мудрість, здатність до навчання, пам'ять, а другій – справедливість, мужність. Також Арістотель вказує на те, що «людина відрізняється від інших тварин своєю здатністю до спілкування, прагнення до державного життя; вона народжується для держави, покликає жити в ній, – вона є тварина державна. Людина мислиться часткою, органом держави й її особа не має в собі нічого самостійного. Спільним у трактуванні душі у М. Шлемкевича, Платона і Арістотеля є виділення розумності як її ознаки (у М. Шлемкевича, на нашу думку, це логос), мудрості (поведінка кожної моделі людини, пропонованої М. Шлемкевичем, найперше ґрунтується на своїй «мудрості душі») і мужності (ознайомлюючись з працею М. Шлемкевича «Загублена українська людина», ми спостерігали «мужність душі» української людини у першій половині XIX ст.).

Людина в соціальному вимірі являє собою глибокий пласт історико-філософських досліджень. Філософсько-рефлексивне трактування феномена людини як соціальної істоти знаходить місце в праці М. Шлемкевича «Загублена українська людина». Моделі людини, які наводяться у цій праці, нашою думкою, нас на розуміння, що таке бачення дослідника є актуальним і в наш час. Однак не можна повністю довіряти песимістичній установці автора, який бачить в «старосвітському поміщико-ві», «гоголівській» та «сковородинській» людині всю багатшаровість української ментальності певної історичної епохи. Не кожен українець був обмежений вузькими прагматичними інтересами, був псевдопатріотом та перекінчиком, чи віддав перевагу тихому аскетичному життю. В українській історії є яскраві приклади героїзму, патріотизму, відваги тощо. М. Шлемкевич у своїй концепції вводить тип української людини – так звану «шевченківську людину». На нашу думку, він робить це ніби на протидію трьом попереднім типам. Гаслом такої людини є «Борітеся – поборите!». За М. Шлемкевичем, осередком світогляду такої людини є наука, а головною руйнівною силою – розум. Автор ідеалізує таке поняття, свідомо приписуючи ті риси, які можна віднести до розряду утопічних ідей. Це щось на кшталт створення «шевченківською» людиною суспільства «вільних духів», держави «вільного духу».

До проблеми людини звертався і видатний український мислитель Є. Маланюк (1897-1968). Так,

у праці «Нариси з історії нашої культури» він називає людину Шевченка. У людині Шевченка Є. Маланюк робить акцент на її «повноті», «гармонійності». Ця людина ні добра, ні зла. Мислитель пише, що «Шевченко зцілив, скомасував і – Духом Нації натхнувши – віродив і утвердив Українську Людину» [6, 80]. На нашу думку, М. Шлемкевич і Є. Маланюк представляють «шевченкову» людину позитивно і здатною до створення держави.

Слід відмітити, що не можна одними лише наукою та розумом побудувати міцне та здорове суспільство. Адже ті категорії, які М. Шлемкевич відносить у розряд божественних (правда, поступ, воля), притаманні лише вже сформованому сильному суспільству, де панують сила, влада, закон та порядок. «Вільний дух», який сам визначається, який не приймає традиційні догми, для якого є характерні ясна та незалежна думка і в якому автор вбачає ідеал людини – частково негативістські риси, які не можуть побудувати повністю здорового суспільства. Вільнолюбство, вільнодумство, неприйняття – риси, характерні швидше анархізму, аніж чіткому державному устрою. М. Шлемкевич зазначає, що для створення і утримання держави потрібна «сильна» людина, а не людина «вільного духу».

«Сильна» людина – це людина хліборобського класу, пролетарського класу та людина ірраціональної волі. Ми погоджуємось з думкою автора, що на чолі держави повинна стояти «сильна» людина. Але, на нашу думку, цього не можуть зробити ні хлібороби, бо вони сильні лише духом, ні пролетарі (клас мас), які втрачають свою однорідність одразу коли нема одного керівника, ні люди «ірраціональної волі», радикальні погляди яких суспільство відкидає. У результаті ми отримали «розщеплення українського духу». М. Шлемкевич пояснює зміст такого поняття: «Хліборобська кляса в своїх поміщицьких верхах вимерла або була знищена соціальною революцією. Селянство на сході загнане у колгоспи, на заході ожибрачене польською господарською політикою. Сильна людина, сперта на пролетаріят, згинула в зударі з московською сильною людиною. Ірраціональний волюнтаризм топився в мріях і деклямаціях про силу» [10, 132]. Розщеплення людини призвело до її розгубленості.

Відчуття розгубленості є характерним для кризової свідомості. Майбутнє для кризової свідомості скорочене. Така свідомість нездатна проектувати життєву стратегію в далеке майбутнє. На нашу думку, М. Шлемкевич описав це явище: в 40-ві роки XX ст. спостерігаються постійні «назадницькі» заклики («Назад до Липинського», «Назад до Донцова», «Назад до Хвильового», «Назад до демократичної проблематики»). Поклик «назад», ми вважаємо, є прикладом зниження рівня мислення щодо розробки програми дії у майбутньому. Непотрібно придумувати щось нове, потрібно тільки повернутись до того, що вже було. Філософ робить висновок, що це трагедія української людини, тепер прихильники однієї тенденції стають учнями інших шкіл і навпаки. Тобто, ми можемо сказати, що нема стабільності у суспільстві. Ця нестабіль-

ність привела, за словами М. Шлемкевича, до того, що «на перехресті доріг стоїть українська душа в латаній свитині, зшитій із поношених і потертих мислей» [10, 34] і на великому роздоріжжі ні нової ясної мислі, ні золотої мислі, ні Божого слова» [10, 37]. Отже, розгубленість української людини М. Шлемкевич трактує як трагедію.

Ми вважаємо, що песимістичну позицію розгубленості української людини можна змінити на оптимістичну. Так, Ортега-і-Гасет пише, що «жити значить почувати себе загубленим» [7, 115]. Ортега-і-Гасет пояснює це так, що життя – це передусім хаос, в якому людина губиться. Приймати свою загубленість це вже почати знаходити себе. Інстинктивно, як потопельник, він шукатиме, за що вхопитись, і цей погляд на життя – трагічний, наполегливий і абсолютно правдивий, бо ж іде мова про власний порятунок – внесе порядок у хаос його життя. На нашу думку, М. Шлемкевич цей порятунок знаходить у Новій людині. Таким чином, загубленість української людини ми можемо розглядати як перехідний етап її становлення, як позитивне явище. Філософ виділяє ще одну модель української людини, але вона ще не народилась. Це «нова» українська людина. Він вірить у її народження, у народження «нової громади духу», яка дасть можливість вільній людині адекватно реалізувати українську вдачу у вільній і незалежній Україні.

Осмилюючи події українського сьогодення, ми робимо висновок, що «нова» людина живе в умовах сучасності. Підтвердженням цього є зміни у суспільній свідомості, завдяки яким в українському громадянині простежуються риси «нової» людини: патріотизм, державницькі ідеї, сила волі та духу, національний характер, відповідальність за долю нації, рішучість, дієвість.

Висновки. У Миколи Шлемкевича концепція людини представлена у двох аспектах – людина як духовна істота та людина як соціальна істота, духовний прояв людини філософ розкрив через здатність людини обдумувати життя (логос), впорядковувати його (етос), розрізняти у житті красиве і потворне (ерос). Філософсько-рефлексивне трактування феномена людини як соціальної істоти знаходить місце в «старосвітському поміщику», «гоголівській» людині, «сковородинській» людині, «шевченковій» людині, «сильній» людині, «новій» людині. Таким чином, виділені Миколою Шлемкевичем моделі людини досить цілісно показують розвиток української людини в історико-культурному контексті. Ми вважаємо, що цінність висновків Миколи Шлемкевича далеко виходять за межі тих систем, які були йому сучасними, адже вони актуальні і в сьогоденні.

У майбутньому ми ще будемо досліджувати проблему української душі як один з аспектів духовного прояву людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арндт Г. Становище людини / Ганна Арндт; [пер. з англ. М. Зубрицької]. – Львів : Літопис, Центр гуманітарних досліджень Львівського держуніверситету ім. Івана Франка, 1999. – 255 с.
2. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Т. 4 / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – 830 с. – (Филос. наследие).
3. Артюх В. Про деякі історіософські ідеї в філософській публіцистиці Миколи Шлемкевича: спроба екзистенціальної інтерпретації / В. Артюх // Філологічні трактати. Том 1. – № 34. – С. 5–14
4. Біленко Т. Людина в контексті мови і політики: об'єктивні та суб'єктивні чинники / Тетяна Біленко // Людинознавчі студії. – Дрогобич, 2012. – Випуск 22. Філософія. – С. 27–37.
5. Гордієнко А. Методологічні проблеми осмислення буття людини в західноєвропейських філософських концепціях другої половини ХХ століття / Анатолій Гордієнко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5–6. – С. 244–248.
6. Маланюк С. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 80 с.
7. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет [пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна та ін.]. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
8. Платон. Діалоги / Платон; [пер. з давньогр. Д. Коваль]. – К. : Основа, 2000. – 355 с.
9. Табачковський В. Життєвий світ людини і пізнання: персоналістична інтерпретація / Віталій Табачковський // Філософська думка. – 2006. – №2. – С. 14–34.
10. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич. – К. : МП Фенікс, 1992. – 158 с. – (Наукове видання).

УДК 297:329.3

Л.І. АБДО-ЯСІНСЬКА

КОНЦЕПЦІЯ ДЖИХАДУ В ІДЕОЛОГІЇ ІСЛАМСЬКОГО ФУНДАМЕНТАЛІЗМУ

Абдо-Ясінька Ліна Імам – асистент кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету ім. І. Франка

У статті досліджуються поняття, види та функції джихаду, основні етапи розвитку його концепції за часів пророка Мухаммада. Особлива увага приділяється інтерпретаціям джихаду представниками поміркованого і радикального напрямків в ісламському фундаменталізмі.

Ключові слова: джихад, іслам, ідеологія фундаменталізму.

В статье исследуются понятие, виды и функции джихада, основные этапы развития его концепции во времена пророка Мухаммада. Особое внимание уделяется интерпретациям джихада представителями умеренного и радикального течений в исламском фундаментализме.

Ключевые слова: джихад, ислам, идеология фундаментализма.

Concepts, types and functions of jihad, main phases of development of its conceptions at the times of Prophet Muhammad are the topics of research in this article. At the centre of attention is the interpretation of jihad by the representatives of moderate and radical directions in the Islamic Fundamentalism.

Key words: jihad, Islam, fundamentalist ideology.

© Л.І. Абдо-Ясінька, 2011

Сучасні політичні процеси в країнах традиційного поширення ісламу характеризуються динамічністю і непередбачуваністю. Політична нестабільність, революційні настрої серед населення, невіршеність соціально-економічних проблем, негативне сприйняття західного впливу формують підґрунтя для зародження і розвитку фундаменталістських тенденцій у цих державах.

Поверхнєве сприйняття малодослідженого явища ісламського фундаменталізму, а також екстремістські дії представників його радикального напрямку спричиняють ісламофобію і некоректне ототожнення фундаменталізму із тероризмом. У зв'язку з тим, що джихад є невід'ємною частиною фундаменталістської ідеології, його трактування нерідко є неточним і зводиться до розуміння лише як збройної боротьби.

Дослідженням концепцій джихаду займалися такі відомі вчені, як Н.В. Жданов «Исламская концепция миропорядка», А.В. Сагадеев «Джихад», В.І. Лубський «Сучасний іслам і питання війни і миру», автори колективної монографії «Путь воинов Аллаха» И.В. Журавлев, Л.И. Шершнев, С.А. Мельков. На особливу увагу заслуговує праця видатного іранського ідеолога імама Рухолли Хомейні «Великий джихад», у якій йдеться про первинність і важливість внутрішньої боротьби із власними недоліками.

Потреба в дослідженні місця джихаду в ідеології ісламського фундаменталізму забезпечується завдяки виконанню наступних завдань: дослідити поняття і види джихаду, еволюцію його концепцій на основі аналізу Коранічних сур, а також з'ясувати погляди фундаменталістів на джихад.

Теорія поділу світу і необхідності створення всевітньої ісламської держави, що знайшла своє місце в ідеології ісламського фундаменталізму, нерозривно пов'язана з концепцією джихаду.

З цього приводу дослідник Вахба Аз-Захалія

зазначає, що джихад є невід'ємним інститутом іслама, який використовується як засіб відновлення зневажених прав, протидії агресії стосовно мусульман і їх майна, забезпечення свободи совісті, віросповідання і поширення іслама, захисту проповідників іслама і забезпечення міцного миру [2, с.81].

Слово «джихад» нерідко перекладається як «священна війна», що не є правильним, оскільки в арабській мові воно означає «зусилля», а отже, під ним слід розуміти докладання усіх зусиль на шляху Аллаха для поширення віри у нього.

Трактуючи це поняття, слід зважати на історичні умови, за яких він використовувався. Як зазначає російський історик С.А.Овсяннікова: «Залежно від обставин, за яких здійснювався джихад, він набував різного сенсу, залежно від розуміння окремих положень Корану, а також від того, хто його тлумачив, в який історичний час він жив, до якої соціальної групи належав, інтерпретація цього терміну набувала різних форм. Джихад трактується широко і суперечливо, що ускладнює віруючим його розуміння, а політикам полегшує його прагматичне використання» [5, с.95].

За часів пророка Мухаммада під джихадом розумілася діяльність членів мусульманської спільноти (умми) з поширення іслама мирними засобами, збройна боротьба заборонялася. Очевидно, таке положення зумовлювалося невеликою чисельністю спільноти і необхідністю захисту ранніх мусульман від знищення, до якого могло призвести відкрите протистояння із суперниками.

Ілюстрацією вищесказаного є слова із Корану (сура мекканського періоду): «Можливо, забажають ті, які невірні стати мусульманами (15:2). Залиш їх, нехай вони йдуть, насолоджуються, і надія їх відволікає. Згодом вони дізнаються (15:3). Проголоси те, що тобі наказано, і відвернись від багатобожників! (15:94)» [1, с. 216-221].

Описуючи діяльність Мухаммада в Мекці, ідео-

лог ісламського фундаменталізму Саїд Кутб говорив, що Пророк десять років займався проповіддю, не здійснюючи ніяких військових дій і не накладаючи податку, оскільки Аллах звелів йому бути стриманим, виявляти терпіння і прощати [4]. Згодом Пророку було дозволено здійснити переселення (хіджру) у Медину і розпочати війну з тими, хто виступав проти нього з мечем.

Ще через деякий час Всевишній наказав Мухаммаду воювати з багатобожниками. Невіруючі на той момент поділялись на три категорії: люди, що добровільно підкорились мусульманам і уклали із ними договір; люди, які перебували у стані війни з мусульманами; і люди – переважно іудеї і християни, які перебували під захистом мусульман.

Та вже у сурі «Покаяння» йшлося про те, що слід позбутися договорів із невірними і не дотримуватися їх. Проти людей, які порушили договір, було наказано воювати; з тими, у кого з мусульманами були тимчасові договори, і які не виступали проти Пророка, слід було дотримуватися договору до завершення його терміну; тим же, у кого не було договорів, надавалось відтермінування на 4 місяці, після якого у випадку непідкорення розпочиналась збройна боротьба.

Мединський період життя Мухаммада найкраще характеризують наступні аяти: «І боріться на шляху Аллаха з тими, хто бореться з вами... (2:186). І вбивайте їх, де зустрінете, і виганяйте їх звідти, звідки вигнали вони вас... І не боріться з ними біля забороненої мечеті, поки вони не стануть боротися з вами. Якщо ж вони воюватимуть проти вас, то вбивайте їх...! (2:187). І боріться з ними, поки не буде більше спокуси, а релігія належатиме Аллаху (2:189)» [1, с. 47]. Аналізуючи цю сурю, можна зробити висновок, що боротьба з невірними мала оборонний характер і стала відповіддю на напади останніх. Подальший розвиток концепції передбачав дозвіл першими розпочинати війну з невірними, війна заборонялася лише в певні місяці і припинялась, коли багатобожники приймали іслам: «Коли закінчатся заборонені місяці, піддавайте багатобожників побиттю, де тільки їх знайдете, захоплюйте їх, влаштовуйте засідку проти них у кожному прихованому місці! Якщо вони навернулись (в іслам) і здійснювали молитву і давали очищення, то звільніть їм дорогу: адже Аллах – той, що прощає, милосердний! (9:5)» [1, с. 161].

Еволюція концепцій засвідчила, що джихад може бути оборонним і наступальним. Перший є обов'язковим для мусульман і проводиться будь-якими засобами за наявності наступних обставин: напад на мусульманську країну з метою знищення іслама чи застосуванні заходів у цьому напрямку; агресія однієї мусульманської країни проти іншої у випадку, якщо агресор відкидає заклики до перемир'я; загроза мусульманам і національним багатствам в цілому, загроза ісламській культурі та моралі, необхідність захисту слабких, якщо вони не можуть захистити себе самі; поширення матеріалізму, атеїзму та інших форм безбожжя [3, с. 184].

У свою чергу С. Кутб вважав, що джихад не тимчасова стадія, а вічний стан, що продовжується

до Судного дня, а також рішуче відкидав погляд на джихад як на оборонну війну: «Якщо ми наполягаємо на трактуванні ісламського джихаду як оборонного руху, то повинні змінити саме поняття слова «оборона» і мати на увазі «захист людини» від усіх елементів, що обмежують її свободу... Лише за такого розуміння слова «оборона» ми зрозуміємо істинний характер іслама... як всезагальної декларації свободи людини від служіння іншим людям, як встановлення суверенітету Бога і його панування у всьому світі, припинення людської нахабності і егоїзму і триумфу божественного закону у мирських справах» [4].

На думку С.Кутба, процес відродження істинного ісламу починається з формування ісламського революційного авангарду, призначеного для боротьби із невіглаством (джахлією), причому йдеться не про масовий рух, а про групу обраних, що об'єдналися на основі віри і покінчили із неправедною системою для того, щоб знищити її. Виникнення даного авангарду має розпочатися з усвідомлення його членами своєї спільності не на расовому і національному ґрунті, а на основі віри, вони повинні звільнитися від власної особистості і готуватися жити в організованому суспільстві. «Саме інтереси іслама, – як вважав С. Кутб, – а не родини, племені, держави повинні бути для мусульманина на першому місці [4]. Віра не може виражатися лише на словах, вона має підтверджуватися конкретними вчинками, проявлятися у способі життя, тому революційний авангард повинен складатися з мусульман, готових до реальних дій. У зв'язку з цим С. Кутб розробив концепцію хіджри – відхід із суспільства групи людей, що бере на себе місію відродження ісламу, повалення влади людей над людьми і встановлення правління Аллаха.

Джихад пропонувався як боротьба за встановлення істинно мусульманської системи правління в країнах мусульманського Сходу, і лише після того, як це завдання буде виконане зусиллями «ісламського авангарду», ведення джихаду перейде в компетенцію ісламської держави, яка боротиметься із зовнішніми ворогами – імперіалізмом і сіонізмом. Щоправда, за словами С. Кутба, джахлія обов'язково атакуватиме молоду ісламську державу, а тому мусульмани повинні бути готовими до захисту своєї батьківщини [4]. На думку А. Фараджа, у той час, коли умма перебуває під владою невірного режиму, виконання лише п'яти основ іслама є недостатнім. В цих умовах джихад як збройна боротьба автоматично стає шостою основою іслама. Війна в ісламі ведеться для встановлення слова Аллаха на землі як оборонним способом, так і наступальним. Мусульмани зобов'язані підняти мечі і спрямувати їх на режими, що приховують істину [6, с. 84].

Оскільки основною є реальна діяльність групи мусульман, практика, а не теорія, заклик спочатку повністю розробити систему життя майбутнього суспільства, а потім втілювати її – провокація Заходу і відволікаючий маневр. В якості засобу досягнення заданих цілей передбачалась активна політична боротьба, що дозволяла використання екстремістських засобів: «Коли на шляху

з'являються перешкоди і фактори матеріального впливу, виникає необхідність знищити їх, у першу чергу, силою» [4].

Що стосується класифікації джихаду, то він поділяється на «великий» та «малий»: перший найважливіший і означає докладання зусиль людиною із власного самовдосконалення, передбачає її боротьбу із своїми вадами, другий же трактується як збройна боротьба. З цього приводу пророку Мухаммаду після битви біля колодязів Бадр (624) приписуються слова: «Ми повернулися з малого джихаду, щоб розпочати джихад великий» [7], при цьому малим джихадом є боротьба із невірними, а великим – духовне самовдосконалення. Як зазначив С.Кутб, «перш ніж вступити в битву на шляху джихада, мусульманин повинен мати досвід більш великої битви із дияволом на шляху джихада всередині себе, де він дав відсіч сатанинським бажанням і пристрастям» [4].

На відміну від прихильників поміркованого напрямку в фундаменталізмі, які віддають перевагу великому джихаду, радикали вважають, що джихад – це військові дії проти невірних. Щоправда, ідеолог останніх А.Фарадж погоджується, що джихад за своєю формою може бути не лише збройним і виокремлює три його види: джихад ан-нафс, джихад аш-шайтан і джихад із безбожниками і лицемірами. Ідеолог заявляє, що не заперечує необхідності боротьби із власними недоліками, але вона не є необхідною передумовою для ведення збройної боротьби, оскільки на заклик Мухаммада до бойового джихаду відгукувалися навіть ті члени спільноти, які ще не позбулися тих чи інших гріхів і остаточно вони ставали мусульманами в ході військових дій [6, с.86].

В ісламі також виокремлюються такі поняття, як «джихад серця» – боротьба з власними недоліками, спрямована на духовне самовдосконалення (вважається вищим у ієрархії докладання зусиль), «джихад язика» – проголошення схваленого і заперечення забороненого [в ісламі], «джихад руки» – дисциплінарні заходи щодо злочинців, порушників ісламських норм, «джихад меча» – збройна боротьба за встановлення іслама, яку слід спрямовувати проти ворогів Аллаха (язичники, переслідувачі мусульман), проти тих, хто посягає на недоторканість кордонів, проти віровідступників, гнобителів, розбійників і монотеїстів-немусульман, що відмо-

вилися платити джизію. Перші два види джихаду ставляться в обов'язок мусульманину в індивідуальній формі і не можуть перекладатися одним на іншого, два останні визначаються імамом із врахуванням можливостей того чи іншого віруючого.

Існує й інша класифікація, запропонована сучасними теологами, згідно з якою існують наступні типи джихаду:

1) джихад ан-нафс – боротьба із власними недоліками (те ж саме, що «джихад серця»);

2) джихад аш-шайтан – протиборство із дияволом;

3) проголошення слова правди іншій людині, державі чи спільноті. Особливо ціниться перед жорстоким правителем;

4) ан-нафір аль-ам (всезагальна мобілізація) – застосовується при нападі ворога [2, с. 80].

Джихад характеризується рядом функцій, серед яких: мобілізаційна, що дозволяє організувати мусульман для вирішення соціально важливих завдань; орієнтаційна, що полягає у здатності даної концепції донести до свідомості віруючих суть таких явищ, як війна, збройна боротьба, сформувати в них уявлення про характер політичного, економічного, духовного насилля; морально-психологічна – здатність стимулювати релігійно-політичну активність мусульман; інтеграційна – полягає у здатності об'єднувати всі прошарки нації, що бореться; регламентацій, оскільки у вченні про джихад містяться численні приписи щодо ведення боротьби; функція соціалізації – саме джихад допомагає мусульманину підготуватися до життя у суспільстві і впливає на нього з точки зору релігії [6, с. 192].

Із вищевикладених позицій можна зробити висновок, що концепція джихаду займає важливе місце в ідеології ісламського фундаменталізму, виступає фундаментальною складовою ісламської релігії, але не є однією із основ іслама (шахада, саят, хадж, саум, закят), які є швидше моральними та обрядовими приписами. На відміну від них, джихад є категорією, що регулює відносини мусульман із зовнішнім світом. Він є дуже зручною концепцією мобілізації суспільства під гаслами іслама, що використовується політичними силами – як загальноновизнаними організаціями, так і опозиційними і навіть нелегальними угрупованнями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Коран; пер. и коммент. И.Ю. Крачковского. – М., 1990. – 727с.
2. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка / Н.В. Жданов. – М.: Международные отношения, 2003. – 568с. – ISBN 5-7133-1168-6
3. Журавлев И.В., Мельков С.А., Шершнев Л.И. Путь воинов Аллаха. Ислам и политика России / И.В. Журавлев, С.А. Мельков, Л.И. Шершнев. – М.: Вече, 2004. – 384с. – ISBN 5-9533-0354-8
4. Кутб Саид. Вехи на пути Аллаха. – Режим доступа: <http://al-azan.ru/library.php>
5. Овсянникова Е.А. Теория джихада в исламской концепции миропорядка / Е.А. Овсянникова // Россия и мусульманский мир. – 2004. – №7. – С. 88 – 103.
6. Ражбадинов М.З. Радикальный исламизм в Египте (на примере организаций «Аль-Джихад» и «Аль-Гамаа аль-исламийя») / М.З. Ражбадинов. – М.: Институт востоковедения РАН, 2003. – 274с. – ISBN 5-89394-089-X
7. L'Imam Khomeyni. Le Jihad le plus grand; trad. Leila Sourani. – Beyrouth: B.A.A, 2005. – 112p.

УДК 316.37

О.В. МОЛОКОВА

**СОСТАВЛЯЮЩИЕ КОГНИТИВИЗМА В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОГО
КОНСТРУКТИВИЗМА****Молокова Ольга Владимировна** – аспирантка кафедры философии Национальной металлургической академии Украины

У статті досліджується такий напрям сучасної гуманітарної думки, як когнітивізм, його складові в контексті соціального конструктивізму. Соціальний конструктивізм створює нові можливості для вивчення проблеми істини і пов'язаних з нею епістемологічних процедур розуміння, пояснення, інтерпретації, дозволяє інакше поглянути на природу людського пізнання. Подальший розвиток даного напрямку знання відкриває перспективи для різних видів гуманітарної діяльності.

Ключові слова: когнітивізм, соціальний конструктивізм, когнітивні науки.

В статье исследуется такое направление современной гуманитарной мысли, как когнитивизм, его составляющие в контексте социального конструктивизма. Социальный конструктивизм создает новые возможности для изучения проблемы истины и связанных с ней эпистемологических процедур понимания, объяснения, интерпретации, позволяет иначе посмотреть на природу человеческого познания. Дальнейшее развитие данного направления знания открывает перспективы для различных видов гуманитарной деятельности.

Ключевые слова: когнитивизм, социальный конструктивизм, когнитивные науки.

Social construction creates new possibilities for the truth problem study and the related procedures of understanding, explanation, interpretation investigation, allows another view at the nature of human cognition. A social constructivism creates new possibilities for the study of problem of truth and epistemological procedures related to it. The further development of this direction of knowledge opens prospects for the different types of humanitarian activity.

Keywords: cognitivism, social construction, sciences of the cognitivism.

© О.В. Молокова, 2011

Развитие современной науки отличается большим многообразием форм и методов научного познания. Процессы интеграции и глобализации, происходящие в обществе, способствуют формированию системного взгляда на мир, осознанию того, что ни одна научная, социальная или техническая проблема не может быть решена без рассмотрения всех ее аспектов в их взаимосвязи и единстве. Комплексность вопросов и задач, стоящих перед наукой, приводит к формированию новых форм научного исследования, которые направлены на изучение своего предмета с возможно большего количества позиций и точек зрения для создания целостного представления о нем. Этот процесс способствует развитию новых способов взаимодействия внутри науки, образуя тем самым новые междисциплинарные области исследования. В последние годы можно с уверенностью говорить о повышенном интересе современной гуманитарной науки к человеку, к ментальным процессам его деятельности. Такой поворот в области изучения человека, его социального существования и культуры – в развитии когнитивизма.

Когнитивизм – это особое направление в науке, объектом изучения которого является человеческий разум, мышление и те ментальные процессы и состояния, которые с ним связаны. Это наука о знании и познании, о восприятии мира в процессе деятельности людей. У когнитивизма огромная традиция, начало которой – в античности. Общеизвестно, что человеческим интеллектом, закономерностями мышления издавна занимались логика, философия, физиология, психология. Так, в философии существует целый раздел гносеологии, ко-

торый занимается теорией и практикой человеческого познания. Однако в рамках когнитивистики старые вопросы звучали по-новому. Например, оказалось, что разная природа реалий (вещей, явлений, событий) обуславливает их различное отображение в сознании: одни представлены в виде наглядных образов, другие – в виде наивных понятий, третьи – в виде символов и знаков.

Поэтому термин «когнитивизм» достаточно затруднительно оценить, т.к. этим именем одновременно называются:

- программа исследований человеческого «мыслительного механизма»;
- стиль наблюдений над явлениями ментальной природы человека (в этом когнитивизм близок феноменологии);
- исходная гипотеза о том, что субъект – источник, инициатор своих действий;
- демаркация области исследования, когда когниции – восприятие, языковая деятельность, память, представления – противопоставляются аффектам, не входящим, тем самым, в число первичных объектов исследования.

Известно, что когнитивные проблемы – восприятие, познание и понимание действительности – волновали философов и психологов во все времена. Но начавшееся после Второй мировой войны бурное развитие кибернетики и вычислительной техники, появление в 50-е годы первых «думающих» машин, пытающихся решать логические задачи, играть в шахматы, понимать устную и письменную речь, переводить ее на другие языки, вынудили по-новому взглянуть на процессы мышления, познания и понимания.

Так, в середине 50-х годов в центре внимания оказался феномен знания и связанные с ним проблемы получения, хранения, обработки и репрезентации знаний как в голове человека, так и в компьютерной системе. Дж. Миллер называет «днем рождения» когнитивистики симпозиум по теории информации, проходивший в середине 50-х гг. XX в. В это же время другой американский профессор – Дж.Бруннер впервые начинает читать лекции о природе когнитивных процессов. Вместе с Дж.Миллером они организуют в Гарвардском университете в 1960 году первый центр когнитивных исследований. Итак, когнитивная наука – это комплексная, междисциплинарная область знания, которая включает в себя целый ряд самостоятельных дисциплин. В рамках данного исследования попытаемся выявить основные направления, данной науки определяя их предмет, для того чтобы синтезировать объект изучения когнитивизма.

Поэтому имеет смысл определить ряд гуманитарных дисциплин, которые в той или иной степени рассматривают культуру и человека в ней. Здесь ядром когнитивной науки, стоявшей у истоков ее становления, считается когнитивная психология. Это психология познавательных процессов как особое когнитивно ориентированное направление в психологии, связанное с изучением ментальных состояний и ментальных процессов, характеризующих поведение человека и принципиально отличающих его от других живых существ. Когнитивная психология рассматривает человека как познающую систему и интерпретирует протекающие в этой системе процессы как поэтапную переработку информации в поведении субъекта по аналогии с переработкой информации в ЭВМ [1]. Данное направление сравнивает деятельность мозга с деятельностью компьютера и сопоставление базы данных и оперативного устройства ЭВМ с памятью человека и той репрезентационной системой, какой является это психическое образование. Когнитивная психология изучает то, как люди получают информацию о мире, как эта информация представляется человеком, как она хранится в памяти и преобразуется в знания, и как эти знания влияют на наше внимание, действия и поведение в целом. Когнитивная психология охватывает весь диапазон психологических процессов - от ощущений до восприятия, распознавания образов, внимания, обучения, памяти, формирования понятий, мышления, воображения, запоминания, языка, эмоций и процессов развития; она охватывает все возможные сферы поведения [7]. Центральным, как уже было сказано, является вопрос об организации знания в памяти субъекта, в том числе о соотношении вербальных и образных компонентов в процессах запоминания и мышления (Г.Бауэр, Л.Пайвио, Р.Шепард). Интенсивно разрабатываются также когнитивные теории эмоций (С. Шехтер), индивидуальных различий (М. Айзенк) и личности (Дж. Келли, М. Махони). Когнитивные науки в их современном виде – это междисциплинарный подход, объединяющий исследователей многоуровневого процесса познания, главным фокусом внимания которых является проблематика

закономерностей приобретения, преобразования, представления (репрезентации), хранения и воспроизведения информации. Ведущей методологией когнитивных наук является информационный подход, рассматривающий человека и его взаимодействие с миром не только с точки зрения соответствующих информационных процессов – процессов приобретения, преобразования, репрезентации, хранения и воспроизведения информации, но и их влияния на действия и поведение человека.

Когнитивизм весьма специфическим образом преломляется сквозь призму парадигмы конструктивизма, вследствие того, что из множества проблем и идей, развиваемых в современном конструктивизме, одной из главных является идея «социального конструирования реальности», придающая когнитивизму определенным образом новое звучание. Поэтому тема конструктивизма для развития современной теории познания сегодня весьма популярна. В ней конструкция противопоставляется репрезентации. Здесь старая теория познания критикуется за то, что она пыталась понять познание, как «зеркало природы», а некоторые авторы на этом основании вообще предлагают выйти за пределы теории познания (эпистемологии), как впрочем и онтологии, переосмыслить задачи и характер философии в целом [4].

Далее отметим, что когнитивная психология тесно связана с таким направлением когнитивной науки, как когнитивная антропология, так как их понятийный аппарат в значительной мере пересекается. Так, если когнитивную психологию более всего интересует как, с помощью каких категорий и концепций можно объяснить усвоение, классификацию и запоминание знаний человеком, то когнитивную антропологию интересует то, как с помощью этих категорий и концепций можно объяснить культуру. Более того, когнитивная антропология возникла в середине 1950-х г. как результат изменения определения культуры, наиболее важной концепции культурной антропологии. Культура когнитивной антропологии рассматривается как способ организации и осмысления окружающей действительности. Целью данного направления является изучение структуры картины мира. По определению Р.Редфилда, который стоял у истоков этого научного направления, картина мира – это видение мироздания, характерное для того или иного народа, это представления членов общества о самих себе и о своих действиях, своей активности в мире. Когнитивная антропология пытается посмотреть на картину мира как бы изнутри, глазами носителя культуры, понять и описать мир людей других обществ в их собственных терминах, как они его воспринимают и переживают. Культура представляет собой своеобразную когнитивную систему (систему ценностей, знаний, верований), которая существует в индивидуальном сознании членов общества. А когнитивная наука исследует принципы, которые управляют ментальными процессами в человеческом мозгу, исследуют логические законы. Как подчеркивает С.Лурье: «Объектом изучения когнитивной антропологии является система менталь-

ной организации элементов культуры, а не сами по себе элементы культуры» [3]. При этом подразумевается, что у каждого народа система восприятия, мышления, поведения, эмоций – различна. Познание мира человеком зависит от поступления «сигналов из окружающего мира», которые подвергаются в его мозгу процессу когниции. Процесс когниции связан с группировкой тех разнообразных сигналов, которые воспринимает человек из внешнего мира. Это так называемые «когнитивные категории» – ментальные модели, внутренние представления. Отсюда вытекает особое понимание культуры в контексте когнитивной антропологии – как совокупность человеческих когнитивных категорий, через которые только и реализуется процесс познания, состоящий в осмыслении и ментальной организации действительности.

Развитие когнитивных наук идет сегодня в направлении все большего углубления в такие «внерациональные» области, как интуиция, бессознательное или креативность, в том числе и в креативность человеческого действия. Развитие исследований познавательной деятельности в рамках современной когнитивной науки и отдельных когнитивных дисциплин демонстрирует, с одной стороны, значение кантовского понимания познания как конструктивной деятельности, а с другой – возможности нового ответа и отвечающего реалиям сегодняшнего дня на те вопросы, которые поставил немецкий философ. Рождение социального конструктивизма – это скорее результат попыток связать несопоставимые темы, обычно попадающие под заголовок «социальные проблемы» в целостное, последовательное поле для социально-философского и социологического изучения, нежели теория о человеческих проблемах. Когнитивные категории воспринимаются человеком в процессе усвоения культуры, особенно языка в процессе его функционирования. В «живом» языке, по мнению сторонников культурной антропологии (М. Членов), заключены все когнитивные категории, лежащие в основе человеческого мышления и составляющие суть культуры. Таким образом, в качестве объекта анализа выступает язык изучаемой социальной группы или этноса, из которого извлекается вся необходимая антропологическая и культурологическая информация. Отсюда вытекает, что основным методологическим инструментом когнитивной антропологии выступает когнитивная лингвистика.

Когнитивная лингвистика – направление когнитивной науки, в центре внимания которой находится язык как универсальный когнитивный механизм. Важнейшей методологической посылкой когнитивной лингвистики является то, что язык отражает мыслительные процессы. По лингвистическим данным можно понять, как человек работает с информацией: как он ее воспринимает, обрабатывает, хранит и использует в процессе своего взаимодействия с окружающей средой. В сферу когнитивной лингвистики входят «ментальные» основы понимания и продуцирования речи, при которых языковое знание участвует в переработке информации. Когнитивная лингвистика зани-

мается как репрезентацией собственно языковых знаний в голове человека, так и тем, как и в каком виде вербализуются формируемые человеком структуры знания, а, следовательно, вторгается в сложнейшую область исследования, связанную с описанием мира и созданием языковых средств такого описания [2]. Данное направление лингвистики достаточно четко определяет свои задачи, среди которых – изучение процессов концептуализации знаний, описание системы концептов передающих информацию о реальном мире; описание языковой картины мира, которая органически соотносится с концептуальной. Пожалуй, наиболее важным «внутренним» источником развития когнитивной лингвистики является лингвистическая семантика (Л. Талми). Представители когнитивной семантики считают, что каждый язык эквивалентен определенной системе концептов, посредством которой носители языка воспринимают, структурируют, классифицируют и интерпретируют поток информации, поступающей из окружающего мира и общества, в котором обитает индивид.

Таким образом, мы переходим к следующему, на наш взгляд важнейшему направлению когнитивной науки – когнитивной социологии или социологии социально обусловленных особенностей мышления индивидов и групп. С точки зрения представителей когнитивной социологии науки, всякая деятельность ученых, в том числе и когнитивная (субъект – объектная) является социальной по существу, ибо процесс научного познания во всех своих основных элементах, этапах и уровнях (предмет, метод, продукт, процесс открытия, проверки, обоснования, эмпирическое и теоретическое исследование и др.) есть существенно субъектно-детерминированный процесс. Эмпирически зафиксированный историей науки и ее современным состоянием факт полиморфизма когнитивных моделей в отношении одного и того же объекта (парадигмальность научного познания, проблема выбора научных теорий, их несоизмеримость) убедительно свидетельствует в пользу свободного, творческого характера процесса научного моделирования, неустранимой и существенной роли субъекта научного познания в принятии и отстаивании соответствующих научных решений. Эти решения всегда предполагают определенную когнитивную ответственность ученых (индивидуальную и коллективную). Когнитивная социология науки отрицает чисто объективистскую трактовку процесса научного познания, как в ее материалистическо-сенсуалистском варианте (теория отражения), так и в идеалистическо-рационалистском (Декарт, Кант, Гегель, Гуссерль, логический позитивизм, Поппер и др.). Для нее неприемлемо «чисто» философское или трансцендентное, «потустороннее» рассмотрение.

И последнее направление, которое мы рассмотрели в рамках данной статьи, на наш взгляд отражающее ментальный мир человека – когнитивное религиоведение. Рассматривая религию как форму познавательной деятельности, инструмент приспособления или побочный продукт эволюции, когнитивное религиоведение возвращает научное изучение религии на почву объяснительных кон-

цепций, в противовес феноменологическим или герменевтическим интерпретациям. Объектом когнитивных исследований религии является религия как социально-психологический и познавательный феномен. Предметом – репрезентация религиозных идей в сознании, их моделирование в поведенческом акте (ритуал) и язык религии как механизм познания. Религиоведы-когнитологи отрицают научную значимость содержания любых форм теологического дискурса. Атрибуты религиозных агентов (богов, вампиров, духов и пр.) в когнитивной теории имеют отношение к действительности только тогда, когда имеют свое реальное существование в представлениях непосредственных носителей религии, т.е. человека, как носителя определенной конфессиональной культуры.

Подводя итоги нашего анализа, необходимо сказать, что сегодня наработки когнитивных наук становятся особо значимыми для философии. Если принять во внимание то важное обстоятельство, что существенно определяющим фактором со-

временной цивилизации является переход к информационному обществу (обществу знаний), то можно полагать, что развитие когнитивных исследований будет ставить все новые и новые проблемы, важные и для философии, и для специальных исследований когнитивных процессов. Но они, в свою очередь, немислимы без разработки критериев и принципов оценивания социальной реальности, в которой формируются когнитивные модели. В них акцент переносится на изучение практик «живого» языка. Иначе говоря, когнитивные науки нуждаются в определенной корректировке со стороны ключевых положений социального конструктивизма. Поэтому рассмотрение когнитивных наук в контексте такого направления, как социальный конструктивизм открывает новое поле для философской деятельности. В обозримой перспективе можно ожидать только его дальнейшего расширения и в философии, и в различных сферах социально-гуманитарного знания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Краткий словарь когнитивных терминов / под общ. ред. Е.С. Кубряковой. — М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997.
2. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль – М: Мысль, 1994.
3. Лурье С.В. Историческая этнология: учебное пособие для вузов / С.В. Лурье - М.: Аспект Пресс, 1997.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие / В.А. Маслова. - Мн.: Тетра Системе, 2004.
5. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. / Ж. Пиаже - М., Просвещение, 1969.
6. Солсо Р.Л. Когнитивная психология / Р.Л. Солсо. - М.: Тривола, 1996
7. Лекторский В.А. Когнитивный подход. Научная монография / Ответственный редактор – академик РАН. Лекторский В.А. - М.: «Канон +» РООИ «Реабилитация», 2008.
8. Латур Б. Надежды конструктивизма / Б. Латур; пер. с фр. // Социология вещей: [сборник статей]. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. - С. 365-389.

УДК 130.2

М.Ю. ШЕВЧЕНКО

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ МАРГИНАЛЬНОСТИ В КОНЦЕПЦИИ СУБЪЕКТА М. ФУКО

Шевченко Марина Юрьевна – аспирантка кафедры философии, социально-политических и правовых наук Славянского государственного педагогического университета

У статті розглядається маргіналізм як одне з найважливіших понять філософії суб'єкта М. Фуко. Показано, що концепція маргінального суб'єкта є принциповою основою для розглядання смислового об'єкту суб'єктивності і побудови цілісної антропологічної теорії.

Ключові слова: суб'єкт, індивід, маргіналізм, інституціоналізація, соціальність, антропологія.

В статье рассматривается маргинализм, как одно из важнейших понятий философии субъекта М. Фуко. Показано, что концепция маргинального субъекта является принципиальным основанием для рассмотрения смыслового горизонта субъективности и построения целостной антропологической теории.

Ключевые слова: субъект, индивид, маргинализм, институционализация, социальность, антропология.

In article is considered marginalism, as one of the major concepts of philosophy of the subject of M. Foucault. It is shown, that the concept marginal subject is the basis for consideration of semantic horizon of subjectivity and construction of the complete anthropological theory.

Key words: subject, individual, marginalism, institutionalization, a sociality, anthropology.

© М.Ю. Шевченко, 2011

Проблематика субъективности относится к ряду традиционных и достаточно разработанных тем в современной западной философии. Вместе с тем едва ли можно сказать, что рассмотрение данного круга проблем близко к своему завершению.

Более того, чем активнее занимаются субъектом, тем скорее последний ускользает от сколько-нибудь достаточной полноты описания.

Такое положение дел порождает подчас довольно специфические и даже неожиданные реакции, по-

будая современных философов либо к пересмотру и дополнению наших представлений о субъективности [2], либо и вовсе к нигилизму по отношению к самому концепту субъекта и его свойств [11].

Среди многочисленных исследований, посвященных человеку как субъекту, которыми так богата европейская философия XX века, особое положение занимает концепция М. Фуко. Это особое положение обусловлено не только и не столько оригинальностью его философской позиции или блестящими стилистическими характеристиками его философской прозы, сколько активным введением в философию принципиально новых смысловых координат, описывающих субъекта и его спецификации в европейской культуре.

Субъект позиционируется и рассматривается М. Фуко в широкой культурно-исторической перспективе – от истоков, лежащих в античной *ἐπιμέλεια ἑαυτοῦ* – озабоченности собой, до психоанализа и современных постструктуралистских концепций.

Не будет преувеличением сказать, что маргинальность и фигура маргинала в западной культуре (наряду с концептом «заботы о себе») – одна из ключевых в философии субъекта М. Фуко. Более точно – сквозной темой Фуко является институционализация маргинала и соответствующих форм поведения, произошедшая в европейской культуре в XIX-XX вв. [7-10, 12-15 и др.].

Рефлексия, осуществляемая Фуко в отношении современного состояния общества, постоянно приводит его к описанию институциональных характеристик субъекта, имеющих по его мнению отчетливо выраженную негативную природу: «Вплоть до настоящего времени на Западе традиционный подход к изучению систем мышления заключался в том, что основное внимание уделялось лишь позитивным феноменам. Однако за последние годы Леви-Строс в этнологии разработал методiku, позволяющую в любом обществе и культуре выявлять некую негативную структуру» [6, с. 7].

В соответствие с этим философ определяет и собственные задачи: «...моя цель состоит не в том, чтобы узнать, что утверждается и превозносится в том или ином обществе или в некоей системе мышления, но в том, чтобы изучать то, что в них отвергается и исключается» [6, с. 7].

Поиск негативного начала как неизбежного антропологического фактора, приводит Фуко к пересмотру традиционного представления о субъекте как наборе изначально заданных (природных или социокультурных) характеристик, откуда следует и задача философа или антрополога – осуществлять рационализированный и институционализированный дискурс в отношении субъекта и его свойств, равно как и самой ситуации производства субъективности. Фуко буквально переворачивает данную ситуацию с ног на голову, показывая, что многие знакомые нам свойства субъекта, а в известном смысле и сам субъект, появляются именно в процессе институционализации как действие некоего нигилирующего принципа, как результат влияния социальных структур, выталкивающих человека за

пределы привычных для него социальных условий.

Отсюда недалеко до вывода о том, что, во-первых, само наличие подобных структур является необходимым условием существования человеческих сообществ; во-вторых, наличие любой негативной структуры имеет непосредственное отношение к концепции субъекта, принятой в данном сообществе (институционализация субъективности); в-третьих, те или иные формы такой институционализации возможны лишь потому, что они уже заложены в самой субъективности. Так, например, люди способны к членораздельной речи, но сама эта способность появилась вместе с формированием соответствующего речевого аппарата, который провоцирует весь спектр звуков, которые мы способны издавать.

Было бы ошибкой приписывать Фуко поиски маргинальности, рядоположной неким позитивным характеристикам субъекта. Субъект сам по себе есть маргинальность и Фуко просто воссоставляет *status quo* в философии субъекта. Но это одновременно является или же оборачивается утверждением негативизма в отношении субъекта, выражением высочайшего недоверия по отношению ко всему, что так или иначе связано с характеристикой субъективности, например, к рациональности, на чем основывается современный тип постмодернистского дискурса.

Подобный подход оказался созвучным нынешним попыткам построения социально-культурной антропологии, опирающейся на представления о целостности субъекта, причем речь идет не о привычном уже холистском или хономном подходе, но о рассмотрении таких характеристик человека, которые оставались за пределами традиционных исследовательских схем.

На сегодняшний день нет недостатка в обоснованиях и описаниях такого изменения: «На рубеже XIX-XX веков произошел некоторый сдвиг от попыток классической антропологии свести сущность человека к одному основному принципу или субстанции (обычно – разуму), к неклассическим представлениям о сложности и многообразии феноменов человеческого бытия и невыразимости (неуловимости, парадоксальности) природы человека. Для философских учений XX века показательно резкое расширение антропологической проблематики и сдвиг интересов в сторону таких феноменов человеческого бытия, которые можно было бы назвать маргинальными.

Неклассическая европейская философия отличается новыми подходами к старым проблемам и специфическим выбором феноменов человеческого бытия для своего анализа (язык, текст, понимание, сексуальность, телесность, извращение, сумасшествие, преступление), что потребовало и соответствующей методологии (лингвистический анализ, герменевтика, психоанализ, феноменология, экзистенциализм, структурализм, постмодернизм).

Показателен особый интерес к измененным состояниям сознания, экстремальным и пограничным ситуациям, телесным практикам, радикальному опыту, всему тому, что может обнаружить предел возможностей, показать масштаб челове-

ческого в человеке, указать на нечто Иное, быть местом встречи с принципиально Другим. Можно попытаться выделить нечто общее в архаических мифах, в философии Древнего Востока и в направлениях современной западной философии, то, что можно было бы назвать 'маргинальной антропологией' [1].

Понятие маргинальности в данном отношении едва ли является новацией в настоящее время, учитывая, разумеется, сам контекст философии М. Фуко. Последний предельно расширяет сферу маргинальности, трактуя ее двояко: с одной стороны, как вариант процессов социализации и десоциализации человека, с другой, как собственно субъектное содержание, включающее в себя не только социально одобряемые и морально приемлемые контексты, но и периферийные, пограничные, часто – обценные смыслы. Для Фуко, собственно, нет ничего специфически маргинального, если описывая человека, мы подвергаем разбору его сексуальность, телесные практики, патологические состояния и др. Сама по себе патологичность еще не делает человека маргиналом, необычность некоторых человеческих проявлений еще не означает их действительной периферийности или исключительности в ряду прочих человеческих качеств. Кроме того, с точки зрения Фуко, мы едва ли можем построить сколько-нибудь полную классификацию маргинальных феноменов, поскольку сама маргинальность является в значительной степени социальным конструктом, следовательно, предельной точкой зрения была бы следующая: в субъекте нет ни одного свойства, ни одной характеристики или состояния, которые не могли бы быть маргинализованы. Например, в атеистической социальной среде, скажем в СССР, маргинальным проявлением человека была его религиозность, точно также как в средние века маргинализовался атеизм.

Скорее следует согласиться с позицией ряда других авторов, которые указывают, что маргинализм большинства антропологических концепций в XX веке является отнюдь не провокацией или эпатажем, но, скорее, следствием предельного рассмотрения специфики человеческого существования. В этом смысле всякое антропологическое исследование, претендующее на полноту, должно быть маргинальным: «...философское рассмотрение сознания и свойств человеческой субъективности почти неизбежно должно отталкиваться от того факта, что само сознание представляет собой едва ли закономерный и предусмотренный факт естественной истории. В определенном смысле оно есть некое превозмогание, надрыз, выход за пределы возможного, если угодно, хулиганство, величайшая маргинальность в цепи эволюции природы» [4, с. 201].

В связи с этим особого внимания заслуживает классификация маргинальностей, которую Фуко связывает с основными аспектами жизнедеятельности субъекта.

Фуко выделяет четыре области человеческой деятельности: а) труд или экономическое производство; б) сексуальность, семья, то есть воспроизводство общества; в) говорение, речь; г) игровая деятельность, например игры и празднества [6, с. 8].

В соответствии с этим Фуко выделяет также четыре типа маргиналов и соответственно четыре типа маргинальных субъектов: «...даже среди обычного населения отношение к труду изменяется в зависимости от пола и возраста. И во многих обществах правящие политики и клирики, если им приходится управлять работой остальных или служить посредниками по отношению к сверхъестественным силам, сами непосредственно в труде не участвуют и цикл производства их не касается. Существуют также лица, которые уклоняются и от второго цикла, воспроизводящего общество. Примером этого служат холостяки, которых, в частности, встречается много среди клириков. Впрочем, известно, что у индейцев Северной Америки существуют педерасты и трансвеститы, и нужно отметить, что по отношению к воспроизводству общества они также занимают маргинальное положение. На третьем месте стоят лица, ускользающие от нормы дискурса. Ведь произносимые ими слова имеют совершенно иной смысл. В подобном случае слова пророка, его речи, тающие в себе символический смысл, могут в один прекрасный день явить свою скрытую истину. Да и слова, которые употребляют поэты, подчас принадлежат к сфере эстетики и точно так же ускользают от нормы. На четвертом месте во всех обществах стоят лица, исключенные из игр и празднеств. Происходит же это либо потому, что их считают опасными, либо потому, что они сами – предмет некоего празднества, подобно козлу отпущения у евреев, когда кто-то приносился в жертву, беря на себя прегрешения остальных; по поводу церемонии исключения народ и устраивал празднество» [6, с. 8-9].

Фуко указывает, что во всех подобных случаях часто исключается одно и то же лицо – безумец, которого, в зависимости от обстоятельств, наделяют то религиозным, то магическим, то игровым, а то и патологическим статусом.

Таксономия Фуко сама по себе не идеальна и может быть дополнена целым рядом позиций, продуцирующих свои типы маргинальностей, например наука и научная деятельность («матема» у А. Бадью) и особый тип маргинала, революционера (экстраординарная наука у Т. Куна) или любителя паранормальных явлений – фигура экстрасенса, уфолога, ученого-маньяка и т.п.; политика и политическое действие, дающее целый спектр маргинализованных персонажей; искусство, например, фигура поэта, одержимого творца; формирование и реализация субъектом своей этнической и расовой идентичности, наконец, религия и соответствующие типы маргиналов.

В широком смысле все типы маргиналов могут быть описаны с точки зрения соответствия или несоответствия определенной системе социальной идентификации, имеющей как правило конвенциональную природу. Дилемму «по природе или по установлению» (φύσει – θέσει) Фуко явно решает в пользу второго члена оппозиции, даже в отношении пола и половой идентификации, что и позволяет современным представителям гендерной науки полагать Фуко своим предшественником. Так И.К. Сэдзвик отмечает: «“Пол” в этом смысле –

это то, что я вычленила как «хромосомный пол», – рассматривается как относительно минимальное сырье, из которого происходит социальное конструирование гендера. Гендер, в свою очередь, это гораздо более детально продуманное, более полно и жестко дихотомированное социальное производство и воспроизводство мужской и женской идентичностей и форм поведения – личностей мужского и женского пола – в культурной системе, для которой «мужское/женское» действует как некий изначальный эталон бинаризма, оказывающий влияние на формирование и значение многих других бинаризов, чья видимая связь с хромосомным полом нередко незначительна или просто не существует» [5, с. 34].

Схема формирования и функционирования механизма сексуальности в целом чрезвычайно занимала Фуко, причем именно в связи с анализом дискурса как системы общественного производства. Отличие его подхода от радикальных бинаристских оппозиций: биологическое-культурное, присущее-сконструированное, заключается во введении третьей величины – посредника, провоцирующего и осуществляющего процесс перехода и снимающего жесткость и непримиримость бинаризма – позиция, ставшая впоследствии едва ли не ключевой формулой постструктуралистской методологии (см. Рис. 1).

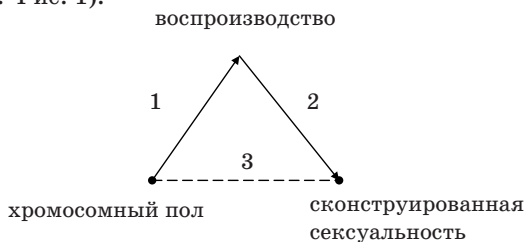

Рис. 1

В данной схеме наиболее условной оказывается как раз наиболее очевидная для здравого смысла прямая связь – 3 между биологическим полом и сексуальностью, которая, по мнению философа, осуществляется через посредника, при этом основное внимание Фуко уделяет позициям 1-2, представляющих собой попарно изоморфные структуры/процессы:

1) социальный процесс институционализации различий (в том числе и процесс отторжения маргинала);

2) ментальные состояния участника процесса – социального индивида, т.е. формирующийся на основе институционализации тип личности с присущими ей свойствами.

Если первой частью – собственно социальным конструированием маргинальных типов, их горизонтальным и вертикальным перемещением в пределах конкретного сообщества, формами изоляции, санкций и субкультур маргиналов – занимаются соответствующие разделы социологии и социальной психологии, то качественные характеристики ментальных образований и влияние последних на весь процесс – тема особого рассмотрения. По существу, позиции 1-2 на нашей схеме должны быть удвоены – 1а-1б и 2а-2б (см. Рис. 2), поскольку

ку там, где обыденное сознание видит лишь факт появления того или иного типа сексуальности как нормальной, так и маргинальной, присутствует тонкий и почти невидимый процесс социального конструирования и духовного производства субъектов и самой субъективности. Кроме того, речь не может идти исключительно о сексуальности и о соответствующих последней фигурах маргиналов, хотя для Фуко данная тематика безусловно является ключевой.

Подход философа предполагает экспликацию любой схемы формирования и закрепления социокультурных и ментальных различий, в том числе и маргинализацию. Фуко предлагает своего рода методологию анализа любого типа социальной идентичности, по существу, открывает антропологический механизм появления любых социальных новаций. В известном смысле, сам социальный субъект также является подобным новообразованием.

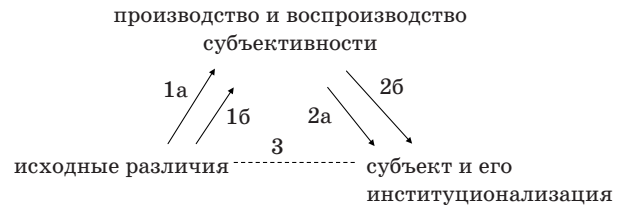

Рис. 2

- 1а – процесс социальной и культурной дифференциации;
- 1б – закрепление индивидуальных (частных) практик и различий на ментальном уровне;
- 2а – социальное конструирование субъективности;
- 2б – процесс ментальной самоидентификации (самоосознания) субъекта;
- 3 – «видимый» процесс трансформации исходных различий.

Такое представление механизма формирования субъективности объясняет почему для Фуко подобные механизмы имели непосредственное отношение к истине, власти и т.п. Коль скоро сама субъективность и ее спецификации созданы (сконструированы) сообразно предпочтениям данного сообщества, то возникает соблазн релятивизировать также и процесс «производства» истины, власти, сексуальности. Все эти процедуры с большим или меньшим успехом проделаны современными приверженцами Фуко, которые с завидной последовательностью отвергают эссенциализм в любой его разновидности и отстаивают конструктивистскую позицию [см. 3, 5].

Уже в первом томе «Истории сексуальности» Фуко выводит на первый план аспект конструирования маргинала (на примере гомосексуальности) зачастую включающий в себя, помимо естественных характеристик, некие ментальные структуры, мотивацию, а то и вовсе фантастические компоненты. Такое конструирование Фуко связывает с осуществлением властью своих функций, одна из которых есть непосредственно – «охота за удовольствиями» т.е. именно за удовольствиями конкретного субъекта, которые отныне превращаются в пороки. Подобная процедура имеет, по мнению

философа, одно фундаментальное для всей западной культуры следствие: «Эта новая охота на периферийную сексуальность влечет с собой инкорпорацию перверсий [букв. введение, добавление –incorporation des perversions] и новую спецификацию субъектов. Гомосексуалист XIX века становится особым персонажем: с прошлым, историей, детством, характером, формой жизни; также и со своей морфологией, вместе с нескромной анатомией, а также, возможно, и с таинственной физиологией. Ничто из того, что он есть, в целом не избегает его сексуальности. Она присутствует в нем повсеместно, является скрытой основой всего его поведения. <...> Она присуща ему не как греховная привычка, но как его особая природа» [12, с. 58-59].

Тем не менее особое внимание Фуко к фигуре маргинала не должно вводить в заблуждение: маргинал как институционализированный социальный тип не мог бы появиться без подобной же институционализации «нормальности». Именно озабоченность последней продуцирует маргинальность как таковую.

В подобной модели до некоторой степени при-

открывается «тайна» концепции М. Фуко, равно как и мыслителей, солидаризирующихся с ним. Суть влияния социума, его институтов (власть, религия, наука, медицина и пр.) вовсе не в том, что маргинальность является особым конструктом, конвенциональным набором дискурсивных практик, но в том, что и «нормальные» практики (например, гетеросексуальность) – это также *θέσει* – социальный конструкт. Разумеется, с точки зрения Фуко бинаризм пола (хромосомный пол) не преодолевается простым актом нигилизации полового различия, но совершает переход в социально сконструированную сексуальность человека (гендер) посредством процессов производства и воспроизводства дискурсивных практик, контекстов, психологических ресурсов, которые в совокупности и являют собой смысловой горизонт человеческой субъективности. Поэтому в качестве вывода данной статьи можно отметить, что сквозной темой и принципиальной теоретической новацией Фуко является не только и не столько институционализация маргинальности, но в большей степени – институционализация самого субъекта как маргинальности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гурия С.П. Маргинальная антропология / С.П. Гурия. – Интернет-ресурс. Режим доступа: www.philosophy.ru/library/margin (Заголов. з экрану).
2. Декомб В. Дополнение к субъекту: Исследование феномена действия от собственного лица / Пер. с фр. М. Головановской / В. Декомб. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 576 с.
3. Джагоз А. Введение в квір-теорию / Пер. с англ. – М.: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2008. – 208 с.
4. Павловский И.В. Маргинализм или финитизм? // Танатос: Исследования традиций смерти и умирания в европейской культуре. Альманах / И.В. Павловский. – М., 2002. – С. 196-210.
5. Сэдживик И.К. Эпистемология чулана / Пер. с англ. / И.К. Сэдживик. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 272 с.
6. Фуко М. Интеллектуалы и власть. Статьи и интервью 1970-1984 гг. / Пер. с фр. С.Ч. Офертас / М. Фуко. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.
7. Фуко М. Интеллектуалы и власть. 1970-1984 гг. / Пер. с фр. И. Окуневой / М. Фуко. – М.: Праксис, 2005. – 320 с.
8. Фуко М. Ненормальные. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974-1975 учебном году / Пер. с фр. А.В. Шестакова / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2004. – 432 с.
9. Фуко М. Герменевтика субъекта. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году / Пер. с фр. А.Г. Погоняйло / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2007. – 677 с.
10. Фуко М. Психическая болезнь и личность / Пер. с фр., предисл. и коммент. О.А. Власовой / М. Фуко. – СПб.: Гуманитарная академия, 2009. – 320 с.
11. Шеффер Ж.-М. Конец человеческой исключительности / Пер. с фр. С.Н. Зенкина / Ж.-М. Шеффер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 392 с.
12. Foucault M. Histoire de la sexualité I. La volonté de savoir. Paris. Gallimard, 1976. – 213 p.
13. Foucault M. Histoire de la sexualité III. Le souci de soi. Paris. Gallimard, 1984. – 335 p.
14. Foucault M. Histoire de la folie à l'âge classique. Paris. Gallimard, 1984. – 335 p.
15. Foucault M. Surveiller et punir. Naissance de la prison. Paris. Gallimard, 2008. – 362 p.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.2

В.В. ЩЕРБИНА

МОДЕРНІСТСЬКИЙ РАЦІОНАЛІЗМ ЯК ПІДГРУНТЯ КЛАСИЧНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Щербина Вікторія Вікторівна – докторант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), кандидат соціологічних наук

У статті розглядаються ідейно-ментальні передумови, на основі яких формувалися класична буржуазна і пролетарська ідеології. Дано авторське розуміння суті і структури ідеології, а також механізм впливу раціоналізму як вихідного принципу на марксизм з метою виявлення його обмеженості.

Ключові слова: ідеологія, теорія, прaxis, раціоналізм, марксизм, ідеологія робітничого класу, ліберальна ідеологія.

В статье рассматриваются идейно-ментальные предпосылки, на основе которых формировались классическая буржуазная и пролетарская идеологии. Дано авторское понимание сути и структуры идеологии, а также механизм влияния рационализма как исходного принципа на марксизм с целью выявления его ограниченности.

Ключевые слова: идеология, теория, прaxis, рационализм, марксизм, идеология рабочего класса, либеральная идеология

This article discusses the ideological and mental conditions on which formed classical bourgeois and proletarian ideology. The author's understanding of the structure and ideology was given, as well as the mechanism of influence of rationalism as the source of the principle of Marxism in order to identify its limitations.

Key words: ideology, theory, praxis, rationalism, Marxism, the workers' ideology, the liberal ideology.

© В.В. Щербина, 2011

В результаті модернізації західноєвропейських, а потім і північноамериканських суспільств відбувалася цікава трансформація ідентичності в культурному, ментальному та ідеолого-психологічному самовизначенні цих суспільств, яка втілилась у понятті «західноєвропейська цивілізація». Ця ідентичність формувалась у двобічній опозиції: з одного боку, як тотальне заперечення середньовічної Європи, а з іншого – як опозиція до зовнішнього світу. Її сутність можна визначити через судження про те, що європейська культура і цивілізація є найкращим із можливих, а всі інші – не- чи недо-культура та цивілізація. З такої точки зору європейський капіталізм і промислова цивілізація визнаються як єдино можливі, законні і виправдані форми існування суспільства, а раціоналізм – як єдино можлива форма продуктивного, істинного і прогресивного мислення взагалі. Ця позиція одержала відповідну культурно-ідеологічну словесно-символічну легітимізацію у вигляді певної сукупності комунікативних текстів, іншими словами – ідеології.

Стосовно того, що таке ідеологія, існує достатня розбіжність. Можна погодитись щодо цього із зауваженням К. Маркса, що немає в суспільних науках проблеми, тлумачення якої були б настільки заплутаним. До речі кажучи, в тому числі самим К. Марксом. На його думку, ідеологія є і хибною

свідомістю, і класовим світоглядом, і наукою, і технологією політичної боротьби, і засобом масового виховання, і механізмом мотивації до класової боротьби, і проектом соціальної реконструкції дійсності, і ще багато чим, в силу чого вона остаточно втрачає свій хоч би який-небудь точний і конкретний зміст.

Наша мета – виявити ідейно-психологічні передумови, на яких виникала й будувалась класична буржуазна та пролетарська ідеологія; механізм впливу раціоналізму даного історичного періоду на марксизм як феномен пролетарської ідеології, щоб виявити, у чому складаються обмеженості раціоналізму як підґрунтя ідеологічних концепцій.

З точки зору такого відомого французького структуро-марксиста, як Л. Альтюссер «ідеологія як система уявлень відрізняється від науки тим, що в ній практичне спрямування превалює над теоретичним», його співвітчизник Р. Арон вважає, що політична ідеологія завжди змішує, більш чи менш вдало поєднуючи, судження фактів і судження цінностей. Вона виражає історичну перспективу і прагнення майбутнього. Тому вона не має альтернативи істинного і хибного. Це – скоріш безперервний діалог, аніж щось остаточно доведене [1, 29-31].

Нам особисто найбільше імponує концепція ідеології їхнього співвітчизника Р. Будона. Останній

вважає, що це – наукоподібна форма колективної (суспільної) свідомості, яка виникає тоді, коли певні суто академічні (теоретичні) концепції починають функціонувати як деякий соціальний ресурс пізнання, споглядання, пояснення, оцінки, мотивації чи мобілізації. При цьому академічна теорія втрачає свою наукову чистоту, дещо схематизується і вульгаризується, що обов'язково трапляється тоді, коли деякий продукт стає засобом масового споживання, вживання чи використання. Разом з тим він набуває практичної продуктивності і дієвості, стаючи рушійним інструментом чи засобом колективного соціального праксису [4, 29-59].

З цього боку ідеологію не можна вважати наукою, правдою чи істиною, вона не піддається емпіричній верифікації. Разом з тим, її не можна вважати і хибною, відчуженою чи спотвореною свідомістю, сформованою колективним матеріальним інтересом вузько егоїстичного спрямування. Ідеологія, отже, лежить десь на півдорозі між власне наукою (теорією) і власне суспільним колективним праксисом, в якості одного з його інструментів. На наш погляд, вона можлива і на півдорозі вгору, до теорії, коли піднімається від колективної психології і здорового глузду до теоретичної обробки набутих у реальному життєвому процесі знань і досвіду. Це, скоріш за все, та ситуація, коли реалізується формула від чуттєвого споглядання до абстрактного мислення, а від нього – до соціальної практики.

Виходячи з такого формулювання можна бачити, що справді деякі ідеології походять від академічних теорій: соціалістичний, анархістський, гендерний, студентський – середини минулого століття, а також антивоєнний і антиядерний рухи. Деякі навпаки: спочатку формуються як колективний ментальний рух і практика, а потім стають ідеологією чи утопією. Головне в тому, аби розуміти ідеологію (як також і утопію) формою суспільного функціонування деякої розумової продукції.

Аналізуючи ідеологію даного історичного періоду (класичного капіталізму), важливо постійно мати на увазі, що це був вік раціоналізму. Раціоналізмом були просякнуті буквально всі або переважна більшість елементів соціального порядку; по-друге, раціоналізм був засобом легітимізації і легалізації цього порядку; по-третє, раціональні засади деякої індивідуальної чи колективної дії тільки тоді могли якось вписатися у суспільний антураж, стати чимось звичним, зрозумілим, звичайним, необхідним, само собою виправданим, коли проходили деяке випробування хоч би деякими звичними раціональними процедурами, тобто здійснювати «суд розуму», після чого навіть до того нерозумне починало розглядатися розумним.

Знамените гегелівське «все розумне – дійсне, все дійсне – розумне» є досить красномовною формулою цієї повсякчасної і повсякденної операції визнання, впорядкування і набуття само собою виправданої очевидності. В ній декартовське «*cogito*» (мислю) було лише вихідним моментом легітимізації світу саме таким, а не іншим. Головне полягало у визнанні чогось істинним і дійсним через деяку попередню розумову операцію сумніву або рефлексії, після чого щось ставало дійсним, існуючим

об'єктивно і надовго. Виходячи з вищесказаного, модерн не міг не створити ідеологію, яка за своїм змістом є одночасно матеріалістичною, позитивістською, атеїстичною, антиклерикальною і експансіоністською, що легітимізує революційне насилля як засіб перебудови світу, колонізації нецивілізованих чи недостатньо цивілізованих народів світу. Це слугує важливим принципом та механізмом виправдання будь-яких внутрішніх або зовнішніх форм насильницького завоювання чи якогось іншого підпорядкування.

Як би там не було, раціоналізм, як принцип мислення і дії, розглядається тут тим засобом, який здатний пояснити все незрозуміле, висвітлити все темне, розв'яже всі суперечності, надасть бажаної чи необхідної досконалості всьому недолугому, звільнить усіх закріпачених, задовольнить спраглих і голодних, вкаже істинний шлях усім сліпим і блукаючим, надасть необхідні пропорції і гармонію хаотичному і випадковому, зробить щасливими всіх нещасних. Так, за нашою думкою, виглядали ті ідейно-психологічні передумови, на яких виникла й будувалась класична буржуазна практика як раціоналістична, а тому і саме в цій іпостасі також буржуазна ідеологія. Які ж конкретні ідеологічні течії вирости на основі подібного ментально-психологічного базису і умонастрою?

Проте для початку визначимо наше розуміння суті і структури ідеології. В цьому саме пункті дозволимо собі не те, щоб не погодитися, але суттєво уточнити концепцію Р. Будона. Ми згодні з ним у тому, що ідеологія зовнішнім чином виглядає як теорія, концепція чи псевдотеорія. Наука та ідеологія схожі між собою лише зовні, суто формальним чином. Схожість їх полягає в тому, що вони є словесно-логічні конструкції. Тут також мають місце такі необхідні елементи, як сукупність аксіоматичних текстів; деякий вокабулярій (певна сукупність слів, понять, звичних лексем та інші елементи граматики тексту); необхідних пояснень, роз'яснень, зауважень, коментарів, відсилань та ін. Стосовно ж ідеології, її критерієм була не тільки і навіть не стільки наукоподібність, скільки раціональність запального міркування і способу побудови текстів, де найбільш очевидним і ефективним, у тому числі і просто ефективним, було слідування правилам і технології формальної логіки.

Домінування раціоналізму і формальної логіки як його опертя, до того ж, охопило в цей період не лише еліту чи панівні класи, але й основну масу населення: науково-технологічно-раціоналістичний характер виробництва, розподілу і споживання, а також формально-логічний переважно механізм соціального спілкування передбачали «людину раціоналістичну» в усіх сферах суспільного буття. Частково ця здатність формувалась, частково закріплювалась у системі освіти. Зрозуміло само собою, що ідеологія, як важливий компонент суспільної діяльності, взаєморозуміння, консолідації і колективної мобілізації могла в цих умовах функціонувати лише в раціоналістичній оболонці, хоч її справжня істинність, розумність, логічність, експлікативність, науковість завжди піддавалась сумніву, в тому чис-

лі з причин перманентної ідеологічної боротьби.

Що ж у такому разі виражає чи відображає ідеологія, якщо визнати її бажану раціональність, науковість чи істинність? Тут ми не бачимо ніяких серйозних підстав не погодитись з Марксом, з його концепцією класової сутності ідеології як вираження інтересу, бачення існуючого соціального порядку, своєї ідентифікації, габітусу (з точки зору П. Бурдьє, колективного досвіду, перспектив та орієнтації [5, 189-196]) деякого людського колективу на даній стадії його історичної еволюції. В цьому контексті ідеологія є, виражаючись на манер засновника драматургічного підходу в соціології І. Гофмана [3], формою колективної презентації групою самої себе у взаємодії з іншими групами в рамках існуючого соціального порядку. Завдяки ідеології, група хоче виразити своє розуміння самої себе, свого інтересу, колективної ідентичності, свого відношення і оцінки інших груп, своєї суспільної значимості в межах існуючого соціального порядку, здійснити самозаявку на певне місце в існуючій соціальній піраміді, виразити своє відношення до союзників і противників, усвідомити причини і фактори своєї колективної ситуації в даному суспільстві, накреслити перспективи.

В більшості випадків і в нормальній ситуації робником, щонайменше – підтримувачем, розповсюдником, пропагандистом, захисником і т.ін. даної ідеології є деяка найбільш активна, свідома і організована частина безпосередньо даної (або ототожненої себе з нею) групи, яка заявляє про свій намір виражати інтереси даної групи і захистити їх у політичній боротьбі. Хоч цей захист найчастіше зводиться до того, що, завоювавши владу чи добившись інших благ, ідеологічний авангард залишає цю групу напризволяще, обмежившись реалізацією своїх власних потреб. Проте це вже інша ситуація та інша проблема. В тому випадку, коли ідеологічний авангард певної групи об'єднаний у деяку політичну партію, ідеологія потрібна їм обом (групі і партії) задля взаємної ідентифікації, підтримки, обміну досвідом, намірами, надіями чи іншими важливими компонентами соціального ресурсу [4, 314-316].

Звичайно, ідеологія необов'язково має бути продуктом промислового суспільства, інструментом класової боротьби чи раціонально оформленим ствердженням ідентичності, інтересу, надій, перспектив, колективною заявкою деякої групи на певне місце в організації даного соціального порядку. Підкреслимо ще раз, що в даному випадку мова йде про класичний капіталізм, промислове суспільство, класову боротьбу, відносну раціональність соціальної організації і повне домінування в ньому обмеженої форми буржуазної раціональності як способу самоідентифікації, пізнання, самооцінки і самовираження – колективну презентацію себе окремим групам, насамперед класами як найбільш вагомими групами даної соціальної організації суспільства, в їх відносинах з іншими групами і суспільством в цілому.

Безпосереднім будівничим капіталістичних соціальних порядків, його рушійною силою, ініціатором і реалізатором був клас капіталістів. Тому мен-

тальність, розумова рефлексія даного класу була відносно приземленою, орієнтованою прагматично, на розв'язання історичних завдань по мірі їх виникнення. Ось чому злетіти в своїх колективних фантазуваннях занадто високо колективне раціо даного класу не могло, у нього на ногах висіли гирі актуальних промислово-економічних завдань.

Інша ситуація була в пролетаріату та його ідеологів: вони були поза реальними соціальними структурами даного суспільства, приймали в його розбудові і відтворенні лише насильницьки їм нав'язану пасивну участь, тому цілком могли бути вільними у своїй розумовій рефлексії. В своїй першій, критичній, частині свідомість такого класу проявляється як достатній, місцями – навіть надмірний і критичний раціоналізм, у другій – такий же надмірний і абсолютно не критичний у своїх позитивних твердженнях утопізм.

Стосовно базових засад теорії капіталістичного суспільства марксизм дійсно проявив стільки раціоналізму, скільки дозволяла йому його заангажованість інтересами промислового пролетаріату. Було встановлено зв'язок даних суспільних порядків із загальним рухом промислової цивілізації і появою машин як ефективного замінича ручної праці, були розкриті засади першої промислової революції, причини і наслідки різкого стрибкоподібного зростання продуктивності праці, перетворення кріпосних селян у промислових робітників, масова і руйнівна для села і аграрної культури взагалі еміграція селян до міста, розкрито сутність соціального і технічного відчуження праці, роль розподілу праці у розвитку виробництва і суспільному розвитку взагалі, появу класів і сутність класової боротьби, виявлено специфіку релігійної свідомості і роль церкви у відтворенні й збереженні існуючих порядків, розкрита деформуюча людину і культуру роль капіталу, окреслено межі його доцільності і продуктивності і т.д. і т.п. Звичайно, не все із сказаного розкрито до кінця, не всі передбачення виявились адекватними, не всі концепції бездоганними.

Тут же вкажемо ще на одну особливість трансформації теорії: її внутрішнє розчленування, розкладання її на особливі самостійні частини, які цілком і навіть у першу чергу можуть протистояти одна одній. Так сталося і з марксизмом, який у подальшій своїй історичній еволюції набув різного значення і профілю залежно від регіону і соціального середовища. Проте ми в своєму аналізі орієтуємось переважно на західноєвропейські зразки. До того ж, ми не ставимо перед собою завдання здійснити детальний аналіз внутрішнього розщеплення самого марксизму як теорії та ідеології.

Ліберальна ідеологія, будучи ментальною формою світосприйняття і світовизначення протилежного робітничому класу, має, відповідно, не лише прямо протилежний зміст, але й форму. Якщо пролетарську чи соціалістичну ідеологію безвідносно до її особливої форми можна назвати груповою ідеологією, формою самовизначення, самоідентифікації та ін. деякої більш-менш стабільної і внутрішньо консолідованої групи, то лібералізм безумовно виглядає як суто індивідуаліс-

тична, і в цьому значенні – егоїстична, ідеологія.

Об'єктивно це цілком адекватне відтворення буржуазної свідомості раннього і класичного періоду становлення капіталізму, в якому домінувала персональна і суб'єктивно персоніфікована власність, міжперсональна комунікація, особиста ініціатива, як також особисте присвоєння успіху в будь-якій його матеріальній чи духовно-ідеологізованій формі і особиста відповідальність за поразки і прорахунки. Цьому сприяло також формування нуклеарної буржуазної сім'ї, що психологічно відчувається, сприймається і переживається як деяке розширене, дещо колективізоване «Я»: «моя сім'я», мій завод, фабрика, партія, рахунок у банку і т.ін.

Головний соціальний механізм, за допомогою якого буржуазія в «крижаній воді егоїстичного розрахунку» і жадобі наживи втопила рицарську звитягу і міщанську сентиментальність середньовіччя, була, звичайно, капіталістична конкуренція періоду первинного нагромадження капіталу. Ментально-раціоналістично це сприймається як обов'язок брати відповідальність за успіх і поразку будь-якої справи на себе, заклик до особистої ініціативи, який передбачає попередній розрахунок витрат і здобутків, пошук відповідної технології діяння. Щоправда, при такій інтерпретації можуть виникнути сумніви щодо того, наскільки буржуазний практичний глузд справді є різновидом раціоналізму. Адже останній передбачає роздуми, абстрактно-логічне мислення, науковість або хоч би наукоподібність розумової рефлексії. Тут же на передній план очевидно проступають вольові імпульси, фізіологічний психологізм, деякі скриті чи втаємничені підсвідомі чи напівсвідомі механізми поведінки, те, що В. Парето назвав резидусами – найбільш прості, кінцеві, далі неподільні психофізіологічні імпульси до дії.

У конкретній реальній індивідуальній поведінці, на рівні найпростішого вольового психологізму, це, можливо, й так. Не виключно також, що окремий конкретно діючий буржуазний індивід саме так і сприймав свої дії і саме так осмислював свою соціальну активність, якщо в нього були вільний час і спонукальний імпульс до подібної психотерапії. Але капіталісти склали певну соціальну групу. І не просто якусь, а панівну соціальну групу, яка у своїх колективних рефлексіях і ремінісценціях відчувала себе авангардним, а тому відповідальним історичним суб'єктом – спадкоємцем минулої і творцем сучасної, теперішньої, повсякденної історії та відповідного йому соціального порядку. В цільовому відношенні, тобто в якості колективного історичного суб'єкта, вони мали потребу і відчували необхідність мати деякий об'єднуючий і консолідуючий загальний менталітет, деяку колективну раціональність, спільну групову думку, достатньо зрозумілу як буржуазному загалу, так і кожному окремому його представникові. Іншими словами, буржуазія вела свою війну і потребувала для цього відповідної не лише предметно-матеріальної, але й духовної зброї, своєї ідеології і своєї утопії.

В стислому вигляді і відносно раціональній формі ліберальної ідеології можна виразити наступ-

ним чином: діючий суб'єкт є не група чи колектив, а окремо взятий індивід. Його спеціальною людською здатністю, яка дозволяє йому адекватно діяти у ворожому конкурентному соціальному оточенні, є особиста здатність до раціонального мислення. Завдяки цій особливій здатності індивід покладає, формулює і осмислює своє відношення до світу та інших людей. При цьому він виходить з наперед йому даних, природних і невід'ємних прав, основним і фундаментальним з яких є право власності і право зав'язувати з будь-яким із оточуючих його людей будь-які соціальні стосунки, виходячи зі своїх власних потреб, і здатності їх реалізувати. При цьому «інші» можуть бути або перешкодою для реалізації таких невід'ємних прав і задоволення таких природних потреб або потенційним союзником. У першому випадку природним принципом організації поведінки є боротьба, результати якої визначаються адекватністю попереднього (раціонального) розрахунку відповідності контролюваних індивідом ресурсів і поставлених наперед цілей. Найбільш вдалою (раціональною) дією буде така, де попередньо грамотно й адекватно прораховані як можливі витрати, так і потенційні здобутки в найбільш чіткій і адекватній теоретичній формі. Цей принцип висловив М. Вебер у концепції ціль-раціональної дії.

В тому випадку, коли можливі спільні зусилля для досягнення спільних цілей раціоналізм поведінки визначається раціональністю зав'язаного (залученого) з іншими відношення. Ментальний супроводжувальний процес тут полягає в тому, аби грамотно, формально-юридично вивірено було укладено таке відношення. Його формою є деякий правовий контракт як міжіндивідне чи міжгрупове втілення загального соціального контракту як загального механізму організації і формалізації суспільних відносин як таких. Головне полягає в тому, аби в ньому заздалегідь були обговорені, формально правовим чином сформульовані, взаємні зобов'язання сторін і солідарні дії та результати спільних дій.

Ідеальний момент, і саме в цьому проявляється ідеологічність цієї в цілому досить вульгарної і ординарної дії та відношення, проявляється в тому, що суб'єкти взаємодії прагнуть бути взаємно корисними, шукають шляхи до цього, схильні до подібного співробітництва і визнають будь-яку іншу людину чи партнера соціальної взаємодії рівним собі та взаємному пошуку вигідного для них результату.

Висновки. Ідейно-психологічні передумови, на яких виникла й будувалась класична ідеологія, визначав раціоналізм, що й був її ментально-психологічного базисом і умонастроєм.

Ідеологія не є власне наукою, але не є й хибною, відчуженою чи спотвореною свідомістю, вона лежить десь на півдорозі між теорією і власне суспільним колективним праксисом, в якості одного з його інструментів. Ідеологія є формою суспільного функціонування деякої розумової продукції.

Ідеологічно-культурна модель майбутнього у буржуазії – це раціоналістична модель суспільства, але яка не утримувала в собі достатньо привабливо-

го соціального вигляду, що й було її суттєвим недоліком. Можливо, причиною були її реалізм, прагматизм і практичний досвід розбудови і управління суспільством, який не дозволяв злітати думкою надто високо. Зате промисловий пролетаріат та його ідеологи не мали цих обмежень. Відсутність належного історичного і суспільного досвіду дозволяла їм будувати образ суспільства майбутнього настільки привабливим, красивим і досконалим, наскільки вистачало фантазії і мрій у побутовій колективній психології народної маси та ідейно-теоретичних пошуків ангажованої у «робітничє питання» інтелігенції.

В той же час реальна співучасть робітничого класу в матеріальному виробництві, заснованому на принципах природознавства, машинній технології і раціональному управлінні. Це проявилось у співіснуванні у пролетарській ідеології комуністичних і соціалістичних елементів, що являє собою різні види розумової продукції – достатньо раціональні пояснювальні концепції існуючого капіталістичного соціального порядку і фантастичні

образи майбутнього комуністичного суспільного устрою.

Ліберальна ідеологія, будучи ментальною формою світосприйняття і світовизначення протилежного робітничому класу, має, відповідно, не лише прямо протилежний зміст, але й форму. Принципами, на основі яких виростала пролетарська і буржуазна ідеологія, є буржуазний індивідуалізм та пролетарський колективізм.

Обидві ідеології обмежені ментально-розсудковими формами відображення чи опредмечення та реалізації раціоналізму даного історичного періоду. Обмеженості раціоналізму полягають у розриві між ідеологією та теорією, між ідеологією та утопією, раціональністю та міфічністю.

Всі інші форми ідеології, ґрунтовані на релігійному утопізмі чи етносізьському радикальному раціоналізмі не є раціональними, а тому не можуть бути предметом даного дослідження відповідно до заявленої проблеми. Хоч було б цікаво провести тут критичний аналіз націоналізму як теж групової ідеології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гавриленко І.М. Соціологія та сучасне українське суспільство / І.Гавриленко. – К.: АПСУ, 2007. – 158 с.
2. Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 2. – Соціальна динаміка / І.Гавриленко. – К.: КНУ, 2000.
3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. Пер. с англ. / И.Гофман. – М.: Канон – Прес, 2000.
4. Bondon R. L'ideologie on l'origine des idees recue / R.Bondon. – P.: Fayard, 1986. – 325 p.
5. Bourdieu P. La distinction. Critique social ou jugement / P.Bourdieu. – P.: Les editions de minui, 1979.

УДК 316

К.В. ПОЗНАНСЬКА

СОЦІОЛОГІЯ ЯК ПОЛПАРАДИГМАЛЬНЕ ЗНАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ І СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

Познанська Катерина Володимирівна – доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук

У статті розглядається, що соціологічні знання пройшли історичний шлях розвитку від допарадигмального до багатоваріантного парадигмального статусу. Стаття дає відповідь на питання чому соціологія ніколи не мала монопарадигмального статусу, а також надає наукове пояснення існуючим парадигмам соціології.

Ключові слова: соціологія, парадигма, парадигмальний статус, соціальний реалізм, соціальний нормалізм.

В статье рассматривается, что социологические знания прошли исторический путь развития от допарадигмального к многовариантному парадигмальному статусу. Статья дает ответ на вопрос почему социология никогда не имела монопарадигмального статуса, а также предоставляет научное объяснение существующим парадигмам социологии.

Ключевые слова: социология, парадигма, парадигмальний статус, социальный реализм, социальный номинализм.

In the article sociological knowledges passed the historical way of development from doparadigm'logo to multiple paradigm'logo status. The article gives an answer for a question why sociology had monoparadigm'logo status never, and also gives scientific explanation the existent paradigms of sociology.

Keywords: sociology, paradigm, paradigmalniy status, social realism, social nominalism.

© К.В. Познанська, 2011

Будь-яка парадигма включає в свою структуру основні наукові категорії, які інтерпретують природу об'єкта даної науки, які, по-перше, дозволяють змістовно відрізнити дану парадигму від іншої і, по-друге, можуть служити основою для побудо-

ви різних видів теорії в рамках даної парадигми. У соціології такими категоріями є «суспільство», «особа», «соціальна поведінка», «соціальні групи», «соціальні інститути», «соціальні організації», «соціальні факти». У соціологічній парадигмі

об'єктом соціології виступає соціальна реальність і її основні елементи.

Критеріями розмежування парадигм соціології виступають змістовно різні основні соціологічні категорії і відповідні їм структурні елементи соціальної реальності, інтерпретація взаємодії яких дозволяє зрозуміти природу останньої.

Соціологічні знання пройшли історичний шлях розвитку від допарадигмального до багатоваріантного парадигмального статусу. Соціологія ніколи не мала одноваріантного, монопарадигмального статусу і, обходячи статус парадигмального дуалізму, соціологія перейшла до багатоваріантного, поліпарадигмального статусу. На питання чому і як це сталося відповідає запропонована стаття.

Поняття «парадигма» неоднозначне. Неоднозначне і відношення різних груп учених до цього поняття. У книзі американського фізика і філософа Томаса Куна «Структура наукових революцій» існує двадцять одна дефініція поняття «парадигма» [8].

На Заході парадигматична концепція (вона ж – дисциплінарна матриця) Т. Куна отримала широке застосування в соціології завдяки зусиллям Т. Юнга, Р. Фрідрікса, Н. Муллінза, К. Ларсона, Дж. Рекса, А. Еффрата, Х. Кукліка, Р. Рітцера, Л. Екберга і Х. Мартінса. П. Ансарт для французької соціології 60-80-х рр. виділив чотири основні парадигми: генетичний структуралізм П. Бурдьє, динамічний структуралізм Ж. Баландьє і А. Турена, стратегічний підхід М. Крозьє і методологічний індивідуалізм Р. Будона. У них трансформувалися і використовувалися концепції О. Конта, А. Токвіля, Е. Дюркгейма, П. Прудона, К. Маркса, М. Вебера та інших [14]

Але істотний момент його концепції – не в дефініції поняття «парадигма», а в тому, що він розглядає будь-яку науку даного часу, як обумовлену парадигмою, тобто специфічною структурою, яка включає різні за характером і змістом варіації уявлень про предмет науки і основної теорії та специфічних методів дослідження [8, с.70].

У розвитку науки Т. Кун виділяє чотири стадії: стадії її нормального і аномального стану, кризи і революції. Нормальна стадія в розвитку науки – період акумуляції наявних знань у межах існуючої парадигми. Цей період з неминучістю закінчується переходом до аномального стану, коли отримана сукупність наукових даних не може бути пояснена з погляду існуючої парадигми. Наступає криза, яка приводить до наукової революції. Стара парадигма відкидається, і на зміну їй приходить нова, здатна пояснити нову систему наукових фактів, теорій, методів [8, с.70].

Парадигмальний статус науки характеризується наявністю однієї або кількох ясно і чітко виражених парадигм. Тобто, за Т. Куном, парадигма – це сукупність переконань, цінностей і методів, які визначаються певною науковою співдружністю [8, с. 70].

Парадигма (грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – це загальне світобачення, розділяючи яке, розмежовані на початках учені утворюють згуртовану групу – наукову співдружність. Поява парадигми є завжди результатом певного індивіду-

ального теоретичного досягнення – біля її витоків завжди стоїть конкретний автор з його ідеями, які привертають інших учених настільки, що ті беруть його твори за зразок. Вони не копіюють його творів, але ті настільки їм близькі, що головні ідеї, виражені в цих творах, стають для них зразками і орієнтирами.

Зазвичай у соціології науки виділяють три види парадигм:

– по-перше парадигми, які обґрунтовують самостійний статус тієї або іншої науки, відмежовують на якісному рівні одне наукове знання від іншого (філософію від соціології, соціологію від економіки);

– по-друге, парадигми, які проводять істотні розбіжності між історичними стадіями в розвитку науки (наприклад, позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм у соціології);

– по-третє, парадигми, які диференціюють наукову співдружність в рамках однієї і тієї ж науки на тому ж історичному етапі її розвитку: три парадигми сучасної західноєвропейської соціології [11].

Якщо наука не володіє парадигмальним статусом, то це означає, що вона ще не віддиференціювала свій предмет від інших наукових дисциплін і тому не може вважатися самостійною наукою. Наука володіє парадигмальним статусом, якщо вона має парадигму, яка визнана даною науковою співдружністю. Це є монопарадигмальний статус науки.

Після наукової революції зазвичай складається ситуація парадигмального дуалізму, тобто завойована визнання нова, але продовжує користуватися підтримкою і стара парадигма. Нарешті, є наука, що характеризується наявністю різноманітних парадигм.

Парадигмальні статуси науки у ряді випадків можуть збігатися з історичною логікою її розвитком. Ця логіка, якщо відволікається від деяких специфічних історичних особливостей і етапів, властива соціології, що, проходячи стадію монопарадигмального статусу, пройшла шлях розвитку від допарадигмального до різноманітно-парадигмального статусу, вважає Т. Кун [8, с.71].

Якщо говорити про парадигми в соціології, то це ціннісно-нормативний підхід, який визначає кут зору, крізь призму якого відстежуються, аналізуються і узагальнюються соціальні явища й процеси. Тобто, можна зробити висновок, що в соціологічній парадигмі об'єктом соціології виступає соціальна реальність і її основні елементи. Критеріями розмежування парадигм соціології (з багатоваріантним парадигмальним статусом) виступають змістовно різні один від одного основні соціологічні категорії і схожі з ними структурні елементи соціальної реальності, інтерпретація взаємодії яких дозволяє зрозуміти природу наслідків.

У соціології виділяють декілька найбільш значущих для розвитку соціального знання парадигм. Згідно з американським соціологом Джоржем Рітцером, існує п'ять основних парадигм – початкових концептуальних схем, пояснювальних моделей, на які спираються різні концепції. Вони розрізняються залежно від того, як ав-

тори розуміють соціальну реальність [2, с. 65].

Парадигма соціальних фактів зводить соціальну реальність до двох груп соціальних фактів - соціальних структур і соціальних інститутів, які розглядаються як реальні речі. Її виникнення пов'язане з ім'ям Е. Дюркгейма і школою функціоналізму. В рамках цієї парадигми виділяються два протилежні теоретичні напрями - структурно-функціональний аналіз (функціоналізм) (Толкотт Парсонс, Роберт Мертон) і теорії конфлікту (Ральф Дарендорф).

Парадигма соціальних дефініцій зобов'язана своїм виникненням роботам М. Вебера. Тут соціальна реальність розглядається крізь призму розуміння її суб'єктами соціальної дії - індивідами. У відповідності з М. Вебером, основу будь-якої дії складає розуміння, і соціолог повинен «докопатися» до нього, досягнути раціональні мотиви «актора». Надалі розвиток цієї парадигми привів до появи таких напрямів, як феноменологічна соціологія Альфреда Шюца етнометодологія Гарольда Гарфінкля, символічний інтеракціонізм Томаса Лукмана і Джорджа Міда [2, с. 66].

Джордж Мід і його учні вважають центральною категорією науки «соціальний процес», або «соціальний акт», який ототожнюється з безперервною, постійною зміною і розвитком. Змістом соціальних процесів є взаємодія індивідів у групі і суспільстві. Все інше, що існує в соціальному просторі, є наслідком соціального процесу взаємодії - і соціальний світ, тобто суспільство в цілому, і середовище соціальної діяльності, і сам індивід.

Тому можна зробити висновок, що базисна гіпотеза цієї парадигми полягає в тому, що будь-який соціальний феномен повинен розумітися як результат нашарування індивідуальних дій [2, с. 66].

Парадигма соціальної поведінки спирається на психологічну орієнтацію в американській соціології і виражається в біхевіористській соціології Берреса Скіннера і теорії соціального обміну Джорджа Хоманса і Пітера Блау.

На думку Дж. Хоманса, інститути і людське суспільство в цілому складаються тільки з дій людини, вони можуть тому аналізуватися в термінах індивідуальних дій і можуть бути пояснені на основі принципів індивідуальної поведінки. Тому істотним елементом соціології Дж. Хоманса стала його теорія соціальної поведінки. Нове розуміння природної суті соціальної поведінки пояснювалося у такий спосіб: «Соціальна поведінка являє собою обмін цінностями (як матеріальними, так і нематеріальними, наприклад знаками або схвалення престижу). Люди, які отримують багато чого від інших, випробують зі всіх сторін вплив, направлений на те, щоб останні могли отримати багато чого від перших. Такий процес надання впливу має тенденцію до забезпечення або рівноваги балансу між обмінами» [9, с. 6].

Сутність даної парадигми полягає в розумінні поведінки людини як відповідної реакції на певні зовнішні стимули. Особлива увага акцентується на проблемі винагороди очікуваної і покарання небажаної соціальної поведінки [2, с. 66].

Парадигма психологічного детермінізму сформу-

валася на стику соціології і психології і на основі психоаналітичної концепції Зігмунда Фрейда, відповідно до якої внутрішнє життя будь-якого індивіда визначається змістом несвідомого рівня його психіки. У даній парадигмі соціальна реальність розуміється як продукт боротьби, яка не припиняється, індивідуального (інстинктивного) початку і гнітючого його суспільства. Цією боротьбою пояснюються походження культури, мистецтва, вчинки індивідів, виникнення і масовий успіх ідеологій, спрямованість політики держав. Згодом з підходу Зігмунда Фрейда, розвинулися фрейд-марксизм Герберта Маркузе, Фердинанда Райха і неофрейдизм Еріха Фромма, Девида Рісмена [1, с. 28].

У цій парадигмі соціальна реальність розглядається як сукупність відносин між людьми, які складаються в процесі їх спільної діяльності. У фокусі її уваги - соціальні структури, які, взаємодіючи один з одним, породжують соціальний процес. Фактичне усунення з пояснювальної схеми реальної людини, приписування провідної ролі в суспільному розвитку виробничо-економічним чинникам дають підставу визначити цю парадигму точніше як економічний детермінізм [1, с. 28].

Парадигма соціально-історичного детермінізму пов'язана з роботами класиків марксизму. У цій парадигмі соціальна реальність розглядається як сукупність відносин між людьми, що складається в процесі їх спільної діяльності. У фокусі її уваги - соціальні структури, які, взаємодіючи один з одним, породжують соціальний процес. Фактичне усунення з пояснювальної схеми реальної людини, приписування провідної ролі в суспільному розвитку виробничо-економічним чинникам дають підставу визначити цю парадигму точніше як економічний детермінізм [2, с. 66].

Незважаючи на численні спроби соціологів, донині не вдалося створити єдину загальну соціологічну теорію. Багато дослідників вважають соціологію мультипарадигмальною наукою, в якій співіснують різні парадигми. Так, американський соціолог Дж. Рітцер розробив інтегральну модель соціальної реальності. Вона представлена у вигляді взаємодії чотирьох рівнів соціальної реальності: макрооб'єктивної, макрооб'єктивної, мікрооб'єктивної і мікросуб'єктивної [2, с. 66].

Значення цієї моделі в тому, що вона дозволяє, по-перше, встановити реальні взаємодії між різними рівнями соціальної реальності, по-друге, служити підставою класифікації досліджуваних явищ, по-третє, вимагає застосування відповідних цим явищам методик і технік.

Російський соціолог В. П. Култигін представив й іншу класифікацію соціологічних парадигм - за методологічним критерієм. Тут виокремлюються парадигми - натуралістична, інтерпретуюча і оціночна [1, с. 28].

Натуралістична парадигма суміщає соціологічні напрями, засновані на методах дослідження, які наближаються до методу природних наук. Типовими представниками цієї парадигми є, наприклад, О. Конт, Г. Спенсер. В її рамках досліджуються тільки об'єктивні факти, практикуються математичні і емпіричні методи.

Інтерпретуюча парадигма ґрунтується на визнанні принципової розбіжності між предметом і методами природних і соціальних наук. Звідси витікає необхідність для соціології не констатувати і вивчати об'єктивні факти соціального життя, а орієнтуватися на розуміння суб'єктивного миру акторів, їх мотивів і спонукань. Це «розуміюча соціологія» М. Вебера, яка успадкувала ті ж методи етнометодології і феноменологічної соціології [1, с. 29].

Оцінююча парадигма припускає з'єднання чисто дослідницької діяльності соціолога з соціально-критичною і, можливо, соціально перетворюючою. В рамках цієї парадигми соціологічні концепції мають критичний потенціал, що перетворюються, і пов'язаний з оцінкою соціальної реальності. Представниками оцінюючої соціології є Карл Маркс, Карл Поппер, Амітай Етціоні, Чарльз Мілз [1, с. 29].

Отже, названо практично всі парадигми тією чи іншою мірою представлені у вітчизняній соціологічній літературі. Переборовши ідеологічне і теоретико-методологічне засилля марксизму, соціологія в нашій країні розвивається, в основному, за рахунок сприйняття західних соціологічних концепцій.

Сучасна соціологічна наука представлена декількома парадигмами, які персоналізують ту або іншу методологічну стратегію. Понятійний апарат соціології залежить від того, що вважається об'єктом і предметом соціології як науки. Саме від цього і починається відлік, логіка побудови понятійного апарату. Залежно від того, який аспект соціальної реальності, соціального життя виступає предметом аналізу, основним початковим поняттям виступають або особа або суспільство. Відповідно до цього, можна сказати, що в соціології домінують дві основні парадигми - соціологічний реалізм (предмет дослідження - суспільство, соціальна структура, соціальні інститути) і соціологічний номіналізм (предмет дослідження - індивід, особа, людина). Ці дві орієнтації продовжують існувати в тій або іншій модифікації і сучасній науці.

Соціологічний реалізм одне з двох основних загальнотеоретичних і методологічних поглядів, які протистоять у соціальній філософії і соціології, відповідно до якого суспільство в цілому, так само як і окремі соціальні інститути (держава, сім'я і так далі), виступає як самостійна реальність, не зводиться до взаємодії окремих індивідів; протистоїть соціологічному номіналізму, який одмовляє самостійну реальність як суспільства, так і соціальних інститутів, вважаючи, що такою володіють лише окремі індивіди.

Поняття соціальний реалізм утворено по аналогії з поняттям реалізму в середньовічній філософії, де воно було пов'язане з твердженням про реальне існування абстрактно загальних понять незалежно від одиничних речей, які у такий спосіб опиняються в щирій реальності. Точно в такий самий спосіб для соціального реалізму індивіди не є носіями соціальної реальності в справжньому сенсі – таким носієм прихильники соціального реалізму вважають суспільство в цілому (і відповідно держава, народ, сім'я і тому подібне понад індивідуальних

соціальних цілісностей), вбачаючи в нім субстанціальне джерело соціальності.

Соціологічний номіналізм – теоретична і методологічна орієнтація, суть якої полягає в тому, що джерелом, єдиним суб'єктом соціології оголошуються індивід і його соціальна дія, у зв'язку з чим за поняттями, які виражають будь-яке соціальне ціле (суспільство, організація, група і так далі), заперечуються онтологія, зміст. У методологічному плані це означає, що початковим елементом соціологічного аналізу повинні бути не соціальна освіта як самостійне ціле, а індивід і його соціальна дія, з якої повинні виводитися характеристики соціального процесу[11].

Панування соціологічного реалізму в XIX ст. змінюється на рубежі XX сторіччя розповсюдженням «розуміючої» соціології, в основі якої лежить принцип методологічного номіналізму. Перехід від реалізму до номіналізму був обумовлений кризою парадигми першого напрямку. Він являв собою закономірний процес, про що свідчить еволюція поглядів багатьох великих теоретиків того часу. Як наслідок, спостерігалися різного роду ренесанси: марксівський, веберівський, дюркгеймівський, зіммелівський, що є домінуванням у соціології то реалізму, то номіналізму.

Як було сказано вище, єдиними реальними об'єктами соціального дослідження в соціальному номіналізмі є люди. Ніяких інших не існує. Подібного роду погляд знайшов свій гранично чіткий вираз, наприклад, в одному з місць роботи відомого російського історика, соціолога Миколи Івановича Кареева, який писав: «Особа це єдина реальна істота, з якою має справу соціологія. Народи або окремі класи того ж народу збірні одиниці, які складаються з окремих осіб».

Подібної точки зору дотримувався відомий німецький соціолог М. Вебер. Найчіткіше цей погляд викладений в його роботі «Основні соціологічні поняття». «Для інших (наприклад, юридичних) пізнавальних цілей або для цілей практичних, – писав він, – можливо, навпаки, доцільно або навіть неминуче розглядати соціальні утворення («держави», «асоціації», «акціонерне товариство», «установи») зовсім так само, як окремих індивідів (наприклад, як носіїв прав і обов'язків або як суб'єктів, які роблять релевантні в правовому відношенні дії). Для розуміючої соціології, яка інтерпретує поведінку людей, ці утворення – просто процеси і зв'язки специфічної поведінки окремих людей, тому що тільки вони являють собою зрозумілий для нас носіїв осмислених дій» [5, с. 27].

Так, визначені логіко-методологічні принципи пізнання в наявності в будь-якому аналізі конкретних соціальних явищ і знання теоретичних дискусій, які відбуваються на всьому протязі історичного розвитку соціології є необхідним компонентом удосконалення наших уявлень про світ. А сам процес розповсюдження тих або інших наукових парадигм в соціології носить логічно обґрунтований і впорядкований характер і вписується в контекст історичних умов, а також гносеологічних пріоритетів, сформульованих у науковій співдружності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волков Ю.Г. Социология [Текст] / Ю. Г. Волков. - Москва: «Гардарики», 2003. - 315 с.
2. Волков Ю.Г. Социологические парадигмы [Текст] / Волков Ю.Г., Добренъков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. // Социология. [Издание второе]. - Москва: «Гардарики», 2004. - 511 с.
3. Городяненко В.Г. Соціологія [Текст] / В. Г. Городяненко. - Київ: «Академія», 2006. - 544 с.
4. Добренъков В.И. История зарубежной социологии [Текст] / В. И. Добренъков, А.И Кравченко. - М.: Академический проект, 2005. - 704 с.
5. Иванов Д. Б. Парадигмы в социологии: учебное пособие [Электронный ресурс] / Д. Б. Иванов – Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. – 72 с. Режим доступа: <http://studentam.net/content/view/83/19/>
6. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения [Текст] / С. А. Кравченко. Учебное пособие для вузов. - Москва: «Экзамен», 2002. - 511с.
7. Краткий словарь по социологии. - Москва: «Издательство политической литературы», 1988. - 478 с.
8. Кун Т.С. Структура научных революций [Электронный ресурс] / Т. С. Кун; пер. с англ. И.Э.Налетова. - М., 1975. Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kunts01/index.htm>
9. Немировский В. Универсальная парадигма в российской социологии [Текст] / В. Немировский // Социология на пороге XXI века: Основные направления исследований. / Под ред. С.И. Григорьева (Россия), Ж. Кознен-Хуттера (Швейцария). [3-е изд., доп. и перераб.] - М., 1999. С. 84-87.
10. Категории социологии: образ мышления и словарь исследования [Текст] / Ольховиков К.М., Орлов К.М. // СоцИс. - 2002. - №9 - С. 3-16.
11. Осипов Г.В. Социология: основы общей теории [Текст] / Осипов Г.В., Москвичев Л.Н - Москва: «Норма», 2002. - 889 с.
12. Піча В.М. Соціологія. Загальний курс [Текст] / В. М. Піча. - Київ: «Каравела», 2000. - 248 с.
13. Социология - мультипарадигмальная наука? [Текст] / А. Благос // СоцИс. - 2002. - №7 - С 22-30.
14. Социология как метопарадигмальная наука [Текст] / А. А. Давидов // СоцИс. - 1992. - №9 - С. 85-87.
15. Танчин І.В. Соціологія [Текст] / Танчин І.В. Навчальний посібник [Друге видання, перероблене і доповнене] - Київ: «Знання», 2007. - 352 с.

УДК 316.774: [316.334.3:324]

М.Н. ЄНІН

ВПЛИВ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЗМІ НА МІСЦЕВИЙ ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

Єнін Максим Наїмович – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

У статті автор доходить висновку, що організаційна структура ЗМІ в Україні, а також нерозвиненість публічної сфери в Україні ускладнюють демократичний політичний дискурс. Проведене емпіричне дослідження виявило тенденції лідерства телебачення в полі масової комунікації, домінування місцевих телекомпаній і газетних видань над загальнонаціональними, диференціацію населення за віком у користуванні каналами масової комунікації під час місцевого виборчого процесу.

Ключові слова: засоби масової інформації, канали масової комунікації, елітні групи.

В статье автор приходит к выводу, что организационная структура СМИ в Украине, а также неразвитость публичной сферы в Украине осложняют демократический политический дискурс. Проведенное эмпирическое исследование также выявило тенденции лидерства телевидения в поле массовой коммуникации, доминирование местных телекомпаний и газетных изданий над общенациональными, дифференциацию населения по возрасту в использовании каналов массовой коммуникации во время местного избирательного процесса.

Ключевые слова: средства массовой информации, каналы массовой коммуникации, элитные группы.

The author reaches a conclusion that organization structure of mass media and underdevelopment of public sphere in Ukraine complicates the democratic political discourse. The research which has been carried out also discovers the tendencies of television leadership in the field of mass communication, domination of the local television companies and newspaper issues over the national ones, people differentiation according age in use mass communication channel during of the local electoral process.

Key words: mass media, mass communication channel, elite groups.

© М. Н. Єнін, 2011

Діяльність ЗМІ спрямована на виконання цілої низки важливих суспільних функцій: інформаційної, освітньої, комунікативної, рекламної, інтеграційної. Зважаючи на масштабність цього впливу, а також амбівалентність його наслідків, дослідженням ЗМІ зайнято чимало науковців. У колі наукових проблем щодо вивчення розвитку та функціонування ЗМІ серед вітчизняних учених займаються Н. Костенко, С. Макеев, Т. Рудницька, В. Кулик, І. Кононов, серед російських – О. Єляков, В. Іва-

нов, С. Кара-Мурза, В. Коломієць, Т. Науменко, М. Назаров, І. Полуехтова, серед зарубіжних дослідників наразі найбільш відомими є Ж. Бодрійяр, Ю. Габермас, Л. Джеймс, К. Кетлін та Г. Роберт, Дж. Томпсон, Д. Хелд, Г. Шіллер.

У рамках даної статті розглядалась проблема впливу організаційної структури ЗМІ на місцевий виборчий процес. Мета статті – по-перше, відповісти на запитання, чи сприяє організаційна структура сучасних ЗМІ в Україні демократично-

му політичному дискурсу під час проведення виборчих кампаній на місцевому рівні; по-друге, виявити, з яких джерел мешканці Луганської області найчастіше отримують інформацію про вибори у місцеві органи влади. Емпіричну базу для вирішення поставленої мети становили дані, отримані: по-перше, на сайті Міністерства юстиції України (інформація про власників друкованих ЗМІ) і Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (інформація про засновників та власників електронних медіа); а також деякі дані експертних опитувань на сайтах; по-друге, у ході соціологічного дослідження «Луганськ – 2010: місцеві вибори і міська громада», що проводилося колективом кафедри філософії та соціології Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (всього було опитано 671 респондента, методом стандартизованого інтерв'ю, вибірка випадкова).

Під час виборчих кампаній вплив ЗМІ на суспільство стає особливо відчутним. Через них відбувається жорстка конкурентна боротьба між елітними групами за ключові позиції в органах влади. Через ЗМІ елітні групи намагаються з одного боку, вплинути на ціннісно-світоглядні орієнтації аудиторії, а з іншого – спонукають людей до мотивації деякого типу політичної поведінки.

Медіа являють собою важливий ресурс у політичній боротьбі та залученні фінансових ресурсів, тому в усьому світі елітні групи намагаються економічно, а по можливості й політично, їх контролювати. Розвиток приватних і комерційних ЗМІ (особливо телебачення) в останні три десятиліття на Заході – яскраве цьому підтвердження. Глобальна лібералізація економіки, зменшення регулюючої ролі держави з усією очевидністю проявляються і в ЗМІ. Уряди дуже часто віддають пріоритет розвитку комерційного медіа, тоді як можливість для розвитку суспільних медіа скорочуються. Про це пишуть західні дослідники. Наприклад, Е. Гіденс, посилаючись на Д. Хелда, вказує на збільшення концентрації власності ЗМІ, через що міжнародні ЗМІ керуються невеликою кількістю впливових корпорацій, а також на тенденцію переходу від суспільної власності до приватної у багатьох країнах світу [1, 413-414]. У всьому світі намітилась тривожна тенденція монополізації інформаційного простору, в зв'язку з чим формуються гігантські медійні корпорації.

В Україні після проголошення незалежності теж відбулась трансформація ЗМІ. У період існування СРСР мас-медіа функціонували перш за все як ідеологічний інститут і були під контролем держави та КПРС. Перехід від планової економіки СРСР до вільного ринку змусив медіа знаходити альтернативні державним джерела фінансування. Середина 90-х рр. – час появи великих власників, які накопичували різними, не завжди легальними, шляхами власний капітал. Цей процес завершився формуванням великих фінансово-промислових груп, які зосередили у своїй власності значні медіа-активи. Розпочалась концентрація медіаресурсів, що продовжується й дотепер.

Розгорнуту інформацію щодо організаційної структури ЗМІ в Україні відповідно до їх позицій

у провідних елітних групах було опубліковано в газеті «Наше завтра» у 2004 році [2]. Автори публікації в ролі головних діючих фігур у цих елітних групах включили найбільш багатих бізнесменів, що накопичили багатомільйонні активи в різних секторах економіки: дніпропетровської елітної групи – В. Пінчука, київської – В. Медведчука і Г. Суркіса, донецької – Р. Ахметова. Ця інформація представлена нами у табличній формі.

Таблиця 1

Організаційна структура ЗМІ в Україні відповідно до їх позицій в провідних елітних групах станом на 2004 рік.		
Дніпропетровська	Донецька	Київська
Телеканал «ICTV»	ТРК «Україна»	«Інтер»
Телеканал «СТБ»	Газета «Вечірній Донецьк»	«Тет»
Газета «Аргументи і факти в Україні»	Видавничий дом «Сьогодні»	«Студія «1+1»
Інформаційне агентство «Українські новини»	Газета «Сьогодні»	УТ-1
Радіо «Прем'єр» (Дніпропетровськ)	«Інвест-газета»	Українське радіо
Телекомпанія «Приват-ТБ Дніпро» (9-й канал Дніпропетровськ)	Інтернет-видання «Форум»	Газета «Київські відомості»

Під поняттям «організаційна структура ЗМІ» мається на увазі розподіл власності в секторі ЗМІ та їх територіальна локалізація. Елітні групи аналізуються нами з точки зору статусно-функціонального підходу, в якому їх головною ознакою є соціальний статус, місце і роль у системі владних структур, у прийнятті рішень і реалізації управлінських функцій. Вони певним чином структуровані, тобто мають територіальну прив'язку та розподіляються в соціальному просторі по різних полях соціального простору в залежності від об'єму і розміщення капіталу. Провідні елітні групи – соціальні агенти, які, маючи найбільший сукупний капітал, актуалізований у вигляді влади, матеріального багатства, авторитету й престижу, займають найвищі позиції в різних полях соціального простору, зокрема в політичному і економічному.

Міністерство юстиції України з 10 грудня 2008 року відкрило доступ до отримання емпіричних даних про власників друкованих ЗМІ [3], а інформацію про засновників та власників електронних медіа (ТВ та радіо) можна знайти на сайті Національної ради з питань телебачення та радіомовлення [4]. На основі цих емпіричних даних, а також позицій експертів можна скласти уявлення про структуру медіавласності в Україні станом і на 2010 рік. Так, до державних ЗМІ наразі належать Перший національний канал (УТ-1); Національна радіокомпанія України; ДТРК «Всесвітня служба «Українське телебачення і радіомовлення»; ДТРК «Культура», Дирекція телерадіопрограм Верховної Ради України; Обласні державні телерадіокомпанії.

нії (ОДТРК); газета «Урядовий кур'єр» (видання Кабінету міністрів); газета «Голос України» (видання Верховної Ради) та деякі інші. Медіа-група U. A. Inter Media Group Limited (на думку експертів, фактично підконтрольна В. Хорошковському) контролює телеканали «Інтер», «Ентер Фільм»; «К1», «К2», «НТН». Дніпропетровська медіа-група (на думку експертів, фактично підконтрольна В. Пінчуку) контролює: телеканал «Новий»; телеканал «ICTV»; телеканал «СТБ»; газета «Факты»; газета «События и люди»; газета «Дело», журнал «Інвест-газета» та інші видання. Дніпропетровська медіа-група Ігоря Коломойського контролює: телеканал «1+1»; телеканал «2+2»; телеканал «ТЕТ»; телеканал «Кіно»; «Газета по-киевски»; новинний журнал «Главред»; новинний журнал «Профіль»; тижнева газета «Новая»; газета «Известия в Украине»; «Комсомольская правда в Украине». У структуру власності донецької медіа-групи (на думку експертів, фактично підконтрольна Рінату Ахметову) входять: телеканал «Україна»; газета «Сьогодні»; інтернет-видання «Форум», «Інвест-газета», газета «Вечірній Донецьк». Власником «5 каналу» та газети «Правда України» є П. Порошенко. Власниками газет «Экономические известия», тижневика «Коментарі», журналу «Kyiv Weekly»; журналу «Експерт-Україна», сайту «proUa» є В. Гайдук та С. Тарута [3; 4; 5].

Таблиця 2

Організаційна структура ЗМІ в Україні відповідно до їх позицій в провідних елітних групах станом на 2010 рік.		
Дніпропетровська	Донецька	Київська
Телеканал «ICTV»	ТРК «Україна»	Телеканал «Інтер»
Телеканал «СТБ»	Газета «Вечірній Донецьк»	Телеканал «Ентер Фільм»
Телеканал «1+1»	Видавничий дім «Сьогодні»	Телеканал «К1»
Телеканал «2+2»	Газета «Сьогодні»	Телеканал «К2»
Телеканал «ТЕТ»	«Інвест-газета»	Телеканал «НТН»
Телеканал «Кіно»	Інтернет-видання «Форум»	Українське радіо
Газета «Аргументи і факти в Україні»	Газета «Экономические известия»	Газета «Київські відомості»
Інформаційне агентство «Українські новини»	Журнал «Kyiv Weekly»	Газета «День»
Радіо «Прем'єр» (Дніпропетровськ)	Тижневик «Коментарі»	
Телекомпанія «Приват-ТБ-Дніпро» (9-й канал Дніпропетровськ)	Журнал «Експерт-Україна»	

Газета «События и люди»	Сайт «proUa»	
Газета «Дело»	Сайт «КІД»	
Журнал «Інвест-газета»		
Газета «Известия в Украине»		
Газета «Факты»		
Новинний журнал «Главред»		
Новинний журнал «Профіль»		
«Газета по-киевски»		
Газета «Новая»		
«Комсомольская правда в Украине»		

Внесемо деякі пояснення щодо запропонованої нами структури елітних груп. До групи дніпропетровців нами віднесено дві елітні групи, які нерідко знаходяться в стані політичної та економічної боротьби одна з одною. У першій групі головною фігурою є В. Пінчук – керівник ФПГ «Інтерпайп», що контролює десятки підприємств переважно у сфері трубно-промислової та металургії. Вона сформувалась навколо колишнього Президента Л. Кучми, пізніше підтримувала кандидатуру В. Януковича на президентських виборах. У другій дніпропетровській елітній групі головною дійовою особою є І. Коломойський – керівник ФПГ «Приват», що контролює декілька відомих банків, металургійні і феросплавні заводи, нафтодобувні та нафтопереробні підприємства. Політичні орієнтири І. Коломойського пов'язані з Блоком Юлії Тимошенко. Донецька елітна група гуртується навколо Р. Ахметова – голови компанії System Capital Management, С. Тарути і В. Гайдука – лідерів Індустріального союзу Донбасу, В. Януковича. Ключовими фігурами київської елітної групи є В. Медведчук і Г. Суркіс, що накопичили багатомільйонні активи в різноманітних секторах економіки, головним чином у фінансово-промисловому концерні «Славутич». У сфері політики вони були одними з найбільш запеклих опонентів В. Ющенка, підтримуючи на президентських виборах В. Януковича.

Порівняно з 2004 роком, відзначимо тенденцію поступового збільшення медіавласності у всіх елітних групах, особливо це стосується дніпропетровської еліти, яка має серед інших найбільш потужні медіа-активи. Це свідчить про прагнення українських елітних груп економічно та політично контролювати інформаційний простір. Так, наприклад, у власності співвласника групи «Приват» – І. Коломойського опинилися такі телеканали: «1+1», «2+2», «ТЕТ» (придбаний у братів Суркісів), «Кіно». «Інтер», один з найбільш популярних українських телеканалів, опинився у власності В. Хорошковського. Процес зміни власника супроводжувався низкою скандалів всередині політичної еліти. Була навіть створена спеціальна парламентська комісія, яка вивчала це питання, його

обставини, що зайвий раз доводить, що великий медіабізнес в Україні не існує поза політикою та перебуває під сильним тиском її поля [6].

Таким чином, масштабний процес приватизації українських мас-медіа призвів до утворення потужних інформаційних холдингів. У структуру цих холдингів дуже часто входять не тільки центральні, але й регіональні ЗМІ. Так, на Луганщині найбільш значимі для населення місцеві ЗМІ контролюються впливовими представниками регіональної еліти. Наприклад, телеканал ЛКТ через ЗАО «Фонд» (що контролює завод «Луганськ-емаль», Лисичанський завод гумових технічних виробів, Стахановський завод технічного вуглецю), належить одному з найбільших місцевих бізнесменів, депутату Партії регіонів О. Кисельову. Ще один з найбагатших людей із регіональної бізнес-еліти Луганщини, депутат Партії регіонів, В. Ландик (власник Старобельського механічного заводу, багатьох об'єктів торгової нерухомості) контролює телеканал «Ірта» і газету «Вечірній Луганськ» [7]. Телеканал ЛОТ є державним, хоч за критичними висловлюваннями деяких громадських діячів, функціонуючи за рахунок бюджетних коштів, його інформаційне наповнення орієнтоване на відстоювання інтересів партії влади – Партії регіонів і критику політичних опонентів [8].

Газетні видання також часто контролюються представниками великого бізнесу та політики. Газетне видання «Вечірній Луганськ» – регіонала В. Ландика; «Жизнь Луганска» – Луганської міської ради та Луганського міського голови; «Молодогвардеец» – народного депутата від БЮТ – А. Ягоферова; «Реальная газета» (адреса сайту – www.realgazeta.com.ua) належить і фінансується депутатом від фракції БЮТ – Н. Королевською; комунальне видання облради «Наша газета» – М. Северіном, він же контролює інформаційний портал «Ракурс плюс» (www.rakurs.pl.ua) та газету «Ракурс»; керівником газети «XXI век» (адреса сайту – www.xxi.com.ua) є Ю. Юров (права на видання газети належить медіа-корпорації «Новий Донбас», яка контролюється лідером обласної організації партії «Єдиний центр» В.Дзюном); газета «Свободный репортер» (адреса сайту – www.freereporter.com.ua) утворена і функціонує за рахунок місцевого підприємця, функціонера БЮТ і лідера місцевого «Народного фронту» – Г. Пригеби; «Коммунист» є власністю КПУ (лідер – П. Симоненко); «Жизнь региона» – Партії регіонів; «Восход» – ПСПУ (адреса сайту <http://voshod.ucoz.ua/>). Інформаційне агентство «Паралель-медіа» (parallel-media.com.ua/) фінансується місцевим підприємцем В. Даніеляном, членом бюро обласного БЮТ; газетне видання «Свобода» – ВО «Свобода» (адреса сайту <http://www.luhansk.svoboda.org.ua/>) [там же].

Отже, конфігурація системи ЗМІ в Україні в цілому відповідає конфігурації відносин між елітними групами. Така організаційна структура ЗМІ перетворює їх на зняраддя елітних груп. Доречним з цього приводу є зауваження І. Кононова про те, що вони мають синдром позитивного висвітлення діяльності конкретних підприємств та тих,

хто їх очолює на фоні економічної кризи в країні, що є наслідком примусу еліти по відношенню до ЗМІ [9, 330-360]. На думку українського вченого, який за допомогою соціологічних методів вивчав обласну пресу, наслідком цього є слабка вираженість інтересів мешканців області у місцевих ЗМІ, перебування останніх поза сутнісним дискурсом про майбутнє країни, відсутність у них спроб вироблення раціонального розуміння міжетнічних та регіональних відносин в Україні, незначний вплив громадськості на цей процес.

Тепер подивимось на те, як самі мешканці на Луганщині користуються інформацією стосовно виборів у місцеві органи влади. Нижче, в таблиці 3, наведені дані щодо джерел інформації, якими користуються на Луганщині.

Таблиця 3

Джерела одержання інформації щодо майбутніх виборів у місцеві органи влади респондентами (%)

№ п/п	Варіанти відповідей	Частота	Відсоток до кількості опитаних N=671
1.	Газети	379	56,5
2.	Телебачення	526	78
3.	Інтернет-сайти	67	10
4.	Радіо	134	20
5.	Особисте спілкування з людьми	77	11,5
6.	Зустрічі з кандидатами та інші спеціальні заходи до виборів	11	1,6
7.	Вулична реклама	105	15,6
8.	Листівки	153	22,8
9.	Інше	14	2,1
10.	Важко відповісти	19	2,8
11.	Не відповіли	7	1

Примітка: респонденти мали можливість вибирати декілька відповідей.

На основі табличних даних помітна тенденція лідерства телебачення в полі масової комунікації. Саме його використовує більшість мешканців Луганщини (78% опитаних) як головне джерело політичної інформації. Відчутна в цьому значенні й роль газет. В якості джерела інформації щодо виборів у місцеві органи влади ними користувались 56,5% опитаних респондентів. Далі по убаванню йдуть листівки (22,8%), радіо (20%), вулична реклама (15,6%), особисте спілкування з людьми (11,5%), Інтернет-сайти (10%), зустрічі з кандидатами та інші спеціальні заходи до виборів (1,6%) побіжно вказує на кризовий стан публічної сфери, що є симптоматичним для України в цілому. Дискусії між

людьми та їх участь у дебатах з кандидатами на офіційні політичні посади – важливий показник розвиненості політичної культури та демократії. Їх відсутність призводить до спотворення демократії, виродження її в імітативні форми, адже сфера публічного за таких умов стає фікцією: політика, репрезентована лише через мас-медіа, розігрується у парламенті як своєрідна п'єса, а суспільна думка формується не за допомогою відкритої і раціональної дискусії, а здебільшого – через маніпулювання та контроль над інформаційними каналами. Ю. Габермас, до речі, вважає кризу публічної сфери загальною тенденцією розвинутого капіталізму, коли сфера публічності дедалі більше й більше підпорядковується владним структурам, які втрачають свою прозорість [10, 165-166].

З таблиці 4 помітна тенденція розподілу каналів масової комунікації як джерела інформації щодо виборів серед мешканців Луганщини за віком. У більш старших вікових групах люди частіше схильні звертатись до газет, телебачення і радіо як джерела політичної інформації, навпаки у використанні Інтернету помітна зворотна тенденція – у більш старших вікових групах до нього звертаються все менше. Серед тих опитаних, хто використовує Інтернет, 24,9% складає молодь від 18 до 30 років, 12,1% опитаних віком від 31 до 45 років, 8% опитаних віком від 46 до 60 років (таблиця 4).

Таблиця 4

Джерела одержання інформації щодо майбутніх виборів у місцеві органи влади респондентами (%)

№ п/п	Варіанти відповідей	Вік			
		18-30	31-45	46-60	61-100
1.	Газети	33,9%	48,2%	61,4%	68,6%
2.	Телебачення	63,3%	80,9%	84,1%	85,5%
3.	Інтернет-сайти	24,9%	12,1%	8%	1,4%
4.	Радіо	14,7%	16,3%	21%	24,5%
5.	Особисте спілкування з людьми	11,9%	14,9%	15,9%	6,4%
6.	Зустрічі з кандидатами та інші спеціальні заходи до виборів	0,9%	0,9%	2,3%	2,4%
7.	Вулична реклама	27,5%	19,1%	15,9%	8,6%
8.	Листівки	28,4%	19,9%	26,7%	19,5%
9.	Інше	2,8%	1,4%	3,4%	2,8%

Примітка: респонденти мали можливість вибрати декілька відповідей.

Якщо звернутися до телевізійних аудиторій, то можна помітити, що під час місцевих виборчих кампаній мешканці Луганщини для отримання політичної інформації до місцевих телекомпаній

звертаються частіше, ніж до загальнонаціональних (таблиця 5).

Таблиця 5

Джерела одержання інформації щодо майбутніх виборів у місцеві органи влади респондентами (телекомпанії) (%)

№	Варіант відповіді	Число виборів	% виборів
1.	ІРТА	8	29.6
2.	ЛКТ	7	25.9
3.	Інтер	7	25.9
4.	ЛОТ	12	44.4
5.	Свобода слова	1	3.7
6.	1-й канал	3	11.1
7.	1+1	3	11.1
8.	ТРК Україна	2	7.4
9.	СТБ	1	3.7
10.	ІСТV	2	7.4
11.	5-й канал	2	7.4
	Всього	48	177.6

Примітка: респонденти мали можливість обирати декілька варіантів відповідей.

Ця ж сама тенденція спостерігається й при аналізі газетних видань. В обслуговуванні місцевого політичного дискурсу головну роль відіграють обласні, міські та районні газети. Саме вони виступають основними каналами масового впливу на суспільну свідомість. До загальноукраїнських газет звертаються набагато менше (таблиця 6). Відмітимо й незначний інтерес мешканців Луганщини до ЗМІ, які відображають інтереси та політичні позиції окремих політичних сил або кандидатів.

Таблиця 6

Джерела одержання інформації щодо майбутніх виборів у місцеві органи влади респондентами (газети) (%)

№	Варіант відповіді	Число виборів	% виборів
1.	Луганская правда	4	7.7
2.	Вечірній Луганськ	2	3.8
3.	Факты Луганска	1	1.9
4.	Наша газета	2	3.8
5.	Известия	6	11.5
6.	Ведомости Луганщины	3	5.8
7.	Жизнь Луганска	6	11.5
8.	Молодогвардеец	6	11.5
9.	Искра	1	1.9
10.	Экспресс-клуб	1	1.9
11.	Экспресс-новости	3	5.8
12.	Вечерний город	1	1.9

13.	Ракурс	9	17.3
14.	Луганськ	2	3.8
15.	Труд	1	1.9
16.	Жизнь региона	1	1.9
17.	Факты	2	3.8
18.	Коммунист	3	5.8
19.	Фокус	1	1.9
20.	Городской вестник	1	1.9
21.	Агітаційні газети	4	7.7
22.	XXI век	8	15.4
	Всього	68	134

Примітка: респонденти мали можливість обирати декілька варіантів відповідей.

Висновки. В результаті проведеного дослідження, по-перше, виявлено організаційну структуру сучасних ЗМІ в Україні відповідно до їхніх позицій в елітних групах. У фокусі нашої уваги опинилися, перш за все, всеукраїнські ЗМІ, а також ті, які діють у Луганській області. По-друге, виявлено, з яких джерел мешканці Луганської області найчастіше отримують інформацію про вибори у місцеві органи влади. Це становило певну новизну нашого дослідження. На нашу думку, існуюча організаційна структура ЗМІ не сприяє демократичному політичному дискурсу щодо майбутнього країни під час проведення виборчих кампаній як на національному, так і на місцевому рівнях. Порівняно з 2004 роком спостерігається тенденція до збільшення частки власності в секторі ЗМІ у найбільш

потужних елітних групах. Утворення потужних інформаційних холдингів, у структуру яких часто входять не тільки центральні, але й регіональні ЗМІ, під час приватизації українських мас-медіа, призвело до їх перетворення в організаційні відділи найбільш впливових патрон-клієнтельних груп. У цьому зв'язку, вони обслуговують інтереси політичних партій або організацій, які борються за створення «своїх» депутатських представництв у центральних і в регіональних органах влади. Інтереси мешканців українських областей в такому разі не можуть бути повноцінно актуалізовані через ЗМІ, народні маси перебувають поза сутнісним дискурсом про майбутнє країни, вони виступають, перш за все, як об'єкти маніпуляційного впливу, чому сприяє й нерозвиненість публічної сфери в Україні. Емпіричне дослідження «Луганськ – 2010: місцеві вибори і міська громада» виявило наступні тенденції: лідерство телебачення в полі масової комунікації, значну при цьому й роль газет. Для отримання політичної інформації до місцевих телекомпаній звертаються частіше, ніж до загальнонаціональних. Ця ж сама тенденція спостерігається і при аналізі газетних видань: в обслуговуванні місцевого політичного дискурсу головну роль відіграють обласні, міські та районні газети. Відмітимо й незначний інтерес мешканців Луганщини до партійних ЗМІ, які відображають інтереси та політичні позиції окремих політичних сил або кандидатів. У більш старших вікових групах люди схильніші звертатись до газет, телебачення і радіо як джерел політичної інформації, навпаки у використанні Інтернету помітна зворотна тенденція – у більш старших вікових групах до нього звертаються все менше.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гидденс Э. Социология / При участии К. Бердсол: Пер. с англ. Изд. 2-е. – М. 2005. – 632 с.
2. Кто завладел Украиной // Наше завтра. – 2004. – 5 августа. – №158. – С. 3.
3. Державний реєстр друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності <http://dzmi.informjust.ua>
4. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення <http://www.nrada.gov.ua/ua/derzhavniyreestr.html>.
5. Лещенко С. Орбіти політичних медіа: сфера впливу Пінчука, Ахметова, Порошенка, Ющенка... // http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/12/6/4409790/view_print/
6. Наем М., Лещенко С. Олігархічні війни: як продавали канал «Інтер» // <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/07/29/3503640/>
7. Самые богатые люди Луганщины // Форум Луганского общенародного движения «Единение» http://edinenie.lg.ua/index.php?option=com_kunena&Itemid=5&func=view&id=147&catid=8
8. Кто кому чего... // yadocent@livejournal.com
9. Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альмамагер, 2000. – 493 с.
10. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.

УДК 316.334.4

Т.О. ОГАРЕНКО

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ГРОМАДЯН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПОШУК ІНДИКАТОРІВ ЙОГО СОЦІАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Огаренко Таїсія Олександрівна – докторант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), кандидат соціологічних наук, доцент

У статті розкриваються структура й особливості системи правового захисту громадян у сучасній Україні. Розглядаються основні наукові підходи до розуміння змісту правової держави, робиться спроба обґрунтувати індикатори соціальної ефективності правового захисту, визначається роль соціально-правових відносин та активності їх суб'єктів у формуванні системи правового захисту населення та механізми її реалізації.

Ключові слова: правовий захист, правова система, соціально-правові відносини, політична активність, механізм регулювання правової системи, індикатори соціальної ефективності правового захисту.

В статье раскрываются структура и особенности системы правовой защиты граждан в современной Украине. Рассматриваются основные научные подходы к пониманию содержания правового государства, делается попытка обосновать индикаторы социальной эффективности правовой защиты, определяется роль социально-правовых отношений и активности их субъектов в формировании системы правовой защиты населения и механизме ее реализации.

Ключевые слова: правовая защита, правовая система, социально-правовые отношения, политическая активность, механизм регулирования правовой системы, индикаторы социальной эффективности правовой защиты.

The structure of peculiarity of the system of citizens' legal protection in modern Ukraine is viewed in the article. Main scholar approaches towards understanding of legal state content are viewed, there is an attempt to ground social effectiveness of legal protection indicators, the role of social-legal relations and their subjects' activity in the process of forming the system of citizens' legal protection and mechanisms of its realization are defined.

Key words: legal protection, legal system, social-legal relations, political activity, regulatory mechanisms of legal system, indicators of social effectiveness of legal protection.

© Т.О. Огаренко, 2011

Вступ. Споконвічним прагненням кожної людини є бажання бути захищеною від деструктивного впливу її соціального оточення. У сучасному світі це прагнення не тільки не зменшується, а навпаки, посилюється, оскільки зростають різні зовнішні загрози від інших людей, які прагнуть реалізувати перш за все свої потреби. Цивілізаційний рівень розвитку суспільств уможливило вирішення цієї проблеми через правові механізми та регулятори, тобто за допомогою системи правового захисту населення. Однак реалізація цієї системи має чимало перепон, насамперед у тих державах, які стали на шлях розвитку демократії. Не є винятком і Україна. Здобуття незалежності та суверенності в 1991 р. поставило перед українським суспільством важливе й складне завдання: будівництва правової держави шляхом реформування правової системи, її узаконення в межах правового захисту кожного громадянина, незалежно від національності, статі, віку, сфери зайнятості. Вочевидь, за цей період відбулося чимало позитивних змін і зрушень у правовій сфері України та правовий прогрес набув свого динамічного розвитку [див.: 1-7]. Однак варто відверто констатувати, що проблема правового захисту населення поки що залишається практично невирішеною.

Тож актуальною є потреба з'ясування структури системи правового захисту населення та її ролі в суспільному розвитку. Тому метою нашої статті є пошук соціальних індикаторів правового захисту громадян та умов його реалізації в сучасному укра-

їнському правовому просторі. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

- визначити структуру системи правового захисту та її втілення в нормативних формах;
- діагностувати стан реалізації системи правового захисту громадян України у сучасних умовах і рівень її соціальної ефективності;
- з'ясувати роль політичної та громадянської активності суб'єктів соціально-правових відносин у формуванні системи правового захисту населення й регулюванні нею.

Правовий захист населення в найвищому своєму прояві, вочевидь, може реалізуватися виключно в межах функціонування правової держави, оскільки саме вона забезпечує його нормування й утілення. Тому для визначення структури системи правового захисту населення варто насамперед з'ясувати рівень розвитку України як правової держави.

Історія визначення сутності «правової держави» сягає античності. Перші спроби з'ясувати принципи побудови правової держави знаходимо в працях Платона, Аристотеля, Цицерона. Подальшого розвитку ідея правової держави набула в політично-юридичних ученнях Р. Молля, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля та інших. У Росії й Україні вчення про правову державу набули свого висвітлення у другій половині XIX ст. у працях В.М. Гессена, Б.О. Кістяківського, М.М. Коркунова, М.А. Рейснера, Г.Ф. Шершеневича. Серед сучасних українських учених проблеми розвитку правової держави та верховенства права

досліджують такі відомі правознавці, як: М. Козюбра, О. Петришин, О. Скрипнюк, В. Тацій, Й. Васькович, О. Пушкіна, В. Селіванов, В. Тертишник, В. Корнієнко й ін.

Однак, незважаючи на широкий діапазон різноманітних теорій стосовно сутності «правової держави», проблема уточнення її сутності й умов розбудови, функціонування досі залишається однією з найактуальніших у правовому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. У широкому розумінні права держава розглядається як «політико-юридична форма організації суспільного життя, що належить до таких фундаментальних соціальних цінностей, як права людини і громадянина, конституціоналізм, демократія тощо» [8, с. 68]. А відтак, її основними рисами є: пріоритет правового закону; суверенітет народу як єдиного джерела державної влади; поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову; забезпечення прав, свобод, законних інтересів людини та виконання нею своїх громадянських обов'язків; врегулювання відносин між особою та державою на основі конституційного законодавства; взаємну відповідальність держави й громадян, системи контролю та нагляду за дотриманням законів.

Більшість правознавців розглядає сутність правової держави під кутом зору розбудови громадянського суспільства. «Правовою є така суверенна держава, – зазначає Й. Васькович, – яка функціонує в громадянському суспільстві і в якій юридичними засобами реально забезпечено захист основних прав і свобод людини та громадянина. Вона ґрунтується на певних принципах, найважливішими з яких є верховенство права, поділ влади, реальність прав і свобод людини та громадянина, законність, наявність у громадян високої правової культури» [9, с. 32]. Подібне розуміння висловлюють чимало юристів і правознавців. В. Корнієнко виділяє ще такі принципи побудови правової держави, як: «недопущення державою анархії в суспільних відносинах; сваволі з боку держави і переважання в її діяльності методів нормативного регулювання суспільних відносин; обов'язкове оформлення державної сваволі у правову шляхом здійснення діяльності держави на основі чинних законів, що мають, із погляду держави, вищу юридичну чинність» [10, с. 50].

Для тлумачення правової держави наведемо думку професора В.М. Тертишника, який визначає правову державу як «таке утворення, де діють справедливі і шляхетні закони, всі люди рівні перед законом і судом, панує верховенство права, забезпечуються права і свободи людини, відповідальність влади перед громадянами, а реалізація принципу її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову сприяє гармонізації державного управління, злагоді у суспільстві та створює перепони для зловживань і корумпованості можновладців» [4, с. 23].

Отже, функціонування правової держави можливе лише за умов формування соціально-правових відносин, на засадах конвенційних узгоджень соціальних суб'єктів (громадян, організацій, інституцій) та органів державної влади стосовно спільної

життєдіяльності. Проте формування таких відносин є складним і багатовимірним процесом, який має свої закономірності. Наші дослідження сутності та змісту соціально-правових відносин дають нам можливість визначити їх особливості [11].

По-перше, соціально-правові мають конкретно-історичний характер, оскільки в різні періоди людської історії вони функціонують і відтворюються з приводу правового врегулювання відносин власності, розподілу в суспільстві ресурсів, владних повноважень, соціальних статусів, престижу, діяльності, доходів, інформації тощо. Носіями цих відносин є, як правило, певні особи, соціальні групи, спільноти, які згодом набувають інституціонального характеру.

По-друге, виникнення та функціонування соціально-правових відносин історично детерміноване практично-перетворювальною діяльністю соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот, інституцій тощо), які об'єднувалися (й об'єднуються) для досягнення спільних інтересів у процесі виробництва матеріальних благ і надання послуг.

По-третє, авторські дослідження уможливають формулювання думки про те, що найважливішими механізмуотворювальними структурними елементами соціально-правових відносин є соціація (об'єднання суб'єктів суспільно-виробничої, зокрема економічної діяльності для досягнення спільної мети) й індивідуація (спрямування людьми своїх здібностей на досягнення успіху у сфері суспільного відтворення і задоволення своїх інтересів), а також суспільно-виробничі відносини, зокрема соціально-економічні і соціально-політичні, що складаються між суб'єктами суспільно-виробничої діяльності в процесі обміну працею та її результатами, перерозподілу національного багатства.

По-четверте, соціально-правові відносини можуть набувати різного соціального значення: з одного боку, виступати як інституціоналізований засіб захисту законних прав і гарантій громадян і окремих соціальних груп, а з іншого – як «ворожа, чужа їх сила» (В.І. Тарасенко). Відбувається це тоді, коли право і закон стоять на боці однієї сторони, яка і привласнює ці відносини, а відтак, інша сторона відчужується і від них, і від тих цінностей, на основі яких вони формуються.

По-п'яте, соціально-правові відносини є базовим компонентом соціальної структури правової системи суспільства, без якого неможливі її формування й функціонування. Життєва практика доводить, що жодна соціальна група чи організація не може існувати без соціально-правових відносин, тобто без певних взаємних унормованих обов'язків, дотримання яких забезпечує верховенство права та закону в суспільстві, зокрема в різних сферах його життєдіяльності, тобто створює фундамент розбудови правової держави.

Тож можна передбачити, що соціально-правові відносини є джерелом формування системи правового захисту населення, а їх характер свідчить про рівень його соціальної ефективності. Щоб переконалися в достовірності цього твердження, з'ясуємо структуру й зміст системи правового захисту громадян. Як відомо, система правового захисту

включає судову, правоохоронну та правозахисну діяльність. У підручнику з правознавства зазначено: «Вказаними видами діяльності, захищаються й охороняються права і правомірні інтереси юридичних і фізичних осіб, припиняються порушення права, а також відновлюються порушені права» [12, с. 652]. Судову діяльність здійснюють суди; правоохоронну – прокуратура, органи внутрішніх справ, державна податкова служба, служба безпеки, митні органи, органи державного кордону, органи рибоохорони, лісової охорони, Антимонопольний комітет та інші; правозахисну – адвокатура, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, юстиція, нотаріат, адвокатура.

Власне, з погляду законодавства названі органи становлять структуру системи правового захисту громадян. Звісно, кожен із цих органів виконує конкретні функції, які передбачено Конституцією України й іншими законодавчими актами. Основною функцією судів є здійснення правосуддя, тобто захист порушених прав кожної людини шляхом розгляду та вирішення адміністративних, господарських, цивільних справ стосовно спорів про права й інтереси громадян, їх об'єднань, підприємств, установ, організацій, а також розгляд кримінальних справ із винесенням вироку тим особам, яких визнано винними в скоєнні злочинів, або виправдовування невинних. Правосуддя як судова діяльність регламентується законодавством про судочинство, цивільне, господарське, конституційне та кримінальне судочинство. Найважливішим принципом судової гілки влади є те, що вона не залежить від законодавчої та виконавчої влади, а судова діяльність «поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі» [12, с. 653].

Правоохоронна діяльність спрямована на охорону компетентними органами правопорядку, захист конституційних прав фізичних або юридичних осіб, забезпечення та підтримку національної безпеки. Здійснюється вона завдяки застосуванню правового примусу до правопорушників і встановленням законом процедур виявлення або розслідування порушення прав людей та їх відновлення. Оскільки правопорядок у державі є об'єктивною необхідністю її розвитку, то правоохоронні органи виконують такі функції, що забезпечують його підтримку всіма членами суспільних відносин.

Основною функцією правозахисної діяльності є захист прав та інтересів громадян України, іноземців, осіб без громадянства за умов, коли у них виникають спірні питання стосовно захисту їхніх прав від органів влади й управління, надання правової допомоги від обвинувачення тощо.

Вочевидь, в означеній системі правозахисних органів є спільний «фундамент», на якому ґрунтуються і завдяки якому здійснюються правові дії названих органів щодо захисту прав громадян. Це мережа соціально-правових відносин, яка складається між усіма суб'єктами судової, правоохоронної, правозахисної систем і громадянами, які потребують їх допомоги. Адже будь-яка дія, судових, правоохоронних або правозахисних органів, з метою захисту прав або інтересів певного громадянина є, по-перше, соціальною дією, оскільки вона

суб'єктивно вмотивована, законодавчо закріплена та спрямована на досягнення конкретної мети; по-друге, вона одночасно є соціальною взаємодією, оскільки завжди має суб'єкта-позивача й суб'єкта-захисника; по-третє, вона є правовою дією, оскільки реалізується стосовно захисту права та на основі правових актів.

А відтак правовий захист громадян можливий виключно на основі соціально-правових відносин, характер яких визначається рівнем демократії в суспільстві. Це означає, що для ефективного функціонування системи правового захисту населення необхідно, перш за все, забезпечити формування таких соціально-правових відносин, які б могли складатися й функціонувати виключно на засадах верховенства права, тобто на правових законах, а не, скажімо, приятельських чи родинних стосунках, договірних чи бартерних відносинах.

Логічно виникає запитання: чи наявні в сучасній Україні умови для формування таких соціально-правових відносин, які б забезпечили реалізацію верховенства права? На жаль, поки що всі теорії правової держави залишаються тільки ідеалом, реалізація якого навряд чи повністю можлива навіть у країнах з розвинутою демократією. В умовах української дійсності його досягнення взагалі найближчими десятиліттями є малоймовірним. У 1995 р. директор Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, академік НАН України Ю. Шемшученко зазначив, що «впровадження наукових засад у процес формування правової держави пов'язане з вирішенням як суто теоретичних, так і практичних проблем» [13, с. 7]. До таких проблем він, зокрема, відніс відсталість юридичної теорії від потреб практики; абсолютизацію принципу верховенства права над принципом верховенства закону; недосконалість законодавчого процесу; фетишизацію принципу поділу влади; низьку правосвідомість населення.

Відомий правознавець М. Козюра акцентує увагу на тому, що зростання кількості законів в Україні не супроводжується покращенням їх якості. Він, зокрема, зазначає, що «у масиві прийнятих законів надто мало законів базового, визначального для правової системи характеру... Особливу увагу викликає зростання кількості законів, які суперечать Конституції України» [14, с. 13]. Показовим у цьому плані є той факт, що 45% рішень, які були ухвалені протягом 2007– листопада 2009 рр. Конституційним Судом, стосувались конституційних законів. Дві третини розглянутих КСУ законів повністю чи частково було визнано неконституційними. Не можна не погодитися з М. Козюрою, що такий «конституційний безкрай, який, на жаль, значною мірою уособлює нині Верховна Рада України, стає все більшою загрозою не тільки для утвердження верховенства права в суспільстві, а й для національної безпеки України, і зрештою, може поставити під сумнів існування самої нашої державності» [14, с. 14].

Недосконалість законодавчого процесу в Україні є індикатором неефективності соціально-правових відносин, які складаються між фракціями в парламенті. Ще одним показником неякісного право-

вого захисту є недостатньо професійна судова система. Віце-президент Європарламенту Марек Сівец у 2009 р. перебуваючи в Україні і під час виступу перед студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка звернув увагу на стан судової системи й зазначив, що ключ до євроінтеграції лежить не в Брюсселі, а в Києві.

Ще раніше на незадовільний рівень правосуддя звертав увагу і комісар Ради Європи з прав людини Т. Хаммарберг. У своїй доповіді за результатами візиту до України (грудень 2006 р.) він наголосив на недоліках, для вирішення яких українська влада мала вжити відповідних заходів. Це проблеми в системі правосуддя, у тому числі тиск і неправомірний вплив на суддів, відсутність ефективного механізму надання правової допомоги, відсутність професійної незалежності асоціації адвокатів, невиконання судових рішень і невідреформованість прокуратури [15, с. 20]. Він наполегливо наголосив на необхідності створення пакета серйозних реформ у галузі захисту прав людини в Україні відповідно до основоположного принципу субсидіарності, що закріплений в Європейській конвенції з прав людини.

Про те, що імплементація європейських стандартів у галузі прав людини має бути впливовим напрямом правової політики, зазначає й президент НАПрУкраїни, академік В. Тацій: «На сьогодні удосконалення державної політики в напрямі всебічного захисту та гарантування прав і свобод кожної людини в обсязі європейських стандартів є ключовим питанням, на вирішення якого мають спрямовуватися зусилля парламенту, Президента України, Уряду й інших державних інституцій» [16, с. 48-49]. Варто додати, що між представниками законодавчої, виконавчої та судової влади мають складатися такі соціально-правові відносини, які ґрунтуються на засадах розподілу влади, верховенства правового закону, а не владних повноважень. В Україні законодавча і судова гілки влади де-факто залежать від виконавчої, зокрема від Президента, отже, говорити про реалізацію головного

принципу демократизму – розподіл гілок влади – зарано. Відповідно й активність, і професійність суб'єктів соціально-правових відносин у сучасних умовах виявляється не в тому, як удосконалити правову систему та правовий захист населення, а як обійти закони, як законним способом одночасно задовольнити свої протизаконні інтереси й інтереси.

Висновки. Система правового захисту громадян є одним з основних чинників поступового суспільного демократичного розвитку. До її структури, окрім суб'єктів судової, правоохоронної та правозахисної діяльності, входить мережа соціально-правових відносин, яка формується між ними й громадянами, громадськими організаціями у процесі правотворчої, правоохоронної та правозахисної взаємодіяльності.

Ключову роль у системі правового захисту відіграють соціально-правові відносини. Більше того, вони є фундаментом, на якому може бути вибудована права держава як гарант соціальної справедливості та гуманізму, а відтак, і законності в суспільстві.

Соціальна ефективність правового захисту громадян визначається характером і спрямованістю соціально-правових відносин, які складаються між їх суб'єктами. Якщо соціально-правові відносини мають позаправовий фінансово-клановий або корпоративно-бартерний характер, то в суспільстві панує влада авторитету конкретних осіб і правовий захист практично відсутній, якщо ж вони реалізуються в правовому полі на основі законів, то в такому суспільстві панує верховенство закону та правовий захист здійснюється на принципах правових законів. Тобто форма (правова або позаправова) соціально-правових відносин є індикатором соціальної ефективності правового захисту громадян.

Отже, розвиток українського суспільства в демократичному напрямі неможливий без подальшого вдосконалення системи правового захисту населення як базового принципу незалежної демократичної правової держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кульчицький С. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії / С. Кульчицький // Віче. – 1997. – № 1(15). – С. 21-31.
2. Селіванов В. Правовий прогрес України. Методологічні проблеми дослідження / В. Селіванов // Віче. – 1998. – №1(70). – С. 40-61.
3. Світленко С.І. Україна незалежна: гострі кути на шляху від концептуальної моделі до реальності / С.І. Світленко // Грани. – 2002. – № 4(24). – С. 5-8.
4. Тертишник В.М. Правова держава: гострі кути на шляху від концептуальної моделі до реальності / В.М. Тертишник // Вісник НАН України. – 2007. – № 3. – С. 23-29.
5. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / В. Воловик // Віче. – 2001. – № 12. – С. 22-31.
6. Бойко О. 1991 р.: стартові умови та потенційні можливості розгортання державотворчого процесу в Україні // Людина і політика. – 2001. – №6. – С. 34-48.
7. Огаренко Т.О. Соціальна структура правової системи: концептуалізація поняття / Т.О. Огаренко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Київ, 2009. – № 4. – С. 18-23.
8. Правознавство : підручник / авт. кол. Демський С.Е., Ковальський В.С., Колодій А.М. (керівник авт. кол.) та інші; за ред. В.В. Копейчикова. – 6-е вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 732 с.
9. Васькович Й. Проблеми та перспективи побудови правової держави в Україні / Й. Васькович // Право України. – 2000. – №1. – С. 32-34.
10. Корнієнко В. Реалізація ідеалу соціально-правової держави в українському суспільстві / В. Корнієнко // Право України. – 2001. – №2. – С. 47-52.
11. Огаренко Т.О. Системоутворюючий соціальний механізм правової сфери: гносеологічний аспект / Т.О. Огаренко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2009. – № 881. – Вип. 24. – С. 117-122.
12. Правознавство : підручник / авт. кол. Демський С.Е., Ковальський В.С., Колодій А.М. (керівник авт. кол.) та інші; за ред. В.В. Копейчикова. – 6-е вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 732 с.
13. Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми формування правової держави / Ю. Шемшученко // Право України. – 1995. – № 12. – С. 7-10.

14. Козюра М. Верховенство права; українські реалії і перспективи / М. Козюра // Право України. – 2010. – №3. – С. 6-18.
15. Хаммарберг Т. Європейські стандарти прав людини та Україна / Т. Хаммарберг // Право України. – 2010. – № 10. – С. 19-23.
16. Тацій В. Імплементція європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України / В. Тацій // Право України. – 2010. – № 10. – С. 48-59.

УДК 316.3 – 043.7(477)«1998/2011»

В.І. МАСАЛЬСЬКИЙ, Д.С. СКОРОДУМОВ

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНИ В 1998 – 2011 РР.: ДОСВІД НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Масальський Василь Іванович – декан факультету суміжних (додаткових) професій, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету, кандидат історичних наук, академік Української технологічної академії

Скородумов Денис Сергійович – здобувач кафедри історії слов'ян Донецького національного університету

У статті аналізується спроба наукового вивчення проблеми змін у соціальній структурі України, що сталися з 1998 року і дотепер. Це дослідження є певною мірою продовженням авторської наукової публікації «Соціальна стратифікація сучасного українського суспільства» (Вісник Донецького університету, 1998, №1, серія Б. – С. 49-54), беручи до уваги, що за цей час відбулися значні зміни і в самому суспільстві, і в наукових дослідженнях учених щодо тих змін.

Ключові слова: соціальна структура, соціальні класи, верстви, прошарки, соціальна стратифікація.

В статье анализируется попытка научного анализа проблемы изменений в социальной структуре Украины, происшедших в период с 1998 года до н.в. Исследование является в определенной степени продолжением авторской научной публикации «Социальная стратификация современного украинского общества» (Вестник Донецкого университета, 1998, №1, серия Б. – С. 49-54)

Ключевые слова: социальная структура, социальные классы, слои, прослойки, социальная стратификация.

The article is devoted to science studying analysis of Ukrainian social structure changes from 1998 till the present time. This investigation is a continuation of author's science publication «Social stratification of modern Ukrainian society» (Donetsk University messenger, 1998, № 1, series B. – P. 49-54), taking into account considerable changes in the society and science studying of the above transformations.

Key words: social structure, social class, layers, stratum, streak, social stratification.

© В.І. Масальський, Д.С. Скородумов, 2011

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство переживає докорінну трансформацію своєї соціальної структури. У тому процесі треба чітко визначити, які ж верстви, класи і групи, що складають цей соціум, зазнають змін від тих чи інших реформ. Потрібно також знайти відповіді на інші актуальні питання: які ж зміни відбулися у соціальній структурі України останніми роками і які наслідки треба очікувати від цих процесів у майбутньому. Особливої актуальності набуває питання про подальше розшарування населення за певними критеріями у певні соціальні групи, поіменовані соціологічною наукою соціальними стратами. Відтак науково-теоретична і практична важливість ретельного вивчення і аналізу цієї проблеми є не тільки очевидною, а й створює відповідні підстави щодо констатації наявних і прогнозування подальших перетворень у соціальній структурі українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова актуальність і практична значущість зазначеної проблеми зумовили підвищену зацікавленість учених до її розробки і аналізу. За останнє десятиліття опубліковано чимало монографічних праць, підручників і навчальних посібників, наукових

статей, доповідей і повідомлень, у яких здійснено не тільки теоретичні розвідки і викладки, а й наведено та проаналізовано значний фактичний матеріал. До їх числа, за хронологічним порядком публікацій, слід віднести роботи В.П. Сивкової [1], В.Б. Хмелька [2], Е.М. Лібанової [3], А. Блінова та Т. Яблоновської [4], В.Г. Городяненка [5], М.П. Лукашевича, М.В. Туленкова [6], М.М. Мальованого, О.М. Секіринського [7], М.Ф. Головатого [8], Н.В. Коваліско [9], В.І. Масальського [10], які повністю або частково присвячені науковому аналізу досліджуваної проблеми. Крім зазначеного, цінний і цікавий емпіричний матеріал на підтвердження, порівняння чи аналіз виявлених або сформульованих автором теоретичних положень використано з публікацій періодичної преси, серед яких чимало унікальних соціальнозначущих фактів [12], а також міркувань і рекомендацій практичного характеру [13]. Проте жодна з вказаних публікацій не є вичерпною і остаточною щодо подальшої наукової розвідки проблеми, що розглядається.

Метою статті стала спроба простежити процес соціально-стратифікаційних змін, що відбулися в Україні з 1998 року і дотепер, систематизувати

їх у більш-менш ієрархічну схему за принципом структурно-логічної сталості і підпорядкованості. Це важливо з точки зору наочного і зрозумілого сприйняття досліджуваних процесів, їх порівняння та аналізу, а також потрібно для здійснення подальших науково-теоретичних розробок і практичних соціальних прогнозів на майбутнє.

Матеріали та результати дослідження. У соціології відомі чотири історичні типи соціальних структур: рабство, касты, стани й класи. Перші три характеризують закриті суспільства, а останній тип – відкрите.

Приналежність до соціальної верстви в робласницькому, кастовому й станово-феодальному суспільствах фіксувалася офіційно-правовими або релігійними нормами. У класовому ж суспільстві нікого нікуди не приписують. Тому точно й однозначно визначити кількість класів у тій або іншій країні, число страт або верств, на які вони розбиваються, належності людей до страт дуже складно. От чому в сучасній соціології існують різні типології класів. Першу типологію класів США, що одержала широке визнання соціологів, запропонував у 40-і роки ХХ ст. американський соціолог Л.Уорнер. Він виділив верхні-вищі, верхні-нижчі, середні-верхні, середні-нижчі, нижні-верхні, нижні-нижчі класи [15]. Така типологія з урахуванням конкретних особливостей різних країн світу стала класичною, і тому її було використано автором у своєму науковому аналізі, результати якого були опубліковані раніше у вигляді статті [11]. Тепер, за тією ж схемою, проведено подальше дослідження стосовно процесів соціального розшарування у сучасній Україні.

Спочатку визначимося, що під соціальною структурою суспільства ми розглядатимемо сукупність стійких і впорядкованих зв'язків між об'єктивно існуючими суспільними класами, соціальними групами й спільностями людей, що відбивають суспільну диференціацію на групи людей, які певною мірою соціально відрізняються одні від інших, а також систему зв'язків між ними. Крім того, нагадаємо, що розрізняють соціальну структуру в широкому й вузькому значеннях. Групи, що входять до соціальної структури в широкому значенні. Це – демографічні (діти, молодь, особи середнього віку, пенсіонери), етнічні (українці, росіяни, білоруси тощо), поселенські (жителі сіл, міст) та ін. різняться між собою не місцем у системі суспільного виробництва, а ознаками статевовікового, расового, національного, професійного, територіального, релігійного характеру.

Соціальну структуру у вузькому значенні складають суспільні класи, соціальні групи й верстви, тобто групи людей, що мають власне соціальне становище у суспільстві, посідають особливе місце в системі суспільного виробництва, відіграють певну, тільки їм властиву роль у громадській організації праці, скажімо: робітники, селяни, лікарі, вчителі, студенти, бізнесмени або так званий бізнес-клас тощо.

Поряд з поняттям соціальна структура суспільства соціологічною наукою використовується й поняття соціальної стратифікації, яке позначає роз-

шарування різних геологічних порід по вертикалі. Соціологія уподібнила будову суспільства будові Землі й розмістила соціальні шари (страти) також по вертикалі. Підставою стали сходи доходів: бідняки займають нижчу сходинку, більш-менш заможні групи населення – середню, а багаті – верхню.

Теорія соціальної стратифікації пояснює причини й сутність нерівності людей у суспільстві, соціального розшарування на бідних і багатих, соціальної мобільності – переміщення з одного шару в інший.

Тривалий час теорія класової побудови суспільства й теорія стратифікації в зарубіжній і вітчизняній соціології протиставлялися. В останні ж роки все більше стверджується положення, відповідно до якого шаровий «зріз» соціальної структури (страти) доповнює й збагачує класовий «зріз», що дає можливість одержати більш повну картину соціальної диференціації за широким колом ознак. Поняття «класи» і «страти» успішно використовуються як у національних, так і в міжнародних порівняльних дослідженнях.

Відкрита класова стратифікація, як уже говорилося, не знає формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу, хоча соціальні класи в свою чергу також стратифіковані. Традиційно виділяють три суспільні класи:

а) вищий клас – до нього зараховують усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий цenz (багатство);

б) середній клас – відносно забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, свободою вибору діяльності, яка складається в основному з кваліфікованих і діяльних кадрів суспільства;

в) нижчий клас – малокваліфіковані робітники та особи без професійної кваліфікації.

Отже, соціальна структура та стратифікація – надзвичайно важливі соціальні регулятори еволюції суспільства. Вони визначають шляхи розвитку й ефективність економіки, оскільки різні соціальні групи посідають у них цілком визначене становище й прагнуть до реалізації своїх інтересів. Соціальна структура та стратифікація мають вирішальний вплив і на політичні відносини в суспільстві, які на практиці проявляються у формі політичної боротьби, володіння, а між різними групами – використання державної влади. Сама специфіка соціальної структури суспільства визначає суть і основні напрями соціальної політики в ньому.

Українське суспільство з 1991 року, як відомо, знаходиться в умовах перехідного стану. Специфіка еволюції його соціальної структури на сучасному етапі полягає в тому, що чисельність тих індивідів і соціальних груп, які знаходяться на стику різних соціальних класів, не зменшується, а сам процес не стабілізується [13]. Соціальна структура тим часом лишається аморфною і продовжується процес люмпенізації населення. Сучасне українське суспільство вирізняється ще й тим, що у формуванні його соціальної структури значну роль відіграють фактори особистої зацікавленості певних осіб у владі, як у найприбутковішому бізнесі [14].

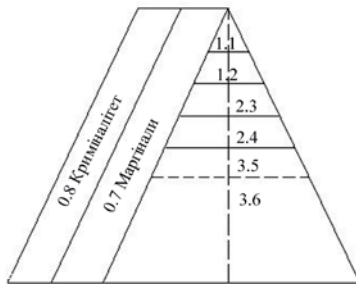
Відтак, соціальна структура сучасного україн-

ського суспільства залежить від спрямування сутності соціальних трансформацій, що відбуваються зараз і сутність яких полягає у наступному:

- 1) зміні суспільної форми всіх основних соціальних інститутів: економічних, політичних, культурних, освітніх;
- 2) трансформації соціальної структури: класів, груп і спільнот; відновлення їх як суб'єктів власності і влади;
- 3) продовження процесів соціальної мобільності і маргіналізації;
- 4) зміні рис соціального статусу (радянський критерій – місце людини у системі влади та управління; сучасний – доходи і власність), тобто майновий чинник став стрижнем трансформації;
- 5) пониженні соціального престижу освіти, кваліфікації і культури у формуванні високих статусних груп;
- 6) поглибленні соціальної поляризації суспільства [14; 16].

Перелічені вище зміни безпосередньо впливають на сучасний стан соціальної структури українського суспільства і змінюють її також. Від того вона зараз складається з трьох основних суспільних класів: верхнього, середнього, який ледь формується, та нижнього. Кожний з них складається, як мінімум, з двох горизонтальних статусних шарів: верхнього та нижнього, а також двох вертикальних складових частин, які формуються з представників маргінального та кримінального походження. Останні ніби пронизують у суспільній піраміді всі шість страт соціальної структури суспільства.

Загалом соціальну структуру сучасного українського суспільства вочевидь можна представити у вигляді соціальної піраміди (див. нижченаведена таблицю).

Композиційна схема стану та змін соціальної структури України протягом 1998-2011 рр. [16]

Нумерація і назви страт:	Чисельність за роками у (%)		
	1998	2008	2011
1 – Вищий клас	3%	4%	5%
2 – Середній клас, що формується	20%	23%	24%
3 – Нижчий клас	77%	73%	71%
0 – Перманентні угруповання			

Представлена схема свідчить, що протягом 1998-2011 років продовжувався процес змін кількісного

і якісного складу соціальної структури України, докорінні перетворення якої розпочалися з 1991 року. Від початку перебудови і дотепер вітчизняна соціальна структура нараховує три класи, шість страт і два перманентні, але поки що вельми стійкі, вертикальні утворення: кримінальне та маргінальне. Сучасним соціальним стратам України можна надати такі загальні характеристики:

1.1. Верхня вища страта – правляча держава на еліта, вище керівництво служби безпеки, армії, міліції, загальнодержавного та відповідних приватних банків і бізнес-структур, переважна більшість депутатів Верховної Ради [12; 14].

1.2. Верхня нижча страта – правляча регіональна еліта, представники крупної промислової буржуазії, аграрії-латифундисти (так, український чиновник Лозинський В. – колишній нардеп – став приватним власником 26 тис. гектарів землі), чиновники регіональних органів влади, банкіри, старший офіцерський корпус, вищий прошарок інтелігенції: видатні і загальноновизнані вчені, академіки, артисти, художники, спортсмени.

2.3. Середня вища страта – середня буржуазія, успішні бізнесмени, наймані менеджери, відомі юристи, лікарі, вчені, спортсмени, представники творчої інтелігенції, старший офіцерський корпус.

2.4. Середня нижча страта – дрібна буржуазія, наймані висококваліфіковані спеціалісти-інженери, середні та дрібні чиновники, викладачі, вчителі, лікарі, науковці, керівники підрозділів в установах і підприємствах, промислові робітники та робітники-аграрії.

3.5. Нижня вища страта – середні та дрібнокваліфіковані наймані робітники в містах, аналогічні прошарки багаточисленного селянства, дрібні службовці, технічні працівники.

3.6. Нижня нижча страта – безробітні, бездомні, нужденні, безпритульні діти, підлітки і дорослі, інваліди тощо.

0.7. Маргінальні (перехідні) частини населення – це особи, в соціальному статусі яких відбуваються суттєві зміни. Сюди ж відносяться біженці, вимушені переселенці, мігруючі з різних причин [17].

0.8. Представники кримінальних структур – на сучасному етапі є складовою частиною практично кожної з шести страт суспільства, куди вони проникають і діють під виглядом чиновників державних, політичних та силових структур, членів депутатського корпусу. Це, як правило, законспіровані представники кримінального та тіньового бізнесу, різноманітних мафіозних утворень. До цього ж прошарку належать і рекетири, злочинці в законі, сутенери та валютні повії [див. 12].

Позитивним процесом у сучасній соціальній структурі є те, що хоча і дуже повільно, але все ж таки продовжується процес формування середнього бізнес-класу, чисельність якого є визначальним показником соціального та економічного розвитку будь-якої країни. Проте більшість населення України поки що, на жаль, зосереджена у нижчому класі. А новостворюваний клас підприємців за своїм менталітетом і культурою поки що має мало спільного з відповідними класами країн сучасного Заходу.

Отже, соціальна структура сучасного українського суспільства, зазнавши значних змін порівняно з радянським періодом, продовжує процес структуризації у більшості шляхом латентних процесів, лицемірства системи, подальшої маргіналізації, а нерідко й криміналізації населення, формування подвійної моралі і стандартів, і, на жаль, ще далеко від завершення.

У подальшому, на нашу думку, можливі два альтернативні напрямки соціальних змін: більш активне і поступове формування середнього класу, або утворення соціально-поляризованого суспільства з двома основними соціальними групами – багатими та бідними, що нині, на жаль, є більш характерним для України. Звідти можливі і два напрямки подальшого розвитку. Перший – це рух за європейським шляхом, другий – латиноамериканським.

А от наявність потужного середнього класу, на думку багатьох учених і чесних політиків, могла б забезпечити таке: 1) домінування у громадян активної життєвої позиції – прагнення самостійно забезпечувати добробут собі та своїй родині; 2) існування внутрішніх джерел інвестування (бізнес, житло, освіта тощо); 3) висока платоспроможність населення і відповідно сильний внутрішній ринок; 4) демократичні принципи управління [9, с. 210].

Між тим, хоч середній клас в Україні продо-

вжує формуватися, динаміка цього процесу дуже повільна і нестабільна, бо гальмується низкою перешкод. По-перше, малоефективна, а часом і суперечлива державна політика. Так, з часу прийняття нового Податкового кодексу понад 56,6 тис. українських підприємців призупинили свою роботу, тобто протягом січня-березня 2011 року їх кількість скоротилася на 30 % у порівнянні з січнем-березнем 2010 року [18]. По-друге, українське суспільство має свої особливі риси та вектори розвитку, у зв'язку із поки що високим проникненням маргінальних та кримінальних елементів у горизонтальні страти та управлінські структури суспільства. По-третє, значна частина українського соціуму ще частково зберігає радянські ознаки.

Дослідження трансформаційних змін у соціальній структурі України є багатогранним. Їх потрібно систематично вивчати і аналізувати з метою виробки рекомендацій щодо поліпшення управління ними. Адже люди і створені за їх бажанням соціальні спільноти – це двигуни суспільного розвитку. Проте досліджені реалії доводять, що стратифікаційна структура українського суспільства ще не є сталою і поки що не виробилося різноманіття сучасних соціальних класів і страт в Україні, які б чітко усвідомлювали своє місце та інтереси у забезпеченні подальшого соціального прогресу нашої держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сивкова В.П. Як змінився середній клас // Аргументи і факти, 2002. – № 30. – С. 6-7.
2. Хмелько В.Б. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2003. – № 1. – С. 5-21.
3. Лібанова Е.М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання // Український соціум, 2003. – № 1(2). – С. 146-164.
4. Блинов А., Яблоновская Т. Разбежались по стратам // ж. Эксперт – Украина, 2007, 15 янв. – С. 9-21.
5. Соціологія: підручник / За ред. В.Г. Городяненка. 3-є вид. – К.: Академія, 2008. – С.138-152.
6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: підручник. 2-е вид. – К.: Каравела, 2008. – С. 90-112.
7. Мальований М.М., Секіринський О.М. Українське козацтво: романтичні сторінки минулого та жорстокі виклики сучасності // Матер. науч.-практич. конф. «Етнокультурные аспекты государственной политики...» (23-28 окт. 2008 г.). – Донецьк, 2008. – С. 49-50.
8. Головатий М.Ф. Класи і партії: навч. посібник. – К.: Видавничий дім «Персонал», 2008. – С. 21-32.
9. Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації: навч. посібник. – Львів: Магнолія 2006, 2009. – С. 8-230.
10. Масальський В.І. Соціологія у конспективному викладенні: навч. посібник. – 2-е вид. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – С. 65-73; 91-98.
11. Масальський В.І. Соціальна стратифікація сучасного українського суспільства // Вісник Донецького університету. – 1998, № 1. – Серія Б. – С. 49-56 (<http://www.donnu.edu.ua/library/donnu>).
12. Андрусов В. Українська еліта: хто вона? // Персонал плюс, 2009, № 45-46, 18-24 листопада; Усі при справах (про кумівство та сімейні посади) // Персонал плюс, 2010, № 25, 23-29 червня; Киселев В. К влади рвуться уловники // Панорама (Донецьк), 2009, № 45, 5-11 ноября; В парламенте – воры и убийцы // Панорама (Донецьк), 2010, № 9, 4-10 марта.
13. Романчук О.І. СИСТЕМА, або Де криються причини наших невдач // «Універсум», 2005. – № 7-10. – С. 24-30; Рябенко В. Оздоровлення суспільства: концептуальні положення, принципи, пропозиції // Освіта, 2007, 31 жовт. – 7 листоп. – С. 6-7.
14. Ковтуненко С. Власть – самый прибыльный бизнес // Панорама (Донецьк), 2009, 9-16 апр. – С. 52; Коломойцев В. На чем ездят украинские депутаты? // Панорама, 2009, 22-28 окт.; Влада як шлях до особистого збагачення // Персонал плюс, 2011. – 14-20 квіт.; Викладач М.П. До поки? Про криміналітет і безвідповідальність влади // Персонал плюс, 2010, 21.01. – 02.02.
15. Котлер Ф. Основы маркетинга – М.: Прогресс, 1990. – С. 186-189.
16. Таблицю створено автором на основі аналізу і узагальнення матеріалів з таких публікацій: Чтобы считаться средним классом, надо зарабатывать не меньше 1000 \$ в месяц // Жизнь (Донецьк), 2006, 12 окт.; Карпачева М. Потребление на 3 \$ в сутки – это глобальная бедность по стандартам ЮНЕСКО: из докл. на засед. Верх. Рады от 10.ХІІ.2008; 41,7% украинцев считают себя бедными: социопрос междунар. ин-та социологии // Панорама, 2008, 1-7 мая; 84,5 % украинцев считают себя бедными: отчет Госкомитета статистики Украины, окт. 2007 // Панорама, 2008, 8-14 мая; Україною керує кланова бандократія: з виступу на Верх. Раді В. Яворівського, 2009, 21.03; Столичні мільйонери // Укр.газета, 2008, 26 березня; У складі Верх. Ради – 300 мільйонерів // Радіо «Ера», 2009, 10 жовт.; Кендюхов А. Общество потребления как национальная трагедия Украины // Зеркало недели, 2011, 14 янв.; Березнюк Б. Социальная пропасть между богатыми и бедными: интервью для укр. радио «Ера». – Відкрита студія, 4 травня 2011 та ін.
17. Дмитренко І. Еліта нації і синдром маргіналізації // Голос України, 2003, 24 жовтня.
18. Климчук А. Как закрыть дело? // Панорама, 2011, №19, 12-18 мая. – С.53.

УДК 316.334

Н.Г. КОМИХ

ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Комих Наталія Григорівна – доцент Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат соціологічних наук

У статті робиться спроба описати методологічні основи економічної культури з точки зору сучасної соціологічної теорії та економічної соціології. Формуються тенденції розвитку, які характерні для методології дослідження економічної культури.

Ключові слова: економічна культура, структурно-функціональний підхід, діяльнісний підхід, нормативно-ціннісний підхід, габітус.

В статье предпринимается попытка описать методологические основания экономической культуры с точки зрения современной социологической теории и экономической социологии. Формируются тенденции развития, характерные для методологии исследования экономической культуры.

Ключевые слова: экономическая культура, структурно-функциональный подход, деятельностный подход, нормативно-ценностный подход, габитус.

This article attempts to describe the methodological foundations of economic culture in terms of contemporary sociological theory and economic sociology. Formulated trends characteristic of the methodology of the study of economic culture.

Keywords: economic culture, structural-functional approach, activity approach, the regulatory value approach, habit.

© Н.Г. Комих, 2011

Розуміння процесу соціально-економічної трансформації сучасних економічних практик того чи іншого суспільства неможливе без урахування культурного контексту. Сучасні економічні інститути є залежними від соціально-політичної, соціальної та культурної траєкторії суспільства.

Виклики кардинальних соціальних змін сучасної соціальної реальності актуалізують інтерес до проблем економічної культури не тільки з боку інституціональної економічної теорії, але й з боку економічної соціології. В соціології присутня стала думка про те, що соціальна поведінка людини завжди обумовлена культурою, яка створює цінності, еталони, норми, на які зорієнтована поведінка та діяльність індивіда. Отже, економічна поведінка людини визначається не тільки економічними факторами та відносинами, а в значній мірі культурними характеристиками. Економічна культура є однією з центральних категорій за допомогою якої економічна соціологія досліджує закономірності господарського життя.

В останній час з'явилося цілий ряд наукових робіт, які присвячені аналізу економічної культури, її складових та соціогенезу в рамках системного підходу (праці Т. Заславської, В. Радаєва, Я. Кузьміна, А. Морозова, Р. Ривкіної, В. Пилипенка, Г. Соколової, М. Лукашевича, С. Матвеева, Є. Суїменко, Т. Єфременко), але комплексних досліджень із застосуванням інших методологічних підходів на сьогодні існує недостатньо. Саме в цьому аспекті полягає проблема методології дослідження сучасної вітчизняної економічної культури, яку прагне проаналізувати авторка даної роботи.

Тому мета статті полягає в спробі дати характеристику існуючим методологічним підходам до розгляду сучасної економічної культури та визна-

чити найбільш актуальні для дослідження українського суспільства.

Розгляд сучасних методологічних позицій при дослідженні економічної культури, на наш погляд передбачає, аналіз методологічних засад економічної соціології як галузі соціологічного знання взагалі. Прийнято вважати, що основні риси економічної соціології були визначені під суттєвим впливом марксистської політекономії та марксизму в цілому. А це означало, що дослідження в рамках цієї галузі знання спирались на такі принципи та загальні підходи, як:

- структуралізм (пояснення господарчої поведінки присутністю структуроутворюючих структур);
- історизм (формулювання об'єктивних законів розвитку цих структур);
- економічний детермінізм (виведення наведених законів із виробничих відносин);
- антиіндивідуалізм та антипсихологізм (розгляд суспільства як провідного суб'єкта відносин) [6, с. 253].

Домінування марксистської доктрини значним чином принижувало економіко-соціологічний підхід та прагнуло виводити соціальні явища з виробничих відносин. Саме така ситуація не могла не вплинути на послідовний розвиток методологічної традиції в дослідженні різноманітної проблематики в рамках економічної соціології. Але розвиток суспільства загальної плюралізації соціологічної науки в цілому вимагали пошуку інших підходів і тому реструктурування економічної соціології в пострадянський період відбувалося на фоні методологічного плюралізму, спроб синтезувати економіко-соціологічні дисципліни, появи нових галузей економіко-соціологічних досліджень.

В такій науковій атмосфері, під впливом вищена-

ведених теоретико-методологічних традицій, в 90-ті роки з'являються перші роботи, в яких викладені результати дослідження економічної культури із застосуванням саме економіко-соціологічного підходу. Це праця російських дослідників Т. Заславської та Р. Ривкіної «Соціологія економічного життя» [3]. Вчені дають ґрунтовну характеристику економічній культурі в рамках структурно-функціонального підходу. Приділяють особливу увагу структурним компонентам культури взагалі та значимості культури в економічній діяльності зокрема. Також у роботі аналізуються функції культури, такі як носія та транслятора соціальної пам'яті, синтезу діяльності, комунікативну функції. На думку російських дослідників, економічна культура – це сукупність соціальних цінностей та норм, які є регуляторами економічної поведінки та виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку, які сприяють трансляції відбору та оновленню цінностей, норм та потреб, що функціонують у сфері економіки та орієнтовані її суб'єктів на ті чи інші форми економічної активності [3, с. 110-111]. В цьому визначенні вдало відображені всі елементи, які властиві тлумаченню культури в широкому значенні, і також визначаються особливості економічної культури, але автори розглядають її як утворення, яке присутнє в суспільстві і має регулювати певні економічні процеси, залишаючи поза увагою механізми трансляції та утворення соціальних норм та цінностей, а також місце індивіда при цьому.

Продовження та доповнення поглядів Т. Заславської та Р. Ривкіної з позицій структурно-функціонального підходу ми знаходимо в праці відомої білоруської дослідниці Г. Соколової [5]. Вона запропонувала розглядати економічну культуру як засіб взаємодії економічної свідомості (як відображення економічних відносин та пізнання функціонування і розвитку економічних законів) та економічного мислення (як відображення включеності в економічну діяльність), яке регулює участь індивідів та соціальних груп в економічній діяльності та ступінь їх самореалізації в тих чи інших типах економічної поведінки [3, с. 115]. Чим ефективніший спосіб їх взаємодії, тим раціональніша економічна поведінка, тим вищий рівень економічної культури. Таким чином, взаємодія економічної свідомості та економічного мислення регулює економічну поведінку індивіда та соціальних груп. Запропонований підхід доповнює попередній тим, що вводить в тлумачення економічної культури процесуальність. Економічна культура розглядається як процес, який регулює і обумовлює економічну поведінку. Такий підхід дозволяє виокремити певні особливості економічної культури, якими вона визначається, а саме:

- економічна культура охоплює тільки ті цінності, які виникають в економіці та впливають на неї;
- економічна культура визначається тими каналами, через які вона регулює взаємозв'язок економічного мислення та економічної свідомості;
- орієнтована на регулювання економічної поведінки індивідів у суспільстві.

А також конкретизувати специфічні функції

такі як: трансляційна, селекційна, інноваційна.

Цікавою з методологічних позицій є праця В. Радаєва, в якій учений з позицій діяльнісного підходу розглядає економічну культуру, називаючи її господарчою культурою [4]. В рамках запропонованого підходу вчений відзначає, що продуктом, носієм і творцем господарської культури є людина, яка виконує чисто економічні функції. А господарча культура є інтегративним поняттям, яке охоплює три аспекти:

- когнітивний – знання та навички, що здобуваються;
- ціннісний – засвоєні норми, цінності та ролі;
- символічний – способи ідентифікації, які відтворюються.

Відповідно до цього під господарчою культурою правомірно розуміти сукупність професійних знань та навичок, господарчих норм, цінностей і символів, необхідних для самоідентифікації та виконання господарчих ролей [4, с. 65]. За таким визначенням, господарська культура реалізує функції двох основних типів: регулятивні (регулювання економічних дій за певними нормами, ритуалами, символами) та констатуючі функції, які реалізуються через практику пізнання та трансляції інформації стосовно ролей в процесі економічної дії.

В контексті системної парадигми, застосовуючи нормативно-ціннісний підхід, розглядають економічну культуру українські дослідники Т. Петрушина та Є. Суїменко. Дослідники відзначають, що економічна культура не зводиться до простого поєднання економіки та культури. Вона має складний соціогенез, який обумовлений поєднанням багатьох факторів: природно-географічних, економічних, культурних, історичних [2, с. 146]. Специфічною особливістю економічної культури є поліморфний характер, який проявляється в онтологічно, гносеологічно, субстативно та формально. Мається на увазі, що економічна культура є складною за внутрішньою структурою, її соціогенез є багатофакторним, функції різноманітні, а також вона має безліч характеристик, форм проявлення та показників. Більше того, поліморфний характер економічної культури фіксується в різних наукових підходах до визначення цього явища, в дихотомічному принципі пізнання та описання. Саме поліморфний характер економічної культури, на думку українських учених, говорить про її невизначеність, і лише підкреслює специфіку цього непростого феномена [7, с. 24]. Згідно з таким розумінням економічної культури, вчені пропонують досліджувати її за трьома складовими: матеріальною, духовною і діяльнісною. До матеріальної складової відносяться засоби виробництва та продукти матеріального виробництва, до діяльнісної – вміння та навички людей і технології, до духовної – ментальність, економічні знання та інформація.

Вчені наголошують на тому, що феномен економічної культури охоплює різні сегменти соціально-економічного простору. Тому існують різновиди економічної культури (культура споживання, культура управління, професійна культура, культура праці та інші), кожен з яких має досліджуватись окремо з урахуванням вищенаведених осо-

бливостей нормативно-ціннісного підходу [7, с. 32].

Таким чином відзначимо, що в сучасній соціології економіки застосовуються різні методологічні напрямки, які концентруються переважно в межах системного та діяльнісного підходів. Зважаючи на те, що сучасне соціологічне наукове знання характеризується поліпарадигмальністю та плюралізмом підходів, що відображає загальні тенденції, які відбуваються в науці з кінця ХХ століття є актуальним, на наш погляд, застосування до аналізу економічної культури, поєднуючих парадигм, однією з яких є структурний функціоналізм П. Бурд'ю [1, с. 156].

Структуралістський конструктивізм передбачає розгляд соціальної дійсності з позицій структуралізму, а саме – подвійного структурування, де в соціальній системі існують об'єктивні структури, які не залежать від волі людей і самі структури, які створюють самі агенти своєю повсякденною практикою. Другий принцип, який покладено в основу теорії – є конструктивізм, відповідно до якого дії людини формуються в результаті процесу соціалізації, накопичення життєвого досвіду. Саме габітус є структурою яка структурує. Ця теорія П. Бурд'ю ілюструє одразу дві тенденції сучасної науки –

синтез підходів та подолання відстороненості від реальності. За допомогою цього підходу ми маємо можливість розглянути економічну культуру взагалі та різні її різновиди з урахуванням об'єктивної і суб'єктивної складової. В соціології культури вчепний висуває положення про подвійне відтворення класової структури у полі соціальних та культурних практик. Саме поняття стилю життя у Бурд'ю означає синтез соціальної і культурної практик індивіда на основі габітусу та сукупного обсягу різних форм капіталу. Виявити й описати не тільки цінності, а і смаки, стилі життя індивідів. Смаки, в свою чергу, базуються на габітусі, як детермінанті діяльності, сукупності диспозицій мислення, сприйняття та оцінювання, на які впливають соціальне походження, освіта. Досить вдало цей підхід застосовується при дослідженні культури споживання.

Виходячи з таких положень, теорії структуралістського – конструктивізму, сутнісно доповнюються та відкриваються нові можливості дослідження особливостей економічної культури в сучасному українському суспільстві. Саме цей підхід відповідає викликам сучасної соціологічної науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдье П. Социальное пространство: поля и практики П.Бурдье / [Пер. с франц.; Отв. ред. перевода, сост. и послесл. Н. А. Шматко]. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. – 576 с.
2. Ефременко Т. Социогенез экономической культуры. /Т. Ефременко //Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С.142-155
3. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. /Т.И. Заславская, Р.В. Рывкина. - Социология экономической жизни. Новосибирск: Наука, 1991.
4. Радаев В.В. Экономическая социология: Курс лекций: Учеб. пособие. /В.В. Радаев. – М.: Аспект-Пресс, 1998 – 368с.
5. Соколова Г.Н. Экономическая социология. /Г.Н. Соколова – Мн.: Наука і техніка, 1995. – 255с.
6. Социология в России /[Под ред. В.А.Ядова. – 2-е изд., перераб. и дополн]. – М.: Издательство Института социологии РАН, 1998. – 696с.
7. Экономическая культура населения Украины /[Под ред. академика НАН Украины В.М. Ворони, д-ра, филос. наук, профессора Е.И. Суименко.] – К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. – 316с.

УДК 005.3:378(73)

Д.Є. ШВЕЦЬ

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ ВИЩОЮ ОСВІТОЮ В США

Швець Дмитро Євгенійович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри менеджменту організацій, начальник навчального відділу Запорізької державної інженерної академії

У статті розглянуто особливості моделі управління вищою освітою в США та ключові напрямки її інституціалізації в умовах становлення постінформаційного суспільства.

Ключові слова: управління вищою освітою, управління вищою освітою в США, інституціалізація вищої освіти, постінформаційне суспільство.

В статье рассмотрены особенности модели управления высшим образованием в США и ключевые направления ее институциализации в условиях постинформационного общества.

Ключевые слова: управление высшим образованием, управление высшим образованием в США, институциализация высшего образования, постинформационное общество.

The article considers the specificities of high-education -ruling-model in USA and cardinal versions their instituzialization on circumstances of postinformations society.

Key words: high-education-ruling-model, high-education-ruling-model in USA, instituzialization of high education, postinformations society.

© Д.Є. Швець, 2011

Постановка наукової проблеми.

Вища школа розвинених країн світу нагромадила значний позитивний досвід, і його творче вивчення та узагальнення, критичний аналіз у сучасних умовах могли б, безумовно, сприяти подальшому зростанню ефективності підготовки спеціалістів для різних сфер соціальної життєдіяльності в Україні. На нашу думку, задля розуміння структурно-інституційних особливостей вищої освіти в США є необхідним хоча б короткий огляд відомостей щодо історії її становлення і розвитку, особливо з урахуванням того, що рівень значної частини вузів цієї високорозвинутої країни до початку Другої світової війни /1939-1940 рр./ був досить низький [1, С. 3].

В управлінні системою ВНЗ знаходить практичне застосування теорія ресурсної залежності організацій Д. Пфеффера та Д. Салансіка [2]. Згідно з Пфеффером і Салансіком, організація може використовувати для врівноваження відносин із зовнішнім середовищем як мінімум чотири стратегії: стратегія адаптації; стратегія трансформування взаємозалежності; стратегія налагодження відносин шляхом організації спільного бізнесу; стратегія зміни законодавчого регулювання.

Американські ВНЗ використовують переважно першу і третю стратегії на відміну від європейських ВНЗ, система управління яких використовує переважно першу і четверту стратегії (можливості співпраці ВНЗ країн центру та півночі Європи із урядами в силу усталених традицій університетської меритократії є вищими, ніж відповідні можливості ВНЗ США).

Цілі статті та постановка завдань.

Метою статті є визначення засадничих характеристик моделі управління вищою освітою в США.

Завданнями статті є:

А) визначення зв'язків між вищою освітою США та соціальним замовленням на неї

з боку урядових та неурядових організацій;

Б) визначення особливостей інституціалізації управління вищою освітою в США в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми

На думку І. В. Гушлевської, пошуки американських науковців щодо змін навчальної діяльності працівників сучасної освіти відбуваються в двох напрямках:

1) вивчення модифікацій традиційної моделі навчання та наукове обґрунтування відповідних характеристик інноваційного навчально-виховного середовища, де освітянин виступає в новій ролі менеджера знань, партнера, інструктора, організатора і стимулятора навчальної діяльності учнів;

2) визначення провідних характеристик (компетентностей) працівника освіти, спроможного забезпечити якісне навчання [6, С. 53].

Історично функції викладача вищої освіти в США поступово змінювалися – від пріоритетів навчальної діяльності до акцентів на морально-виховній діяльності в сучасному інформаційному суспільстві. Це досить логічно, тому що викладачі, як і деякі інші працівники сфери освіти, не визнаються головним джерелом знань сучасним американським суспільством. Вони доволі напружено конкурують із різноманітними ЗМІ, представниками різних громадських організацій, що здійснюють просвітницько-освітні функції, менеджерами-практиками великих корпорацій, практикуючими лікарями, адвокатами, психоаналітиками та іншими інтелектуальними «авторитетами», до яких звертаються студенти в пошуках інтелектуального капіталу.

Варто погодитись з тими дослідниками, які підкреслюють посилення соціально-трансформуючого потенціалу педагогічної діяльності працівника

освіти, коли суспільство і держава починають розглядати викладача як «носія освітніх і суспільних змін» [7]. Зрозуміло, що кожна окрема національна система освіти, в т.ч. американська, втілює ці стратегії, реформуючи їх на свій зразок.

Для самої системи вищої освіти в сфері управлінських технологій є характерним специфічне стимулювання викладачів до наукової діяльності через заохочення конкуренції. Йдеться про форми педагогічної діяльності, пов'язані із обміном досвідом і влаштуванням різноманітних зразково-показових наукових заходів, де б викладачі ВНЗ могли продемонструвати свій науковий потенціал. Так, високою популярністю серед приватних ВНЗ користуються, т.зв. праксіті-шоу, майстер-класи, заняття «у відкритому полі» (польові заняття) з участю спостерігачів, міжвузівські ток-шоу (змагальні інтелектуальні вікторини) тощо. Загалом, як справедливо відзначає Х. Донован, [8], управлінці часто впливають на викладачів і студентів, заохочуючи види соціальної поведінки, пов'язані з експліцитним самопросуванням.

Отже, серед причин, які впливають на формування управлінських технологій та їх змістовне наповнення в системі сучасної вищої освіти в США, можна виділити такі:

А) інтернаціоналізація економіки та вимога готувати всесвітньоконкурентоспроможну робочу силу;

Б) демографічні зміни, які вимагають особливої уваги до розмаїття та мультикультурного контексту, в якому зростає майбутнє покоління;

В) соціальні та сімейні модифікації, які вимагають від ВНЗ співпраці з різними громадськими організаціями;

Г) нові технології, які вимагають оволодіння новими навичками та застосування цих технологій у навчальному і управлінському процесах;

Д) децентралізоване управління та організаційна система, що вимагає роботи в команді, управління людськими ресурсами, передачі (делегування) повноважень – усе те, що наближає до реальної роботи;

Є) очікування політичної громадськості та суспільства в цілому того, що всі студенти можуть досягти успіхів у навчанні [9].

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю.

Статтю присвячено визначенню співвідношення централізуючих та децентралізуючих чинників в управлінні вищою освітою США, а також з'ясуванню клубної орієнтованості ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів.

Провісниками вищої школи США американські історики народної освіти вважають коледжі вільних мистецтв, зразком для яких стали англійські коледжі, що готували священиків. У 1636 р. у Кембріджі (околиця Бостона, штат Масачусетс) було засновано один з таких коледжів, названий згодом Гарвардським. Його звичайно вважають найстарішим університетом США, хоча історики США періодом виникнення американських університетів називають другу половину ХІХ ст. (1860-1900) [3, С. 89-90].

З огляду на це, наведемо напівіронічний вислів президента правління Науково-педагогічного центру США Т.Крона: «Вчені та історики ніяк не можуть точно визначити, чим таким є у Сполучених Штатах «вища освіта». Це, звичайно, не є струнка система, подібна до системи початкових і середніх шкіл. Вища освіта передбачає цілий ряд елементів, сполучених дуже вільним і умовним зв'язком. Ще більше збиває з пантелику істориків та вчених те, що ці елементи весь час змінюють цілі і назви, не кажучи вже про їх кількість і географічне розташування. Через це впевненим можна бути лише в одному: вища освіта йде слідом за середньою освітою» [4, С. 5].

Із вищезазначеного випливає, що у провідній країні сучасності власне «система вищої освіти» як соціальний інститут відсутня. З урахуванням цього і слід розглядати питання про організацію роботи ВНЗ в США. Водночас така оцінка не є загальноновизнаною. Суть питання полягає в тому, що у США, як і в деяких інших розвинених країнах світу, настільки індивідуалізованими є завдання, типи і структура навіть таких однакових за профілем вузів, що у подібних ситуаціях нерідко зникають підстави говорити про еквівалентність дипломів. В Англії та ФРН аналогічна ситуація зумовлена децентралізацією в управлінні вузами.

Це виявляється, насамперед, у високій індивідуалізації навчальних планів і програм та у фінансуванні вузів, яке в багатьох розвинених країнах здійснюється не тільки і не стільки державою, скільки за рахунок спеціальних освітніх податків з населення.

Всіма видами навчання в США охоплені 66,3 млн. осіб. Число вчителів середніх шкіл та професорсько-викладацького складу коледжів і ВНЗ досягає приблизно 4 млн. осіб. Ще приблизно 4,4 млн. осіб складає чисельність професійних, адміністративних та технічних працівників. До системи освіти прямо або побічно залучено близько 75 млн. осіб., або кожен четвертий громадянин. Все більшу підтримку в США отримують заклики керівництва країни до «освіти через все життя», на відміну від практики «освіти на все життя».

Система освіти в США відрізняється високим ступенем децентралізації. Відповідно з 10-ю поправкою до конституції («права, не делеговані Конституцією уряду Сполучених Штатів і не заборонені нею для штатів, зберігаються за самими штатами»), федеральний уряд не має права встановлювати загальнонаціональну систему освіти, визначати політику і навчальні програми для шкіл і вузів. Рішення з цих питань приймаються на рівні влади штату або округу.

Тим не менше, освітні програми в 50 штатах дуже схожі. Американці пояснюють це результатом впливу таких загальних чинників, як соціальні та економічні потреби країни, частими переїздами учнів і вчителів з однієї частини країни в іншу, а також роллю загальнонаціональних агенцій, які визначають відповідність свідоцтв про освіту встановленим стандартам.

Роль федерального уряду в галузі освіти зводиться до т.зв. загального керівництва (управління)

без надмірного поточного контролю. Федеральний уряд несе юридичну відповідальність за захист права кожного громадянина отримати рівний доступ до державних (публічних) навчальних закладів і рівну можливість здобути безкоштовну освіту, однак він не здійснює безпосереднього галузевого управління вищою освітою, що є характерним, наприклад, для країн Європи.

У всіх 50 штатах і 6 територіях США освіта є обов'язковою. Навчання в американських державних (публічних) школах, що закінчується 12 класом, безкоштовне. Повсюдно дозволяється функціонування приватних шкіл, в яких в 1997 р. навчалось 5,9 млн. чол., або 11% від загальної кількості учнів, що на 1% менше, ніж у попередні роки. На приватні школи поширюються прийняті даним штатом правила ліцензування та оцінки здобутої в них освіти.

Незважаючи на децентралізований характер американської системи вищої освіти, в ній існує певна вимога щодо стандартизації шкільних програм. Дуже сильний вплив на програми середніх шкіл мають вимоги, що пред'являються вступникам у коледжі та університети абітурієнтам, а також загальнонаціональні тести з визначення успіхів у навчанні та з виявлення здібностей учнів до навчання.

Одним з таких тестів є «Загальнонаціональна оцінка освітнього розвитку» (NAEP), що представляє собою періодичну перевірку навичок і знань на основі представницької вибірки учнів у віці 9, 13 і 17 років з таких предметів, як читання, письмо, математика, природничі та суспільні науки та ін.

Двома іншими тестами, що мають великий вплив на програму шкільної освіти, є тест на виявлення здібностей учнів до навчання (SAT) і «Американська програма тестів для коледжів» (ACT). За допомогою тесту SAT перевіряються словник і логічні здібності учнів. ACT аналогічний тесту SAT, проте на додаток до математики та англійської мови охоплює також громадські та природничі науки.

Існує і спеціальна система тестування випускників середньої школи (APТ), яка використовується при прийомі в американські ВНЗ і до якої залучено понад 12 тис. шкіл. Проте останнім часом ВНЗ ставляться до неї все більш прискіпливо, оскільки екзаменатори стурбовані недостатньо високим рівнем пропонованих цими тестами вимог [5, С.66].

При загальній турботі про підвищення якості навчання у школах, саме з цією метою заохочується конкуренція між школами, кожна з яких прагне залучити найбільш здатних учнів. Значна чисельність штатів періодично публікують списки кращих шкіл і тих, які перебувають у небезпечній зоні з точки зору якості і результатів навчання.

Витрати на освіту в США в 2008 р. склали 10,4% ВВП. В абсолютних цифрах це складає приблизно 225 млрд. дол. на вищу освіту.

У системі вищої освіти в США є три основні типи навчальних закладів: дворічний коледж початкового рівня, чотирирічний коледж і університет. У кожній з перерахованих категорій є як державні, так і приватні навчальні заклади. Із 3501 вузу США в 1997 р. чотирирічні коледжі та університе-

ти становили 2119. Більше половини всіх вузів є приватними, однак 79% всіх студентів навчаються в державних ВНЗ.

Коледжі та університети отримують свої доходи з різних джерел, включаючи уряди штатів, місцеві органи влади, плату за навчання, що стягується від студентів, продаж товарів і послуг, допомога федерального уряду, приватні пожертвування і цільові субсидії, гроші, зароблені фондами.

Основна різниця між фінансуванням державних і приватних ВНЗ полягає в тому, що перші отримують свої головні дотації від урядів штатів, а другі більшою мірою залежать від плати за навчання та інші послуги, одержувані від студентів.

Основу системи вищої освіти складають чотирирічні навчальні заклади – університети і коледжі. У США налічується 156 університетів, з яких до числа провідних належать: Гарвардський, Каліфорнійський, Колумбійський, Корнельський, Мічиганський, Стенфордський, Чиказький), в яких зосереджено основні обсяги науково-дослідних робіт і підготовки фахівців. Коледжі являють собою або самостійні навчальні заклади, або відділення університетів.

Бакалавр є першим ученим ступенем у системі вищої освіти США. Його отримують після перших чотирьох років навчання. Ступінь магістра присуджується тим, хто закінчив університет, має ступінь бакалавра, пройшов додатковий (зазвичай – дворічний) курс і здав спеціальний іспит. Ступінь доктора є найвищим у США академічним ступенем.

Фінансування коледжів та університетів штатів, а також університетів, організованих місцевими органами влади, здійснюється з бюджетів відповідних рівнів держави, за рахунок плати за навчання (вона є досить високою) і з федеральних програм сприяння освіті (існують також приватні програми).

За кількістю студентів держсектор вищої освіти випереджає приватний, проте приватний сектор представлений великим числом ВНЗ, до числа яких належать найбільші університети і коледжі. У приватних коледжах і університетах плата за навчання вища, ніж у державних, але приватні ВНЗ зазвичай надають велику фінансову допомогу студентам. Приватні вузи можуть отримувати цільову фінансову підтримку з держбюджету.

Американське законодавство передбачає надання федеральної допомоги студентам-вихідцям з мало-забезпечених і середніх прошарків населення. Така допомога надається у вигляді безоплатних стипендій або гарантованих пільгових позик.

У США деякі приватні коледжі та університети отримують значну фінансову підтримку від уряду, в той час як державні навчальні заклади вводять оплату за навчання і шукають небюджетні джерела фінансування. Серед фінансових засобів, які отримують недержавні ВНЗ, переважне місце займають субсидії федерального уряду. Це дає органам державної влади право контролювати цільове використання коштів і якість навчальної роботи. Іншими вагомими джерелами фінансування недержавних

ВНЗ є недержавні субсидії: засоби фірм, благодійних фондів, приватних осіб тощо. Поряд з прямими субсидіями важливу роль у розвитку вищої освіти США відіграють такі види державної допомоги, як виділення грантів навчальним закладам і викладачам, грошові компенсації біднішим сім'ям, діти яких добре вчаться тощо.

У рамках «Програми позитивних дій» існує система спеціальних пільг, покликана забезпечити рівні можливості в отриманні вищої освіти жінкам, расових і національних меншин. Американська адміністрація, ставлячи реформування системи освіти в якості одного з найважливіших пріоритетів, наполягає на значному розширенні федеральних програм сприяння навчальним закладам.

В січні 2007 р. було запропоновано впровадити національну систему тестування для випускників шкіл усіх форм власності, однак ця пропозиція не зустріла підтримки республіканців у конгресі, які не хочуть допустити розширення функцій і ролі федерального уряду за рахунок повноважень місцевих органів влади.

Республіканці, наполягаючи на праві студентів самим обирати ВНЗ, в яких вони будуть навчатися, внесли в конгрес ряд законопроектів, покликаних в тій чи іншій формі переспрямувати частину федеральних субсидій, що виділяються державним ВНЗ, в приватні ВНЗ. Було внесено пропозиції щодо впровадження спеціальних неоподатковуваних податками рахунків для оплати навчання в ВНЗ, надання місцевим органам влади права використовувати федеральні субсидії у вигляді стипендій для навчання в приватних ВНЗ вихідців з малозабезпечених сімей, видача спеціальних ваучерів для оплати навчання у ВНЗ за власним вибором. Всі ці пропозиції поки що не знайшли підтримки, зіткнувшись із твердою протидією демократичної партії в конгресі.

Висновки.

В США не існує чіткого визначення самого поняття «вищій навчальний заклад». В принципі, будь-який навчальний заклад, що здійснює подальшу підготовку після закінчення середньої школи,

так званий «післясередній навчальний заклад» (postsecondary school), може із рівним ступенем ймовірності називатися «коледжем», «школою», «інститутом» або навіть «університетом». Легітимація закладів вищої освіти на рівні відповідних органів управління також відсутня, що обумовлює значну ступінь залежності ВНЗ від ринкових умов, зокрема – репутації ВНЗ серед різних соціальних груп. Враховуючи доволі високий рівень оплати за навчання у ВНЗ, освітній простір США поділяється не на макрорівні, а на рівні декількох найбільших ВНЗ, кожен з яких функціонує як навчально-інтелектуальний клуб для представників вищого класу. На основі спеціальних програм соціальної протекції туди можуть потрапити і представники інших соціальних груп, зокрема – середнього класу.

В цілому ж, на думку деяких представників неомарксистської соціології [Див.:4], найпрестижніші ВНЗ є клубно-орієнтованими саме завдяки фінансовому бар'єру.

Процедура прийому і відбору абітурієнтів у вузи США залежить від їхньої престижності. В країні відсутні однакові вимоги до абітурієнтів. Зокрема, в одні ВНЗ здійснюють добір шляхом конкурсних іспитів, співбесіди, тестування, для інших єдиною умовою є наявність середньої освіти. Загальною вимогою при вступі у ВНЗ є подання документів про закінчення повної середньої школи; перелік вивчених у школі предметів і отриманих по них оцінок; загальна кількість балів по тестах, характеристики, результати співбесіди при надходженні.

Загальнодержавного планового прийому і випуску фахівців у масштабі країни не існує, рівно як і т.зв. держзамовлення. Кожний ВНЗ формує студентський контингент по своїй системі, не піклуючись про те, чи закінчать усі повний курс і куди зможуть «саморозподілитися». Формально у вузи США приймаються особи в будь-якому віці. Строк навчання також необмежений. Максимальна величина усереднених річних витрат на одного студента становить від 7000 доларів у державних до 15000 доларів у приватних ВНЗ [10].

ДЖЕРЕЛА:

1. Зборовский Г.Е. Социология образования и социология знания: поиск взаимодействия // Социологические исследования. – 1997. – № 2. – С. 3-17.
2. Железнякова С.И. Социокультурные ориентации учителей // Социологические исследования. – 2001. – № 4. – С. 102-107.
3. Американская социология: перспективы, проблемы, методы / Ред. и вступ. ст. Г.В. Осипова. – М.: Изд-во «Прогресс», 1972. – 392 с.
4. Зборовский Г.Е. Социология образования и социология знания: поиск взаимодействия // Социологические исследования. – 1997. – № 2. – С. 3-17.
5. Луговий В.І. Управління освітою: Навч. посібник для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності «Державне управління». – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 302 с.
6. Гушлевская М.С. Социальные проблемы образования. – М.: Рос. гос. ун-т, 1999. – 282 с.
7. Калашнікова С. Підготовка адміністраторів вищої освіти в університетах США // Освіта і управління. – 1998. – Т. 2. – № 4. – С. 169-170.
8. Калашнікова С. Підготовка адміністраторів вищої освіти в університетах США // Освіта і управління. – 1998. – Т. 2. – № 4. – С. 171-172.
9. Danouhwan H. Evolution of University-education in USA. – N-Y, University-Press, 2004. – P.40.
10. Danouhwan H. Evolution of University-education in USA. – N-Y, University-Press, 2004. – P.43.
11. <http://www.usc.edu/dept/education/academic/>

УДК 316.085

О.А. БЕЗРУКОВА

СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОЧТЕНИЕ ПРИНЦИПА ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГАНСА ЙОНАСА

Безрукова Ольга Анатоліївна – доцент кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету, кандидат соціологічних наук

У статті пропонується соціологічна інтерпретація принципу відповідальності Г.Йонаса. Наголошується на соціальному характері етики відповідальності. Аналізуються різні аспекти прояву відповідальності суспільства за збереження навколишнього середовища та забезпечення майбутнім поколінням умов для належного існування.

Ключові слова: відповідальність, природа, майбутнє суспільства, етика, колективна відповідальність, Ганс Йонас.

В статье предлагается социологическая интерпретация принципа ответственности Г.Йонаса. Отмечается социальный характер этики ответственности. Анализируются различные аспекты проявления ответственности общества за сохранение окружающей среды и обеспечение будущим поколениям условий для достойного существования.

Ключевые слова: ответственность, природа, будущее общества, этика, коллективная ответственность, Ганс Йонас.

The article offers a sociological interpretation of the principle of responsibility by H. Jonas. The social character of ethical responsibility is marked. The various aspects of the manifestation of society's responsibility for preserving the environment and ensuring future generations the conditions for a dignified existence are analysed.

Key words: responsibility, nature, the future of society, ethics, collective responsibility, Hans Jonas.

© О.А. Безрукова, 2011

Постановка проблеми. Автор концепции нового понимания ответственности в современной технологической цивилизации и автор бестселлера «Принцип ответственности» Ганс Йонас (1903-1993) – немецкий и американский философ-экзистенциалист. Дебютировал работой по социологии Карла Маннгейма (1929). Автор трудов по истории религии и гностицизма, этике ответственности, философии техники и медицины (биоэтики). Был учеником Гуссерля и Хайдеггера. Книга «Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации» опубликована в 1979-х году, на русском языке вышла в 2004 году, на украинском в 2001 г. [1]. Работа Г. Йонаса написана на стыке философии, этики, социологии. В рамках философии специалисты отмечают склонность автора к телеологической космологии и метафизической объективации ценностей. Г. Йонас убедительно доказывает необходимость нового подхода к пониманию бытия и морали. Как правило, концепцию ответственности Г. Йонаса анализируют философы [2; 3]. Но эта концепция также может иметь и социологическую трактовку. Однако до сих пор социологи не предпринимали усилий для рассмотрения принципа ответственности в рамках своей науки.

Задача статьи заключается в социологической интерпретации концепции ответственности Г. Йонаса.

Обсуждение проблемы в современной литературе. Проблемы ответственности находят свое отражение в психологической, философской литературе и в работах по этике и социологии. В трудах М. Вебера этика ответственности сопоставляется с этикой убеждений. Среди философов по проблемам современного понимания ответственности наиболее известны работы К.-О. Апеля, Э. Фромма, Э. Леви-

наса. Книгу Г. Йонаса по ответственности анализировали российские философы Н. Козлова, Ю. Головкина и др. А. Платонова защитила диссертацию «Проблема ответственности в философии техники: историко-философская реконструкция».

Основной текст. Характеристика ответственности у Г. Йонаса фактически обозначает понимание ее как социального чувства. «В самом существе нашей нравственной природы заложено то, что призыв, каким его сообщает нам усмотрение, находит себе ответ в нашем чувстве. Это есть чувство ответственности» [4, с.156]. Многие положения концепции немецкого ученого дают основание говорить, что это социальная этика, которая в отличие от индивидуальной, апеллирует к сообществу, группе, коллективу.

Социальное чувство может трактоваться как такое, которое обусловлено своим возникновением и существованием социуму, принадлежности человека к социуму, такое чувство, которое необходимо для поддержания социума, функционально по отношению к социуму. Понимание ответственности как социального чувства позволяет выделить междисциплинарное направление исследований между этикой и социологией – социальную этику. Говоря о человеке, Г.Йонас отмечает «Это не вы и не я: здесь играют роль вовсе не индивидуальный деятель и индивидуальное действие, но коллективный деятель, коллективное действие» [4, с. 55].

Постоянное упоминание местоимения «мы» указывает на апелляцию к обществу. Субъектом ответственности у Йонаса является не отдельный человек, а общество. Мораль не личностная, а коллективная. А это уже этика, как социальная наука, изучающая и имеющая дело с массовым сознанием. Эти вопросы интересуют и социологию.

Говоря о преобразовании характера ответственности, Йонас отмечает, прежде всего, расширение ее сферы и ее экологическое содержание. «Природа человеческой деятельности фактически изменилась, и к тому, за что мы обязаны нести ответственность, добавился предмет совершенно нового порядка, не более и не менее, как биосфера всей планеты в целом» [4, с. 55].

Социальный смысл этического отношения к общественным проблемам Йонас придает производственной деятельности человека, которая вступает в межинституциональные взаимосвязи с политикой из-за пагубных ее последствий для природы. Именно политика способна отреагировать эффективно на глобальный вызов разрушающего воздействия производства. Экономическая мотивация неспособна регулировать производственную деятельность с учетом ее экологических последствий. Здесь необходимо вмешательство этически ориентированной политики. В связи с этим Йонас отмечает: «Нравственность должна проникнуть в область производства, от которой она ранее была обособлена, и должна это сделать в общественно-политической форме. Никогда прежде общественная жизнь не имела дела с вопросами такой объемности и столь отдаленными предвосхищениями. И в самом деле, изменившаяся природа человеческой деятельности меняет фундаментальную сущность политики» [4, с. 55]. На производство этика ответственности влияет не непосредственно, а через ее общественно-политическую форму. Здесь мы опять становимся на почву социологии, так как субъектом должноствоания выступает общество в лице его общественно-политических институций.

Далее, рассуждая о характере процессов модернизации, при переходе от традиционного к современному обществу, Йонас пронизательно отмечает расширение сферы искусственных образований, созданных человеком, которые все в большей степени отвоевывают пространство у природы. «Граница между «городом» (полисом) и «природой» оказалась уничтоженной... Человеческий город ... распространяется на всю земную природу, захватывая ее место. Различие между искусственным и естественным исчезло: естественное поглощено сферой искусственного» [4, с. 56]. Отступление природы под натиском преобразующей деятельности человека еще в период ранней модернизации является отдаленной фундаментальной предпосылкой экологических бедствий нашего времени.

Искусственная среда создается человеком для комфортного существования. И нет смысла упрекать людей в их стремлении сделать свою жизнь удобной. Задача этики ответственности в другом: обратить внимание нынешнего поколения на то, что и в будущем людям захочется удобно и комфортно жить на планете. «Мир, приспособленный для обитания в нем человека, должен существовать во все будущие времена, и что на протяжении всех этих времен он должен быть населен человечеством... Это является не только нравственным высказыванием, а... практической обязанностью перед поколениями отдаленного будущего и руководящим принципом нынешней деятельности» [4,

с. 57]. Перед лицом экологических угроз, способных уничтожить Землю для людей «теперь само присутствие человека стало объектом обязанности». Эгоизм нынешнего поколения, не желающего думать о будущем, может привести к такому состоянию планеты, что в будущем люди не будут в состоянии жить комфортно. «Счастье нынешнего и следующего поколений может быть куплено ценой несчастья или даже несуществования последующих поколений» [4, с. 58].

Этика ответственности Г. Йонаса обращена ко всему человечеству и к каждой отдельной личности. Пафос его обращений выражается в формулировке основополагающих принципов новой этики, которые являются развитием традиционной этики. Йонасу сложно следовать своему намерению, неоднократно повторяемому в книге, избегать нравоучений и выступать с только прагматичных позиций. Многие высказывания выглядят именно как нравоучения. «Императив, соответствующий новому характеру человеческой деятельности и адресованный новому ее субъекту, должен звучать приблизительно так: «Действуй так, чтобы последствия твоей деятельности были совместимы с поддержанием подлинно человеческой жизни на Земле» [4, с. 58]. Обратим внимание на то, что здесь явно обращение к личности, к нравственному сознанию каждого отдельного представителя рода, к человеку, способному воспринять этот призыв. Это призыв к социальной ответственности человека за будущее.

Мы обращаем внимание на нюансы стилистики высказываний Йонаса, чтобы продемонстрировать социальный характер этики ответственности. Многие положения книги немецкого философа могут трактоваться в духе социологии нравственности, так как имеют социально обусловленный характер. Используя форму директивного обращения, Йонас предполагает в качестве адресата не отдельного человека, а совокупного субъекта олицетворяющего социум. «Действуй так, чтобы последствия твоей деятельности не были разрушительными для будущей возможности такой жизни» [4, с. 58]. Здесь негативное суждение предполагает свободу действий людей в определенных рамках, которые очерчиваются риском разрушения. В вышеприведенном определении императива новой этики этот риск явно не артикулирован. Йонас по-разному формулирует императив, каждый раз вводя новые нюансы его смысла.

Третья формулировка основополагающего императива этики ответственности гласит: «Не подвергай угрозе условия неопределенно долгого сохранения человечества на Земле» [4, с. 58]. В этом определении обращается внимание на условия деятельности людей. Само действие отнесено в контекст. На первый план выдвигаются сохранение условий жизни для человека на неопределенно длительный период.

Четвертая формулировка императива возвращает к положительному высказыванию: «Включай в твой теперешний выбор будущую целостность человека как неотъемлемый объект твоей воли» [4, с. 58]. Это определение носит философский харак-

тер. Используется понятие экзистенциальной философии – выбор, целостность человека, ницшеанский термин – воля. Здесь сказываются философские темы, которые были актуальны для молодости Йонаса.

В этих четырех определениях близких по смыслу, но имеющих отличие, раскрываются нюансы принципа ответственности. Разрушая дисциплинарные границы, немецкий ученый акцентирует внимание на философские, социологические и этические аспекты своего учения.

Йонас переводит разговор о нравственности с уровня отдельного человека на уровень человечества. «Мы вправе рисковать собственной жизнью, но не жизнью человечества» [4, с. 58].

В этике немецкого философа содержится призыв к морали, которая включает в свой круг ответственности окружение или даже семью. Это этика особого рода, предполагающая высокосоциализованную личность, способную подняться до всеобщего в своих заботах. Это мораль не повседневности, а мировоззренческая мораль. Здесь постулируется должностное абстрактной личности, являющейся метафорой для сообщества. Стилистика рассуждений философа допускает чередование в качестве партнера, которому предназначены рассуждения, и абстрактный человек, олицетворяющий сообщество и более конкретный собеседник. Это может быть философ или политик, но не обыватель. Это тип личности, характерный для политиков высокого ранга. Если попытаться конкретизировать субъекта, с которым ведет разговор Йонас, то это, скорее всего, те, кто представляет общество, т.е. элита.

Моральные суждения, обращенные к элите, должны иметь особый характер, для которого не желательно простое морализирование. Это должен быть серьезный разговор с весомыми аргументами по поводу проблем, выходящих за рамки обыденного. Действительно, нигде в своей повседневной жизни обычный человек не сталкивается с ситуациями, в которых был бы актуален призыв, сформулированный Йонасом в принципе ответственности. Этот призыв касается скорее общественно-политической деятельности, чем частного поведения. «Наш императив экстраполирует на поддающееся учету реальное будущее – как незамкнутое измерение нашей ответственности» [4, с. 59]. Обращаем внимание на местоимение множественного числа. Оно подразумевает по умолчанию коллективный адресат, социум как носитель ответственности за будущее.

Если Кантовский категорический императив адресовался индивидууму, то новый императив обращен к «коллективному целому», действия имеют «универсальную значимость в фактическом масштабе их действительности» [4, с. 59]. Именно в том обстоятельстве, что «коллективное целое» и есть не что иное как общество, социум, заключается социологический смысл этики Йонаса. Общество у Йонаса – социальный организм [1, с. 247]. Организмические аспекты пронизывают рассуждения немецкого философа об обществе, что сближает его с концепциями О. Конта и Г. Спенсера.

Социальный смысл придается многим компонентам этики Йонаса. Так, большое внимание немецкий ученый уделяет времени, которое выступает в его системе в качестве именно социального времени. Времени он придает конкретный характер, в отличие от Конта, для которого нет реального будущего, а время неопределенно, общо, просто время. Ответственность у Йонаса реализуется здесь и сейчас или это время реального будущего. Будущее принципиально непознаваемо. Оно самодостаточно, внутренне суверенно. «Будущее (уж не говоря о его сущностной непознанности) является не более, но также и не менее «самим собой», нежели в бытность его каждым частичным отрезком в прошлом» [4, с. 196]. Мы не можем приписывать себе собственность на будущее. Предметом нашей ответственности является сама возможность будущего, как обеспечение важного принципа, что человек должен быть. Обеспечить это может только общество в целом своими коллективными усилиями. И человек выступает здесь как родовое существо, с внутренне присущей ему социальностью.

Самодостаточным является не только будущее, но и настоящее, и прошлое. Нельзя, по мнению Г. Йонаса рассматривать настоящее и прошлое как подготовку к будущему. На самом деле цели у истории нет, поэтому и знать ее невозможно. Попытка выявить цель развития общества чревата созданием утопий, что недопустимо исходя из представлений о достоинстве, присущему каждому периоду истории. «Не меньшего недоверия с нашей стороны заслуживают те, кто приписывает себе знание какого-то своего или общества в целом, предназначения в будущем, знание цели истории, лишь подготовительной ступенью к которой является все прошлое, настоящее же – переходным к ней этапом» [4, с. 196].

Йонас негативно относится к высокоэгоистической и крайне индивидуалистической, по его мнению, этике самосовершенствования [4, с. 62]. Очень спорная позиция для чистого этика и вполне логичная для этики социального целого, этики социальной ответственности, где субъектом и объектом является коллективистское целое – общество.

Одной из систем, которая внешне похожа на концепцию Йонаса, является коммунизм. Йонас в целом коммунистическую идею считает утопической и вредной. Но некоторые ее компоненты, по мнению немецкого ученого, близки к этике ответственности. Прежде всего, коммунистическая идея направлена на будущее, обладает «дальностью предвидения, протяженностью принимаемой ответственности во времени».

Второе, что объединяет коммунистическую идею с этикой ответственности – это ее направленность на все человечество («все будущее человечество») и глубиной интересов (вся в целом будущая человеческая сущность). Третья причина, сближающая внешне коммунистическую идею с системой Йонаса, ее серьезное отношение к «технической мощи» будущего человечества. Йонас подчеркивает, что коммунистическая идея «во всем этом не уступает этике, поборниками которой мы здесь выступаем». Однако такая похожесть является мнимой. На са-

мом деле, коммунистическая идея, по мнению Йонаса, является утопической, а потому вредной и недостижимой. Критике коммунистической идеи Йонас посвящает значительную часть своей работы.

Еще один аспект, отличающий традиционную и современную социальную этику – это кумулятивность последствий деятельности человека. Йонас пишет: «Традиционная этика принимала в расчет лишь некумулятивное поведение [4, с. 52]. Поскольку в настоящее время социальная этика преодолевает рамки непосредственного окружения и одновременности, она учитывает или принимает во внимание накопление последствий преобразующей, производственной деятельности человека в его воздействии на природу. Эти последствия «складываются так, что исходные условия для последующей деятельности и существования уже иные, чем у тех, кто действовал вначале, и уходят от них все дальше, все в большей степени превращаясь в результат уже совершенного».

Другой аспект социальной этики – это коллективная защита общих ценностей перед угрозой извне. Люди, входящие в круг объединяющей их коллективной ответственности, перед лицом внешней угрозы мобилизуют индивидуальную ответственность, которая принимает функцию социальной ответственности, т.е. ответственности за общую судьбу коллективных действий.

Социальная этика в качестве приоритета выдвигает отношение ответственности, тогда как содержание предмета ответственности отодвигается на второй план. Йонас специально подчеркивает: «Конечным предметом ответственности, стоящим выше предмета непосредственного, т.е. «дела» в буквальном смысле, является сохранение отношений верности вообще, на которых основываются общество и совместное обитание людей: и это-то и есть сущностное, обязывающее само по себе благо» [4, с. 176]. Верность сообществу, ответственность как выражение глубокой идентификации с ним характеризует социально-этические качества человека. Конечно, положение о том, что собственно «дело» отодвигается на второй план по сравнению с ответственностью, является спорным. Йонас подчеркивает, что его этика ответственности вступает в полемику с этикой намерения М.Вебера. В изложении Йонаса для учения М.Вебера характерна «безусловность в отстаивании безусловно воспринятого дела, которую не заботят никакие последствия за исключением возможного успеха, которая не почитает никакую (заплаченную за него обществом) цену слишком высокой и ради него готова идти даже на риск неудачи с его тотальным крахом» [1, с. 416]. Разумеется, этика ответственности никак с этими положениями не может согласиться. Политик нового типа обязательно взвешивает цену успеха, которая не должна превышать допустимую меру, определяемую заботой о будущем.

Однако, на наш взгляд, Йонас неточно излагает этику М. Вебера. По мысли М. Вебера «всякое этически ориентированное действие может подчиняться двум фундаментально различным,

непримиримо противоположным максимам: оно может быть ориентировано либо на «этику убеждения», либо на «этику ответственности» [5]. М. Вебер совершенно определенно говорит, что «надо расплачиваться за (предвидимые) последствия своих действий». Тогда как, согласно этике убеждения «Если последствия действия, вытекающего из чистого убеждения, окажутся скверными, то действующий считает ответственным за них не себя, а мир, глупость других людей или волю Бога, который создал их такими». М.Вебер подвергает критике этику убеждения. Если и говорить о различиях между позициями Йонаса и Вебера, то они состоят в бескомпромиссности Йонаса по вопросам учета последствий деятельности политика, а Вебер допускал определенные компромиссы с этикой убеждения. Так, Вебер отмечает: «Этика убеждения и этика ответственности не суть абсолютные противоположности, но взаимодополнения, которые лишь совместно составляют подлинного человека» [5].

Йонас считает позицию Вебера субъективной и в этом плане, различающейся от этики убеждения лишь степенью безответственности перед будущим. У Йонаса этика объективная, т.е. такая, которая исходит из объективных интересов природы, будущего, сохранения человечества. Различение субъективной и объективной этики, по мысли Йонаса, радикально отличает его этику ответственности от таковой у М. Вебера.

Отношения ответственности имеют универсальный характер. Но есть социальные институты, где ответственность приобретает фундаментальное значение – это семья и государство. Ньюансам проявления ответственности в деятельности родителей и государственных деятелей Йонас уделяет большое внимание. Он отмечает: «Сфера воспитания наиболее отчетливым образом обнаруживает, как родительская и государственная ответственность, т.е. наиболее частная и наиболее общественная, самая интимная и наиболее открытая, накладываются друг на друга именно по причине тотальности их двустороннего предмета [4, с. 187]. В этих двух сферах общества социальная этика проявляется наиболее отчетливо и, по мнению Йонаса, зависит от типа общественного строя. Йонас анализирует как влияние тоталитарного общества и патерналистского государства при социализме искажают отношения ответственности в семье. «В случае крайней коллективизации тотальность с общественной стороны может зайти так далеко, что она всецело заменит собой личную сферу и вместе с родительской властью упразднит и родительскую ответственность» [4, с. 187]. На наш взгляд, это преувеличение, результат необоснованной экстраполяции теоретических абстракций на социальную реальность. На самом деле, коллективистская идеология не заходила так далеко в своем влиянии на семью. Действительно, с собственно идеологических позиций можно предположить поглощение личной сферы тотальностью общественного при социализме. Но в реальности семья сохраняла свою автономность и родительская ответственность при социализ-

ме мало отличалась от таковой при капитализме.

Йонас размышляет о качествах, которые должны быть присущи субъектам ответственности. Ответственный выбор делается сознательно и свободно. Недопустимо осуществлять контроль над людьми, с целью ограничения их неумеренных желаний, используя для этого искусственные методы изменения сознания. Йонас рассматривает проблему лишения человека свободного волеизъявления медикаментозными средствами, что снимает вопрос об ответственности.

Выводы. Таким образом, принцип ответственности Г. Йонаса пронизан социальными коннотациями. Этика у Г. Йонаса является по преимуществу социальной, т.е. обращенной к обществу и предназначенной для общества. Местоимения, которые используются в книге немецкого философа, почти все множественного числа, что указывает на социальность объекта и субъекта ответственности. Важным аспектом концепции Г. Йонаса является учет параметра времени в реализации ответственности. Следует проявлять ответственность не только перед будущим, но и перед настоящим за то, что делается сейчас.

У Йонаса осуществляется оценка концепций общества не с идеологической точки зрения, а с позиции, в какой мере это может спасти человечество от гибели. Одной из важных причин, побуждающих к появлению новой этики, является глобализация. «Никакой предыдущей этике не приходилось принимать в расчет глобальные условия человеческой жизни» [4, с. 52]. В этом подтверждение глобализация ответственности, о которой Йонас говорит, но не выделяет в качестве черты новой этики.

Йонас подчеркивает, что человеку не на кого надеяться, кроме как на себя в обеспечении своего будущего. Мы не можем, как раньше, уповать на «богов, чье окруженное благоговением право могло оборонить от чудовищности человеческого деяния». Ответственность у Йонаса принципиально десакрализуется. Обеспечить существование в будущем человека как рода, в его социальном бытии можно только коллективными усилиями. Социологическая интерпретация принципа ответственности позволяет более точно постигнуть основополагающие положения этики современной технологической цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г.Йонас [пер. з нім]. – К.: Лібра, 2001. - 400 с.
2. Козлова Н.П. Концепция моральной ответственности в философии Г. Йонаса / Н.П.Козлова // Вестник Московского университета. - Серия 7. Философия. - 2006. - № 2. - С. 71-82.
3. Головки Ю. В. Этика ответственности – актуальные проявления [Электронный ресурс] / Ю.В. Головки. - Режим доступа: www.mgu.ac.ru/Факультет/.../mms2010/doc/golovko.doc
4. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации. / Г. Йонас. [пер. с нем. И.И. Маханькова]. - М.: Абрис-пресс, 2004. - 480 с. - (Человек и мир).
5. Вебер М. Политика как призвание и профессия. / М. Вебер. Избранные произведения [пер. с нем.] / Сост., общ. ред. Ю. Н. Давыдова. - М.: Прогресс, 1990. - С. 689-706.

УДК 316.346; 316.344.24

МОХАММАД ЛУАЙ ФЕЙСАЛ

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ В УКРАЇНІ

Мохаммад Луай Фейсал – аспірант Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

У статті аналізуються проблеми пов'язані із дослідженням ефективності адаптації студентів-іноземців. Порушується проблема міждисциплінарності та комплексності відповідних досліджень, а також визначаються проблеми, що постають перед соціологом у процесі їх проведення. Характеризуються аспекти, що мають обов'язково враховуватися при дослідженні проблем соціалізації іноземних студентів в Україні

Ключові слова: студенти-іноземці, адаптація, дослідження, достовірність, культурні відмінності, соціальне самопочуття, діагностика.

В статье анализируются проблемы связанные с исследованием эффективности адаптации студентов-иностранцев. Очерчивается проблема междисциплинарности и комплексности соответствующих исследований, а также определяются проблемы, которые возникают перед социологом в процессе проведения исследований. Характеризуются аспекты, которые должны обязательно учитываться при исследовании проблем социализации иностранных студентов в Украине.

Ключевые слова: студенты-иностранцы, адаптация, исследование, достоверность, культурные отличия, социальное самочувствие, диагностика.

In the article analysed problems associated with the study of the effectiveness of students' adaptation of foreigners. Outlines the problem of interdisciplinarity and complexity of the relevant research and identifies problems that arise before a sociologist in the process of conducting research. Characterized by the aspects that should be taken into account in studying the problems of socialization of foreign students in Ukraine.

Keywords: students are foreigners, adaptation, research, authenticity, cultural differences, social feel, diagnostics.

© Мохаммад Луай Фейсал, 2011

Актуальність теми дослідження. В контексті сучасної демографічної кризи навчання іноземців в Україні є чи не єдиним засобом збереження системи вищої освіти. Стрімке падіння народжуваності під час розпаду Радянського Союзу призвело до скорочення чисельності абітурієнтів в українських вузах. При цьому за часів незалежності кількість вищих учбових закладів в Україні суттєво зросла. В них з'явилось нове покоління викладачів, які системно підвищують науковий рівень та кваліфікацію. Однак скорочення чисельності абітурієнтів призводить до скорочення попиту на викладачів у вищій школі, що, в свою чергу, викликає скорочення серед викладачів. Чи не єдиним засобом збереження наукового та освітнього потенціалу українських вищих навчальних закладів є залучення на навчання студентів-іноземців з країн, в яких у період дев'яностих років навпаки народжуваність збільшувалась.

Безперечно, у такого залучення є низка проблем, які вимагають наукового та методичного розв'язання. Основними із таких проблем є наступні:

- недостатнє володіння іноземною (особливо англійською) мовою викладачів, що працюють у вищих навчальних закладах;
- недостатня якість інфраструктури (зокрема гуртожитків) для забезпечення якісних умов існування студентів-іноземців;
- насторожене ставлення українського суспільства до студентів із країн, в яких у дев'яності був демографічний бум (країни Близького Сходу, Африки);
- відсутність (або втрата) навиків соціальної робо-

ти із студентами-іноземцями щодо їх адаптації до умов українського життя та української освіти.

Невирішеність зазначених питань породжує проблеми у існуючих студентів та викликає небажання у інших потенційних студентів-іноземців активно приїжджати на навчання в Україну. На нашу думку, адаптаційні процеси цілком лежать у площині соціологічного дискурсу та можуть бути розв'язані шляхом організації соціальної роботи із цією категорією студентів. При цьому необхідно розуміти, що зазначена соціальна робота має ґрунтуватися на проведенні соціологічних досліджень, спрямованих на діагностування проблемних аспектів в адаптації студентів-іноземців та забезпеченні вирішення саме цих проблем.

Аналіз попередніх праць. При розробці програми соціологічного дослідження іноземних студентів виникає низка проблем, які потребують теоретичного осмислення. Як справедливо зазначає російський автор Р.З. Хайруллін, важливим для будь-якого дослідження є обґрунтування системи показників і вимірників, що дозволяють визначити стан тієї або іншої проблеми [1, с. 151].

При цьому об'єктивно, що студенти-іноземці, що їдуть на навчання в Україну, є вихідцями із країн, що мають суттєві відмінності у культурному плані. Це такі країни, як Китай, Йорданія, Сирія, Індія, Іран тощо [2]. При цьому зазначені країни також культурно неоднорідні. В такому разі необхідним об'єктом діагностування є одночасно і соціальні проблеми, а також культурні відмінності, відповідно процес адаптації студентів стає соціокультурним. За визначенням російського автора Т.Г. Степаненко, під соціокультурною адаптацією слід

розуміти складний процес, завдяки якому людина досягає відповідності з новим соціальним та культурним середовищем, а також результат цього процесу (почуття задоволення й повноти життя, участь індивіда в соціальному й культурному житті нової групи); у вузькому розумінні - процес входження в новий соціум, нову культуру шляхом поступового засвоєння її норм, цінностей, зразків поведінки людей [3]. При цьому, як справедливо відзначає Ширяєва, іноземному студенту необхідно звикнути до нових кліматичних і побутових умов, нової освітньої системи, до нової мови спілкування, до інтернаціонального характеру учбових груп і потоків і т.п. Основною проблемою успішного входження іноземних студентів в учбовий процес є протиріччя між рівнем готовності (комунікативній компетенції) іноземних студентів до сприйняття учбової інформації і вимог вищої школи [4, с. 5].

На думку російських авторів М.І. Вітківської та І.В. Троцук, в цілому етапи адаптації іноземних студентів до нового мовного, соціокультурного і учбового середовища такі: 1) входження в студентське середовище; 2) засвоєння основних норм інтернаціонального колективу, вироблення власного стилю поведінки; 3) формування стійкого позитивного відношення до майбутньої професії, подолання «мовного бар'єру», посилення відчуття академічного рівноправ'я [5]. На нашу думку, мовний бар'єр є суттєвою проблемою у тому числі і самого соціологічного дослідження, адже виникає необхідність або перекладання анкети на рідні мови всіх студентів, або закладання можливих помилок респондентів через недосконале володіння українською мовою.

Постановка завдання дослідження. Однак поряд із мовною проблемою існує широке коло інших важливих проблем, що вимагають дослідження та, значною мірою, обумовлюють відбір методів соціологічного аналізу проблем адаптації іноземних студентів до навчання в Україні. В даному контексті ми б виокремили три основні проблеми: методологічну – пов'язану із вибором об'єкта дослідження, інструментальну – пов'язану із вибором методів дослідження та специфічну – пов'язану із урахуванням субкультурних відмінностей соціального оточення іноземного студента в умовах конкретного навчального закладу. Аналіз даних проблем заслуговує на увагу.

Викладення основного матеріалу дослідження. В сучасній соціології міститься значна кількість робіт щодо дослідження процесів адаптації, які використовують досить різноманітні методики. Частина з них пройшла апробацію протягом тривалого періоду часу, це зокрема такі методи, як шкала соціальної дистанції Богардуса і семантичний диференціал Осгуда [6, с. 110].

В російській літературі зустрічаються й інші підходи, зокрема визначення інтегрального показника адаптивності, запропонованого Н.А. Свиридовим. На його думку, як інтегральний емпіричний показник адаптації (або дезадаптації) можна прийняти позитивно-негативні оцінки респондентами різних умов своєї життєдіяльності: матеріальної забезпеченості, соціальної захищеності, можливостей

здобуття бажаної професії, умов для відпочинку і дозвілля, свободи, соціального самопочуття. В запропонованому методі ступінь задоволеності респондента оцінювалась за п'ятибальною шкалою [7, с. 70].

Також у літературі зустрічаються підходи до дослідження адаптації з використанням психологічних методик, таких як «шістнадцять особистих факторів» Р. Кеттелла [8, 531-539] і шкала Р. Спілберга [9, с. 422-424]. При достатній їх ефективності, на нашу думку, запропоновані методичні підходи є занадто складними та трудомісткими для проведення їх у соціальному середовищі студентів-іноземців.

М.І. Вітківська наводить методику діагностування, запропоновану М.А. Івановою та Н.А. Тітковою [10], які розробили з метою оцінки проблеми адаптації іноземних студентів до нових соціокультурних умов наступний інструментарій:

- напівструктуроване інтерв'ю «Ваше життя і навчання на підготовчому факультеті», направлене на виявлення чинників, що впливають на включеність іноземного студента в учбово-виховний процес (цільові установки на навчання, ціннісні орієнтації, оцінки вузівських заходів різного рівня, життя в багатонаціональному гуртожитку і так далі);

- формалізоване інтерв'ю «Людина серед людей», націлене на вивчення чинників міжгрупового і міжособового спілкування в ході учбової і позаучбової діяльності;

- анкета «Навчання - це Ваше сьогодні, яке забезпечить Вам майбутнє», що дозволяє оцінити ефективність учбового процесу, виявити чинники, що заважають успішному навчанню, визначити міру готовності студентів до продовження навчання [11].

Існування різноманітних підходів, що мають вузьку спрямованість, до вивчення певного специфічного аспекту адаптаційних процесів студентів-іноземців породжує інструментальну проблему. При цьому запропоновані вище дослідження спрямовані переважно на вивчення процесу адаптації без урахування його вихідних параметрів, а саме: соціокультурних особливостей студентів-іноземців. На нашу думку, в межах соціологічного аналізу ефективності адаптаційних процесів слід враховувати, що для представників різних культур будуть суттєво різнитися не тільки швидкість адаптаційного процесу, але і його загальна ефективність та його характер. З метою проведення відповідної діагностики доцільним нам бачиться включення до програми дослідження визначення, поряд з іншими, таких параметрів, які наводить у своїй праці Р.З. Хайрулін:

- національна самосвідомість;
- інтереси та ціннісні орієнтації;
- потреби та мотиви;
- комунікативно-поведінкова діяльність;
- етнічні стереотипи [12, с. 152].

В сучасній (переважно захардонній) літературі містяться вагомні аналітичні праці, в яких узагальнюються досягнення теорії та практики міжкультурних комунікацій, видаються підручники

і хрестоматії та методичні матеріали. Зокрема в США багато років успішно функціонує Товариство міжкультурного навчання, освіти і досліджень (Society for Intercultural Education, Training and Research – SIETAR), а також Міжнародна комунікативна асоціація (International Communication Association – ICA). Вже більше сорока років видається щоквартальний журнал міжкультурних зв'язків (International Journal of Intercultural Relations). Однак переважна більшість методичних підходів неповною мірою відповідає особливостям культурного простору України, що зумовлює урахування вітчизняної специфіки.

В сучасній вітчизняній та російській літературі щодо дослідження ефективності соціальних процесів, які відбуваються в середовищі іноземних студентів, можна виокремити існування декількох вузько спрямованих підходів:

- діагностування ефективності процесу адаптації, однак переважно в контексті адаптації до навчального процесу;
- діагностика культурних відмінностей студентів;
- діагностика комунікаційних особливостей іноземних студентів;
- діагностика ефективності процесу навчання студентів-іноземців окремим навичкам (мовним, спеціальним тощо).

Тобто очевидним є той факт, що всі зазначені підходи не можуть надати повної інформації та стати підґрунтям для розбудови ефективної моделі соціальної адаптації студентів-іноземців. Все це породжує методологічну проблему, адже вимагає проведення більш розгорнутого дослідження.

У зарубіжній літературі проблеми адаптації іноземних студентів розглядаються в контексті індивідуального входження представника іншої країни в нову для нього культуру. Пріоритетними завданнями вивчення зарубіжних дослідників є загальні (визначення свого місця в житті і так далі) і специфічні проблеми іноземних студентів (використання накопиченого досвіду після повернення на батьківщину). У вітчизняній літературі адаптація іноземних студентів розглядається переважно в контексті складнощів включення іноземних студентів у навчальний процес на різних стадіях навчання, можливостей оптимізації педагогічної діяльності певного психотипу. На нашу думку, логіка такого підходу ґрунтується на спробі розв'язати проблему (тобто адаптувати студента) не дослідивши причин її виникнення (соціальних проблем, що ускладнюють адаптацію). Такий підхід пов'язаний, у першу чергу, не з небажанням вітчизняних науковців розуміти проблеми студентів-іноземців, а об'єктивні складнощі у дослідженні зазначених проблем.

Працюючи над розробкою авторської діагностичної методики, нами було встановлено наявність специфічних умов, пов'язаних із життєдіяльністю студентів-іноземців в Україні, що зумовлює необхідність розробки специфічних підходів до неї.

Перш за все Україна є країною, в якій міститься низка прихованих національних конфліктів, внаслідок чого представники будь-яких інших націй сприймаються негативно, як потенційні їх учасники;

формування національної культури та національної свідомості на сьогодні ще не набуло належного рівня внаслідок чого українці підсвідомо намагаються захистити свій культурний простір від входження в нього нових культур;

пошук національної самоідентифікації проявляється переважно через агресивні (націоналістські) прояви до представників інших національностей;

існування виражених мовних та культурних відмінностей у західних та східних регіонах держави;

в ході перебудови свідомості від радянського космополітизму до європейського космополітизму було втрачено позитивне ставлення українців до представників інших (неслов'янських) націй.

Складні соціальні процеси пов'язані із економічними негараздами, зростанням безробіття тощо змушують українців підсвідомо розглядати кожного із іноземців як потенційних працівників, та відповідно свого конкурента по ринку праці внаслідок чого також виникає упереджене ставлення.

Безперечно, перелічені соціальні складові, що формують ставлення українців до студентів-іноземців, формуються переважно на підсвідомому рівні та особливо не декларуються. Однак у реальних поведінкових практиках більшість із факторів упередженого ставлення до іноземних студентів знаходить своє місце в окремих аспектах, перелічені соціальні проблеми чим суттєво впливають на їх соціальне самопочуття студентів-іноземців.

Наявність визначених розбіжностей формує, з одного боку, упереджене (насторожене) ставлення до студентів-іноземців, а з іншого – їх намагання «тримати дистанцію» від українського суспільства, лишаячись у межах субкультури, що спонтанно виникає в студентських гуртожитках у вигляді земляцтва та інших відносно-закритих соціальних груп.

При цьому, досліджуючи соціальні процеси в студентському середовищі, слід враховувати також важливу обставину – існування соціальних особливостей окремих навчальних закладів, які накладають відбиток на систему цінностей студентів та певні адаптаційні процеси до їх субкультурного простору. В цьому контексті ми вважаємо за доцільне більш системно розглянути особливості та значущі риси соціокультурного середовища навчального закладу.

По-перше, соціокультурне середовище вузу пов'язане з необхідністю володіння специфічними навичками (які суттєво відрізняються, скажімо, для медичного та технічного закладу). До того ж, в залежності від специфіки організації навчального процесу (кількості самостійної роботи, мови викладання) суттєво залежить фізична можливість студента спілкуватися у позанавчальний час із колегами та друзями.

По-друге, в гуртожитку студентів-іноземців проживають, як правило, студенти із декількох країн. Враховуючи їх певне дистанціювання від суспільства, в гуртожитку виникає певна специфічна субкультура, яка ґрунтується на суміші різних культурних компонентів національних культур студентів, які входять до складу такої групи. При цьому необов'язково субкультура домінують за чи-

сельністю групи із певної країни буде домінуючою. Також в даному субкультурному середовищі виникають певні традиції, які передаються від одного курсу до іншого, також накладаючи певний відбиток на культурний простір. Студент у такому разі відчуває на собі вплив культури титульної нації (українців) та субкультури студентського співтовариства (саме співтовариства студентів-іноземців).

По-третє, не менш важливою характерною рисою соціокультурного середовища вузу є те, що вона складається лише в процесі спілкування між суб'єктами. Особистісні відносини в комунікативних навичках (здібностях) суттєво впливають на процес комунікації. Зростання електронного спілкування (через соціальні мережі) в цьому контексті не здатне принципово вплинути на соціальне місце яке певний студент займає у групі, а виходячи із цього і очікувані від нього поведінкові практики. Таким чином, регуляція поведінки студентів, в основному, здійснюється за допомогою спілкування, причому найбільш значимою його форми - спілкування вербального.

По-четверте, наступною відмінною особливістю соціокультурного середовища вузів є «обмеженість» спілкування: процеси комунікації протікають у певних часових і просторових рамках. За даними досліджень проведених кафедрою соціології Вілоруського державного технічного університету [13], менше половини студентських груп володіють тією мірою згуртованості, яка необхідна їм для спілкування поза вузом і вузівською діяльністю. Подібні умови сприяють тому, що більшість студентів, будучи носіями «екстравузівських» соціальних норм і скриптів, вимушена адаптуватися до нормативних умов студентської групи. Для студентів-іноземців цей процес набуває також особливого значення, з одного боку через подвійність соціальних норм, до яких треба адаптуватися: норм гуртожитку та норм групи. По-друге, проблема полягає в тому, що спілкування студента-іноземця в межах студентської групи не дозволяє йому повноцінно соціалізуватися до суспільства. Таким чином, відбувається своєрідна «неадаптація».

Специфіка статевого складу студентської групи, де вчаться студенти-іноземці, також накладає відбиток на процеси їх адаптації та специфічний

характер певних культурних норм та скриптів, що існує в цих групах, може впливати на процеси адаптації до соціального життя поза межами університету. Також доцільно враховувати час, який студент знаходиться в Україні, адже від цього окремі аспекти соціального самопочуття можуть змінюватися, а інтерпретація соціальних проблем, з якими студентам довелося зустрітись, може бути дещо іншою.

Всі вищезазначені проблеми суттєво ускладнюють процес діагностування адаптаційних процесів у першу чергу через те, що чисельність студентів-іноземців з однієї країни в одному вузі є, як правило, незначною, в порівнянні з іншими вузами в контексті вищевикладеного є не завжди репрезентативною.

Висновок. Проведений аналіз складнощів, з якими стикається дослідник у процесі аналізу специфічних проблем, що стоять у процесі адаптації, дозволяє уникнути при розробці програми дослідження більшості із визначених проблем. При цьому загальна програма дослідження є доволі складною, у першу чергу через те, що потребує використання різноманітного діагностичного інструментарію.

При цьому стандартні обмеження пов'язані із загальним обсягом можливих питань суттєво ускладнюють процес складання анкети, адже існує потреба в одночасному отриманні достовірної інформації щодо широкого кола питань.

З іншого боку, неврахування зазначених складнощів ставить під сумнів можливість отримання достовірних результатів. Особливо це стосується побудови вибірки. Виходячи із усього вищезазначеного, вважаємо, що доцільно намагатися максимізувати кількість вибірки, по можливості довівши її до генеральної сукупності. Однак при обробці доцільним буде проведення квотування за визначеним у межах даного дослідження колом проблем. Зокрема по часу знаходження в Україні, по типу навчального закладу (гуманітарний, медичний, технічний) тощо.

Основним напрямком подальших досліджень у запропонованому напрямку ми вважаємо організацію емпіричного підтвердження проблем соціалізації та підтвердження гіпотез, визначених за результатами спостережень та попередніх інтерв'ю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хайруллин Р.З. Культура межнационального общения учащихся как объект междисциплинарного исследования / Р.З. Хайруллин // Толерантность и проблема идентичности. Материалы международной научно-практической конференции. Ежегодник Российского психологического общества. Т.9. вып.4. Ижевск, 2002. С. 154-160.
2. Иностранные студенты в Украине чувствуют себя просто бумажниками / Сайт finance.ua [Електронне видання] / Режим доступу : <http://news.finance.ua/ru/toplist/-/1/2/168857>
3. Стефаненко Татьяна Гавриловна. Этнопсихология : Учеб. для студентов вузов по специальности «Психология» / Татьяна Стефаненко. - М. : Ин-т психологии РАН : Акад. проект, 1999. - 320 с.; 22 см. - (Библиотека социальной психологии).
4. Ширяева И.В. Особенности адаптации иностранных студентов к учебно-воспитательному процессу в советском вузе. / И.В.Ширяева. - Л., 1980. - 93с.
5. Витковская М.И. Адаптация иностранных студентов к условиям жизни и учебы в России (на примере РУДН) / М.И. Витковская, И.В. Троцук // Вестник РУДН. Серия «Социология», № 6-7. 2004 [Электронное издание] / Режим доступа : <http://articles.excelion.ru/science/filosofy/22017026.html>
6. Дудченко О.Н. Социальная идентификация и адаптация личности / О.Н. Дудченко, А.В. Мытьль // Социологические исследования. - 1995. - № 6 С.110-119.
7. Свиридов Н.А. Адаптационные процессы в среде молодежи / Н.А. Свиридов // Социологические исследования, 2002, № 1. С. 67-73.
8. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. - Санкт-Петербург : Питер, 2006. - 528 с. - (Мастера психологии).
9. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. - Санкт-Петербург : Питер, 2006. - 528 с. - (Мастера психологии).

10. Иванова, М.А. Социально-психологическая адаптация иностранных студентов первого года обучения в вузе : Метод. рекомендации преподавателям / Иванова М. А., Титкова Н. А.; Санкт-Петербург. гос. техн. ун-т, Подгот. фак. для иностр. граждан. - СПб. : Б. и., 1993. - 15,[1] с.
11. Витковская М.И. Адаптация иностранных студентов к условиям жизни и учебы в России (на примере РУДН) / М.И. Витковская, И.В. Троцук // Вестник РУДН. Серия «Социология», № 6-7. 2004 [Электронное издание] / Режим доступа : <http://articles.excelion.ru/science/filosofy/22017026.html>
12. Хайруллин Р.З. Культура межнационального общения учащихся как объект междисциплинарного исследования / Р.З. Хайруллин // Толерантность и проблема идентичности. Материалы международной научно-практической конференции. Ежегодник Российского психологического общества. Т.9. вып.4. Ижевск, 2002. С. 154-160
13. Шаповалова И.С. Коллективообразование студенческих групп. - Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Белгород, БГУ, 2000. - 188с.

УДК 364.01

О.А. ЛАНОВЕНКО

НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ УРАЗЛИВИМ ГРУПАМ НАСЕЛЕННЯ ЯК КОМПЕНСАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Лановенко Оксана Анатоліївна – асистент кафедри соціології та соціальної роботи Приазовського державного технічного університету, аспірант соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

У статті аналізуються проблеми надання соціальних послуг соціально уразливим групам населення в сучасній Україні. Автор розглядає необхідність соціальної компенсації обмежень, що є в даних груп населення, і бар'єрів шляхом надання якісних соціальних послуг.

Ключові слова: соціальні послуги, соціально уразливі групи, компенсація, профілактика, соціальна робота.

В статье анализируются проблемы предоставления социальных услуг социально уязвимым группам населения в современной Украине. Автор рассматривает необходимость социальной компенсации имеющихся у данных групп населения ограничений и барьеров путем предоставления качественных социальных услуг.

Ключевые слова: социальные услуги, социально уязвимые группы, компенсация, профилактика, социальная работа.

In the article analysed consideration of problem of grant of social services the socially vulnerable groups of population in modern Ukraine. An author examines the necessity of social indemnification of present at these groups of population limitations and barriers by the grant of high-quality social services.

Keywords: social services, socially vulnerable groups, indemnification, prophylaxis, social work.

© О.А. Лановенко, 2011

На сучасному етапі розвитку суспільства у зв'язку з процесами глобалізації, поступовим переходом до постіндустріального суспільства та розширенням спектра потреб населення зростає значущість сфери послуг. Сьогодні темпи зростання сфери послуг в економіці розвинених країн значно перевищують масштаби товарного виробництва, в чому проявляється закономірність розвитку світової цивілізації, орієнтованої на пріоритет виробництва послуг, проведення наукових досліджень, організації системи освіти, підвищення рівня та якості життя населення.

В результаті інформаційної революції, розвитку нових телекомунікаційних технологій, сфера послуг доповнилася послугами, які мають не локальний, пов'язаний з конкретним місцем проживання або роботи споживача послуги, а глобальний характер без територіальної прив'язки. Взаємодія «онлайн» між постачальниками і споживачами послуг, що опосередкована телекомунікаційними засобами, дозволяє, поряд з традиційними послугами (комунально-побутові, медичні та ін.) надавати інформаційні послуги (банківські, телекомунікаційні, освітні, консультаційні послуги, послуги зв'язку та ін.) [7].

Крім того, у зв'язку з наявними наслідками економічної кризи (безробіття, падіння рівня життя більшості населення тощо) та збільшенням чисельності соціальних груп населення, що потребують соціального захисту, особливої актуальності набуває розгляд проблеми надання соціальних послуг уразливим групам населення.

У науковій літературі приділяється достатня увага вивченню окремих аспектів даної проблеми. Так, питання розвитку системи послуг в умовах ринкової економіки розглянуті в роботах А.Ю. Плєшкова, В.І. Тарасова, Л.В. Хорєвої, А.П. Самойленко та ін. Особливості функціонування системи соціальних послуг проаналізовані в роботах В.М. Ніколаєвського, А.І. Андрущенко, І.А. Євдокимової, Г.Т. Токмань, І.Ю. Косулі, С.М. Вакуленко, Т.В. Семигіної, І.І. Мигович та ін. Розгляду проблем підвищення ефективності та якості надання соціальних послуг приділяється увага у роботах таких українських та російських соціологів та економістів, як М.В. Галкін, С.А. Інкіжинова, К.П. Шишка, І.В. Давидова, Н.А. Соколова, Т.В. Вонберг, Н.А. Цибульовської, Л.Г. Кухтинової та ін.

Л.М. Амджадін розглядає соціальні групи, най-

більш уразливі щодо кризи та її первинних наслідків, на основі аналізу соціологічного моніторингового дослідження «Українське суспільство – 2010 рік», проведеного Інститутом соціології НАН України [1]. Т.І. Заславська, при аналізі динаміки соціальної структури суспільства, використовує поняття «групи жертв» трансформаційних процесів та групи «соціального дна» [4]. А.М. Мінгазова під уразливістю соціальної групи розуміє вид неповноцінності соціального статусу групи, що виражається у наявності депривації; нестабільності існування; недостатності фізичних та соціальних ресурсів (освіти, професії, матеріально-фінансових умов тощо) для забезпечення нормального функціонування у суспільстві [5].

Метою цієї статті є розгляд соціальної діяльності, пов'язаної з наданням соціальних послуг уразливим групам населення, як специфічного компенсаційного процесу.

Під соціальними послугами ми розуміємо послуги, що надаються у соціальній сфері та пов'язані із задоволенням потреб громад, соціальних груп, окремих осіб, що займають різні позиції в суспільстві і беруть неоднакову участь в його функціонуванні і розвитку, внаслідок чого відрізняються за рівнем і якістю життя, джерелами і розмірами доходів, структурою особового споживання.

Послуги виконуються і споживаються в процесі соціальної взаємодії постачальників (виконавців) і споживачів. При цьому надання соціальних послуг необхідно розглядати як суспільно корисну діяльність, направлену на зміну ситуації, що склалася, шляхом задоволення вітальних та соціальних потреб населення. Надання послуги – це єдиний процес виробництва послуги; створення найбільш сприятливих умов для того, щоб клієнт міг користуватися нею; доведення послуги до споживача; персонального суб'єктивного споживання послуги. Соціальна взаємодія між постачальником і споживачем соціальних послуг може бути суб'єкт-об'єктною або суб'єкт – суб'єктною. Спеціалізований процес з'єднання постачальника (виконавця) послуг з конкретним споживачем носить назву «соціальне обслуговування».

Соціальних послуг потребують, перш за все, соціально уразливі групи населення, тобто ті групи, представники яких мають більшу за інших ймовірність зазнати соціальних збитків від дії економічних, екологічних, політичних, техногенних та інших чинників сучасного життя у зв'язку з наявними обмеженнями життєдіяльності або складною життєвою ситуацією.

До соціальної уразливості можуть привести як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних чинників соціальної уразливості ми можемо віднести соціоструктурну трансформацію, складну соціально-економічну та політичну ситуацію, неефективність соціальної політики держави, нестабільний стан соціальної сфери, загострення проблем охорони здоров'я та екології та ін. До суб'єктивних чинників – вік, стан здоров'я (фізичного, психічного, соціального та духовного), рівень освіти, матеріальне становище, відсутність стабільного доходу, ро-

боти, житла, наявність малолітніх дітей тощо.

Соціально уразливі групи мають труднощі у соціальному функціонуванні і стають жертвами несприятливих умов соціалізації та часто самостійно не в змозі справитися з об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що негативно впливають на їх соціальний розвиток і тому потребують першочергової допомоги з боку держави та суспільства.

Ознаки й обставини, що дозволяють віднести людину до можливих жертв несприятливих умов соціалізації, мають як постійний характер (інвалідність), так і виявляються на певному віковому етапі (соціальна дезадаптація, алкоголізм, наркоманія, протиправні дії). При цьому представники соціально уразливих груп відрізняються мірою соціальної виключеності та дезадаптованості, і, у зв'язку з цим, потребують або соціальної підтримки, або соціальної допомоги.

Системою управління соціальними ризиками на загальнонаціональному рівні є соціальний захист населення – комплекс економічних, соціальних, правових, організаційних заходів, у межах якого працездатним громадянам надаються відповідні умови для покращення життєдіяльності за рахунок особистого трудового внеску, а непрацездатним, соціально уразливим групам населення – певні державні соціальні гарантії, матеріальна підтримка, соціальні послуги тощо [3]. Метою соціального захисту є добробут населення, тобто відсутність хвороб і можливість задовольнити основні потреби людей, які неоднакові для окремих соціальних груп та мають тенденцію змінюватися у просторі й часі. Результатом таких організаційно-правових та економічних заходів є стан соціальної захищеності (соціальної безпеки) не тільки окремої людини, але й суспільства в цілому.

Основною умовою забезпечення соціального захисту населення є наявність специфічної соціальної діяльності – соціальної роботи. Слід зазначити, що соціальна робота розглядається в широкому і вузькому сенсі слова [2]. У широкому сенсі слова соціальна робота спрямована на гармонізацію особових і суспільних відносин; її мета полягає в розвитку або відновленні взаємовигідних відносин між індивідом (соціальною групою) і суспільством для поліпшення якості життя кожного з його членів. У вузькому сенсі слова соціальна робота спрямована на надання допомоги окремим індивідам, групам людей і громаді, що мають певні труднощі в соціальному функціонуванні, тобто соціально уразливим групам населення.

Соціальні послуги в даному випадку виступають як один з напрямів соціальної роботи. Вони орієнтовані на подолання негативного впливу складної життєвої ситуації, в якій знаходиться клієнт соціальних служб, шляхом короточасного втручання до досягнення бажаного соціального ефекту – підвищення рівня життя, добробуту і життєзабезпечення.

Враховуючи універсальний, комплексний характер соціальної роботи, виділяють наступні види соціальних послуг: соціально-побутові; психологічні; соціально-педагогічні; соціально-медичні; соціаль-

но-економічні; юридичні; інформаційні послуги [8, ст. 5].

Виділяють також види соціальних послуг залежно від особливостей їх споживачів. Наприклад, послуги з працевлаштування (пошук відповідної роботи, сприяння в працевлаштуванні і соціальний супровід працевлаштованої особи); послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями (комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію і підготовку, освіту, зайнятість осіб з інвалідністю) тощо. Послуги можуть бути також згруповані залежно від суб'єктів, які надають ті або інші послуги (волонтери, професійні соціальні працівники, науковці, викладачі).

Крім того, послуги можна диференціювати за принципом безпеки: послуги, які можуть спричинити небезпеку для здоров'я і життя споживачів (клієнтів); послуги, що виключають такі небезпеки. У першому випадку маються на увазі можливі негативні наслідки для людини (смерть, каліцтво, втрата здоров'я, психічні захворювання, втрата роботи). У другому випадку маються на увазі послуги, що запобігають названим і іншим негативним наслідкам (спеціальне обладнання житлових приміщень для інвалідів і осіб похилого віку; установка пандусів тощо) [6].

Послуги, що надаються соціально уразливим групам населення, можна класифікувати по часовому чиннику: ті, які надаються в даний конкретний момент з метою вирішення соціальних проблем клієнта (надання роботи, перенавчання і так далі), і ті, які надаються завчасно, з випередженням, з метою запобігання «соціальним хворобам» (масового безробіття, масового алкоголізму, масового розповсюдження інших форм девіантної поведінки). Вони розділяються також на: постійні (всі види соціального страхування; послуги, гарантовані діяльністю соціальних служб, направлені на вирішення соціальних, правових, культурних, психологічних і інших проблем); тимчасові (пов'язані з необхідністю задоволення особи в отриманні інформації, консультації, організації дозвілля особи в певний період її життєдіяльності) [6].

Залежно від особи клієнта, місця надання послуг і їх видів вони бувають безкоштовні і платні. Слід зазначити, що останнім часом у зв'язку з переходом до ринкової економіки, виникає необхідність у реформуванні системи соціальних послуг і становленні ринку соціальних послуг, тобто до надання соціальних послуг на платній основі.

Зміст соціальних послуг, форми та методи їх надання визначаються соціальною політикою держави; основними напрямками та орієнтирами розвитку суспільства; специфікою клієнтів, на яких спрямована діяльність постачальника послуги (вік клієнта, психологічний стан, стан здоров'я, соціальний статус, специфіка життєвої ситуації, в якій знаходиться клієнт тощо), а також спеціалізацією постачальника, структурою соціальних і інших служб та організацій, в рамках яких здійснюється надання послуги. За своїм змістом і призначенням соціальні послуги направлені на надання допомоги кожній

конкретній людині відповідно до її соціального становища, якщо загальних послуг недостатньо (або ускладнений доступ до них) для подолання життєвих труднощів.

Законодавством України передбачено спрямування соціальних послуг не тільки на допомогу особам, що перебувають у складних життєвих обставинах, але й на створення умов для подальшого самостійного розв'язання життєвих проблем [8, ст. 2].

У цьому зв'язку, в процесі надання соціальних послуг важливим є формування у людини:

- соціальної активності та бажання брати активну участь у вирішенні своєї проблеми, що в межах вітально-орієнтованої моделі соціальної роботи має назву «життєві сили людини» (С.І. Григор'єв, Л.Г. Гуслякова та інші);

- соціальної відповідальності за своє життя та життя своїх близьких, або інтернальний локус контролю (Д. Роттер).

Такий підхід до розгляду процесу надання соціальних послуг співзвучний з суб'єкт-суб'єктивним підходом до процесу соціалізації особистості, прихильники якого виходять з того, що людина бере активну участь у процесі соціалізації і не тільки адаптується до суспільства, але і впливає на свої життєві обставини і на себе самого (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід та ін.).

У той же час практика надання соціальних послуг в Україні загалом не передбачає формування у клієнтів позитивного ставлення до своєї складної життєвої ситуації та активізацію їх життєвого потенціалу.

З нашої точки зору соціальні послуги слід розглядати:

По-перше, як засіб профілактики соціальних ризиків у суспільстві для окремих соціальних груп населення. Профілактика (греч. *Prophylaktikos* – запобіжний) розглядається як реалізація попередніх (превентивних) заходів, спрямованих на недопущення чого-небудь (у медицині – заходи, спрямовані на попередження захворювання та усунення факторів ризику; у технічних науках – попереджувальні заходи для підтримки технічного об'єкта та обладнання в справному стані; у психології та соціальній роботі – один із напрямків роботи) [9]. Соціальна профілактика – комплекс заходів, спрямований на усунення факторів соціального ризику для попередження розвитку яких-небудь негативних процесів, що ведуть до соціальної уразливості та соціальної патології (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія).

По-друге, як засіб підтримки життєвих сил окремих соціально уразливих груп населення за допомогою компенсації наявних обмежень (розумових, фізичних, економічних, соціальних і так далі). Під компенсацією (лат. *Compensatio* – відшкодування) розуміється: 1) винагорода за працю або який-небудь збиток (компенсація, відшкодування збитків); 2) відновлення порушеної рівноваги (гомеостазу) та втрачених зовнішніх впливів, які заважають правильній дії точних інструментів, техніки, машин, приладів тощо [9]. З нашої точки зору соціальну

компенсацію потрібно розглядати як процес відшкодування яких-небудь збитків, відновлення функціонування та усунення негативних впливів соціального середовища за допомогою системи соціального захисту населення та надання соціальних послуг. Компенсація повинна не тільки підтримати представників певної соціальної групи, але й допомогти їм підвищити свій соціальний статус у суспільстві.

Соціальні послуги повинні бути спрямовані на задоволення специфічних потреб певних соціальних груп, що стане основою для відновлення та збереження їх соціальних зв'язків і відносин, сприятиме захисту й охороні прав цих категорій населення. У той же час соціальні послуги, що надаються фахівцями соціальної роботи, повинні бути спрямовані на зведення до мінімуму негативного впливу умов мікросередовища індивіда, його особистого життєвого простору, оскільки саме на цьому рівні відбувається безпосередня взаємодія життєвих сил і життєвого простору людини.

По-третє, як засіб активізації життєвих сил клієнтів. Надання соціальних послуг повинно ґрунтуватися на підході, який передбачає ставлення до користувачів соціальних послуг не як до патологічних суб'єктів, а передусім як до особистостей.

Отже, наявність ситуації, яка може привести (або вже привела) до соціальної вразливості групи (особи), потребує або превентивних (профілактичних) заходів, або заходів, спрямованих на компенсацію наявних обмежень у життєдіяльності. Наступний етап – активізація та реалізація життєвого потенціалу людини з урахуванням індивідуальних можливостей споживача послуги. Отже, ми можемо говорити про надання соціальних послуг як про специфічний компенсаційний процес, результатом якого повинна бути системна адаптація особистості до складних умов життя та активізація її життєвих сил (наскільки це можливо при наявних фізичних та психічних обмеженнях).

При цьому соціальна взаємодія між постачальником і споживачем соціальних послуг може бути:

- суб'єкт-суб'єктною, що характеризується паритетними відносинами між постачальником і споживачем послуг, заснованими на рівності сторін і направленими на активізацію життєвих сил клієн-

та соціальних служб. Даний тип взаємодії повинен бути направлений на розвиток взаємодопомоги і самодопомоги, на залучення неформальних суб'єктів допомоги (родичів, приятелів, сусідів), як найважливіших технологій підтримки соціально уразливих груп в умовах економічної і фінансової кризи;

- суб'єкт-об'єктною, що характеризується пріоритетними відносинами (коли одна із сторін взаємодії має певні переваги і є активнішою). Даний тип взаємодії доречний, якщо споживачем соціальних послуг є особа, що має певні вікові або психічні обмеження (діти; люди з психічними захворюваннями; люди, що знаходяться у стресовій ситуації). При цьому даний тип соціальної взаємодії може використовуватися як лише на першій стадії надання соціальної послуги, так і протягом усієї роботи, спрямованої на вирішення складної ситуації, що приводить до соціальної уразливості людини.

Таким чином, у сучасних складних умовах розвитку суспільства необхідно говорити про надання соціальних послуг як про специфічний компенсаційний процес, спрямований на нейтралізацію соціальних ризиків, системну адаптацію соціально уразливих груп до складних умов життя та активізацію їх життєвих сил.

Надання соціальних послуг повинно бути спрямоване на: забезпечення відповідності потреб людини і існуючих ресурсів соціальних систем для їх задоволення; поліпшення взаємодії людини з її фізичним і соціальним оточенням, щоб вона почувалася повноправним членом суспільства; активізацію життєвих сил людини для подолання складної життєвої ситуації та формування здатності в майбутньому самостійно вирішувати складні життєві ситуації. Все це сприятиме успішній соціалізації та ресоціалізації особистості в умовах складної соціально-економічної ситуації в Україні.

Подальший розгляд проблеми надання соціальних послуг уразливим групами населення передбачає визначення критеріальних показників оцінки ефективності надання соціальних послуг у межах соціальних організацій на основі сформульованого компенсаційного підходу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амджадін Л. Сприйняття економічної кризи в Україні: які соціальні групи є найбільш уразливими? // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 155 – 164.
2. Андрющенко А.І. Соціальна робота і соціальна політика: сучасний теоретичний дискурс та практична реалізація // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи: 36. наук. праць. – Харків: ХНУ ім В.Н. Каразіна. - 2004.- № 621.- С.33-37.
3. Бичков С.І. Теоретичні аспекти формування системи соціального захисту населення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2006-1/txts/SOCIALNA/06bsiszn.pdf>
4. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/saslavskaja_soc/
5. Мингазова А.М. Дети-сироты как социально уязвимая группа населения: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Мингазова Алия Маратовна.- Казань, 2005.- 217 с
6. Павленок П.Д. Теория, история и методика социальной работы.- 3-е изд. – М.: Дашков и К, 2005. – 476 с.
7. Покровская Н.Н. Влияние глобализации на развитие сферы услуг // Личность и Культура. - 2001. - №3/4. - С. 45-47.
8. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. (зі змінами та доповненнями на 24.06.2004 р.). // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2004.- № 45.
9. Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ushakov-term-24176.htm>

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323.39+17.021.1

В.М. СЕВЕРИНЮК

НИККОЛО МАКІАВЕЛЛІ ТА СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ «ЕЛІТАРНОСТІ» ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Северинюк Валентин Матвійович – доцент Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), доктор політичних наук

Розглянуто поведінкові аспекти явища політичного елітаризму. Наведено критику сучасних концепцій «ціннісно-нейтрального» статусу політичних еліт. На прикладі праць Н. Макиавеллі показано історію становлення елітології.

Ключові слова: політична еліта, політична поведінка, народ, державець.

Рассмотрены поведенческие аспекты явления политического элитаризма. Дана критика современных концепций «ценностно-нейтрального» статуса политических элит. На примере трудов Н. Макиавелли показана история становления элитологии.

Ключевые слова: политическая элита, политическое поведение, народ, государь.

Behavioral aspect of political elitism are considered. Criticism of contemporary concepts of «axiological and neutral» status of political elites is presented. History of elitology generation is given by example of N. Machiavelli's works.

Key words: political elite, political behavior, people, the prince.

© В.М. Северинюк, 2011

Осмыслення проблем політичного елітаризму має давню історію. Його міфологічні форми відображені в давньоєгипетських писемних джерелах («Повчання Птахотепа», «Книга мертвих» тощо), в ідеї влади «живого бога» – правителя-фараона, у давньоіндійських історико-духовних книгах – «Ведах», ученнях про кастовий поділ суспільства. Концепції соціально зразкової поведінки, що включали моделі «ідеальних» форм правління та «еталонні» образи правителів, знаходимо у філософії Конфуція (носій найвищих чеснот – «благородний муж»), у давніх греків, які вважали, що політика – це «царське мистецтво», доступне не всім, а лише наймудрішим (Платонівський ідеал – «державна розуму», яку очолює «цар-філософ»). Основи новітньої теорії еліт розробляли в різних аспектах Ф. Ніцше, В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс.

Науковий інтерес до теми політичного елітаризму в сучасній літературі нерідко супроводжується виразним ідеологічним підтекстом; від того чи іншого тлумачення поняття «політична еліта» і взагалі від визнання або заперечення об'єктивної закономірності існування цього явища як такого залежить характер принципів уявлень про політику, про політичну владу в цілому та її носіїв. Елементи аналізу явища політичного елітаризму присутні (різною мірою, в різних інтерпретаціях та з різними висновками стосовно важливості цього аспекту політики для суспільного життя) в багатьох ідеологіях (навіть, якщо це поняття в них безпосередньо не фігурує) – консервативній, лібе-

ральній, соціал-демократичній, марксистській, націоналістичній тощо.

Неминуче зближення науки та ідеології в різноманітних концепціях політичного елітаризму, крім впливу на зміст суто теоретичних положень, створює особливу небезпеку для практичної політології, предметом якої є аналіз та оцінювання поведінки, характеру дій конкретних політичних сил, що утворюють поняття «політична еліта» і претендують на лідерські ролі в суспільстві та керівні позиції в інститутах влади. А ці дії, буває, досить важко співвідносити з поширеним поняттям «еліта». Через свою неоднозначність, стереотипність, умовність і водночас привабливість (ба, навіть магичність) поняття «еліта» є методологічно незручним для політологічного дискурсу. Не дивно, що політологи при дослідженні реальних політичних процесів, ставлячи за мету проаналізувати в них роль саме еліти, нерідко у своїх висновках оперують антонімічними поняттями – «ерзац-еліта», «квазі-еліта», що позначають поведінку, протилежну до елітарної – її імітацію, псевдоелітарність.

Так, еліти насправді далеко не завжди демонструють зразкову політичну поведінку. Але висновок, що ціннісно-етичні критерії не є першорядною ознакою політичного елітаризму, що для його визначення достатньо суто функціонально-управлінського критерію, на мою думку, є помилковим (аргументацію з цього питання детально див.: [6, 150–154]). Подібне бачення може завести на шлях соціального песимізму, розчарування в усьому і в

усіх, зрештою стати причиною втрати громадянської ініціативи, знецінення соціальних та політичних ідеалів. Суспільство, в якому поширені подібні настрої, приречене на стагнацію.

Політична еліта не просто володіє найвищою владою або бореться за неї на всіх владних рівнях (центральному, регіональному, місцевому) – вона покликана формувати систему суспільних цінностей, ідеалів та вносити їх у масову свідомість. У такій ролі еліта постає творцем політичної філософії суспільства. Зі свого боку суспільство прагне набутти, так би мовити, сукупного елітарного статусу, піднятися на вищий щабель розвитку. І в цьому процесі своєрідної елітаризації воно рано чи пізно, більшою чи меншою мірою, але обов'язково починає з посиленою вимогливістю оцінювати свою політичну еліту, значно розширюючи завузькі межі таких визначень, як «ціннісно-нейтральна» та «функціонально-управлінська».

Громадяни постійно спостерігають за публічними діями політичної еліти. Більшість населення цікавиться в першу чергу не тонкощами механізму розподілу влади та посадовими чи рольовими функціями певних осіб. Люди насамперед психологічно реагують на той чи інший тип політичної поведінки представників еліти. І хоча поняття «елітна політична поведінка» через неможливість встановлення чітких критеріїв його визначення позбавлене будь-якого практичного смислу – в масовому сприйнятті, свідомо чи підсвідомо, люди оцінюють публічну поведінку представників політичної еліти не інакше як у категоріях етики й моралі («цей політик хороший/кращий, той – поганий/гірший»).

Ще наприкінці XIX ст. один з основоположників теорії еліт Г. Моска звертав увагу на співіснування в явищі політичного елітаризму двох тенденцій – аристократичної та демократичної. Шальки терезів у цьому «зустрічному і різнобічному русі» схиляються то в один, то в інший бік, але незмінним залишається те, що навіть у суспільствах розвинутої демократії, хай і не такою мірою, як при авторитаризмі, еліта неодмінно виробляє елітарну самосвідомість, сприймає себе особливою верствою, що покликана керувати суспільством. Ця обставина дуже активно впливає на мотивацію політичної поведінки еліти, помітно визначає характер відносин між її окремими групами та між елітою й суспільством.

Без сумніву, елітарна самосвідомість підступно «роз'їдає» «ціннісно-нейтральний» статус еліти, породжує проблему невідповідності між її суспільним призначенням та егоїстично-корпоративними інтересами і потребами, а зовнішні обриси поведінки еліти часто виявляються як особливий вид гротескової естетики – нарцисизм. Цей термін не належить до політологічних категорій, однак точно вказує на одну з найпоширеніших серед політичних еліт та окремих політичних лідерів «хвороб», що додають своєрідної оригінальності до типології їхньої поведінки, на відміну від інших учасників політичного життя. Еліти володіють здатністю (шляхом містифікації та сакралізації своєї діяльності) створювати власний «елітарний» образ та ак-

тивно прищеплювати його громадській свідомості. Жоден інший суб'єкт політики не може змагатися з елітою в бажанні та вмінні спекулювати своєю політичною поведінкою. (Особливо це вдається елітам, яких В. Парето називав «лисими»). Моментом такої спекуляції, наприклад, є спроби отождолення далеко неадекватних систем політичних цінностей: власних, корпоративно-усвідомлених із загальносуспільними, державними. Тоді відбувається підміна державного інтересу елітарно-груповим, що вміло маскується, наприклад, під поняття «стратегія національного розвитку», «політика загальнонаціональної згоди» тощо.

Видатний представник епохи Відродження Нікколо Макіавеллі (1469–1527) народився та більшу частину життя прожив в італійському місті Флоренція. Походив з родини дрібного службовця, канцелярського писаря (нотаря). У 1498–1512 рр. займав посаду секретаря другої канцелярії в уряді Флорентійської республіки; брав участь у державних переговорах, супроводжував послів, здійснював дипломатичні поїздки по містах Італії, до Франції та Німеччини, займався організацією флорентійського ополчення. У ранзі державного службовця й дипломата спілкувався з французьким королем Людовиком XII, імператором Максиміліаном I, папою Юлієм II та багатьма іншими державними діячами і впливовими особами тієї пори. Після відновлення у Флоренції в 1512 р. влади могутньої олігархічної сім'ї Медичі, Н. Макіавеллі було звинувачено в змові проти нових правителів, ув'язнено та вислано з міста в межах Флорентійської області. Невдовзі він був амністований, намагався повернутися на державну службу, однак безуспішно, а тому був змушений до кінця свого віку проживати поза Флоренцією.

У 1513 р. мислитель розпочав і в цілому завершив написання своїх найвідоміших політичних трактатів «Державець» (*De Principe*) та «Роздуми про першу декаду Тита Лівія» (*Diskorsi sopra la prima deca di Tito Livio*; «перша декада» – перші десять книг. – В.С.). Обидві праці були опубліковані в Римі вже після смерті Н. Макіавеллі, відповідно у 1531 та 1532 рр. Вони дуже споріднені концептуально, іноді навіть текстуально, так що їх можна вважати двома частинами однієї теоретико-політичної праці.

Нема потреби спеціально наголошувати на значенні творчості Н. Макіавеллі для світової політичної науки та суспільної думки в цілому. Зайве наводити бібліографію праць, присвячених поглядам цього геніального вченого. Вона величезна. За п'ять століть, що сплинули від часу появи його знаменитих творів, інтерес до них не зменшився ні на йоту, а їхня логіка, парадоксальність, жорсткість та вишуканий літературний стиль приковують увагу нових поколінь читачів, викликають дискусії, нерідко діаметрально протилежні інтерпретації.

Розробляючи теоретико-методологічні проблеми політичної поведінки, аналізуючи, серед іншого, роль «людського чинника» в політичній конфронтації, моральні та інституціональні аспекти політичного насильства, я також звертався до кла-

сичного філософського спадку, залишеного нам Н. Макіавеллі [6, 331–338, 363–371].

Ця стаття присвячена дещо іншій темі – так званій «елітарності» політичної поведінки. Як уже було зауважено, «елітарність» – термін умовний, ідеалістичний за формулюванням і нарцисичний за змістом. Політична еліта в різних суспільствах і за різних обставин демонструє самозакоханість, а науковці різних мастей полюбляють про неї писати. Тема й справді благодатна. Тут, що не скажеш, – від «великого» до «смішного» (себто трагікомічного) – усе так чи інакше має сенс. Справжній Великий режисер індивідуального й суспільного буття, «батько істини», як на тому наголошував Н. Макіавеллі [1, 26], – це Час. Його вигадливість безмежна, примхи несподівані, а хода незворотна. Він учить нічому не дивуватися, а лише захоплюватися тим, що варте захоплення, і засуджувати те, що суперечить поняттям добра, любові і людського в людині.

Так і з політичною елітою. Так з усім, що існує у звичній для нас частині світу, – частині, яку наша свідомість вважає реальністю. Н. Макіавеллі багато писав про «погані схильності людини», суперечливість природи homo sapiens, егоїзм наших бажань і вчинків, але залишався гуманістом. Він не був злостивим циніком, а лише скептичним спостерігачем «вічної драми, що розігрується між народами і державцями» [7, 14]. Один з принципів свого мислення, який сьогоднішня наука називає принципом об'єктивності, він сформулював просто й категорично: «...Ніколи я не прагнув ані приховати безчесну справу під благодійною личиною, ані навести тінь на похвальне діяння під тим приводом, що воно начебто містило неблаговидну мету» [3, 364].

Н. Макіавеллі аналізував не стільки політичну сутність людини, скільки людську сутність політики. Його численні звернення до прикладів політичної діяльності історичних осіб різних епох і народів створили сукупний образ «людини в політиці». Від античного твердження Аристотеля про політично-державну сутність людини він перейшов до розуміння безпосередньої залежності політики від людського ества і тим самим заклав основи сучасної політичної антропології. Цілком зрозуміло, чому Н. Макіавеллі вважають засновником «теорії лідерських рис», – вона пояснює ефективність політики умінням правителя (глави держави) продемонструвати широкий спектр особистих якостей: від благодійництва до скупості, від милосердя до жорстокості, від чесності і вірності до лукавства та віроломства. Хрестоматійними кліше давно стали винайдені ним політичні образи «лиса, який хитро оминає пастки, і лева, якого бояться вовки» [2, 26] – подібно до поведінки цих тварин має діяти політик проти ворогів держави.

Чи не найчастіше підставами для оцінювання поглядів Н. Макіавеллі слугують такі його висловлювання з «Diskorsi...» і «De Principe»: «Розсудливий засновник республіки, який думає не про себе, а про суспільне благо, не про спадкову владу, а про вітчизну, має досягти неподільного панування; і ніколи мудра людина не стане його засуджувати за

ті надзвичайні заходи, які він застосовує при створенні основ республіки чи монархії» [1, 39]; «...державець, особливо новий, <...> нерідко буває вимушений в ім'я порятунку держави діяти проти віри, проти милосердя, проти релігії. ...Його помисли повинні коритися волі перемінного вітру долі і <...> не відхилятися від блага, але вміти вчинити необхідне зло. <...> Нехай державець перемаже і збереже державу: засоби завжди будуть визнані гідними, і всякий буде їх вихвалити, тому що на товп захоплений видимістю та наслідком подій...» [2, 338]. В інтерпретації пізніших авторів ці слова Н. Макіавеллі зазвучали як універсальна формула авторитарної політичної поведінки: «Мета виправдовує засоби» – стисло, як афоризм, і вбивчо, ніби смертний вирок.

Лаконічність цього (начебто макіавеллівського) афоризму досягнута за рахунок його неточності, наведена фраза не виправдано звужує загальний смисл філософсько-політичного дискурсу мислителя та геть знецінює його гуманістичні переконання. На вищенаведених положеннях Н. Макіавеллі його думка не обривається; він постійно наголошував, що насильство з боку влади («необхідне зло») не повинно бути атрибутом державної політики, а лише тимчасовою, ситуаційною функцією, що вибірково спрямована на окремих представників суспільства чи державних злочинців, котрі самі є носіями зла. Надзвичайні заходи не можна допускати і виправдовувати з метою збереження влади, якщо проти неї виступає більшість суспільства. Отже, влада не є пріоритетною метою, її цінність відносна. Головне суспільне призначення владного ресурсу – бути таким засобом в руках державця, щоб завоювати прихильність народу, бо «якщо проти нього все суспільство, то він ніколи не буде в безпеці і чим більше вчиняє жорстокості, тим слабша його влада» [1, 54].

Менше відповідей сучасна наука дає на запитання, як Н. Макіавеллі розумів явище політичного елітаризму. Безперечно, його концепція «державця» наскрізь просякнута ідеєю «елітарної політики», однак ця політика переважно індивідуалізована, персоніфікована. У її центрі – сильна особистість. Натомість, так би мовити, групові форми політики зазвичай виконують у творах Н. Макіавеллі ролі «другого плану». Але ці ролі не маловажні, бо саме на їх не дуже виразному тлі і, до певної міри, за рахунок цієї відносної «невизначеності» й виникає багатолікий, яскравий профіль державця.

Спеціального терміну, який би визначав політичну еліту, у Н. Макіавеллі немає. Так само, як немає і її цілісного образу – політичного, соціального, функціонального, інтелектуального тощо. Можливо, з цієї причини поняття «еліта» відсутнє в статті про Н. Макіавеллі, що уміщена в авторитетному Політологічному енциклопедичному словнику [4]. (Щоб бути справедливим, зазначу, що в іншій статті словника – «Еліта політична» – ім'я Н. Макіавеллі згадується [8, 182]. І цілком закономірно, що сучасна політологія з-поміж інших теорій політичних еліт (ціннісної, демократичної, функціональної, ліво-ліберальної тощо) виділяє

«макіавеллістську», яка підкреслює значення видатних особистих якостей представників еліти [5, 101–107]).

Присутність еліти на сторінках праць Н. Макіавеллі стає помітною, коли вчитуєшся і вдивляєшся в окремі фрази, історичні посилання, риси, барви, якими філософ зображає складне суспільне тло для возвеличення постаті державця. Читач стикається з необхідністю самостійно, з окремих елементів комбінувати характер суспільної верстви, яку давні греки іменували «аристократією», а нинішня політологія «елітою». Сам Н. Макіавеллі вживає давньоримське поняття «оптиматів»¹. До його етимології він нічого не додає. Посилається лише на його історичність: услід за давніми греками та римлянами каже про існування «трьох видів правління» – «принципату, правління оптиматів та народного правління»; самі по собі вони є «хорошими», але з них легко можуть виникнути і три «поганих» – відповідно «тиранія, правління меншості і сваволя» [1, 23]. Ніщо, взяте окремо (ні три корисних, ні три поганих способи правління), не може своєю діяльністю повністю задовольнити суспільних потреб. Міцний і постійний порядок спроможна забезпечити тільки влада, яка поєднує кращі риси всіх трьох способів, що доповнюють один одного [1, 25].

Отже, Н. Макіавеллі по суті дотримується Аристотелевого вчення про «політію» як про комбіновану форму правління, що володіє найбільшими, різноманітними ресурсами та задовольняє інтереси усіх верств населення. Разом з цим кидається в очі, що він загалом нігілістично ставиться до середньої ланки у вищезазначеній тріаді форм правління. Головним об'єктом його аналізу виступає взаємодія «державець–народ». Останній обирає собі правителя, який зобов'язаний діяти в інтересах спільного блага та своїми конкретними вчинками доводити, що його діяльність має не приватний, а публічний характер. Цим намаганням можуть зашкодити приватні особи (сучасною мовою «групи інтересів») [1, 261–262]. Відбір кращих серед них для виконання управлінських функцій треба здійснювати обережно та відповідально. У «правильно влаштованій» республіці лише незначна частина громадян безпосередньо прагне до влади, володіння якою дає відчуття індивідуальної свободи, усі ж інші вважають, що «благо вільного життя – безпека». До перших, котрі претендують на головні державні посади (Н. Макіавеллі вживає термін «виборні посадові особи» [1, 117]), можна ставитися двояко: якщо їхня поведінка не відповідає публічним інтересам, то з ними потрібно боротися – усунути від влади, а якщо узгоджується з такими інтересами, то їх слід оточити пошаною та задовольнити більшу частину їхніх честолюбних устремлінь (у тому числі й владних). Отже, політичний порядок ґрунтується на умовах, що забезпечують більшості громадян безпеку, благородній меншості – честь, а державцеві – владу [1, 54–55].

Опора державця – народ, сила держави – в одностайності її громадян; більшість має відчувати потребу в державі і в державцеві [2, 320]. Н. Макіавеллі послідовно обстоює цю думку. Та час від

часу він все ж звертається до проблеми впливу на політику привілейованих верств. Державець, каже він, може досягти влади як за допомогою народу, так і за допомогою грандів². Але таке політичне оточення для державця менш надійне, бо це люди «рівні йому», їх важче примусити виконувати накази, їм важче догодити, оскільки їхні статусні потреби дуже великі. Складність для республіканського правління подібної взаємодії – «державець і „суспільна еліта“», коли державець потребує максимальної влади, – змушує Н. Макіавеллі бути неоднозначним у своїх висновках. Державець, зазначає він, «може обійтися без грандів», якщо його підтримує народ, бо «свій народ він помінати не може» [2, 318]; «державець має шанувати грандів, але остерігатися ненависті народу» [2, 341]. Ставлення до грандів залежить від їх поведінки. Заохочувати (наближати до влади) слід тих, хто не виявляє зажерливості, не ставить свої матеріальні інтереси вище суспільних. (З цього міркування випливає теза, що багатство не повинне бути джерелом державної влади, а якщо в суспільстві головним інтересом є матеріальний, то побудувати в ньому справедливий порядок неможливо).

Н. Макіавеллі засуджує дворян (великих землевласників), називаючи їх «неробами, рознощиками зіпсованості та порушниками спокою», «людьми, котрі ворожі всякій громадянськості», навіть закликає їх знищувати [1, 111–112]. Але водночас радить засновникові міцної держави вибрати серед громадян «людей небайдужих та честолюбних» і зробити з них дворян, «тільки не за званням, а на ділі, роздавши їм замки та садиби і наділивши їх помістями і людьми» [1, 112].

Отже, Н. Макіавеллі намагається сформулювати критерії відбору правлячої еліти. Це: переважання публічного інтересу над приватним; почуття громадянського обов'язку; честолюбство (не як егоїстичне прагнення влади, а як бажання заслужити суспільну повагу); суспільно корисна діяльність; відсутність умислу збагатитися за рахунок владних можливостей.

На прикладі дворянства (Н. Макіавеллі пропонує створити клас «нового», соціально відповідального дворянства) бачимо теоретичне обґрунтування одного із способів зміни еліт. Вибирати (відбирати) державних службовців мають право два основні суб'єкти – народ і державець. Головний пріоритет належить народу, оскільки він «розумніший і надійніший за державця, а також здатен правильніше міркувати. <...> його не переконаєш наділити почесним званням людину безчесну, погані вдачі, чого легко добитися від державця за допомогою тисячі способів» [1, 117]. Перед очима народу поведінка претендентів на владу має виглядати як доблесть, рішучість, відкритість. Проте в конкретних ситуаціях вибору колективний настрій може мати негативне значення (деструкція масової свідомості, прояви охлократії): народ буває «засліплений війновничими закликами чи зовнішньою вигодою <...> захоплений славою, знаменитістю та діяннями когось із громадян, перебільшуючи їхнє значення» [1, 117, 274]. Це відкриває дорогу до влади «нездатним до неї людям». Щоб цього не сталося,

потрібно проводити публічне обговорення недоліків, що властиві претендентам на владу, і в такий спосіб відбирати їх за професійними якостями. Ступінь придатності людини до виконання функцій міністра чи радника слід, на думку Н. Макіавеллі, оцінювати, за її розумовими здібностями та відданістю державним справам. У найближчому оточенні державця не повинно бути людей, котрі нездатні думати самостійно чи хоча б засвоювати те, що зрозуміли інші, а також підлесників [2, 352–353].

Н. Макіавеллі приходить до висновку, що зміна правлячих еліт є закономірністю політики. В її основі лежать об'єктивні потреби соціальних груп, а також психологія людини. «Люди, – вважає він, – охочі до перемін, і в більшості випадків оновлення бажають як ті, хто благоденствує, так і ті, хто бідує. ...людям надокучає добро, а зло їх пригнічує. Це вічне жадання відкриває двері перед всяким, хто стає на чолі нововведень...» [1, 248]; «люди охоче змінюють правителів, сподіваючись на краще... але згодом переконуються на досвіді, що вони обманулись і стало ще гірше» [2, 297]. Н. Макіавеллі розкриває одну з причин такого самообману – вона пов'язана з реальними та символічними ресурсами влади. Символізм у своїй поведінці більш успішно використовують ті політики, які тільки перебувають на шляху до влади. Їм легше обіцяти, виставляти себе благодійниками та переконувати народ у невичерпності своїх щедрот. Але ставши чинною владою, вони демонструють швидше скупість, ніж щедрість, оскільки усвідомлюють обмеженість своїх реальних можливостей та стикаються із набага-

то масштабнішими завданнями, ніж раніше [2, 333]. Звідси – ще одна закономірність політики, на яку звертає увагу Н. Макіавеллі: у суспільстві, як правило, настає швидке розчарування новою владою. І дійсно: ідеалістичний тип легітимності, яким громадяни у своєму нетерплячому очікуванні змін на краще наділяють нову еліту, виявляється найбільш скороминучим. Через подібне випробування проходить будь-яка новосформована владна еліта.

У працях Н. Макіавеллі можна відшукати чимало інших аспектів проблеми політичного елітаризму – саме елітаризму, а не просто характеристик індивідуальної поведінки політичного лідера. Це, наприклад, роль «старих» і «нових» еліт; готовність еліт до проведення реформ та відповідальність за їх наслідки; лояльність та опозиційність еліт тощо. І хоч ці положення не становлять завершеної системи, однак є достатніми для концептуального розуміння поглядів мислителя. А їх фрагментарність слід цілком виправдати рівнем тогочасної політичної думки, яка досягла свого максимуму завдячуючи саме Н. Макіавеллі. Певним чином вона також підтверджує висновок і сучасної політології: поняття «еліта» є наскільки привабливим, настільки й аморфним, умовно-абстрактним та малозмістовним у строгому політологічному значенні (з погляду інституціоналізації політичного процесу і типології поведінки політичних суб'єктів). Але парадокс полягає в тому, що воно аж ніяк не належить до «нейтрально-описових» термінів суспільствознавства, а навпаки через свою «незручність» вимагає уважного та диференційованого ставлення.

ПРИМІТКИ:

¹ Оптимати [лат. *optimates* – знатні люди < *optimus* – кращий (найкращий)] – ідейно-політична течія в Римській республіці наприкінці II – у I ст. до н. е., що відображала інтереси нобілітету (знать, політична верхівка) і протистояла популярам (ідейно-політична течія, яка виражала інтереси плебеїв – нижчих верств населення, переважно сільського, що мали особисту свободу, але були обмежені в політичних правах).

² Гранд [ісп. *grand* – вельможа < лат. *grandis* – великий, поважний] – один з найвищих дворянських титулів; особа, що має цей титул.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли // Государь / пер. с итальян. – М. : Эксмо; СПб.: Мидгард, 2006. – С. 15–292.
2. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли // Государь / пер. с итальян. – М. : Эксмо; СПб.: Мидгард, 2006. – С. 293–360.
3. Макиавелли Н. История Флоренции / Н. Макиавелли // Государь / пер. с итальян. – М. : Эксмо; СПб.: Мидгард, 2006. – С. 361–736.
4. Мироненко О.М. Макиавелли / О.М. Мироненко // Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемпученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 320–321.
5. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учеб. пос. для студ. высш. учеб. завед. – 2-е изд. / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 320 с.
6. Северинюк В.М. Політична поведінка: проблеми теорії та методології: монографія / В.М. Северинюк. – Київ; Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2009. – 432 с.
7. Юсим М.А. Парадоксы Макиавелли / М.А. Юсим // Макиавелли Н. Государь / пер. с итальян. – М. : Эксмо; СПб.: Мидгард, 2006. – С. 5–14.
8. Якубовський О.Г. Еліта політична / О.Г. Якубовський // Політологічний енциклопедичний словник... – С. 182–183.

УДК 321

В.С. СЕРГЄЄВ

МЕРЕЖІ ДОВІРИ ЯК РІЗНОВИД МЕРЕЖ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Сергєєв Вячеслав Сергійович – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидат політичних наук

У статті розкриваються сутність і політичний потенціал мереж довіри, які розглядаються як різновид мереж державної політики.

Ключові слова: політичні мережі, мережі державної політики, мережі довіри, легітимаційні мережі, клієнтелізм.

В статье раскрываются сущность и политический потенциал сетей доверия, которые рассматриваются как разновидность государственной политики.

Ключевые слова: политические сети, сети государственной политики, сети доверия, легитимационные сети, клиентелизм.

Essences and political potential of networks of trust which are considered as a state policy version reveal.

Keywords: political networks, policy networks, a trust network, networks of legitimation, clientelism.

© В.С. Сергєєв, 2011

Явище політичних мереж є глибоко укоріненим у сучасній соціальній реальності, оскільки компонентами політичних мереж стають актори, які вже належать до певних стратифікаційних груп та горизонтально побудованих соціальних спільнот. Випадки, коли до політичних мереж залучаються цілі спільноти на умовах «колективного» членства, є властивими умовам тоталітарних, авторитарних та квазіавторитарних перехідних режимів повинні, на нашу думку, розглядатися як випадки використання соціальних мереж з політичною метою. Якщо суворо виходити з визначення політичних мереж, то соціальні спільноти, залучені до політичних мереж переважно на клієнтелістській основі, виконують політичну функцію через представника-контактера, який є безпосереднім агентом політичної мережі.

Соціальне середовище політики виразно формує багатовимірний контекст соціальних впливів на суто політичну логіку мережних структур. Етнічні, релігійні, виробничі, економічні, психологічні, культурні зв'язки акторів політичних мереж створюють широку сферу обумовленості діяльності політичних мереж. Вони впливають як на прийняття рішень, так і на забезпечення зворотного зв'язку між політичною мережною структурою та соціумом.

Утворенню довіри як складової соціального капіталу і формуванню громадських асоціацій на основі взаємного співробітництва сприятиме цілісна державна політика, яка має передбачати, по-перше, утвердження верховенства права в суспільстві та створення однакових для всіх «правил гри» в економічній сфері; по-друге, створення незалежної судової системи та прозорість і підзвітність демократичних інститутів; по-третє, заохочення до співробітництва громадян у межах окремих громад або соціальних груп та поширення цих практик у суспільстві; далі – сприяння «третьому сектору», неурядових організацій у формуванні ефективних

механізмів суспільного діалогу, зворотного зв'язку суспільства і влади, врахування громадської думки при формуванні політики і на цій основі здійснення контролю за владою; і, нарешті, запобігання поширенню партикулярних ідеологій, пов'язаних з ідеологією максимізації прибутку і влади, що характерно для кланових локальних мереж.

Одним з різновидів мереж державної політики можуть розглядатися мережі довіри, які дозволяють повніше розкривати саме політичний потенціал державного і муніципального управління, долати його односторонню ринкову або суто адміністративну спрямованість. Проблема мереж довіри у вітчизняному науковому дискурсі залишається недостатньо вивченою. Серед авторів, які працюють у цій сфері, можна назвати Є. Алексеєнкову, О. Висоцького, А. Олейніка, Н. Паніну, В. Сергєєва, В. Степаненко, В. Сукачова та ін. Метою даної статті є розкриття сутності і політичного потенціалу мереж довіри як різновиду мереж державної політики.

Сьогодні поняття «мережі довіри» використовується в основному як метафора, але вони можуть бути конституційовані, наповнені реальним, конкретним змістом. По суті, кожен далекоглядний керівник має або прагне мати свої мережі довіри. А ними можуть бути і регулярні зустрічі зі своїми виборцями і звіти перед ними, і різні форми неформального спілкування тощо. У зарубіжному менеджменті поширена практика, коли «вищі керівники однієї організації неавторитарно взаємодіють з менеджерами середнього рівня або іншими провайдерами» [12, р. 236]. Проте мережі довіри виключно важко створюються, але легко руйнуються.

Проблему довіри часто розглядають у контексті формування мережі «глобальних воріт», оскільки соціальні мережі інтегруються не тільки через формальні текстові комунікації. Найважливішим компонентом їх інтеграції виступає образна і неформальна комунікація, можливості для здійснення

якої по існуючих каналах зв'язку, в т.ч. які засновані на сучасних комп'ютерних технологіях, дуже обмежені. Незважаючи на розвиток сучасних телекомунікаційних технологій, особисті контакти як і раніше забезпечують набагато вищий рівень довіри між комунікантами, ніж взаємодія через технічні канали зв'язку. Саме довіра є найбільш значущим чинником створення соціальних мереж, особливо якщо йдеться про соціальні мережі з щільною структурою, що передбачають високий рівень надійності [14].

Проблема довіри тісно пов'язана з процесами соціального обміну. На думку Ендру Хіндмура, комплексність, розрізненість, влада й інформаційна асиметрія дають можливість одній дійовій особі експлуатувати інших. Тут існує загроза обміну, оскільки жодна дійова особа не вірить, що інша сторона не використає цю можливість. У зв'язку з цим він наводить показовий приклад. Якщо БМА (Британська медична асоціація) довіряє чесним діям МОЗ (Міністерство охорони здоров'я) і якщо МОЗ відплачує їй довірою, то існування, наприклад, асиметрії влади не загрожує обміну як такому. Саме відсутність довіри загрожує обміну [11, р. 34].

У цьому зв'язку варто пригадати слова О. Вільямсона про те, що дійові особи завжди будуть діяти опортуністично, і довіра в цьому контексті не повинна отожднюватися зі сліпою вірою [18, р. 47-49]. Дійова особа буде довіряти іншій тільки тоді, якщо обраховано, що ймовірні вигоди від їх дій переважають ймовірні витрати [17].

Інституційна довіра не замінює трансперсональної довіри, яка формується через особисті контакти, що стійко повторюються. У принципі проблема довіри грає ключову роль в пошуку відповіді на поставлене ще Д. Нортон питання про співвідношення формальних і неформальних інститутів [5]. Саме розробка концепту довіри дозволила наблизитися до розуміння здатності людей до ефективної взаємодії. Так, на думку Д. Гамбетти, довіра як очікування сприятливого або, принаймні, не негативної поведінки в умовах, коли ця поведінка не підконтрольна, дозволяє подолати невпевненість, обумовлену браком інформації про партнера. Довіряючи, індивід ризикує, але цей ризик добровільний і пов'язаний з процесом ухвалення рішення [10].

Проаналізувавши довіру, П. Штомпка виділив два важливі чинники: ризик довіри, тобто вірогідність небажаної поведінки, і ціну ставки (можливої втрати у разі такої поведінки). В умовах мегаполісу, внаслідок інтеграції в глобальну економіку, цей ризик значно зростає, а отже – підвищується і роль міжособової довіри [15]. Довіра також розглядається і як складова соціального капіталу громадянського суспільства [9].

Специфічним різновидом мереж довіри є легітимаційні мережі, які сприяють зацікавленій комунікації, що підвищує легітимацію їх головних учасників.

В умовах зацікавленої комунікації рушійною силою легітимації стають не освячення авторитетами, а нові можливості, не нав'язування ідео-

логічних конструкцій під виглядом історично зумовленої та культурно, географічно та економічно визначеної політичної долі, а ліквідація символічних бар'єрів та ідентифікацій шляхом посилення емоціональної енергії через вивільнення смислу з-під залежності від очікування прогресу соціальних та політичних мегаінститутів (громадянського суспільства, держави).

Зацікавлена комунікація, на думку О.Ю. Висоцького, є відкриття, нарощування та підтримка засобів (каналів) обміну інформацією, яка зачіпає індивідуальну сферу життя особистості, мобілізує її активність за рахунок актуалізації повсякденних та/або граничних ціннісних параметрів існування та ставить перед легітимаційним вибором як необхідною умовою реалізації життєвої стратегії [2, с. 257].

Як зауважує П.Л. Бергер, «індивід став сприймати себе як складну й унікальну особистість, яка має величезну потребу в особистому співчутті, що навряд чи можливе в абстрактних інститутах» [1, с. 130]. Тому зацікавлена комунікація стає необхідним чинником успішного здійснення технологій легітимації політичної влади, в умовах, коли вже не можна розраховувати на дієвість апеляцій до загального блага як цілі функціонування суспільно-політичних інститутів та виправдовувати здобуття і збереження влади обіцянкою покращення діяльності цих інститутів у майбутньому, а також на фоні загального розчарування в нейтральності та незалежності державного управління та судової системи.

Серед способів організації зацікавленої комунікації можна назвати:

1) проведення консультацій із представниками соціальних, національних, регіональних груп щодо важливих суспільних проблем та оптимального їх розв'язання (наприклад, фокус-групи);

2) організацію «гарячих ліній», різного роду «телефонів довіри» між політичними суб'єктами та населенням;

3) створення інтерактивних програм на телебаченні та постійних Інтернет-сайтів, орієнтованих на оперативне реагування на питання та запити людей;

4) залучення громадян до спільного обговорення проектів політичних рішень та виявлення особливостей соціальних чи регіональних інтересів (свого роду «журі громадян» чи «громадянські майстерні», що на початку 1970-х рр. були ініційовані в Німеччині та США);

5) створення друкованих органів, радіостанцій, Інтернет-сайтів, орієнтованих на підтримку культурного, релігійного та національного різноманіття;

6) утворення та підтримку громадських організацій, які допомагають реалізовувати ті чи інші права людини.

Успішно діюча мережа таких організацій може стати міцною основою легітимації певної політичної сили, що ініціює їх створення. Своєрідним історичним прикладом таких організацій були Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів у перші роки Радянської влади в Україні та Росії. Як

відомо, ці Ради, завдяки сотням тисяч депутатів, стали об'єднуючою ланкою керівних органів партії з широкими масами населення. Організаційні, ідеологічні та емоційні зв'язки з масами дали можливість більшовикам докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Декілька прикладів успішної організації зацікавленої комунікації дає президентська кампанія Б. Обами (США, 2008 р.). Так, веб-сайт Б. Обами, служба поштової розсилки, сайти соціальних мереж, таких як Facebook, MySpace, BlackPlanet, були інструментами організації зацікавленої комунікації, що дозволили рекрутувати добровольців, зібрати гроші на проведення кампанії, влаштувати багатотисячні зустрічі з виборцями на кожній зупинці передвиборчого туру майбутнього президента Америки [13, р. 109].

Завдяки зацікавленій комунікації політична боротьба в жорстких формах втрачає смисл. На зміну жорсткій політичній боротьбі приходить практика переінтерпретацій та метафор, які орієнтовані на звільнення від символічного насильства. Під останнім розуміють нав'язування знакам таких значень, які примушують особистість до певної поведінки та діяльності. Щоб подолати символічне насильство, треба вдаватися до практики розотожнень шляхом присвоєння знакам таких значень, які ліквідують залежності та звільняють особистість від нав'язаних способів дії, реагування та, відповідно, вимушеної легітимації влади. Здатність суб'єкта визнання влади протидіяти зобов'язуючому впливу технологій легітимації залежить не від його готовності до опору символічному насильству, а від його спроможності нейтралізувати владу означаючого через іронію над претензіями певного суб'єкта політики через практики легітимації оволодіти означуваним.

Від учасника легітимізаційних мереж це вимагає перманентної налаштованості на викриття ідентичності (тотожності) знака та значення, що виникає внаслідок метонімії (видавання частини за ціле) та здатності певних знаків породжувати бажання. Як зазначає Ж. Лакан, ланцюжки означаючих (знаків) «суте не ланцюжки смислу, а ланцюжки примхи, блаженства, насолоди» [4, с. 21]. За Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі, знаки «не мають ніякого обов'язку бути означаючими», єдиний їх обов'язок – породжувати бажання. Більш того, за французькими постструктуралістами, реальне є продуктом «пасивних синтезів бажань». «Якщо бажання продуктивне, воно може бути таким тільки в реальності, виробляючи реальність» [3, с. 67, 49].

Виходячи з таких позицій, можна стверджувати, що знаки через ініціювання та звільнення бажань створюють соціальну та політичну реальність. Справа в тому, що в чистому вигляді реальність ніколи не з'являється / сприймається. У сприйнятті реальності завжди наявна оцінка, віднесення до цінності, структурування, ієрархізація, символізація, порівняння з минулим досвідом, прогнозування (чи фантазування) майбутнього; суб'єктивні та інтерсуб'єктивні рівні осмислення. Тобто в окремих своїх проявах реальність може здаватися ворожою чи дружньою, загрозливою чи корисною,

песимістичною чи оптимістичною в своїх тенденціях. Скажімо, для архаїчної людини реальність поступово погіршувалась, віддаляючись від «золотого віку», тоді як для модерної людини з її вірою в прогрес реальність мала покращуватися.

Таким чином, легітимаційні політичні мережі мають потенціал впливати на громадську думку через структурування суспільно-політичної реальності за рахунок знаків, що упорядковують реалізацію бажань суб'єктів визнання політичної влади.

Неформальні персональні зв'язки, при всій їх комерціалізації та монетаризації, ніколи повністю не зводяться до платних послуг і підкупу як таких, оскільки не тільки забезпечують учасників взаємодії необхідними й бажаними ресурсами, але й задовольняють їх потребу у довірі. Пострадянський досвід свідчить, що існує особливий механізм функціонування довіри, який обмежується родинно-клановими стратегіями. Брак історичної традиції нагромадження та розвитку соціального капіталу у горизонтальних мережах суспільної активності і співробітництва створює певний соціальний вакуум. Він заповнюється по мірі створення мережі клієнтелістських взаємозв'язків, формування вертикальних міжособистісних відносин на кшталт «патрон – клієнт» та розвитку мафіозно-інституціонального порядку [8, с. 33].

Так, за даними опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України 2005 року, рівень деперсоніфікованої довіри в українському соціумі складає 34,6 % (тобто, саме стільки українців вважають, що більшості людей можна довіряти, 48,2 % незгодні з цією позицією, а 17,3 % не знають, як відповісти на це запитання). Додамо, що більше половини населення України (50,2 %) впевнене, що нікому не довіряти у житті – найбезпечніша позиція [7, с. 44, 46]. Тим часом, навіть врахувавши аналітичним шляхом мінімальний рівень довіри, необхідний для здійснення найпростіших угод на ринку, складає 35 % [6, с. 100-102].

Соціологічні дані свідчать, що пострадянська людина не є носієм колективістських цінностей. Зазвичай вона розраховує тільки на себе або на своє близьке оточення. Проте вона не є вільною від державно-патерналістського комплексу. Протягом останніх років, на фоні низького рівня інституціоналізованої довіри, найбільший ступінь довіри демонструється респондентами на рівні власної родини, другий і третій рівні посідають люди, з якими підтримується постійний контакт – сусіди і колеги [7, с. 55]. Проблема пострадянських суспільств полягає в тому, що в ньому панують здебільш саме партикулярні, а не універсальні норми. Більшість норм мають своїм атрибутом групу людей, поєднаних сімейно-родинними зв'язками або тривалими особистими знайомствами. Ці норми підтримуються персоніфікованими відносинами, а важливу роль у забезпеченні їх виконання відіграють соціальні санкції (втрата репутації, остракізм).

У цьому контексті цікавими є висновки Ж. Удел, яка виявила зв'язок проблеми розвитку громадянського суспільства і функціонування особливого феномена довіри в радянські часи з формуванням вертикальної мережі у пострадян-

ський період (1989-1998 рр.) [16]. Аналізуючи комуністичні суспільства, дослідники відзначає, що поширена на Заході теорія стосовно того, що громадянського суспільства за часів тоталітаризму не існувало, не відповідає дійсності, оскільки представники цієї теорії шукали звичні для західного суспільства критерії його функціонування, тобто альтернативні структури, які б могли боротися з «демонічною» державою. Але, як пише Ж. Удел, вони не помічали діяльності неофіційних інститутів, які «не відповідали ні західним, ні східним моделям». Ці інститути існували як «непублічні та неусталені», хоча становили цілий лабіринт каналів (заснованих як на патрон-клієнтських, так і на горизонтальних зв'язках), за якими здійснювалися угоди та обмін як між приватними особами, так і між приватними особами і представниками держструктур [16, р. 82-83].

Для позначення альтернативних східноєвропейських інститутів Ж. Удел використовує термін «кліки» та визначає їх як групи, члени яких об'єднані цільними та багатоплановими мережами взаємовідносин, що мають спільну ідентичність [16, р. 104]. Кліки виконували роль посередників між державним і приватним секторами, а також між бюрократією і приватним бізнесом. Діяльність у якості елемента стратегічного союзу дозволяла членам таких утворень виживати в умовах невизначеності. Згодом, коли країни перейшли до фази реформування, послаблення традиційної влади і традиційних інститутів, вони одержали дуже широкі повноваження без серйозних обмежень своєї активності. Вони, перш за все, прагнули особистих цілей незалежно від формальних інститутів, бо обставини вимагали від них лояльності до групи, а не до формальних інститутів. Іншим результатом цієї ситуації стала концентрація ресурсів і власної здат-

ності приймати рішення в економіці, політиці та соціальній сфері в руках обмеженої кількості осіб [16, р. 105-106].

Парадоксально, але саме ці групи, сформовані завдяки глибоко вкоріненим відносинам довіри та організаційним здібностям, мали стати (або, принаймні, у них були можливості для цього) основою для розвитку структур громадянського суспільства. Називаючи більшість пострадянських країн державами-кланами, Ж. Удел зазначає, що в останніх одні й ті ж самі люди одночасно складають клан і обіймають державні посади. Такі держави мають обмежену відповідальність, характеризуються непрозорістю системи управління. Як правило, вплив одного клану може бути припинений або обмежений тільки конкуруючим кланом, оскільки судові органи часто керуються політичними мотивами. Клан працевлаштовує людей на різні формальні та неформальні посади, завдяки чому вони отримують доступ до ресурсів, необхідних для досягнення цілей клану [16, р. 480-481].

Таким чином, мережі довіри з розвитком засобів масової комунікації не втрачають свого значення; найважливішим компонентом інтеграції таких мереж виступає образна і неформальна комунікація, можливості для здійснення якої по існуючих каналах зв'язку, в т.ч. які засновані на сучасних комп'ютерних технологіях, дуже обмежені. Незважаючи на розвиток сучасних телекомунікаційних технологій, особисті контакти як і раніше забезпечують набагато вищий рівень довіри між учасниками комунікаційного процесу, ніж взаємодія через канали ЗМІ. Саме довіра є найбільш значущим чинником створення політичних мереж підтримки, особливо якщо йдеться про мережі з щільною структурою, що передбачають високий рівень надійності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергер П.Л. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива [текст] / П.Л. Бергер; пер. с англ. – М.: Аспект-пресс, 1996. – 168 с.
2. Висоцький О.Ю. Технології легітимації політичної влади: теорія та практика [текст] / О.Ю. Висоцький. – Д.: Пороги, 2010. – 318 с.
3. Делез Ж. Анти-Едип: Капитализм и шизофрения [текст] / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с франц. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с.
4. Лакан Ж. Телевидение [текст] / Ж. Лакан; пер. с франц. – М.: ИТДК «Гнозис», Изд-во «Логос», 2000. – 160 с.
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики [текст] / Д. Норт; пер. с англ. – М.: Мир, 1997. – 230 с.
6. Олейник А.Н. Модель сетевого капитализма [текст] / А.Н. Олейник // Вопросы экономики. – 2003. – № 8. – С. 132-149.
7. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: Соціологічний моніторинг / Н.В. Паніна. – К.: Вид-во «Софія», 2005. – 157 с.
8. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования [текст] / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 24-41.
9. Сукачов В.В. Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства [текст]: дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / В.В. Сукачов; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2005. – 181 с.
10. Gambetta, D. Can We Trust Trust? [text] / D. Gambetta // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations / Gambetta D. (ed.). – N.Y., Oxford: Russell Sage Foundation, 1988. – P. 1-36.
11. Hindmoor, A. The importance of being trusted: transaction costs and policy network theory [text] / A. Hindmoor // Public Administration. – 1998. – Vol. 76, Spring. – P. 25-43.
12. Hjern, B. Implementation structures: a new unit of administrative analysis [text] / B. Hjern, D.O. Porter // The Policy Process. – L.: Prentice Hall / Harvester Wheat sheaf, 1997. – P. 230-256.
13. Prevost, A.K. A Perfect Campaign: The Role of Money, Organization, and Strategy [text] / A.K. Prevost, J.A. Thurber // The 2008 Presidential Elections: A Story in Four Acts / E. Jones, S. Vassallo (eds.). – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2009. – P. 99-114.
14. Sergeev, V. Integration Processes on the CIS Space [text] / V. Sergeev, E. Alekseenkova // Economic Integration in Post-War Europe / Griffiths R.T. (ed.). – L: Sage, 2007. – P. 17-32.
15. Sztompka, P. Trust: A Sociological Theory [text] / P. Sztompka. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 330 p.
16. Wedel, J.R. Collision and Collusion: Strange Case of Western Aid to Eastern Europe [text] / J.R. Wedel. – N.Y.: St. Martin's Press, 1998. – xvii, 286 p.
17. Williamson, O. Calculativeness, trust and economic organization [text] / O. Williamson // Journal of Law and Economics. – 1993. – Vol. 36. – P. 453-486.
18. Williamson, O. The economic institutions of capitalism: Firms markets, relational contracting [text] / O. Williamson. – N.Y.: Free Press, 1985. – xiv, 450 p.

УДК 316.42:316.346(477)

У.Р. ЛУКАЧ

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ РАКУРС ГЕНДЕРНОЇ АСИМЕТРІЇ В УКРАЇНІ

Лукач Уляна Романівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького

У статті проаналізовано проблеми гендерної асиметрії в Україні в контексті політико-правової реальності. Зосереджено увагу на нормативно-правових актах як міжнародного, так і національного рівнів у галузі гендерної політики. Визначено причини і фактори відсутності соціальної відповідальності та неефективності вітчизняного механізму розв'язання гендерних проблем.

Ключові слова: гендерна політика, гендерна асиметрія, гендерний стереотип, соціальна ініціатива.

В статье проанализированы проблемы гендерной асимметрии в Украине в контексте политико-правовой действительности. Сосредоточено внимание на нормативно-правовых актах как международного, так и национального уровней в отрасли гендерной политики. Обозначено причины и факторы отсутствия социальной ответственности и неэффективности отечественного механизма разрешения гендерных проблем.

Ключевые слова: гендерная политика, гендерная асимметрия, гендерный стереотип, социальная инициатива.

The problem of gender asymmetry the in Ukraine in the context of political and legal reality have been analysed in the article. The author concentrates her attention on normative and legal acts of international as well as national levels in the sphere of gender politics. The article determines causes and factors of social responsibility absence and ineffectiveness of native mechanism of gender problems solving.

Key words: gender politics, gender asymmetry, gender stereotype, social initiative.

© У.Р. Лукач, 2011

Гендерна політика як політика утвердження рівності та партнерства жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства пов'язується з сучасними тенденціями вдосконалення управління соціальними процесами в Україні, зокрема з необхідністю вирішення проблем подолання гендерної асиметрії в кадровій політиці, гендерної нерівності в статусних можливостях жінок і чоловіків у ієрархії політичних та економічних відносин. Гендерна політика реалізується в діяльності провідних політичних і громадських структур: держави, політичних партій, громадських об'єднань та ін.

Теоретична і практична сутність гендерної проблематики стала об'єктом дослідження багатьох науковців. Зокрема, це напрацювання таких учених як Балакіревої О. [1], Смоляр Л. [20; 21], Овчарової О. [13], Оксамитної С. [14] та ряду інших. Мають місце міждисциплінарні розробки гендерної складової державної політики. В її формуванні та розвитку беруть участь не лише фахівці різних галузей наукового знання, а й практики: політичні й громадські діячі, творча інтелігенція, активісти неурядових громадських організацій, правозахисники.

Стратегічною метою гендерних змін та гендерної політики в цілому є формування і розвиток гендерної демократії, яка передбачає систему волевиявлення двох статей – жінок і чоловіків у громадянському суспільстві як рівних у можливостях і правах, що законодавчо закріплені й реально забезпечені у політико-правових принципах, діях, розбудові суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів, потреб [20, с. 9]. Новітність концепції впровадження гендерних підходів в Україні полягає в тому, що вона поступово відходить від імітованої гендерної рівності

радянського зразка і вступає на шлях формування гендерної культури як складової загальної культури нації. Основні цілі, завдання, напрями, шляхи і способи розв'язання проблеми представлені в системі нормативно-правових актів як національного, так і регіонального рівнів. Внаслідок імплементації норм міжнародного права вони стають частиною національного законодавства, що приводиться у відповідність до міжнародних стандартів гендерної політики.

Міжнародно-правова регламентація гендеру знайшла своє закріплення ще у Загальній декларації прав людини ООН від 1948 р. Подальші напрямки діяльності ООН деталізували статусні правові аспекти щодо соціально-економічних, політичних, освітніх, сімейних прав жінок [8].

Естафету розвитку гендерної політики ООН підхопили світові та міжнародні форуми, присвячені жіночим питанням, серед яких віховою стала Всесвітня конференція зі становища жінок, що відбулася в 1995 р. в Пекіні. Тут було обґрунтовано необхідність національних механізмів стимулювання та забезпечення гендерної рівності. Рішення конференції забезпечили якісно новий підхід у реалізації гендерної проблематики як складової всіх галузей політики. Згідно з Пекінською платформою дій, основними цілями національного механізму забезпечення гендерної рівності є розробка, реалізація, виконання, контроль, оцінка, пропаганда і мобілізація підтримки державної гендерної політики [16]. В процесуальному відношенні інституційний механізм – сукупність установ та організацій, компетенцією яких є втілення в життя збалансованості та гармонії в правах, можливостях, обов'язках та соціально-правової відповідальності двох статей – жінок і чоловіків.

Зважаючи, що принцип рівності прав жінок і чоловіків знайшов своє відображення в ст. 24 Основного Закону України, де зазначено, що «...рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних прав з чоловіками, можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї» [11], Україна почала переходити до правового регулювання вищезначених проблем. Парламентські слухання 1995 р., 2004 р. та 2006 р. надали нового поштовху реалізації принципів гендерної рівноваги в рамках державної політики. Крім того, діяльність громадських організацій, дослідження і рекомендації науковців сприяли перетворенню гендера в систему світоглядних цінностей, надали йому як загальнокультурологічного, так і політичного виміру.

У 2005 р. було прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» [9] та видано Указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [22]. З метою їх практичної реалізації Кабінет Міністрів України в 2006 р. розробив Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 р.

На виконання цієї програми на місцях обласними державними адміністраціями та обласними радами було розроблено і прийнято відповідні регіональні програми, які враховували специфіку адміністративно-територіальних одиниць, традиції територіальних громад та особливості діяльності місцевих громадських організацій [7].

Нормативно-правова база регулювання гендерних відносин формувалась з метою вдосконалення механізмів та інститутів, що відповідають за реалізацію гендерної інтегрованості, зокрема гендерної рівності, руйнацію стійких гендерних стереотипів, формування політичної культури в суспільстві з жіночого питання, створення умов для більш широкої участі жінок у прийнятті суспільно важливих рішень, поєднання професійних обов'язків та викоринення дискримінації за ознакою статі.

Прийняття нормативно-правових актів гендерного змісту зумовило приведення у відповідність норм національного законодавства, що безпосередньо і опосередковано стосувались гендерного інтегрування в усі сфери життєдіяльності суспільства. З цією метою в 2008 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України в зв'язку з ухваленням Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Зокрема, відповідно до ст.20 Закону України «Про об'єднання громадян» розширювались права діючих об'єднань громадян через участь у розробці проектів рішень з питань гендерної рівності, які приймають органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування, делегування своїх представників до складу консультативно-дорадчих органів з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, які створюють при органах виконавчої влади й органах місцевого самоврядування та проведення

моніторинрів з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків. Крім того, внесені зміни до ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», відповідно до якого омбудсмен повинен здійснювати контроль за забезпеченням рівних прав і можливостей жінок та чоловіків [24].

Чинна в Україні законодавча база де-юре декларує і закріплює права жінок у всіх сферах життєдіяльності, але де-факто правореалізаційний процес і реальне становище статей не відповідають проголошеним намірам. Декларативність нормативно-правових актів та ігнорування гендерної специфіки на практиці призводять до соціальної апатії, політико-правового нігілізму в українському суспільстві. Має місце нагромадження невирішених проблем у цій сфері. Через низький рівень соціальної відповідальності за недотримання прав людини, зокрема в гендерному контексті, неефективності вітчизняних механізмів захисту порушених прав і свобод розповсюджуються негативні явища статевої дискримінації. Торгівля жінками, насилля в сім'ї, стереотипні обмеження на ринку праці, гендерний дисбаланс представництва на керівних посадах в органах державної влади та управління, підприємствах, установах та організаціях, мізерна частка в керівництві великим бізнесом – це прояви реального становища жінки і наслідок фактичної відсутності рівноправ'я жінок і чоловіків.

На сучасному етапі, коли кількість жінок-парламентарієв у світі продовжує зростати і на сьогодні в середньому складає 19,2 % депутатських місць, в Україні з 450 депутатів Верховної Ради лише 8 % (36) жінок. Такий низький показник зумовлений відсутністю історичної практики реалізації жінками свого потенціалу в політиці України. Формування стійких гендерних стереотипів є наслідком патріархальних звичаїв та традицій, які вкоринились у свідомості українського народу. Майже за двадцять років розбудови української державності та розвитку демократії їх подолати не вдалось. Для порівняння – у Швеції жінки-парламентарії становлять 45 % від загальної кількості, в цілому по Європі – 21,4%, а в арабських країнах – 11,7 %. У 2008 р. у вищих органах виконавчої влади різних країн працювало в середньому 17 % жінок, у порівнянні з 8 % у 1998 р. В Україні спостерігаємо зворотну тенденцію: в уряді М.Азарова немає жодної жінки міністра, а заступниця міністра в червні 2010 р. було всього 12 із 168 [10].

Кар'єрне зростання має чітко виражену гендерну асиметрію: чим нижча посада в управлінській ієрархії, тим більша там присутність жінок, тоді як вищі щаблі – за чоловіками. Серед державних службовців вищих рангів жінок лише 6–7 %. Це позначається на розмірі середньорічної оплати праці, яка у службовця-чоловіка в 1,3 раза більша, ніж у службовця-жінки [2; 17].

Згідно з статистичними даними, на кінець 2010 р. жінки були власниками 22 % бізнесу в Україні. При цьому їх частка в керівництві великим бізнесом становить лише 6 %. Експерти відзначають, що такий дисбаланс пов'язаний з «чоловічою капіталізацією». Жінці важче взяти кредит у банку,

тому що їй нічого дати в заставу. Приватизація в Україні фактично пройшла повз жінок і 95 % капіталу зосереджено в руках чоловіків. Низка європейських держав намагаються законодавчо ввести жінок у великий бізнес, забезпечуючи тим самим задекларовану гендерну рівність. Найбільш активно в цьому напрямку є Франція, яка на початку 2011 р. прийняла закон, згідно з яким до 2017 р. 40 % місць у радах директорів публічних компаній, а також компаній з оборотом понад 50 млн. євро в рік повинні займати жінки. За невиконання цієї квоти передбачено серйозні санкції: призначення директорів-чоловіків у такому випадку буде вважатися нелегітимним. Більше того, без необхідних 40 % жінок компаніям забороняється оплачувати роботу своєї ради.

Світова статистика свідчить, що лише у 25 % випадків банкрутами стають компанії, керівництво якими здійснюють жінки. Це пояснюється тим, що жінки володіють не тільки не меншими, аніж чоловіки природними можливостями, а й перевагами при веденні бізнесу. Жінки вважаються більш передбачливими та обережнішими, ніж чоловіки, краще усвідомлюють ризики банкрутства. Вони більше приділяють уваги створенню сприятливого психологічного клімату у своїх колективах, нерідко ставлячись до нього як до своєї родини, відчувачи відповідальність за кожного співробітника [4].

Якщо в цілому проаналізувати сферу зайнятості, то слід відзначити, що переважає жіноче безробіття – 62 % від загальної кількості. Заробітна плата жінок на 1/3 менша, ніж у чоловіків. Ця ситуація є стабільною впродовж останнього десятиліття [6, с. 109–112].

Вищезазначені чинники дестабілізують суспільство в цілому, а тому особливу увагу слід зосередити на фактичному впровадженні в життя позитивних норм і подоланні латентних порушень щодо можливості реалізації рівних прав.

Незважаючи на відсутність виразних норм дискримінаційного характеру в нормативно-правовій базі України, неоднозначну оцінку викликало розпорядження Кабінету Міністрів від 29 грудня 2010 р. «Про проведення експерименту з підготовки фахівців для Міністерства внутрішніх справ» [19]. Відповідно до нього вступникам у міліцейські вузи запропонують навчатися за схемою «курсант – військовослужбовець – курсант». Після першого курсу курсантів вузів МВС будуть призивати на строкову службу у внутрішні війська. Через рік служби курсанти повертатимуться у навчальні аудиторії. Мінімальний термін контракту на проходження служби у внутрішніх військах становить три роки. Сумнівно, що студентки після першого курсу погодяться на трирічне перебування в казармі. Звідси очевидне позбавлення міліції жіночого особового складу. Як наслідок – порушення особистих прав затриманих жінок на проведення огляду чи обшуку представницями тієї ж статі.

Жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна» звернувся з листами до українських високопосадовців, де висловив обурення з приводу прийняття дискримінаційного документа, який практично відрізав жінкам

шлях до служби в органах внутрішніх справ [12].

Хронічне реформування управлінсько-розпорядчих органів, які повинні визначати суть і напрями гендерних відносин у суспільстві, свідчить про те, що відсутнє чітке визначення предмету їх діяльності, розмитість їх завдань, а відтак результати проведеної ними роботи малопомітні і не впливають на покращення становища жінок у суспільстві.

На вимогу Резолюції Пекінської конференції з метою реалізації державної гендерної політики у 1996 р. було створено відповідний центральний орган виконавчої влади – Міністерство України у справах сім'ї та молоді. Відповідно до трьох рівнів захисту прав людини (національного, регіонального, міжнародного) воно стало основною складовою національного механізму впровадження державної політики щодо підвищення ролі жінок у національно-культурному, соціально-економічному та духовному розвитку суспільства. Починаючи з 1999 р., міністерство неодноразово зазнавало реорганізацій у Державний комітет у справах сім'ї та молоді, далі в 2000 р. – Державний комітет з питань молодіжної політики, спорту і туризму, і зрештою в 2001 р. відновлювалась діяльність Державного комітету у справах сім'ї та молоді.

З 2001 р. у структурний підрозділ Державного комітету в справах сім'ї та молоді виокремилось управління з гендерних питань і сімейної політики, що складалось із наступних відділів: забезпечення гендерної політики, реалізації сімейної політики і сектор взаємодії з жіночими громадськими організаціями. На правах консультативно-дорадчих органів при комітеті діяли Координаційна рада у справах жінок, Гендерна рада та Координаційна рада з гендерних питань і проблем сім'ї.

Наступний етап реорганізаційного процесу пов'язаний з Указом Президента від 2004 р., що стосувався чергового перетворення Державного комітету у справах сім'ї та молоді на Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді. Впродовж 2005 р. двічі відбувались зміни в структурі цього органу виконавчої влади. По-перше, мало місце злиття Державного комітету України з питань фізичної культури і спорту із Міністерством України у справах сім'ї, дітей та молоді, в результаті якого в структурі Кабінету Міністрів з'явилось Міністерство України у справах молоді та спорту. Такі зміни обґрунтовувались необхідністю більш ефективної діяльності виконавчої влади. По-друге, Міністерство України у справах молоді та спорту зазнало чергового перейменування в Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту.

У 2008 р. ліквідовано відділ з впровадження гендерної рівності, який перевели в сектор гендерної політики, а в 2009 р. скасували і сектор, додавши до назви відділу з протидії торгівлі людьми назву сектора. У квітні 2010 р. у складі Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту створено Департамент сімейної та гендерної політики [15, с. 17].

На початку 2011 р. відбувся черговий етап реорганізації центральних органів виконавчої влади з метою оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, усунення дублювання їх пов-

новажень, забезпечення скорочення чисельності управлінського апарату та витрат на його утримання, а також підвищення ефективності державного управління. В ході цього етапу утворено Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України [23]. Таким чином, укотре випали з поля зору інтереси жінок, втрачено дієвість системи оперативного реагування на факти порушення жіночих людських прав. Проте успішний досвід скандинавських держав, зокрема Норвегії, яка є одним із світових лідерів за часткою зайнятості жінок у всіх сферах життєдіяльності, підтверджує доцільність функціонування тут профільного Міністерства у справах дітей, рівноправності та інтеграції. Успішний зарубіжний досвід свідчить про доцільність запровадження моделі антидискримінаційної політики, яка передбачає законодавчу заборону прямої або опосередкованої дискримінації в публічній сфері; можливість припинення дискримінації в судовому або квазісудовому порядку, поновлення прав жертви та отримання компенсації [3, с. 17].

Послаблення гендерного аспекту державної політики повинно компенсуватись активізацією діяльності традиційних, феміністично орієнтованих та соціально-економічних жіночих громадських організацій та об'єднань ділових жінок [20, с. 9–12]. Вони повинні координувати свої дії у розв'язанні гендерних конфліктів та сприяти гендерній рівності. Це повинна бути комплексна стратегія глобального підходу до стимулювання тенденцій гендерної рівності і розробки превентивних заходів щодо правопорушень у цій сфері.

Під тиском громадянського суспільства повинна запрацювати Загальнодержавна цільова соціальна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 р., мета якої передбачає гендерне інтегрування в усі сфери життєдіяльності суспільства. Реалізація цієї мети дозволить покращити політику і практику щодо: утвердження гендерної рівності, зміцнення існуючих та створення нових механізмів з недопущення

дискримінації за ознакою статі, розширення застосування позитивних дій, забезпечення економічної незалежності кожної статі, створення для більш широкої участі жінок у прийнятті суспільно важливих рішень, для поєднання професійних і сімейних обов'язків, викоринення гендерного насильства та подолання гендерних стереотипів.

Комплексне та поетапне впровадження Програми дозволить мінімізувати ризики її невиконання через неочевидність змін та їх ефективності, зменшення недовіри до реформ, удосконалити шляхи розв'язання існуючих проблем. Результати виконання програми передбачають створення Національного гендерного бюро, інституту радників керівників центральних та місцевих органів виконавчої влади з гендерних питань, гендерних центрів при органах місцевого самоврядування. Новелою національного законодавства є встановлення гендерного співвідношення на рівні не менше 30 % і не більше 70 % однієї статі на керівних посадах у центральних та місцевих органах виконавчої влади, серед депутатів Верховної Ради України, 50 % на 50 % серед депутатів обласних, районних, міських, селищних та сільських рад [18].

Очікувані результати Програми передбачають гендерну рівновагу, яка забезпечить підвищення відповідальності чоловіків, наприклад, у сімейних відносинах, у сфері виховання дітей тощо. Адаже в об'єктивній дійсності мінімілізується саме чоловічий фактор, що негативно впливає на результат сімейної політики, освітньо-виховної сфери.

Українське суспільство вже доросло до розуміння того, що вирішити актуальні проблеми неможливо виключно патріархальними методами. Жіноча активність поступово набирає сили, насамперед у політичній сфері. Однак рівноправ'я всіх членів суспільства – і жінок, і чоловіків, державні гарантії їх захищеності стимулюватимуть соціальні ініціативи, громадянську активність у напрямку зростання рівня і якості життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Балакірева О. Громадська думка про статево-рольові стереотипи в гендерному світогляді / О. Балакірева // Гендерний аналіз українського суспільства. – К. : ПРООН, 1999. – С. 103–112.
2. Бесараб В. Гендерний аспект державної служби / В. Бесараб // Вісник державної служби. – 2005. – № 4. – С. 45–51.
3. Впровадження гендерних підходів у роботу комітетів Верховної Ради України: Практичний посібник / Гол. ред. Зайчук В. – К. : К.І.С. , 2005. – 186 с.
4. В Україні жінки керують лише 6 % великого бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.dt.ua/online/articles/76906.
5. Гендерний аналіз українського суспільства / Наук. ред. Т.Мельник. – ПРООН, Представництво в Україні. – К. : Златограф, 1999. – 294 с.
6. Говорова Н. Гендерные аспекты занятости: новые тенденции, старые проблемы / Н. Говорова // Проблемы теории и практики управления. – 2004. – № 6. – С. 107–114.
7. Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1834-2006.
8. Загальна Декларація прав людини ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.
9. Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» від 08 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15.
10. Кількість жінок-парламентарієв у світі досягла 19 % , в Україні – лише 8 % [Електронний ресурс]. – Режим доступу www.dt.ua/online/articles/76906.
11. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua/const/const1.htm.
12. Левченко К. Дискримінаційні ознаки сучасної нормотворчості МВС України / К. Левченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.la-strada.org.ua/ucsp_mod_library_showcategory_85.html.
13. Овчарова О. Гендерная асимметрия и политика / О. Овчарова / Под ред. А.И. Демидова. — Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «СГАП», 2007. — 280 с.
14. Оксамитна С. Гендерні відносини крізь призму громадської думки / С. Оксамитна // Гендерна перспектива / Упор. В. Агеєва. – К. : Факт, 2004. – С. 135–146.

15. Організаційні та правові елементи інституційного забезпечення гендерної рівності в Україні / За ред. О. Манакової-Гончаренко. – Запоріжжя : Друкарський світ, 2001. – 144 с.
16. Пекінська декларація Всесвітньої конференції зі становища жінок від 15 вересня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.nau.ua/doc/?code=995_507.
17. Пірен М. Гендерні аспекти державної служби / М. Пірен. – К. : Основи, 2002. – 335 с.
18. Проект Загальнодержавної цільової соціальної програми забезпечення рівних прав жінок і чоловіків на період до 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.nau.ua/doc/?code=995_507.
19. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про проведення експерименту з підготовки фахівців для Міністерства внутрішніх справ» від 29 грудня 2010 р. N 2355-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nau.kiev.ua/druk.php?name...29122010-0.
20. Смоляр Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі / Л. Смоляр // Перехрестя. – 2000. – № 5. – С. 8–12.
21. Смоляр Л. Фемінізм в Україні: традиції і сучасність // Віче. – 1995. – №9. – С. 81–92.
22. Указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 26 липня 2005 р. № 484/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.president.gov.ua/documents/3036.html.
23. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.president.gov.ua/documents/12584.html.
24. Ющенко підписав закон про гендерну рівність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ua.for-ua.com/ukraine/2008/.../140811.html.

УДК 321.01(04)

В.М. ТОРЯНИК

СПОЖИВЧИЙ БОЙКОТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИЧНОГО КОНСУМЕРИЗМУ

Торяник Володимир Миколайович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат політичних наук

У статті розкривається сутність бойкоту як інструменту політичного консумеризму, дається класифікація споживчих бойкотів, визначаються критерії успішності кампаній з бойкоту.

Ключові слова: політичний консумеризм, споживчий бойкот, орієнтовані на ринок бойкоти, орієнтовані на ЗМІ бойкоти, критерії успішності кампаній з бойкоту.

В статтю раскрывается сущность бойкота как инструмента политического консьюмеризма, дается классификация потребительских бойкотов, определяются критерии успешности кампаний бойкота.

Ключевые слова: политический консьюмеризм, потребительский бойкот, ориентированные на рынок бойкоты, ориентированные на СМИ бойкоты, критерии успешности кампаний бойкота.

The essence of boycott as tool political consumerism reveals, classification of consumer boycotts is given, criteria of success of campaigns of boycott are defined.

Keywords: political consumerism, the consumer boycott, focused on the market boycotts, focused on mass-media boycotts, criteria of success of campaigns of boycott.

© В.М. Торжаник, 2011

Останніми роками в сучасному політологічному дискурсі домінує думка про загальне зниження рівня політичної активності в сучасних демократіях. Громадяни там тепер не лише частіше уникають участі в голосуванні і вступу до лав політичних партій, але взагалі стали проявляти суттєво менше активності в соціальному житті. Політичні волонтери стають рідкістю, поступаючись місцем професіоналам і найманим співробітникам. Ця теза справедлива тільки стосовно до традиційних форм політичної активності і не враховує того, що їм на зміну прийшли зовсім інші. Сьогодні громадяни, а особливо молодь, надає перевагу менш формалізованам, неієрархізованим, спорадичним за способом мобілізації колективним діям [20].

Зосереджуючи свою увагу на конвенціональних формах політичної участі і членстві в соціально-політичних організаціях, політологи просто не помічають цілі групи населення, які залучені в нові, неформальні практики. До них можна віднести різні локальні групи, в т.ч. ті, що створюються в Інтернеті, рух антиглобалістів, петиційні кампа-

нії, спонтанні протестні акції, які не потребують членства в якихось організаціях [1, с. 104]. Вищезначена проблематика безпосередньо пов'язана зі сферою політичного консумеризму як політично вмотивованої споживчої поведінки.

Такі нові форми політичної активності відтворюють ситуацію, коли громадяни намагаються вплинути на політиків, уряди або корпорації, організовуючи масові кампанії купівлі або, навпаки, відмови від купівлі якихось товарів або послуг [1, с. 103]. Традиційно подібні акції приймають форму бойкоту.

Метою даної статті є визначення споживчого бойкоту як основного інструменту політичного консумеризму. Проблема розгляду бойкотів у боротьбі за права споживачів певною мірою розробляється західними фахівцями, зокрема, М. Бейлсом [2], О. Броквеем [3], Б. Веллсом [21], Д.Р. Гарреттом [9-10], Б. Джонсом [11], Н. Кляйн [12], Б. Майером [14], К. Міллс [15], Г. Мінду [16], Е. Нейером [17], С. Прюїтом [18], Н. Смітом [19], М. Фрідманом [4-8] та ін., і майже не

досліджується у вітчизняній політичній науці.

Своєю появою термін «бойкот» зобов'язаний Чарльзу Каннінґему Бойкотту (1832-1897) – керуючому маєтком в Ірландії (яка тоді була частиною Великої Британії), який відрізнявся особливою жорстокістю в поводженні з працівниками. Через неурожаї у 1880 р. Ірландія переживала голод і масову еміграцію. Місцевий політик Чарльз Парнелл, який був лідером руху Irish Land League, закликав наймитів, що працювали під орудою Ч.К. Бойкотта, вимагати у нього збільшення оплати їх праці. Ч.К. Бойкотт відмовив і навіть звільнив працівників, що звернулися до нього з цією вимогою. У спробі найняти нових трудівників замість звільнених Ч.К. Бойкотт зазнав невдачу. Щоб урятувати ситуацію, він сам разом з родиною вийшов у поле. Пізніше з'ясувалося, що Ч.К. Бойкотт і його родина стали жертвами остракізму: їх відмовлялися обслуговувати в місцевих крамницях, листноша не доставляв їм лист, сусіди відмовлялися розмовляти з ними тощо.

Ч.К. Бойкотт не здавався: він залучив штрейкбрехерів – привіз із сусіднього графства 50 ірландців-протестантів, яких охороняли 1 тис. поліцейських. Проте керуючий маєтком не витримав напруженості: в 1886 р. він покинув Ірландію, а слово «бойкот», з подачі місцевого католицького священика, стає загальноновживаним.

У політичній сфері практика бойкоту застосовувалась і до появи цього терміну. Наприклад, у 1767 р. колоністи, що жили в Північній Америці, відмовилися купувати всі британські товари після того, як на чай і деякі інші колоніальні товари були встановлені спеціальні мита, які колоністи вважали несправедливими. Бойкот виявився успішним – британська торгівля занепадала й трьома роками пізніше несправедливі закони були скасовані.

Бойкоти як ненасильницький метод протесту прийнято вважати ринковим підходом до вирішення соціальних і політичних проблем. Споживчий бойкот може бути визначений як «спроба однієї або більше сторін досягти певних цілей, переконуючи окремих споживачів утриматися від здійснення покупок на ринку» [7, р. 4]. Тут зосереджується увага на сучасних споживчих бойкотах та їх ролі в стимулюванні змін у корпоративній політиці й процедурах. Бойкоти розглядаються як спеціальний тип діяльності й демонструється, що вони набувають різноманітних форм.

При цьому бойкоти часто роблять вплив і на велику політику. Наприклад, після того, як Франція відмовилася підтримати дії США стосовно Іраку, у США спонтанно розпочалися антифранцузькі акції: американці демонстративно відмовлялися купувати французькі товари. Більше того, деякі політики запропонували внести відповідні зміни до законодавства міст, графств і штатів. Після того, як на курортному острові Аруба зникла американська школярка, а місцева влада, на думку її батьків, не виявила особливої активності в її пошуках, у штаті Алабама розгорнулася кампанія з бойкотування Аруби.

У 1905 р. жителі Китаю відмовлялися купувати американські товари, протестуючи проти дискри-

мінації китайців у США. Безпосередньою причиною стала серія законів, прийнятих у США. Закон «Про виключення китайців», прийнятий у 1882 р., став першим законодавчим актом, що формує імміграційну політику країни: ним імміграція китайців заборонялася на 10 років, а китайцям, що вже перебували в США, заборонялося надавати американське громадянство. У 1892 р. термін дії закону був подовжений ще на 10 років, а в 1902 р. закон став постійним і проіснував до 1943 р. Бойкот американських товарів не привів до якого-небудь результату, він був скасований за інших причин.

У 1920 р. відбувся перший політичний бойкот, що призвів до здобуття незалежності. Індійський політичний лідер Махатма Ганді організував масову акцію пасивного опору проти британської колоніальної влади. Приводом для цієї акції став розстріл британськими солдатами неозброєних індусів і відмова британської адміністрації принести вибачення. Індуси, що працювали на колоніальну владу, покинули свої робочі місця, суди бойкотувалися, діти не відвідували державні школи та ін. Згодом М. Ганді неодноразово вдавався до методу бойкоту, причому дедалі все більш і більш вдало. Набув особливої відомості організований М. Ганді в 1931 р. «Марш до Моря» – індуси відмовилися платити податок на сіль, після цього декілька тисяч протестуючих пройшли від міста Ахмадабада до Арабського моря, де добули сіль із морської води. Дії М. Ганді (у тому числі й численні бойкоти британської влади й британських товарів) привели до того, що Індія здобула незалежність.

Монро Фрідман у книзі «Споживчий Бойкот» [7] наводить великий перелік методів бойкоту, які були реалізовані на практиці. Наприклад, споживачі не просто не купували товари й не користувалися послугами тієї чи іншої фірми, але відмовлялися орендувати її власність (наприклад, якщо компанія володіла якою-небудь нерухомістю) тощо. Бойкоти організували наймані робітники, незадоволені політикою роботодавців. У свою чергу, підприємці також брали участь у бойкотах – вони, наприклад, відмовлялися купувати товари й користуватися послугами бойкотованих фірм. Іноді вони спрямовували свої дії проти певних груп населення або певних органів влади: наприклад, торговці відмовлялися відкривати магазини в окремому місті або районі. Є приклади бойкотів, які здійснювали й фінансисти, які, наприклад, виводили свої гроші з бойкотованих банків.

З політичної точки зору, бойкоти виправдані – подібним чином споживачі демонструють, що їх не влаштовують певні методи роботи тієї чи іншої компанії. Однак економічний бойкот і відмова споживача від покупки того чи іншого товару варто розрізняти. По-перше, бойкоти завжди політично вмотивовані, тобто споживач головним вважає не якість і ціну товару, а політику, яка загрожує основі ринкової економіки – праву на вільний вибір. По-друге, так чи інакше бойкоти завжди грають на руку тим або іншим політикам, у тому числі й несумлінним.

М. Фрідман пропонує класифікувати форми бойкоту за ступенем зростання войовничості [8, р. 46-

47]. Він виокремлює такі форми бойкоту:

1. Бойкоти, що вимагають обговорення певних дій (action-considered boycotts).

2. Бойкоти, що вимагають певної дії (action-requested boycotts).

3. Бойкоти, що вимагають певної організації дій (action-organized boycotts).

4. Бойкоти, які передбачають конкретні дії – демонстрації та загороджувальні пікети – з метою надання розголосу й стимулювання дій бойкоту (action-taken boycotts).

Більшість груп протесту беруть участь у бойкотах, що вимагають обговорення певних дій (action-considered boycotts) і самих дій (action-requested boycotts) [4]. Оскільки деякі із цих зусиль здаються більш зацікавленими в розголосі засобами масової інформації, ніж з дією на ринку, то ці бойкоти варто відносити до таких, що орієнтуються на ЗМІ (media-oriented boycott). Увага до ЗМІ часто свідчить про те, що організації, які закликають до бойкотів, випробовують брак у необхідних ресурсах або пристосовують обставини, щоб здійснити повномасштабний бойкот ринку. Таким чином, вони здійснюють напад на образ компанії-мішені, готуючи прес-релізи, які зображають компанію-мішень в несприятливому світлі, і поширюючи їх різними ЗМІ.

Іноді орієнтовані на ЗМІ бойкоти переростають в бойкоти, що вимагають певної організації дій (action-organized boycotts) і які передбачають конкретні дії (action-taken boycotts). Якщо ці ініціативи зосереджують увагу насамперед на діях бойкоту на ринку (наприклад, пікетування або демонстрації в роздрібних магазинах), то такі бойкоти варто називати орієнтованими на ринок (marketplace-oriented boycotts). Зрозуміло, однак, що ці бойкоти, як фактично й усі організовані дії протесту, також орієнтуються на ЗМІ. Але вони використовують ЗМІ, щоб здійснити напад на образ компанії-мішені вразі, щоб посилити економічну шкоду цієї компанії, якої вона зазнає від прямих відмов купувати її товари чи послуги.

Важливо відзначити також, що деякі орієнтовані на ЗМІ бойкоти, які переростають у бойкоти, що вимагають певної організації дій (action-organized boycotts) і які передбачають конкретні дії (action-taken boycotts). Таким чином, група бойкотерів може вирішити організувати й власне організувати серію демонстрацій, щоб привернути увагу камер телевізійних новин або газетних репортерів. Ці демонстрації можуть проходити далеко від роздрібно-го ринку – наприклад, біля адміністративного будинку компанії-мішені.

Бойкоти, орієнтовані на ринок і орієнтовані на ЗМІ, в англійській літературі розрізняються відповідно як кампанії з бойкоту товарів (boycotts) і акти політично вмотивованого споживання (buycotts) (див.: [13]). Ідентифікувавши бойкоти, що орієнтуються на ринок і на ЗМІ, доцільно визначити їх ймовірність успіху щодо впливу на корпоративну політику. Спочатку треба розглянути проблеми критерію успішності орієнтованих на ринок бойкотів.

Бойкот стає справжнім кошмаром комерційних

структур. Практично всі великі фірми рано чи пізно ставали жертвами остракізму споживачів – за економічними, політичними, релігійними, екологічними або моральними причинами. Традиційно споживачі бойкоти поділяють на «первинні» і «вторинні». Перші спрямовані проти продуктів, вироблених конкретною компанією, а другі – ставлять своєю метою змусити інші компанії, групи тощо взяти участь у бойкоті. Наприклад, бойкотери можуть відмовитися не тільки від придбання товарів, зроблених в країні X, але й товарів іноземних фірм, які роблять бізнес у цій країні – їх змушують згорнути свої контакти з державою, що піддана бойкоту. У США «вторинні» бойкоти заборонені законодавчо (перший закон такого роду з'явився в 1947 р.) (див.: [7]).

Однією із проблем критеріїв їх успішності є потреба провести розмежування між короткостроковими й довгостроковими ефектами орієнтованих на ринок бойкотів. У той час як демаркаційна лінія між цими двома ефектами часто є нечіткою, короткостроковий успіх був потрібний багатьом бойкотам, але довгостроковий успіх є більш невловимим.

Ще одна проблема критерію успішності стосується розходження між критеріями виконання й критеріями наслідку. Перший відповідає на запитання: чи був орієнтований на ринок бойкот успішний, чи був він здійснений як це було заплановано, чи не були дійсно придбані предмети, споживання яких бойкотувалося. Другий відповідає на запитання: чи був бойкот ефективний, чи всі організаційні цілі акцій бойкоту були зрозумілі.

Для цих дій бойкоту повинно бути ясно, що дія одного типу критерію не обов'язково пов'язана з дією іншого типу. Наприклад, навіть натяку на бойкот або його оголошення впливовою групою може бути достатньо, щоб досягти цілей (критерій наслідку), не маючи необхідності фактично брати участь у бойкоті (критерій виконання). І навпаки, група бойкотерів може досягти успіху в переконанні споживачів не купувати зазначений товар, але компанія-мішень може відмовитися від поступок на вимоги групи бойкотерів. У той час як критерій наслідку ясно важливий, щоб бойкотувати компанії-мішені, критерій виконання також важливий для цілей, оскільки успіх бойкоту тут означає втрату роздрібного продажу.

Критерії наслідку часто невиразно заявляються й, дійсно, можуть змінитися протягом дії бойкоту. Крім того, надійні точні дані за критерієм виконання може бути важко забезпечити, оскільки в обох сторін є особиста зацікавленість у наданні доказів, сприятливих для їх цілей. І нарешті, навіть якщо надійна зміна в даних про критерії могла б бути ідентифікована, може бути неясно, чи є зміна наслідком бойкоту.

Останній зі згаданих пункт особливо притаманний споживчим економічним бойкотам, спрямованих на зниження цін на продукти, які недавно різко зросли. Коли менше споживачів купує продукти після того, як був оголошений бойкот, іноді неясно, на скільки зменшився попит на продукт внаслідок бойкоту, а на скільки внаслідок швидкого підвищення ціни на продукти (тобто, продукти,

можливо, стали гранично дорогими для багатьох споживачів). Крім того, якщо підвищення ціни очікується споживачами, питання стають більш складними, а аналіз причин і наслідків більш сумнівним.

Гаррі Мінду, автор книги «Бойкот в Америці» [16], виділив головні принципи організації успішного бойкоту. Він відзначає, що пояснити причини організації бойкоту необхідно й суспільству, і компанії, яку піддають бойкоту. У випадку, якщо організаторам бойкоту вдавалося довести серйозність причин, що змушують їх звернутися до такого серйозного методу боротьби, компанії погоджувалися змінити свою політику, не чекаючи початку акції протесту.

Компанії, які продають товари, розраховані на приватних споживачів, досить чутливі до свого іміджу. Негативна інформація про фірму, що з'являється в результаті початку бойкоту (або загрози оголошення бойкоту), загрожує й іміджу, і продажам фірми.

Споживачі повинні мати можливість вибору. Якщо бойкотується якийсь товар, то на прилавках повинні бути явні альтернативи йому. Бойкотовані фірми повинні знати, що споживачі не просто відмовляються купувати їхні товари, але й підтримують конкурентів.

Порушення, зроблені бойкотованою фірмою, повинні бути явні, зрозумілі всім і задокументовані. Чим помітніші ці порушення, тим більшу підтримку одержить бойкот. Найбільш ефективний бойкот той, що торкається не тільки виробника, але й споживача (наприклад, у випадку, якщо бойкотуються компанії, що виробляють одяг з натурального хутра, то захисники прав тварин засуджують і людей, що носять хутряні шуби й шапки). Чим краще організований бойкот, тим він успішніший.

У успішних бойкотах ринку часто виділяють певні особливості.

Перша особливість успішних бойкотів часто зосереджує увагу на пунктах, що легко ідентифікуються споживачами. Наприклад, споживачі вважали важким здійснити бойкот салату, зібраного членами Об'єднаної профспілки сільськогосподарських робітників, оскільки для них було важко диференціювати призначений для бойкоту салат, який зібраний не членами профспілки, і салат, зібраний членами профспілки.

Друга особливість успішних бойкотів полягає в тому, що вони часто орієнтовані на невелику кількість фірмових знаків. Це є пізнавально простим завданням для споживачів, оскільки потребують від них пам'ятати один чи декілька фірмових знаків. Із збільшенням кількості фірмових знаків, оголошених для бойкоту, значно утруднюється виконання завдань бойкоту.

Третя особливість успішних бойкотів стосується стратегічного планування. Успішні бойкоти часто плануються через певний проміжок часу після інших конкуруючих бойкотів, пов'язаних єдиною або близькою проблемою. Це пояснюється тим, що змагання серед бойкотів бентежить споживачів і заважає їм робити покупки у політичний споживчий спосіб.

Четвертою особливістю успішних бойкотів є те, що їх часто оголошують тоді, коли є прийнятні й легко доступні замінники бойкотованих продуктів або послуг. Є принаймні три елементи, що приймаються тут до уваги: доступність, ціна й смак. Товари, які важче знайти, більш дорогі й непривабливі для споживачів, ймовірно, будуть недоцільні для бойкоту.

Нарешті, успішні бойкоти часто вибирають видімі для громадськості компанії-мішені бойкоту, щоб полегшити ідентифікацію порушень прав споживачів. Ці особливості фокусуються не на невимушеності бойкотування, а скоріше на соціальному клеймі (social stigma), що може бути не пов'язане з бойкотуванням цих порушень прав споживачів. Клеймо ймовірно буде робити особливо сильний вплив на надзвичайно публічні й поляризовані локальні дії проти роздрібних магазинів.

Виділяють декілька особливостей орієнтованих на ринок бойкотів, які пов'язані з досягненням їх цілей, тобто міркуваннями наслідку. По-перше, бойкоти, проведені багатьма споживачами, ймовірно, примусять призначену фірму поступитися вимогам бойкотерів. Ефект масової підтримки бойкоту фірми може, звичайно, бути вимірюваний різними способами, включаючи зменшення всіх покупок, всіх куплених одиниць, обсяг продажів і передбачуваного прибутку. Бойкот, який має значний шкідливий економічний ефект, змусить компанію-мішень бойкоту приділити серйозну увагу задоволенню вимог бойкотерів.

По-друге, більший загальний несприятливий вплив на компанію з погляду падіння продажів через бойкот з більшою ймовірністю приведе до задоволення компанією вимог бойкотерів. Великі компанії з багатьма виробничими лініями й філіями можуть ігнорувати навіть успішні бойкоти. Однак дрібні виробники й особливо ті, які мають небагато виробничих ліній, часто є більш уразливі для падіння продажів і в такий спосіб можуть піти на поступки бойкотерів.

По-третє, чим більш віддалені в часі сприйняті обрії для бойкоту, тим більш ймовірно компанія-мішень бойкоту поступиться вимогам бойкотерів. Періоди часу легше спроекувати для сезонних фірм. Як ілюстрація успішного бойкоту ринку можна привести професійну спортивну команду, бойкот якої буде особливо відчутним для керівництва, якщо це відбудеться на початку сезону, а не наприкінці. Протягом несезонних місяців страсті можуть добре остудитися й інтерес прихильників бойкоту зменшиться.

Таким чином, бойкоти варто розглядати як ненасильницький метод протесту, що застосовується у вирішенні різних соціальних і політичних проблем. Споживчий бойкот як спроба однієї або більше сторін досягти певних цілей, переконуючи окремих споживачів утриматися від здійснення покупок на ринку, поділяється на дві великі групи: орієнтовані на ринок (вирішують здебільшого економічні питання) та орієнтовані на ЗМІ (вирішують здебільшого політичні питання).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пшизова, С.Н. От «гражданского общества» к «сообществу потребителей»: политический консьюмеризм в сравнительной перспективе (I) [текст] / С.Н. Пшизова // Полис. – 2009. – № 1. – С. 100-117.
2. Bayles, M. Political Process and Constitutional Amendments [text] / M. Bayles // Southern Journal of Philosophy. – 1980. – Vol. 18, № 5.
3. Brockway, O. The Effects of an Economic Boycott on Retail Strategic and Tactical Decision-making [text] / O. Brockway. – Ann Arbor: University Microfilms International, 1975.
4. Friedman, M. Consumer Boycotts in the United States 1970-1980: Contemporary Events in Historical Perspective [text] / M. Friedman // Journal of Consumer Affairs. – 1985. – Vol. 12. – P. 96-117.
5. Friedman, M. Consumer Boycotts: A Conceptual Framework and Research Agenda [text] / M. Friedman // Journal of Social Issues. – 1991. – Vol. 47. – P. 149-168.
6. Friedman, M. Grassroots Groups Confront the Corporation: Contemporary Strategies in a Historical Perspective [text] / M. Friedman // Journal of Social Issues. – 1996. – Vol. 52. – P. 153-167.
7. Friedman, M. Consumer Boycotts [text] / M. Friedman. – N.Y.: Routledge, 1999.
8. Friedman, M. Using Consumer Boycotts to Stimulate Corporate Policy Changes: Marketplace, Media, and Moral Considerations [text] / M. Friedman // Politics, Products and Markets: Exploring Political Consumerism Past and Present / M. Micheletti, D. Stolle, A. Follesdal (eds.). – N.Y.: Transaction Books, 2003. – P. 45-62.
9. Garrett, D.R. Consumer Boycotts: Are Targets Always the Bad Guy? [text] / D.R. Garrett // Business and Society Review. – 1986. – Vol. 58. – P. 17-21.
10. Garrett, D.R. The Effectiveness of Marketing Policy Boycotts: Environmental Opposition to Marketing [text] / D.R. Garrett // Journal of Marketing. – 1987. – Vol. 51. – P. 46-57.
11. Jones, B. Consumers Find Coffee only as Good as Next Price Drop [text] / B. Jones // New York Times. – 1977. – 17 August. – P. 29-30.
12. Klein, N. No Logo [text] / N. Klein. – L.: Flamingo, 2000.
13. Mediated politics: Communication in the future of democracy [text] / W.L. Bennett, R.M. Entman (eds.). – N.Y.: Cambridge University Press, 2000. – 452 p.
14. Meier, B. Files of R. J. Reynolds Tobacco Show Effort on Youths [text] / B. Meier. – New York Times. – 1998. – 15 January. – P. 10.
15. Mills, C. Should We Boycott Boycotts? [text] / C. Mills // Journal of Social Philosophy. – 1996. – Vol. 27. – P. 136-148.
16. Mindu, G. Boycott in America [text] / G. Mindu. – Carbondale: Southern Illinois University Press, 1999.
17. Neier, A. On boycotts [text] / A. Neier // The Nation. – 1982. – 29 May. – P. 642-643.
18. Pruitt, S. Determining the Effectiveness of Consumer Boycotts: A Stock Price Analysis of Their Impact on Corporate Targets [text] / S. Pruitt, M. Friedman // Journal of Consumer Policy. – 1986. – Vol. 9. – P. 375-387.
19. Smith, N.C. Morality and the Market [text] / N.C. Smith. – L.: Routledge, 1990.
20. Stolle, D. Politics in the Supermarket: Political Consumerism as a Form of Political Participation [text] / D. Stolle, M. Hooghe, M. Micheletti // International Political Science Review. – 2005. – Vol. 26, № 3.
21. Wells, B. Travel Power: The Story behind the Mexico Boycott [text] / B. Wells // New York Times. – 1976. – 27 June. – P. 10.

УДК 341.16(4):001.8

Т.С. СТАРОДУБ

СУЧАСНА АРХІТЕКТУРА ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Стародуб Тетяна Сергіївна – головний спеціаліст сектора забезпечення вченої, експертної та спеціалізованої вченої рад науково-організаційного відділу, старший науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, кандидат політичних наук

У статті проаналізовано тенденції розвитку системи загальноєвропейської безпеки. Доведено, що трансформації системи безпеки на Європейському континенті обумовлені представленням російської ініціативи щодо Договору про європейську безпеку, прийняттям нової Стратегічної концепції НАТО та початком процесу інституціоналізації спільної зовнішньої політики та політики безпеки Євросоюзу внаслідок імплементації Лісабонського договору ЄС.

Ключові слова: загальноєвропейська система безпеки, ОБСЄ, проект Договору про європейську безпеку, нова Стратегічна концепція НАТО, спільна зовнішня та безпекова політика ЄС, Лісабонська угода, «клаузула солідарності».

В статье проделано анализ тенденций развития системы общеевропейской безопасности. Обосновано, что трансформации системы безопасности на Европейском континенте обусловлены представлением российской инициативы, касающейся Договора о европейской безопасности, принятием новой Стратегической концепции НАТО и началом процесса институционализации общей внешней политики и политики безопасности Евросоюза вследствие имплементации Лиссабонского договора ЕС.

Ключевые слова: общеевропейская система безопасности, ОБСЄ, проект Договора о европейской безопасности, новая Стратегическая концепция НАТО, общая внешняя политика и политика безопасности ЕС, Лиссабонский договор, «клаузула солидарности».

In this article the tendencies of the development of the common European security system have been analyzed. It has been argued that the transformation processes on the European continent are stipulated by the Russian initiative of the European security Treaty as well as the adoption of the new NATO Strategic Concept and the first stage of the process of institutionalization of the EU's common foreign and security policy in consequence of implementation of Lisbon Treaty.

Key words: common European security system, OSCE, European Security Treaty draft, new NATO Strategic Concept, the EU's common foreign and security policy, Lisbon Treaty, «solidarity clause».

© Т.С. Стародуб, 2011

Постановка проблеми. На сьогодні європейську безпеку забезпечують три організації – НАТО, ОБСЄ та ЄС. Ключову роль у системі безпеки в Європі відіграє НАТО, водночас спостерігається збільшення ваги ЄС як самостійного гравця, що продовжує розвивати власну зовнішню та безпекову політику, включно із оборонною складовою. В цьому зв'язку варто пригадати зусилля ЄС, спрямовані на застосування засобів політики безпеки та оборони у врегулюванні конфліктів та миротворчих місіях не тільки на Європейському континенті (Балкани), але й за його межами. При цьому дії ЄС у цьому напрямі є скоординованими з НАТО і значною мірою спираються на потенціал Альянсу. Роль ОБСЄ продовжує конкретизуватися та поступово звужуватися, наразі вона практично не виходить за межі важливої сфери контролю за забезпеченням демократії, верховенства права та посткризового врегулювання. Про можливість переформатування системи європейської безпеки йдеться в ініціативі російського президента Д. Медведева, вперше озвучений у Берліні у 2008 р., основна мета - укладання нового Договору про європейську безпеку (далі – ДЄБ) на базі ОБСЄ, із включенням до нової системи ОДКБ і, можливо, ШОС, одночасно з кардинальним обмеженням ролі НАТО та США в Європі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальним проблемам внутрішніх трансформацій

системи європейської безпеки присвячено праці вітчизняних науковців, зокрема, О. Бодрука, В. Вірного, В. Горбуліна, Б. Парахонського, Г. Перепелиці, В. Посельського, О. Снігир, Г.Яворської та зарубіжних дослідників: Р. Асмуса, Дж. Саймона, Дж. Шерра та ін. На особливу увагу заслуговує аналітична записка із проблематики дослідження К. Кононенка та О. Резнікової, розміщена на сайті Національного інституту стратегічних досліджень, підготовлена експертами з використанням аналітичних матеріалів авторки статті, ключові положення яких викладені в цьому доробку. Аналіз існуючих розробок свідчить про відсутність комплексного бачення ключових тенденцій розвитку та перспектив інституціоналізації загальноєвропейської системи безпеки з урахуванням нових підходів ключових акторів регіональної системи міжнародних відносин щодо забезпечення міжнародної стабільності, що й обумовило потребу у дослідженні зазначеної проблеми.

Метою статті є аналіз особливостей сучасного розвитку процесу інституціоналізації загальноєвропейської архітектури безпеки з акцентуацією на вивченні питання розподілу функцій між ЄС, НАТО та ОБСЄ щодо підтримки міжнародної стабільності в цілому та на Європейському континенті зокрема.

Виклад основного матеріалу. Головні положення проекту ДЄБ [1], який було запропоновано для

обговорення на засіданні глав зовнішньополітичних відомств держав-учасниць ОБСЄ 1-2 грудня 2009 р. в Афінах (Греція), повністю корелюються із загальним зовнішньополітичним курсом РФ, зокрема зі змістом документів, які складають зовнішньополітичну доктрину Росії, – Концепція зовнішньої політики Російської Федерації (затверджена 12 липня 2008 р.) [2] та Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 року (затверджена 12 травня 2009 р.) [3]. Спроба узгодити ключові положення ДЄБ з концепціями інших геополітичних акторів відбулась на саміті ОБСЄ 1-2 грудня 2010 р. в Астані (Казахстан).

Сама ідея побудови нової системи загальноєвропейської безпеки була чітко прописана в тексті Концепції зовнішньої політики Російської Федерації: – «Головною метою російської зовнішньої політики на європейському напрямку є створення ... системи загальноєвропейської колективної безпеки та співробітництва, що має забезпечити єдність Євроатлантичного регіону, не допускаючи його нової фрагментації, відновлення попередніх блокових підходів, інерція яких зберігається в сучасній європейській архітектурі, що оформилася в епоху холодної війни. Саме на це спрямована ініціатива укладання Договору про європейську безпеку» [2]. Відповідно до статті 1 проекту Договору про європейську безпеку «учасники мають співробітничати на основі принципів неподільності та рівної безпеки, ненанесення збитків безпеці один одного». Цей принцип цілком корелюється з тезою з Концепції про те, що «великий договір про європейську безпеку» повинен ґрунтуватися на «неприпустимості фрагментації безпеки на частини, відповідно до визнання неподільності безпеки на європейському просторі» [2].

Розцінення у Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р. подальшого процесу розширення НАТО як загрози національній безпеці РФ проглядається і в тексті проекту ДЄБ (стаття 2, п. 2), відповідно до якої рішення, що приймаються в рамках військових союзів, коаліцій або організацій, не повинні зачіпати істотним чином безпеку одного або декількох учасників цього Договору [3]. Отже, чергове розширення НАТО на Схід трактуватиметься Москвою як порушення пунктів 1 та 2 статті 2 проекту ДЄБ [1], особливо якщо це стосується можливого набуття членства в Альянсі України та Грузії. Більше того, це в черговий раз підтверджує одну з ключових тез Стратегії РФ, яка полягає у відмові щодо надання суверенного права державам обирати ту чи іншу систему колективної безпеки з метою забезпечення належним чином власної. Враховуючи позаблоковий статус України, кроки нашої держави розбудовувати конструктивне партнерство з Альянсом без перспективи членства не трактуватимуться Москвою як порушення пунктів 1 та 2 статті 2 проекту ДЄБ, а отже, не складатимуть загрозу для її геополітичних інтересів, на відміну від Грузії, основним зовнішньополітичним пріоритетом якої залишається вступ до НАТО.

Дотримання статті 2 проекту ДЄБ створить усі необхідні передумови для офіційного закріплення за РФ права здійснювати вплив на вибір союзни-

ків/партнерів та загалом на зовнішню політику інших держав, передусім країн пострадянського простору, які, відповідно до Концепції 2008 р., були визначені «зоною привілейованих інтересів РФ» [2]. Більше того, імплементація статті 2 в такій редакції істотним чином обмежить реалізацію регіональних ініціатив ЄС та НАТО, зокрема для Чорноморсько-Каспійського регіону («Східне партнерство», «Чорноморська синергія», безпекові проекти, які реалізуються в рамках РМО ПСС за сприяння Альянсу). Будь-які регіональні ініціативи, які реалізовуватимуться в рамках інституцій, учасницею якої РФ не є, наприклад (ОДЕР-ГУАМ, СДВ та ін.), трактуватимуться як загроза національній безпеці РФ, що унеможливлуватиме розвиток між-регіональних проектів, спрямованих на диверсифікацію шляхів енергопостачання, та поставить під загрозу можливість повномасштабної реалізації незалежної зовнішньої регіональної політики країн Чорноморського простору, передусім України, зокрема, одного з її ключових завдань – активізації участі нашої держави у врегулюванні конфліктів у зазначеному просторі та сприянні подальшому процесу інституціоналізації регіональних ініціатив за умов активного залучення ресурсів зовнішніх геополітичних гравців (ЄС, НАТО, США).

Стратегія однозначно проголошує «неприйнятність для Росії планів просування військової інфраструктури Альянсу (НАТО) до її кордонів». Ця теза закріплена і в статті 2, п. 3 проекту ДЄБ про заборону використання території з метою підготовки та здійснення збройного нападу проти одного або декількох учасників Договору [1]. Приєднання до цього договору унеможливило б розміщення американської системи ПРО у Центрально-Східній Європі.

В проекті ДЄБ також зафіксовано прагнення РФ зіграти провідну роль у становленні нового світового порядку, який має бути багатополярним, стати невід'ємною його частиною та відігравати все більш значущу роль. Саме це положення витікає зі змісту статті 10 проекту ДЄБ, відповідно до якої «Договір відкритий для підписання ... усіма учасниками євроатлантичного та євразійського просторів від Ванкувера до Владивостока та такими міжнародними організаціями: ЄС, ОБСЄ, ОДКБ, НАТО, СНД» [1]. Проте незрозумілим залишається питання про розподіл функцій та сфер відповідальності між цими організаціями. Більше того, з тексту проекту ДЄБ неможливо збагнути, яку роль відіграватимуть інші міжнародні організації/об'єднання, діяльність яких обмежується одним регіоном або декількома, адже до компетенції більшості з них входить виконання безпекових функцій, наприклад, у сфері боротьби з асиметричними загрозами безпеці.

Іншим важливим питанням, яке потребує уточнення, це окреслення існуючих та потенційних загроз, які є спільними для всіх учасників Договору. Так, ЄС розуміє під безпекою передусім стан захищеності від загроз асиметричного типу («м'яких» загроз): міжнародний тероризм, нелегальний трафік наркотичних та психотропних речовин, нелегальна міграція тощо. Для РФ безпека означає пе-

редусім стан захищеності від «жорстких» загроз. Москва вкладає передусім військово-політичний зміст у поняття безпеки як на національному, так і на регіональному/міжнародному рівнях.

Реакція країн та міжнародних організацій на російську ініціативу була стриманою. Більшість європейських країн та США продовжують наполягати на збереженні існуючої інституціональної структури системи європейської безпеки, вважаючи, що такі структури, як ОБСЄ, НАТО, ЄС, за умов узгодженості дій та налагодження системи мобільного реагування на виклики та загрози на трансрегіональному рівні, здатні власними силами забезпечити стабільність на континенті. Отже, немає потреби створювати нову систему колективної безпеки в Європі. Окрім цього, США наполягають на тому, щоб у договорі було чітко прописано принципи та механізми врегулювання регіональних конфліктів, можливості підвищення ефективності міжнародних організацій у цій сфері шляхом збільшення їх повноважень. Зокрема, США мають намір представити власні пропозиції щодо вдосконалення процедури механізмів ОБСЄ у питанні мобільного реагування на виклики та загрози, зокрема, розглянути можливість навіть за умов відсутності консенсусу в самій організації вжити заходів щодо попередження ескалації конфліктів та вжиття інших превентивних заходів. Реакція Альянсу є більш ніж стриманою. Адже стаття 2 проекту ДЄБ [1] суперечить статті 10 Вашингтонського договору щодо права окремих європейських країн вступати до Альянсу (за умов наявності запрошення) [4], більше того, процеси розширення НАТО інтерпретуватимуться як загроза одному з учасників Договору, зокрема РФ. Серед держав, які підтримали проект ДЄБ, це країни-учасниці ОДКБ, які неодноразово заявляли про підтримку російських ініціатив щодо створення нової системи європейської безпеки.

Таким чином, реалізація проекту ДЄБ у такій редакції створить усі необхідні передумови для окреслення чітких меж зон геополітичної відповідальності та остаточно закріпить за РФ пріоритетний вплив на країни пострадянського простору. Україна в цьому випадку, за умов приєднання до майбутнього ДЄБ у такій редакції, ризикує назавжди залишитись у секторі впливу РФ, адже її інтеграція до ЄС та відповідно приєднання до Європейської зовнішньої політики та політики безпеки (далі – ЄЗПБ) трактуватиметься як загроза національній безпеці одного з учасників ДЄБ – РФ, тобто як грубе порушення Договору, зокрема, статті 2 [1]. Більш того, приєднання до ДЄБ вимагатиме кореляції усіх концептуально-нормативних документів у сфері зовнішньої політики та національної безпеки, де зазначено, що національним інтересам України відповідає її інтеграція у європейський безпековий простір шляхом набуття членства в ЄС.

Суттєві трансформації системи безпеки на Європейському континенті також обумовлені прийняттям нової Стратегічної концепції НАТО (саміт 19-20 листопада 2010 р., Лісабон) [5] та початком процесу інституціоналізації спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС внаслідок імплементації Лісабонського договору Євросоюзу [6].

Нова Стратегічна концепція має на меті адаптацію до нового безпекового середовища на глобальному та регіональному рівнях. При цьому пункт про колективну оборону зберігається. Закріплення глобальної ролі Альянсу не зменшує ролі НАТО як ключового гаранта безпеки в Європі. Важливо зазначити, що, відповідно до нової Стратегічної концепції, НАТО залишає за собою право реагувати на конфлікти за межами власної традиційної зони геополітичної відповідальності, за умови, якщо ці конфлікти загрожують безпеці країн-членів НАТО [5]. При цьому в тексті відсутнє згадування про необхідність отримати мандат Ради Безпеки ООН для проведення військових операцій з метою врегулювання конфліктів або криз. Зрозумілою є реакція РФ, яка вбачає недоцільним втручання Альянсу у врегулювання регіональних конфліктів Чорноморсько-Каспійського простору та розцінює це як зазіхання на зону її геополітичної відповідальності. Отже, будь-які спроби Альянсу посилити свою участь у вирішенні «заморожених» конфліктів, розцінюватимуться РФ як загроза її національним інтересам у зовнішньополітичній сфері.

Іншим важливим питанням, яке викликало неоднозначну реакцію у російській зовнішньополітичній еліті, є проблема забезпечення енергетичної безпеки. В планах Альянсу – забезпечення системи захисту енергетичної інфраструктури на територіях країн-транзитерів енергоносіїв в Європу. Йдеться про країни Чорноморсько-Каспійського регіону, заморожені конфлікти на територіях яких не дозволяють забезпечити стабільне функціонування трубопроводів та безперервний транзит. РФ виходить з того, що може власними силами з урахуванням існуючих регіональних механізмів безпеки гарантувати безперервний транзит енергоносіїв в Європу.

Потреба у реформуванні європейської системи безпеки обумовлена змінами на рівні безпекових структур Європейського Союзу, зокрема підписанням Лісабонської угоди наприкінці 2007 р., яка є значним кроком до формування наповненої реальним змістом спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу (далі – ЄЗБП), а також її невід'ємної складової – Європейської політики безпеки та оборони (далі – ЄПБО). Імплементация Лісабонської угоди внесе помітні зміни до інституційної структури зовнішньої, безпекової та оборонної політики ЄС. Лісабонська угода передбачає, що країни-члени мають демонструвати у зовнішній політиці солідарність, а ЄС може представляти їхні інтереси на світовій арені [6]. Нині спостерігається виразна тенденція до зменшення ролі політики розширення ЄС як дійового інструменту впливу на безпекове середовище в Європі, у ролі якого вона використовувалася протягом 90-х – початку 2000-х рр. При оцінці перспектив України активно увійти до реальної системи європейської безпеки, слід зв'язати на роль ЄПБО з її військовою складовою та з процесом подальшого розширення простору участі Євросоюзу у врегулюванні конфліктів, також за межами Європи (на Близькому та Середньому Сході та інших регіонах світу). В цьому зв'язку важ-

ливо підкреслити, що станом на квітень 2011 р. ЄС здійснює одночасно чотирнадцять військових та цивільних місій у 4 регіонах світу: на Європейському континенті (Балкани, Молдова/Україна), Близькому Сході, в Азії та Африці. Крім того, завершилися 11 військових та цивільних операцій на Балканах, Південному Кавказі, Азії та Африці.

СЗБП формується як принципово доповнювальна щодо НАТО, хоча й не дублює її. Таким чином, оформляється роль ЄС на континенті не тільки як м'якої, але й як «жорсткої» потуги. Європейський Союз уже кілька років успішно працює над посиленням військового потенціалу, спеціальне Європейське управління обороною координує діяльність у цій сфері, дедалі більшого розвитку отримує ідея постійної структурованої взаємодії в галузі безпеки та оборони між країнами-членами, перспектива створення добровільних коаліцій. Франція у другій половині 2008 р. виступила з кількома важливими ініціативами у цій сфері. Зокрема щодо передбаченої Лісабонською угодою «постійної структурної кооперації», запропонувавши перейти до посиленого співробітництва у галузі оборони країнам «великої шістки» ЄС – Франції, Великої Британії, Німеччини, Іспанії, Італії та Польщі. Кожна з цих держав мала б виділити контингент чисельністю 10 000 осіб для створення «спільних сил» кількістю 60 000, що має стати першим кроком на шляху створення спільної армії ЄС. Щоправда поки що одностайної підтримки немає – наприклад, позиція Великої Британії поки що досить стримана.

Ключовим положенням документа є зафіксований у Лісабонській угоді пункт про взаємну оборону (т.зв. клаузула солідарності), про зобов'язаність надати допомогу і підтримку у разі, коли територія країни-члена ЄС стане, жертвою військової агресії [6] (цей пункт нагадує статтю V Вашингтонського договору [4], хоча й не копіює її, звертає на себе увагу, що європейський документ сформульований жорсткіше, ніж документ НАТО). «Клаузула солідарності» – це зобов'язання про колективну оборону у випадку воєнного нападу на будь-яку з країн членів (з посиланням на 51 статтю Статуту ООН [7]), а також положення про зобов'язання взаємного захисту країн-членів ЄС у разі терористичної атаки, стихійних або техногенних катастроф [6]. Це створює суттєві проблеми для європейських країн з нейтральним та позаблоковим статусом, хоч на практиці формально нейтральні Швеція та Фінляндія, а також Австрія беруть у політиці оборони активну участь. І все ж, яким чином має бути застосована «клаузула солідарності» у такому випадку залишається неясним. Для України можливості брати участь у СЗБП, так само як у політиці оборони є принципово обмеженими – вона може (за власним бажанням за умови підписання додаткових угод) брати участь у певних спільних діях та операціях, однак з боку ЄС не існує жодних безпечних зобов'язань щодо України.

Зміни у СЗБП мають торкнутися не тільки інституційних змін та заходів з впровадження безпекової та оборонної політики, але також зачіпають Європейську стратегію безпеки [8] (за останні кілька років з'явилася необхідність переглянути перелік

та ієрархію новітніх викликів та загроз, а також дати відповідь на зміни, що відбулися за цей час на розкладі сил у світі). Так, у переліку новітніх загроз відтепер враховується загроза енергетичній безпеці, яка за останні роки вийшла ледь не на перший план і стоїть поруч із загрозами міжнародного тероризму, регіональних конфліктів, поширення ЗМУ. Практично йдеться про необхідність врахування «російського чинника» в Європі. Не викликає сумніву, що саме дії Росії, яка відверто використовує енергетичну залежність як інструмент тиску і залякування, призвели до усвідомлення значення цієї загрози.

НАТО у цьому контексті не тільки зберігає, але й підвищує свою вагу. Відтак на сьогодні не тільки ЄС у вирішенні питань безпеки визнає свою взаємопов'язаність з НАТО, але й НАТО розглядає шляхи зміцнення трансатлантичного партнерства і створення дедалі більш узгодженої системи з ЄС. Один з напрямків реформування НАТО вбачається у необхідності використання альянсом не тільки жорстких, але й м'яких засобів впливу – оскільки характер новітніх загроз не дає змоги обмежитися застосуванням військової сили. Одна з пропозицій полягає у поєднанні зусиль Альянсу з можливостями ЄС – так само, як європейська політика оборони передбачає можливість застосування військового потенціалу НАТО, так само НАТО у майбутньому повинно мати можливість доступу до ресурсів безпекової політики ЄС (кризове врегулювання, поліційні підрозділи, цивільна допомога тощо). В цьому зв'язку виникає питання щодо розподілу функцій між ЄС та НАТО в системі міжнародної безпеки. Певний алгоритм вирішення цієї проблеми було закладено у 2002 р., коли країни ЄС усвідомили, що реалізація настільки амбіційного європейського проекту та подолання нових викликів безпеці можливо лише в рамках євроатлантичного партнерства. На його зміцнення були спрямовані серйозні дипломатичні зусилля. В результаті ЄС отримав політичну підтримку США у формі підписання в грудні 2002 р. так званих угод «Берлін плюс». Відповідно до них створювались механізми використання Євросоюзом воєнної інфраструктури НАТО, включаючи вільний доступ до системи оперативного планування, засобів та ресурсів Альянсу, а також Європейської системи командування НАТО. З іншого боку, США були схвилювані більше новими подіями у світі (війна в Іраку та ін.), ніж формуванням незалежної ЄПБО. За умов, коли сили НАТО були в Афганістані, війська США – в Іраку, а ООН продемонструвала нездатність вирішити ці проблеми, з'явилась об'єктивна потреба у європейських інструментах постконфліктної стабілізації й інтегровані воєнно-цивільні ресурси кризового врегулювання стали в нагоді [10, с. 3]. Проте одночасне зближення між ЄС та НАТО, зокрема в рамках співробітництва на Балканах (операції «Проксима», «Конкордія» та «Алтея»), ще не означало подолання усіх протиріч. Питання про те, чи будуть відносини між ЄС та НАТО у сфері міжнародної безпеки союзницькими чи суперницькими залишається відкритим. Обидві організації переслідують глобальні цілі та намагаються брати

участь у врегулюванні різних кризових ситуацій, а також у заходах, спрямованих на подолання асиметричних загроз безпеці. Виникає необхідність чіткого розмежування зони їх відповідальності за географічним та функціональним критеріями, враховуючи що 19 з 25 країн ЄС є членами НАТО. ЄС та НАТО почали розвивати певною мірою схожі проекти – Європейські сили швидкого реагування та «бойові групи», з одного боку, та багатонаціональні оперативні-тактичні угруповання та сили оперативного реагування НАТО з іншого. В результаті відносини між двома організаціями, з позиції багатьох європейських дослідників, являють собою «конкуруюче партнерство». На сьогодні ЄС нездатен провести великомасштабну військову операцію без спираючись на структурні можливості НАТО, хоча він і докладає активних зусиль, щоб змінити ситуацію та з низки функцій замінити НАТО у сфері забезпечення європейської безпеки. Зі створенням у 2001 р. Воєнного комітету (далі – ВК) ЄС та Воєнного штабу (далі – ВШ) ЄС можна говорити про початок нового періоду розвитку безпекової взаємодії між ЄС та НАТО. Так, одним з основних завдань ВК є організація взаємодії з НАТО у військовій сфері, а при ВШ ЄС розгорнута група взаємодії НАТО, яка здійснює координацію спільної діяльності блоку та ЄС. Зокрема, вона організовує обмін інформацією між ВШ ЄС та міжнародним воєнним штабом Альянсу. Крім цього, група інформує керівництво НАТО про вжиті ЄС дії у сфері кризового врегулювання [10, с. 4].

Окреслимо нові підходи ключових акторів регіональної системи міжнародних відносин щодо забезпечення міжнародної стабільності з урахуванням їх позиції щодо майбутньої архітектури загальноєвропейської безпеки. Впливові країни ЄС та НАТО – Німеччина, Франція, Великобританія – акцентують на необхідності створення налагодженої системи взаємодії міжнародних інституцій у сфері боротьби з асиметричними загрозами. Німеччина та Франція наполягають на подальшій трансформації НАТО, яка б дозволила цій організації відігравати більш значущу роль у вирішенні політичних проблем європейської безпеки. Сутність запропонованої реформи полягає у політизації структури як одного з засобів утримання США від односторонніх силових дій на міжнародній арені. Одночасно ці країни виступають за необхідність реформування ЄС з метою отримання більшої незалежності об'єднаної Європи від США в економічній та воєнно-політичній сферах. Сьогодні їхні головні зусилля в рамках Альянсу спрямовані на: вдосконалення структури та системи управління органі-

зації збройних сил НАТО; збільшення коаліційних можливостей щодо реагування на асиметричні загрози (насамперед, міжнародний тероризм і поширення зброї масового ураження). Великобританія підтримує США практично з усіх питань безпеки, захищаючи ідею про неможливість стабільного існування Європи без політичної, економічної та воєнної присутності США; виступає за активне нарощування воєнного потенціалу Альянсу, розширення його складу та зони відповідальності, а також за збільшення воєнних бюджетів країн-членів Альянсу [10, с. 1-2].

Таким чином, незважаючи на відсутність консенсусу та запеклі дискусії з приводу подальших напрямів стратегічного співробітництва, ЄС і НАТО демонструють готовність до співпраці для вдосконалення їх обороноспроможності, поліпшення координації та планування, розвитку та уникнення дублювання, впровадження військових технологій та спільної підготовки.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Зміцнення трансатлантичних зв'язків, координація зусиль ЄС з НАТО та ОБСЄ (з урахуванням ініціативи РФ) відповідає потребам глобалізованого безпекового середовища в Європі та світі. Перебуваючи поза членством в ЄС та не інтенсифікуючи свою співпрацю з НАТО, Україна практично не бере повноцінної участі у системі європейської безпеки. Характер новітніх загроз, що мають трансатлантичний асиметричний характер, виключає можливість самостійного протистояння цим загрозам з боку окремих держав. Відносини партнерства з НАТО, так само як відносини сусідства з ЄС не вирішують проблеми, оскільки поза членством у цих організаціях Україна співпрацює з ними, але не отримує жодних гарантій власної безпеки. «Клаузула солідарності» Лісабонської угоди, так само як V стаття Вашингтонського договору гарантує захист країнам-членам, а не сусідам чи партнерам. Європейська інтеграція та співпраця з НАТО мають залишатися зовнішньополітичними пріоритетами України. Лише продовження курсу на європейську інтеграцію надасть змогу у подальшому збільшити роль України в системі загальноєвропейської безпеки, підвищити її міжнародний рейтинг взагалі і значення для Євросоюзу, зокрема в рамках ЄПБО. В перспективі при дослідженні можливих тенденцій подальшого розвитку процесів загальноєвропейської системи безпеки доцільно окреслити можливі напрями взаємодії України з ЄС, НАТО та ОБСЄ з питань підтримки регіональної стабільності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проект Договора о европейской безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/6152>
2. Концепция внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108/shtml>
3. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>
4. Североатлантический договор. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nato.int/docu/other/ru/treaty.htm>
5. Стратегічна концепція НАТО-2010. Активне залучення, сучасна оборона. Стратегічна концепція оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного договору, прийнята главами держав та урядів у Лісабоні 19 листопада 2010 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68580.htm
6. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>

7. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf>
8. A Secure Europe in a Better World European Security Strategy (Brussels, 12 December 2003) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ena.lu/>
9. Стародуб Т. С. Напрями співпраці України з Євросоюзом та НАТО у сфері протидії асиметричним загрозам міжнародній безпеці. – Аналітична записка. – Поточний архів Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України. – К.: НІПМБ. – 2008. – 13 с.

УДК 322.2

О.В. ДОБРОДУМ

ПРАВОСЛАВИЕ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ РОССИИ

Добродум Ольга Викторовна – доцент философского факультета Одесского национального университета им. И.И. Мечникова, кандидат политических наук

У статті аналізується зближення Руської Православної Церкви з державою та політичним істеблїшментом. Відзначається міфологічний характер саморефлексії російського суспільства, що містить пропагандистські релігійні концепти неомонархічного та неоімперського характеру. Звертається увага на американофобський, антипротестантський дискурс, політичну та релігійну ксенофобію, православний антиглобалізм.

Ключові слова: Руська Православна Церква, політичне православ'я, держава, неомонархізм, православний антиглобалізм, антипротестантський дискурс.

В статье анализируется сближение Русской Церкви с государством и политическим истеблишментом. Отмечается мифологический характер саморефлексии российского общества, содержащий пропагандистские религиозные концепты неомонархического и неоимперского характера. Обращается внимание на американофобский, антипротестантский дискурс, политическую и религиозную ксенофобию, православный антиглобализм.

Ключевые слова: Русская Православная Церковь, политическое православие, государство, неомонархизм, православный антиглобализм, антипротестантский дискурс.

In the article analysed tells about alliance between Russian Orthodox Church, State and political establishment. The mythological character of self-reflection of Russian society, which contains the propagandistic religious concepts of neo-monarchist and neo-imperial character, was noted. Attention to americanofobic, antiprottestant discourse, political and religious xenophobia, the manifestations of the Orthodox anti-globalism, was accented.

Key words: Russian Orthodox Church, Political Orthodoxy, State, neomonarchism, Orthodox antiglobalism, antiprottestant discourse.

© О.В. Добродум, 2011

Глобальный масштаб российского православия в нач. XXI ст. проявлялся достаточно явственно [1]. Реальностью стало совершение крестных ходов с иконами по орбите Земли и хранение священной атрибутики на МКС, наименование горы в ознаменование 610-летия памяти святителя Стефана Пермского, планеты именем святого праведного Иоанна Кронштадтского и одного из островов Валаамского архипелага именем Алексия П. Патриарх Московский и всея Руси Кирилл отметил, что деятельность созданного на территории православного монастыря ядерного центра в Сарове спасла Россию и весь мир от самоуничтожения, поскольку «появление ядерного оружия предотвратило третью мировую войну с ее самыми страшными и губительными последствиями» [2]. Православные станы «Русского мира» – Россия, Украина и Беларусь – имеют особую миссию на глобальной арене: они должны спасти человечество от тупика, – подчеркнул Предстоятель РПЦ [3].

Православие в политической жизни РФ, вопросы религиозной идентификации России и иностранной «религиозной экспансии» рассматривали в своих работах А. Колодный, О. Сибирева, К. Каариайнен, Д. Фурман, Ю. Синелина, Н. Трофимчук, М. Свищев, С. Мозговой, С. Бурьянов, Б. Нассиф,

Б. Кнорре. Рассмотрением обозначенных научных проблем занимались также Патриарх Московский и всея Руси Алексий II и Кирилл I, Патриарх Константинопольский Варфоломей, протоиерей Всеволод (Чаплин), старец Паисий (Святогорец), игумен Сергей (Рыбко), протоиерей Андрей (Кураев), иеромонах Дмитрий (Першин), игумен Сергей (Рыбко), митрополит Калавритский и Эгиалийский Амвросий (Ленис), епископ Венский и Австрийский Иларион (Алфеев) и пр.

РПЦ принимала деятельное участие в государственном строительстве РФ, и это одобрительно воспринималось гражданами страны – 47% россиян хотели бы, чтобы РПЦ активно влияла на духовную жизнь всего общества [4]. Усилиями православных бизнесменов спальные районы российских городов застраивались переносными сборно-разборными храмами – «форпостами православия», «обыденными церквями», на российские дороги вместе с представителями ГАИ выходили священники, распространение получили православные народные дружины и православные десантники.

Кабинеты депутатов Госдумы освящались крещенской водой, активисты прокремлевского движения «Наши» создали «православный корпус», в качестве «воцерковленных комиссаров» стали ве-

сти уроки ОПЖ в школах. На перекрестках оживленных автогасс устанавливались православные кресты, на улицах стали появляться рекламные щиты с цитатами из святоотеческой литературы и Библии, освящаются опасные участки дорог, пожарная техника, продовольственное оборудование, танки, ракеты, подводные лодки, самолеты, дома и автомобили чиновников, и сами чиновники и генералы. РПЦ выпустила и молитвослов православного воина.

Священники перестали удивляться просьбам прихожан подсказать, кому надо молиться в тех или иных обстоятельствах – между тем, некоторые богословы такое потребительское отношение к святым считали рудиментом язычества. По благословению Патриарха Алексия II силовики, чиновники и бизнесмены стали брать в покровители святых: налоговая полиция (апостол Матфей), ФСБ (благочестивый князь Александр Невский), МВД (святой равноапостольный князь Владимир), Военно-морской флот (апостол Андрей Первозванный), Воздушно-десантные войска (Пророк Илья), Сухопутные войска (великомученик Георгий Победоносец), Инженерные войска (святой благоверный князь Даниил Московский), Пограничная служба (преподобный Илья Муромец Киево-Печерский), дальняя авиация ВВС (святой праведный воин Феодор Ушаков), Ракетные войска стратегического назначения (святая великомученица Варвара – ее Московская патриархия сделала ответственной также за все, что происходит в горнодобывающей отрасли). Можно отметить, что в Римско-Католической Церкви практика назначения покровителей разных профессиональных групп распространена давно и широко – эта традиция связана с почитанием «цеховых святых» в Европе: например, сэр Томас Мор назначен святым покровителем политиков и государственных служащих, Бернадин Сиенский – рекламистов и сотрудников пресс-служб [5].

Элементами репрезентации православного облика России являлись: российский герб с церковной символикой и гимн с упоминанием Бога, изображение святых и святых на денежных купюрах и монетах, промышленной и продовольственной продукции, поклонные кресты на пограничных заставах и въездах в города, иконы в кабинетах чиновников, присвоение икон войскам РФ и т.п. В июле 2008 г. православная общественность заявляла о необходимости вывести советскую символику из официальных сфер, из резиденции президента России, над которой должна быть установлена российская государственная символика, двуглавые орлы; на башни Кремля надо вернуть орлов, станцию метро «Кропоткинская» переименовать в «Патриаршую» в память об Алексии II, икона Спаса Нерукотворного должна была возвращена на Спасскую башню [6].

Мифологический характер саморефлексии российского общества, содержащий в себе пропагандистские историко-религиозные концепты, может быть проиллюстрирован несколькими примерами. Так, некоторые (российский публицист А.Проханов) сравнивали подвиг России с Христовым подвигом: Россия, Советский Союз были

Христом, который отдал себя, пошел на страшные жертвы, взял на себя грехи всего мира, чтобы спасти его. К православию со временем будто бы прибавлялись следующие «религии»: литература, природа, а теперь присоединилась еще религия Победы – именно в период войны И.В. Сталин восстановил православие, и на алтари этих церквей легли все красные мученики.

Во время войны возникла даже своеобразная православная мифология, похожая на старые русские сказки, например, утверждалось, что икону Казанской Божьей Матери по приказу И.В. Сталина возили вокруг Москвы на самолете, легендарен рассказ и о том, как некий православный солдат сидел в окопе под Москвой, а все советские войска уже были разгромлены – этот солдат остался последним. Солдат встал на колени и стал молиться о спасении Москвы, о спасении Родины, и тогда поднялась метель, застила немцам глаза, немцы ослепли, остановили свое движение – из этой метели вышли сибирские полки и пошли в наступление, солдат встал вместе с ними и погнал немцев до самого Берлина [7].

Приведенный пример иллюстрирует идеологически заданное конструирование «альтернативной» сталинской истории, истории вне государственного террора и насилия, создание новой сталинской хронологии, сакрализацию советской истории в целом и сталинской – в особенности.

В то же время усилился также фактор общественного влияния со стороны неомонархического (по сути, постмодернистского) и неоимперского мифологических концептов, напрямую связанных с православной тематикой. Таков миф о мученичестве советской эпохи: современная православная элита представляла как бы вышедшей из подполья, освободившейся от гнета тоталитарной власти продолжателем дела жертв сталинского режима. Опора властных элит именно на этот праведный образ клерикальной элиты как бы подчеркивала легитимность нового режима, который благословлялся «наследниками мучеников советского времени», «теми, кто сохранил веру в Бога, несмотря на гонения» и т.д.

Православие закрепило в общественном сознании как «религия русских», потому тезис о традиционных религиях, на которых якобы базируется российская цивилизация, выглядел в негативно мифологизированном ключе. Примерами православных мифологов могли являться такие формулы, как: «духовная агрессия против России», «извечное желание зарубежных держав поработить Россию», «православное воинство – основа России», «духовная экспансия и вторжение сект» [8]. Также можно упомянуть и об идентификационном термине «Святая Русь», мифе о тотальной православности русской культуры, тотальной оправославленности русских (Н.С.Трубецкой), сакрализации и романтизации образа СССР, в соответствии с чем Россия – не цивилизация Материи (Запад), а цивилизация Духа (Восток), а судьба Европы – стать восьмым федеральным округом Великой России от Тихого до Атлантического океана и т.п.

России 2000-2008 гг. был свойствен последова-

тельно американофобский, антипротестантский дискурс. В вышедшей в 2000 г. книге «Экспансия» профессор РАГС Н.Трофимчук и М.Свищев отмечали: «Акт «О международной свободе вероисповедания» определяет как политические, так и экономические меры США по защите религиозных свобод в мире, предусматривает ряд рычагов воздействия на те страны, где, с точки зрения администрации США, они нарушаются, вводит правовые нормы, на основании которых США могут поддерживать взаимоотношения с независимыми экспертами и религиозными деятелями в других странах. При этом подчеркивается, что все положения акта соответствуют Всеобщей декларации прав человека (ст. 18), другим международным документам, однако не говорилось о том, что во всех международных документах предусматривается возможность ограничений в области свободы религии. За годы «холодной войны» на прилегающих к Советскому Союзу территориях было создано более 2500 религиозных миссий, чья деятельность так или иначе распространялась на республику СССР и была частью большой геополитической игры, ведомой Западом» [9].

В этом контексте достаточно логичным кажется то, что Г.Зюганов в эфире одной из радиостанций рассказал, что коммунисты теперь с уважением относятся к вере, ведь Христос был первым коммунистом. Кремлевское движение «Наши» заявляло о стремлении создать православный ВЛКСМ, подготавливать православных комиссаров и вести уроки по ОПК в школах [10]. А историк В.Сурин и вовсе считал, что движение за отмену «сатанинского» принципа отделения церкви от государства должно стать национальным проектом России: заполнить страну «протестантские культы» отнимают у России граждан и наносят ей экономический ущерб, а «сектанты» стоят на фронте борьбы против РФ [11].

Сказанное косвенно подтверждает и такое понятие, как «атомное православие» – вероисповедно-идеологическая доктрина, сформулированная идеологом русского православного консерватизма Е.С.Холмогоровым, по мнению которого, «чтобы оставаться православной, Россия должна быть сильной ядерной державой, для того, чтобы оставаться сильной ядерной державой, Россия должна быть православной – в этом и состоит Атомное Православие» [12]. М.Калашников в 1998 г. писал, критикуя современное состояние РПЦ: «Православное ядро нашей империи надо укреплять. Ядро, которое пытались уничтожить занесенным с Запада учением еврея Маркса. А ныне – аумами синрике и американскими телепроповедями. Но возрождать не как цирковое шоу, как ныне, с раскормленными попами, освящающими открытие едва ли не казино и ночных клубов. А как плающее в сверхнапряжении, воинское, имперское Православие! Ядерное Православие, если хотите. Соединяя веру с крылатыми ракетами и фазированными радарами, а ядерный центр в Арзамасе-16 – с мощами Серафима Саровского» [13].

Т.е., с одной стороны, многим российским православным хотелось бы декларировать, что Рос-

сия – это не Сталин, Ежов или Берия, а преподобные Сергей Радонежский и Серафим Саровский, святые Александр Невский и Дмитрий Донской [14] и великий сонм российских мучеников и исповедников, однако на практике политический и религиозный брендинг оказались настолько взаимосвязанными, что разделить их не всегда представляется возможным.

России был свойствен и православный антиглобализм – так, Санкт-Петербургская Духовная Академия провела 3-4 мая 2001 г. вместе с двумя светскими институтами конференцию «Духовные и социальные проблемы глобализации». Православный антиглобализм в различных его формах, в частности, движение против ИНН, находят поддержку у националистов разного толка, начиная от радикальных политических группировок и заканчивая парламентскими группами и научными организациями. Так, Международная конференция по глобальным проблемам всемирной истории, которая прошла в Московской социально-гуманитарной академии 26-27 января 2002 г., – на ней российские антиглобалисты православного и/или националистического толка общались с западными «ревизионистами холокоста».

Деятельность РПЦ в начале 2000-х гг. была лишена и политического содержания. Так, заявив на Международном церковном форуме в Москве, что «каждый наш соотечественник должен знать историю своей культуры», Патриарх Алексей II фактически приравнял православное к национальному. Заметно выросла нетерпимость россиян к деятельности религиозных меньшинств. При этом, что для абсолютного большинства различия между церковью, конфессией, деноминацией (как, впрочем, и вероисповедные различия между ветвями христианства) были весьма туманны. Если в 1989 г., говоря о своем отношении к членам иных религиозных образований, 57% опрошенных придерживались позиции «предоставить их самим себе», то в 2003 доля россиян, толерантных к «сектам», сократилась до 24%. Напротив, за их устранение или изоляцию в 1999 г. высказались 10%, а в 2003 г. выступали уже 54% [15].

Процессы распада «канонического пространства РПЦ» вызвали активное сопротивление со стороны церковных структур. Сначала в незаконном вторжении в «собственное каноническое пространство» РПЦ обвинила Зарубежную Церковь, далее – Румынскую патриархию (основавшую в Молдове Бессарабскую митрополию), Константинопольский патриархат (принявший под свою юрисдикцию Эстонскую Апостольскую Церковь), украинские церковные структуры – УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ (территория Украины фактически приобрела характеристики «канонического бесправия и неутрахающих конфликтов»).

РПЦ выступала и против РКЦ, которая в 2002 г. приняла решение о преобразовании временных «апостольских администратур», возглавляемых епископами, в постоянные епархии. Это не просто обострило давнее противостояние между носителями восточно- и западнохристианских традиций, но и вызвало дискуссии по пробле-

ме территориальной определенности церковного влияния. Как содержание самого понятия «каноническая территория», так и корректность его использования выглядели достаточно противоречивыми [16].

Помимо своеобразного толкования понятия «канонической территории», РПЦ были свойственны и попытки сместить коннотации в области международного права. Так, в апреле 2006 г. в Москве прошел X Всемирный Русский Народный Собор «Вера. Человек. Земля. Миссия России в XXI ст.», на котором тогда еще митрополит Кирилл (Гундяев) сделал попытку противопоставить Всеобщей декларации прав человека, принятой Генеральной Ассамблеей ООН в 1948 г., новую концепцию этих прав, заменив права человека «соборностью» [17].

Противоречиво и отношение РПЦ к религиоведению на теоретическом и практическом уровне. Так, религиовед М. Черенков констатировал присвоение терминов «сектоведы» и «сектозащитники» в зависимости от политической конъюнктуры, отметив, что категорию «секты» можно безгранично расширять, засчитывая в нее все неподконтрольные, а тем более оппозиционные к официальной власти церкви – т.о., политика формирует методологию [18]. В целом говоря, поликонфессиональность, как и «цветные» и «фруктовые» революции, революция прав человека, либерализм и гей-парады зачастую воспринимались как заговор против РПЦ и России.

Координация и синхронизация политико-религиозной деятельности в России казалась очевидной – здесь можно процитировать слова министра иностранных дел РФ И.С.Иванова о том, что «Церковь всячески поддерживает возрастание имиджа России на международной арене, а Кремль, в свою очередь, помогает Московской патриархии в разрешении ее проблем» [19].

Тогда еще митрополит Кирилл (Гундяев) считал, что «в современных международных отношениях эта традиционная миссия нашей страны могла бы осуществляться и в Европе, и на Ближнем Востоке, может быть, еще на других континентах» [20], «Социально-политическое тело православного мира составляют государства православной традиции,

на формирование культур которых Православие оказало решающее влияние – это Болгария, Белоруссия, Греция, Кипр, Молдавия, Республика Македония, Россия, Румыния, Сербия и Черногория, Украина. Также к православному миру относятся народы, составляющие вероисповедное меньшинство в странах проживания, но являющиеся устойчивыми культурно-этническими образованиями – к ним относятся части американского, арабского, албанского, польского, чешского, словацкого, финского и других народов. Наконец, новым элементом и весьма динамичным, являются диаспоры православных народов, как правило, проживающие в странах западной традиции» [21].

Можно констатировать, что в 2000-2008 гг. церковная политика в РФ осуществлялась интенсивно и последовательно. Так, Патриарх Кирилл утверждал, что в Москве нужно построить еще 600 храмов [22], а среди видов политической символики, в которых нашла отражение символика православия: государственная символика (герб РФ, орден Святого апостола Андрея Первозванного, орден Святого великомученика и Победоносца Георгия), архитектурные комплексы (соборы Кремля, собор Казанской иконы Божьей Матери, Храм Христа Спасителя), денежные знаки (копейки, 10-рублевая купюра, тысячерублевая купюра), ритуальная символика (инаугурация, проведение праздника Рождества) и пр.

РПЦ выступала как политический и религиозный институт, чья деятельность в значительной степени была интегрирована в социальную жизнь, будь то реклама православной церковной утвари, православные паломничества, образование, книгоиздания, погребальный ритуал, продукты питания, одежда. Православный Интернет и журналистика, православный рынок товаров и услуг: православных ярмарок, кафе, юридических консультаций, вузов, агентств недвижимости, больниц, приютов, волонтерских организаций, домов престарелых, домов малютки, больниц, хосписов, – так происходило формирование православной субкультуры и информационного пространства, выработка объединявших эту субкультуру маркеров, православного дискурса.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК:

1. Rudolph S., Piscatori J. *Transnational Religion and Fading States* / Rudolph S., Piscatori J. – Boulder, CO: Westview, 1997.
2. Патриарх Кирилл: ядерный центр в православном монастыре спас Россию и все человечество // Русский обозреватель. – 2009. – 14 сентября.
3. Россия, Украина и Белоруссия имеют особую миссию на глобальной арене, считает патриарх Кирилл // Религия и СМИ. – 2010. – 19 ноября.
4. Значительное число россиян хотят, чтобы РПЦ еще больше усилила свое влияние в обществе // Религия и СМИ. – 2006. – 4 мая.
5. Силовики, чиновники и бизнесмены все чаще берут в покровители святых // NEWSru. – 2006. – 17 декабря.
6. На башни Кремля надо вернуть орлов, а станцию метро «Кропоткинская» – переименовать, считают в Московском Патриархате // NEWSru. – 2008. – 15 июля.
7. Проханов А. Религия Победы / Проханов А. // Аргументы недели. – 2009. – 2 ноября.
8. О социальной концепции русского православия / Под общ. ред. М.П.Мчедлова. – М.: Республика, 2002. – 399 с. – С.220, 221,230, 231.
9. Трофимчук Н.А., Свищев М.П. Экспансия / Трофимчук Н.А., Свищев М.П. – М., 2000.
10. Бражников И. Православная геополитика на постсоветском пространстве / Бражников И. Часть II // Религия и СМИ. – 2008. – 1 февраля.
11. Сурин В. Долой сатанинский принцип отделения / Сурин В. // Русская линия. – 2009. – 15 июля.
12. Холмогоров Е.С. Атомное Православие / Холмогоров Е.С. // Русский обозреватель. – 31 августа 2008.
13. Калашников М. Сломанный меч империи / Калашников М. – М.: Крымский мост-9Д, 1998. – С.506.
14. Худиев С. Десталинизация и рехристианизация / Худиев С. // Радонеж. – 2010. – 30 ноября.
15. Политика РПЦ: консолидация или развал страны? // Новая газета. – 2007. – 23 июля.

16. См: Арістова А. Конфесії як суб'єкти церковного права: «канонічна територія» і «неканонічні зазіхання» / Арістова А. // Релігійна свобода. Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти. – Науковий щорічник. – №10. – К., 2006. – 146 с. – С.41-44. – С.41.
17. Права человека и нравственная ответственность. Выступление митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла, председателя ОВЦС МП, на X Всемирном Русском Народном Собрании «Вера. Человек. Земля. Миссия России в XXI веке» <http://www.mospat.ru/archive/30688.htm> / Проверено: 09.03.2011.
18. Черенков М.М. Европейська реформація та український євангельський протестантизм: генетико-типологічна спорідненість і національно-ідентифікаційні виміри сучасності: Монографія. – Одеса: Християнська просвіта, 2008. – 566 с. – С.27.
19. Выступление министра иностранных дел Российской Федерации И.С.Иванова на VIII Всемирном Русском Народном Собрании <http://www.mospat.ru/archive/church-and-society/30422> / Проверено: 09.03.2011.
20. Доклад митрополита Кирилла, председателя ОВЦС МП, на VIII Всемирном Русском Народном Собрании <http://www.mospat.ru/archive/church-and-society/30437> / Проверено: 09.03.2011.
21. Права человека и нравственная ответственность. Выступление митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла, председателя ОВЦС МП на X Всемирном Русском Народном Собрании <http://www.mospat.ru/archive/30688.htm> / Проверено: 09.03.2011.
22. Патриарх Кирилл считает, что в Москве нужно построить еще 600 храмов // Религия и СМИ. – 2010. – 30 августа.

УДК 328.187

О.В. ПРОЦЕНКО

ПОЛІТИЧНА ПАРТИЦИПАЦІЯ ГРОМАДЯН ЯК ІНДИКАТОР ЯКОСТІ ДЕМОКРАТІЇ

Проценко Олександр Валерійович – аспірант кафедри політології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

У статті аналізується участь громадян у політичному процесі як важливий критерій та показник функціональної якості демократії. Розглядаються основні підходи до визначення поняття політичної партиципації. Досліджується роль активного, свідомого залучення громадян до політичного процесу в контексті підвищення ефективності та відповідальності демократичної влади.

Ключові слова: демократія, партиципація, критерій якості демократії, політичний процес, відповідальність.

В статье анализируется участие граждан в политическом процессе как важный критерий и показатель функционального качества демократии. Рассматриваются основные подходы к определению понятия политической партиципации. Исследуется роль активного, сознательного участия граждан в политической процессе в контексте повышения эффективности и ответственности демократической власти.

Ключевые слова: демократия, партиципация, критерий качества демократии, политический процесс, ответственность.

Participating of citizens is analysed in a political process as an important criterion and index of functional quality of democracy. The basic going is examined near the decision of concept of political participation. The role of active, conscious voice of citizens is investigated in a political process in the context of increase of efficiency and responsibility of democratic power.

Keywords: democracy, participation, criterion of quality of democracy, political process, responsibility.

© О.В. Проценко, 2011

Українська держава перебуває в складному процесі трансформації політичної системи в демократичному контексті, метою якого є перехід від посттоталітарного суспільства до суспільства, побудованого на принципах реального, а не формального народовладдя та демократизації не тільки в сфері публічної політики, а й також інших сфер життя. Нагально актуальною є проблема функціонально повноцінної реалізації демократії як інституційного механізму народовладдя, яка безпосередньо пов'язана з участю громадськості у суспільно-політичному житті і, на думку автора, виступає найголовнішим інструментом і водночас індикатором ефективної, якісної демократії.

В даній статті за мету взято виявити залежність якісного наповнення демократії залежно від характеру та особливостей політичної участі пересічних громадян у політичному процесі.

Взагалі, поняття якості демократії є доволі інноваційним та дискусійним у сучасній політичній

науці в силу своєї теоретичної об'ємності та глибини, що обумовлює недостатній рівень концептуальної наукової розробки. При цьому визначення та вимірювання критеріїв та факторів якості конкретної демократії виявляються зараз дуже актуальними. Це, перш за все, пов'язано з тим, що більшість дослідників демократії 90-х років ХХ століття приділяли більше уваги такому явищу, як демократичний транзит, а в подальшому – консолідація демократії в межах певної політичної системи [10]. Серед імен науковців, що займалися цією проблематикою, можна назвати С. Хантінгтона, Г. О'Доннела, Ф. Шміттєра, А. Пшеворського та інших. Треба зазначити, що переважна частина досліджень цих науковців концентрувала увагу саме на факторах та умовах протікання процесу демократичних перетворень, динамічних характеристиках демократизації, менше уваги приділяючи практичному контекстному наповненню результатів цих перетворень. В результаті в політичній нау-

ці на деякий час склалася ситуація, коли найбільш актуальним серед дослідників був пошук відповіді на питання «Як здобути/вкорінити демократію?», в той час, як питання «Що робить демократію якісною?» зазнавало певного теоретичного вакууму. Тобто існувала наявна необхідність визначення чітких та зрозумілих ознак демократії, яка була б якісною не з позицій наявності в неї формально-демократичних інституцій та атрибутів (розділення гілок влади, загальне виборче право, парламент тощо), а в контексті її життєздатності саме як реального процесу здійснення народовладдя.

Схожу думку поділяє американський дослідник-транзитолог Ларрі Даймонд, який відзначає, що вживання такого роду понять, до складу яких входить термін «демократія», часто створює лише видимість руху до демократії як до мети транзиту. Даймонд, розмірковуючи про динаміку зміни режиму і процеси розвитку демократії в ході «третьої хвилі» демократизації, допускає існування такої категорії «демократичних режимів», які, відрізняючись від чисто авторитарних систем, в той же час не дотягують навіть до мінімальної демократії [3, 18]. Чітке визначення мети політичного транзиту стає відправною точкою всіх його досліджень. За відсутності ясно сформульованої мети втрачаються критерії оцінки успіху всякої політичної трансформації. Тобто, нагальним є визначення чітко окреслених показників якості демократії, адже, розвиваючись лише в ракурсі теорії демократичного транзиту, на думку автора, в політології недослідженими та неосягнутими залишаються важливі особливості розуміння демократії. Незрозуміло, наприклад, чим відрізняється демократія в «сталій» політичній системі від «перехідної демократії» [1, 20]. При всій своїй формальній схожості дві «демократичні» політичні системи можуть бути абсолютно різними по характеру функціонування, по ступеню реалізації прав і свобод громадян, прозорості та відкритості процесу прийняття політичних рішень.

Одним з таких вирізняючих критеріїв та показників якості демократії Даймонд називає партиципацію, тобто повноцінну та свідому, багаторівневу участь громадян у політичному процесі. Він наголошує, що саме участь багатьох людей в управлінні розширює інтелектуальний потенціал для ухвалення рішень, збільшує вірогідність їх оптимізації, а отже, підвищується стабільність політичної системи і ефективність управління [1, 24]. Крім того, широка участь громадян у політичному процесі здатна забезпечити високоефективний контроль за особами, що наділені владними повноваженнями, запобігати зловживанню владою, відчуженню депутатів від народу, бюрократизації чиновництва.

На сьогодні найбільш розвинене теоретичне дослідження проблем політичної партиципації надають праці іноземних учених, зокрема американських політологів та соціологів. Цими авторами були розроблені та згруповані засоби та методи її вивчення й аналізу, вироблені прогнози щодо характеру проявів політичної участі в різних соціально-політичних умовах. Так, наприклад, категорії політичної участі як діяльності кола осіб, що ді-

ють, виходячи з політичних інтересів, присвячені роботи С.Верби, Г.Алмонда, Р.Далія, Л.Мілбрайта, С. Ліпсега, Р. Міллса та інших. Ці дослідження спираються на потужну емпіричну базу і містять аналіз широкого кола різноманітних засобів участі (чи неучасті) суб'єкта в політиці на різних рівнях. Феномен політичної участі або партиципації отримав у сучасній світовій науці багатоаспектну розробку з точки зору форм, рівнів, способів, етнічних та соціокультурних аспектів, ефективності, юридичної забезпеченості, тобто як формальних, так і сутнісних характеристик цього явища.

Слідкуючи за дослідницькою розробкою явища партиципації, необхідно зауважити, що аж до 50-х рр. ХХ ст. політична участь описувалася в соціології і політичній науці переважно як участь у виборах і державному управлінні. Нині переважною більшістю політологів різних напрямів політична участь розглядається значно ширше і визначається як залученість членів суспільства в існуючі політичні стосунки і структуру влади. Американський соціолог Х. Макклоскі, наприклад, визначає політичну участь як «... ту добровільну діяльність, за допомогою якої члени суспільства беруть участь у виборі правителів і, прямо або побічно, у формуванні державної політики» [2]. Тобто політична партиципація громадян у своєму розумінні не може обмежено трактуватися як лише електоральна поведінка.

Американський політолог Дж. Нагель визначає її як дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності [11, 20]. Функціональність цього підходу вбачається в тому, участь в політиці розуміється в якості одного із засобів, використовуваних людиною для досягнення своїх власних, індивідуально усвідомлених цілей. В той же час учений підкреслює суттєву залежність форм та характеру участі від навколишнього інституційно-владного середовища, що є невід'ємним фактором її реалізації.

Підсумовуючи та синтезуючи раціональні підходи до визначення поняття партиципації громадян дуже близьким по змісту видається поняття політичної участі в інтерпретації російського дослідника М.Н. Грачова, – дії членів соціально-політичної спільності на індивідуальній або груповій основі з метою справити вплив на процес формулювання або ухвалення політичних рішень, здійснення державної політики або вибір політичних діячів на будь-якому рівні влади, – місцевому, регіональному, загальнонаціональному [5, 241].

Але треба зазначити, що партиципацію громадян, яку має на увазі Л. Даймонд та поняття політичної участі, не можна ототожнювати, адже мова іде тільки про свідомі, конструктивні дії громадян. З цього приводу доцільно звернутися до підходу, який пропонує залежно від мотивації дій розрізняти два види політичної участі: автономна (виражає свідомо обумовлені форми політичної поведінки індивідів, набула поширення перш за все в західних ліберальних демократіях) і мобілізована (вимушена участь у політичних діях під тиском держави, дією страху, підкупу, боргу й інших

неполітичних стимул-реакцій, характерний для традиційних суспільств, авторитарних і тоталітарних політичних режимів) [11, 25]. Стимулами мобілізаційної політичної активності стають страх, адміністративний примус, традиції і т.ін. Як правило, мобілізаційна участь спрямована виключно на підтримку політичної системи і його метою є демонстрація відданості правлячої еліти, всенародної єдності і схвалення політики, що проводиться, Подібна участь аж ніяк не є засобом реалізації групових інтересів, тому першоджерелом та основою партиципації має бути автономна участь громадян у масштабах держави та на рівні місцевих громад.

Також однією з сутнісних характеристик партиципації як конструктивної форми політичної участі є її переважна конвенційність, тобто легальність. Л. Мілбрайт називає чотири основні види конвенційної участі (голосування; участь у роботі партій та інших політичних організацій і кампаніях, що проводяться ними; участь у політичному житті общини – збори, грошові пожертвування і т.п.; контакти з офіційними особами на різних рівнях) [5, 243]. Важливо, щоб у міжвиборчий період активність громадян не зникала, тобто, щоб конвенційна участь не обмежувалася лише голосуванням на виборах, адже це сприяє відчуженню людей від політики, зводить усі демократичні надбання лише до можливості обирати до органів влади представників тієї чи іншої політичної сили, при цьому унеможливаючи здійснення впливу на подальші дії обранців, громадське «редагування» їх політичних рішень та поведінки. Більшість дослідників сходяться на думці, що різноманітні прояви неконвенційної поведінки громадян, що часом не є контрольованими ані з боку влади, ані з боку самих учасників цих заходів, спричинені відсутністю можливостей інституційного (легального) вивільнення та реалізації своїх інтересів, демонстрації своїх позицій.

Стосовно функціонування механізмів партиципації в нашій державі, треба зазначити, що історично в межах сучасної України розвивалися досить специфічні форми самоорганізації, що обумовлено тривалими періодами відсутності державності. Після більш ніж десятиріччя реформ Україна постала перед уже традиційною для пострадянських країн проблемою, а саме: реалізація реального народовладдя, яке у термінах політичної науки пов'язане саме з розширенням каналів політичної участі як умови вдосконалення форм суспільної самоорганізації і відповідно набуття суспільством рис громадянського.

З утвердженням принципів місцевого самоврядування і поступовим зростанням довіри до місцевих органів самоврядування як органів влади в українському суспільстві інтенсивно відбуваються процеси колективної інтеграції та самоорганізації в межах локальних співтовариств – місцевих громад. Але це, як правило, спонтанні форми участі, які не вимагають постійної зайнятості чи відповідних інститутів. Поряд з тим, протягом 90-х рр., форми політичної самоорганізації українського суспільства дещо ослаблились. Тобто формалізовані способи політичної участі (членство у партіях, проф-

спілках, громадських організаціях) залишаються нерозвиненими. Реалією українського сьогодення є недовіра до суспільних та політичних інститутів, які функціонально призначені захищати права громадян. Громадяни не розглядають політичні партії й інститути громадянського суспільства як механізми здійснення впливу на політику, а самі виступають здебільшого побічним ресурсом для обмеженого кола політиків та управлінців. Демократизація політичних відносин, яка спостерігається більше в інформаційному просторі, ніж у взаємодії влади та громадянина, досі поєднується з адміністративною мобілізацією населення (наприклад, всенародне обговорення змін до Конституції в 2000 році чи масові мітинги напередодні позачергових виборів у 2007-му) [8, 18].

Сьогодні більшість громадян в Україні у виборі ланки політичної поведінки і участі користуються здебільшого емоційними, афективними, ніж раціоналістичними уявленнями про політичну ситуацію, що, до речі, вигідно головним акторам української політики, адже так їм легко використовувати електоральні настрої задля досягнення власних суто корпоративних, а не суспільнозначущих цілей. Дуже показовими в плані висвітлення мотивів електоральної поведінки громадян є дані соціологічного опитування Міжнародного центру перспективних досліджень, які свідчать про те, що більш як 50% громадян зовсім не знайомилися з партійними програмами перед голосуванням або читали їх не надто ретельно. Не можуть згадати, чи голосували за якусь партію, чи ні (на останніх виборах) – 7,5% опитаних. Більш як 16 % не знають, чи увійшла та партія, за яку вони голосували, до складу парламенту [12, 20]. Регулярність електоральних кампаній не створює додаткового потенціалу для контролю населення за діями влади. Багато з форм політичної участі, притаманних демократичним суспільствам, для громадян України є малодоступними чи неефективними.

Лише повністю усвідомивши свої мотиви та інтереси, громадяни спроможні спрямувати свою політичну активність у найбільш прийнятних для себе формах, а також прорахувати наслідки повної відмови від участі у політичному житті.

Основою та теоретичним підґрунтям позитивних зрушень у цій ситуації має стати науково-дослідницьке розуміння та усвідомлення політичної участі як складного суспільно-політичного явища, визначення його ролі і місця у процесах здійснення та функціонування демократії. Партиципація громадян є важливим чинником функціонування демократії. Практична діяльність дозволяє людям у повному обсязі реалізовувати свої права, свободи, інтереси, потреби, впливати на раду, запобігати їй бюрократизації та корумпованості, визначати напрями розвитку країни. Крім того, демократична участь забезпечує легітимність державної влади, інших політичних інститутів, існуючого політичного режиму, політичної системи, суспільного ладу в цілому. Одним із найважливіших факторів сприяння втіленню механізмів партиципації як способу досягнення реального народовладдя є врахування сукупності чинників, які впливають на неї.

З'ясування мотивів дозволяє докладніше визначити справжні цілі, що переслідуються суб'єктами політики.

На основі проведеного аналізу, на думку автора, електоральна поведінка, як одна з найпоширеніших конвенційних форм політичної участі громадян, не може слугувати єдиним або визначальним критерієм оцінки ступеня розвиненості інституту партиципації в окремій політичній системі. По-перше, це пов'язано з тим, що навіть при високій активності громадян під час виборів, більшість з них (особливо в умовах молоді, неконсолідованої демократії) роблять свій вибір псевдосвідомо, тобто вирішальним дуже часто є емоційні, ірраціональні чинники аніж результат зваженого аналізу можливих змін у політичному процесі, до яких може призвести перемога певної політичної сили. Це створює сприятливі умови для латентного маніпулювання з боку політичних угруповань свідомістю виборців, їх участь у виборах стає формально активною, скоригованою в контексті нав'язаної моделі цінностей, що значно обмежує електоральну альтернативу. Саме тому, наприклад, в Україні під час виборів існує великий сегмент електорату, представники якого віддають свої голоси не стільки за певного кандидата чи політичну силу, скільки проти іншого, визнаючи, що обирають «кращого з гірших». По-друге, партиципація передбачає розвиток саме міжвиборчих форм включення громадян у політичну діяльність, що має усувати розрив зв'язку між народом та народними обранцями. За рахунок цього створюється система найвищої відповідальності політичних лідерів, сил та апарату чиновників перед рядовими членами суспільства, механізм впливу громадян на управління соціальними і політичними інститутами.

Формування механізму реалізації залучення громадян до повноцінного процесу вироблення та здійснення політики, що є притаманним істинно демократичній моделі політичної системи, є багатостадійним та тривалим процесом, метою якого є найбільш повна реалізація різноманітних суспільних інтересів на всіх рівнях функціонування політичної системи. Це виражається в тому, що громадяни мають дійсні, закріплені на законодавчому

рівні, можливості для впливу на процес ухвалення політичних рішень безпосередньо або через делегативні представницькі органи влади, з якими вони тісно пов'язані та між якими постійно діє зворотний зв'язок у діалоговій комунікативній формі. Це, безперечно, є умовою для вкорінення в українській політичній практиці моделі взаємодії між громадянами та владою, що притаманна якійсь демократії учасницького типу.

Таким чином, підводячи підсумок, треба зазначити, що демократична держава завжди покладається на активну громадянськість, тривалу, поінформовану участь широкого кола своїх громадян у житті суспільства. Якщо демократична держава захищає їх, надає широкі можливості для застосування прав, то громадяни віддячують за це державі своєю лояльністю і своїми громадянськими чеснотами. Ця «подяка» знаходить своє відбиття у характері політичної партиципації, що може слугувати своєрідним індикатором якості демократії не у формальних, а практично-функціональних проєвах. Важливим є також те, що, залучаючи громадян до політичної участі, держава не лише створює їм умови для самореалізації, а й забезпечує собі міцну соціальну базу (зрозуміло, що ця участь має бути добровільною і виходити з інтересів людей). Отже, головний зміст участі громадян у демократичних політичних процесах полягає у реалізації ними своїх прав, свобод і інтересів. Водночас вони виконують певні обов'язки перед суспільством та державою і несуть відповідальність за свободу свого вибору. Саме на основі практичних дій люди реалізують свій потенціал, впливають на державну політику і зрештою можуть змінити не лише свій соціальний статус, а й ситуацію в країні. Широка участь громадян у політичних процесах забезпечує достатньо ефективний контроль за діями влади, запобігає політичному відчуженню людей, зловживанню владними повноваженнями, відриву політиків від суспільства, а саме ці фактори спеціалісти називають головними вадами в українському політикумі, основними перепонами на шляху демократизації політичної системи України, переходу від формального до реального народовладдя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Diamond, Larry Jay. and Morlino, Leonardo. An Overview. // *Journal of Democracy*. – 2004. – № 15. – P. 20-31.
2. *International Encyclopedia of the Social Science*. – N.Y., 1968. – P. 101.
3. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // *Полис*. – 1999. – № 1. – С. 10-25.
4. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // *Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко*. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 254 – 262.
5. Грачев М.Н. Политическое участие. Зарубежная политология: Словарь-справочник. / Под ред. А.В. Миронова, Г.А. Цыганкова. – М.: Социально-политический журнал, Независимый открытый университет, 1998. – С. 239–241.
6. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // *Полис*. – 1999. – № 1. – С. 10-25.
7. Кааза М. О политическом действии и не только / *ПОЛИТЭКС*. – 2006. – № 4. – С. 7-21.
8. Клюжев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі // *Віче*. – 2009. – № 8. – С. 17-20
9. Корені трави - 2: Участь громадськості у формуванні політики: У 2 ч. / І. Піддуська (наук. ред.), Г. Усатенко (упоряд.), О. Боронь (упоряд.). – К.: Фонд «Європа XXI», 2004. Ч. 1. – 196; Ч. 2. – 304 с.
10. Кузнецов И.И. Парадигма транзитологии. Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода. // *ОНС: Ответственные науки и современность*. – 2000. – №5. – С. 46.
11. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія. – Чернівці: Рута, 2007. – 325 с.
12. Участь громадськості в суспільному діалозі щодо партійних програм (Узагальнений досвід аналізу, моніторингу та оцінки партійної політики). – К.: МЦПД, 2005. – 100 с.

УДК: 37 (477.87) : 351.851 (439)

Р.С. ФАТУЛА

МАДЯРИЗАЦІЯ ОСВІТИ НА ЗАКАРПАТТІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Фатула Руслан Степанович – аспірант Закарпатського державного університету

Дана стаття висвітлює процес мадяризації освіти на Закарпатті в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Автор аналізує законодавчу базу та практику втілення освітньої політики угорського уряду в регіоні. Спираючись на факти і свідчення сучасників, він доводить, що метою цієї політики була насильна асиміляція національних меншин Угорщини.

Ключові слова: мадяризація, асиміляція, освіта, національні меншини, Закарпаття.

Данная статья освещает процесс мадяризации образования на Закарпатье в конце ХІХ – начале ХХ вв. Автор анализирует законодательную базу и практику воплощения образовательной политики венгерского правительства в регионе. Опираясь на факты и свидетельства современников, он доказывает, что целью этой политики была насильственная ассимиляция национальных меньшинств Венгрии.

Ключевые слова: мадяризация, ассимиляция, образование, национальные меньшинства, Закарпатье.

Current article reveals us the process of hungarization of education in Transcarpatia in late 19th and early 20th century. An author analyses legislation base and practices of realization of educational policy of Hungarian government in the region. Relying on the facts and witnesses of contemporaries, he proves that the purpose of this policy was a violent assimilation of national minorities of Hungary.

Keywords: hungarization, assimilation, education, national minorities, Transcarpatia.

© Р.С. Фатула, 2011

Національні меншини – це сталий, традиційний структурний компонент «політичних націй» у сучасних європейських державах. Для України, як для держави багатонаціональної, питання нацменшин є особливо актуальним і потребує постійного вивчення та аналізу. Їх роль у нашій країні невпинно зростає, тому на порядку денному стоїть теоретичне і практичне завдання – вироблення власної концепції національної політики. У цьому зв'язку виникає необхідність розглянути і проаналізувати історичний досвід. Особливий інтерес представляють випадки, коли нацменшинами були самі українці. Так, починаючи з 1867 р., часу укладення дуалістичної угоди, русини Закарпаття опинились у складі угорської частини Австро-Угорської монархії, і, на думку багатьох учених, були найбезправнішими з усіх західних українців майже в усіх відношеннях. А вже після введення дуалізму насильна асиміляція неугорського населення країни прийняла більш жорсткі форми. Та найбільш загрозливих форм політика мадяризації набула в освітній галузі.

Першим, хто звернув значну увагу на цю проблематику, був британський учений Р-В. Сітн-Вотсн, який викрив насильну політику асиміляції нацменшин Угорщини ще за часів її здійснення. Його праця [11], що вийшла у 1908 р., містить численні матеріали та документи, які доводять, що мадяризація освіти на Закарпатті була частиною цілеспрямованої акції угорського уряду проти національних меншин по цілій країні. Це підтверджує у своїй праці [9] ще один сучасник – російський професор О. Петров, який тривалий час жив і працював у Празі, регулярно відвідував Закарпаття. Згодом ця проблематика потрапила в поле зору радянських учених. У працях В. Неточаєва [6, 7], О. Хичія [10] та інших аналізуються причини про-

ведення політики мадяризації, подаються цінні статистичні дані і факти щодо розвитку освіти на Закарпатті у згаданий період. Після 1991 р. побачили світ ще ряд праць, які так чи інакше торкаються цієї тематики. Зокрема, дослідження І. Мандрика [3, 4], Н. Макаренко [2], С. Папа [8] та інших містять нові факти, оцінки і погляди на ці події.

Метою статті є висвітлення процесу мадяризації освіти на Закарпатті в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Автор ставить завдання: проаналізувати законодавчу базу та практику втілення освітньої політики угорського уряду, розглянути основні тенденції цього процесу і визначити наслідки.

Дуалістична угода 1867 р. забезпечувала угорській еліті верховенство над іншими національностями, які склали більше половини населення країни. Одночасно вона зумовила наростання угорського націоналізму, розкрила перед ним вільний простір [3; с.117]. Політика мадяризації охопила майже всі сфери суспільного розвитку і особливо – освітню галузь. У 1848 р., коли міністром освіти був барон Д. Ейтвеш, спалахнуло повстання, яке перешкодило навіть обговоренню його освітніх реформ. Система, введена Л. Туном, була повністю анульована у 1860 р. На жаль, нічого більшого визначеного не замінило її, і таким чином до 1867 р., коли була відновлена конституція, угорська освіта перебувала у стані хаосу, що межує з анархією [11; с. 207].

У листопаді 1868 р. було видано закон, що декларував нацменшинам, які проживають компактно, освіту дітей їх рідною мовою. Однак на практиці, через відсутність механізмів впровадження, він поклав край перспективі існування національних шкіл неугорських народів, фактично відкрив шлях до мадяризації населення Угорщини [2;

с. 179]. Закон «Про національне рівноправ'я», що був прийнятий 1 грудня 1868 р., остаточно закріпив принцип, за яким громадяни Угорщини становлять одну політичну угорську націю, до якої б національності вони не належали. Перший параграф цього закону юридично закріпив державний статус угорської мови у всіх сферах державного та суспільного життя [4; с. 95]. Уже в 1874 р. газета угорського Міністерства освіти для народних учителів, яка з 1868 – 1873 рр. виходила сімома мовами народів Угорщини, стала друкуватися лише угорською [5; с. 76].

Активним курсом на мадяризацію позначився кабінет К. Тісо (1875 – 1890), який вважав, що «мадяри здобули цю державу для мадярів, а не для інших. Тому зверхність і гегемонія мадярів сповна виправдані» [2; с.179]. Отже, поглинання інших національностей стало головним завданням внутрішньої політики уряду протягом 1875 – 1890 рр.

Новий освітній закон (XVІІ. 1879) починається з того, що припускається потреба у можливості запропонувати кожному громадянину знання угорської мови як «мови державної». Потім тривають міркування про те, щоб зробити угорську мову обов'язковою в кожній початковій школі країни. Таким чином, угорська мова вводилася як обов'язковий предмет у програми всіх народних шкіл, гімназій. Надалі ніхто не міг отримати викладацький диплом або бути призначеним на посаду шкільного вчителя, якщо не зумів показати достатнє знання угорської мови (§§ 2-3). Засвідчувати їх рівень угорської відтепер мав державний інспектор шкіл (§ 6) [11; с. 216]. Таким чином, цей інспектор отримував всевладдя, і викладачі всіх кваліфікацій вимушені були залежати від нього. Інститути викладачів, що належали неугорським церквам, опинились під пильним наглядом державних урядників, які стежили, щоб там вивчалася виключно угорська мова, а рідна мова не вживалася. У сільських школах було встановлено вивчення угорської мови протягом 26 годин щотижня, так що на інші предмети не вистачало часу [8; с. 360]. Тоді ж було скасовано «рутенську» мову, як обов'язкову в народних і греко-католицьких школах, гімназіях [2; с. 179]. У середніх школах тільки релігія викладалася рідною мовою, та й то лише до 1890 р. [10; с. 339]. Закон 1879 р., встановивши угорську мову обов'язковим предметом в усіх початкових школах і нав'язуючи нові кваліфікації вчителям неугорських шкіл, відкрито суперечив набагато ліберальнішому Акту 1868 р., і ще більше Закону про національності того ж року [11; с. 170].

1880 рік відзначився спробою запровадити латину замість кирилиці. З 1881 р. русинську мову не складали на випускних іспитах у школі. З 1883 р. угорська мова і література вводилися як обов'язкові предмети в гімназіях і реальних училищах [1; с. 3]. Наступним кроком став шкільний закон 1890 р., який запроваджував нову систему організації освіти, а саме: народна школа поділялася на елементарну, вищу народну, міщанську. Елементарні народні школи могли бути церковними, державними і приватними. Між церковними

і державними школами істотної різниці не було: вони утримувалися за рахунок «шкільного податку», який сплачувало місцеве населення. Вищих і середніх шкіл з народною мовою навчання на Закарпатті взагалі не існувало. Такі школи могли бути лише державними і тільки з угорською мовою навчання [2; с.179].

Ескалація процесу мадяризації відбулась після видання нового шкільного закону 1893 р.. Так званий «закон Аппоні» передбачав переведення на угорську мову навчання всі школи, в яких не менше 20% дітей вважало її рідною мовою. Сучасник О. Петров свідчить, що статистика Угорщини також служила великій «мадярській ідеї» (magyar eszme) [9; с. 7]. Російський учений у своїй праці [9] аргументовано доводить, що влада користувалася статистикою як засобом хоч на папері збільшити чисельність пануючої народності, а потім ці статистичні дані бралися за основу різних заходів у справах освіти, адміністрації, суду, самоуправління [9; с. 4]. Як наслідок, з кінця ХІХ ст. сотні народних шкіл, які утримувалися коштами місцевих громад, перетворювалися на так звані змішані двомовні школи, в яких все навчання проводилося угорською мовою і за угорськими підручниками, а рідна мова викладалася як окремий предмет. Водночас кількість годин викладання угорської постійно збільшувалися. Так, у 1879 р. – 2 год. на тиждень, у 1902 р. – 8,5 год., у 1907 – 13 год. [5; с. 76].

Статистичні дані свідчать, що з 1874 по 1907 р. кількість русинських шкіл скоротилася з 571 до 23. Планова їх ліквідація на Закарпатті завершилася в 1912 році, коли були закриті 23 останні русинські школи, тоді як кількість змішаних шкіл в регіоні зростала до 1902 р., коли їх було 306. Та вже у 1907 р. їх залишилося всього 107, а через декілька років там залишилася всього 61 так звана змішана школа, багато з яких невдовзі були ліквідовані. На 1914 рік залишилося 34 змішані школи на всю територію Закарпаття [6; с.124]. На початку І світової війни регіон не мав жодної, навіть народної школи, з русинською мовою навчання. Церковні школи занепадали, бо ніколи не мали достатньо коштів (утримували їх вірники), а держава накладала на них всілякі обов'язки, і коли ті не виконувалися, церковну школу закривали і відкривали державну, а та вже була угорською [8; с. 592].

Закон ХХVІ від 1907 р. регулював заробітні плати учителів за ретельно продуманою шкалою. Варто сказати, що багато з його положень дійсно були покликані поліпшити матеріальне становище вчителя і його ефективність у роботі. Однак таке поліпшення виграно за рахунок їх свободи. Вони стали простими чиновниками, зв'язаними по руках і ногах присягами, запитами, оглядами. Їхній кожен рух був під наглядом, і вся їх увага за інструкцією мала концентруватися на одному предметі – угорській мові [11; с. 227].

Органи влади всіляко підтримували діяльність культурних, освітніх, мовних товариств, метою яких було розповсюджувати угорську культуру, у тому числі і серед національних меншин. У їх статутах прямо проголошувалася мета: «Розповсюджувати угорську державницьку ідею і культуру»

[3; с. 114]. Заради «пробудження національного духу» Культурні Ліги зародилися майже в усіх комітатах і утворили мережу по цілій країні. На окраїнах вони одержували щедру матеріальну допомогу від держави, церкви, великих землевласників [3; с. 114]. Наприклад, Культурна Ліга Трансільванії у 1892 р. мала 20000 членів та капітал у розмірі 1000000 крон, і таким чином підтримувала більше 100 угорських шкіл та дитячих будинків. На пропозиції С. Каролі, графство Біхар стягувало податок на користь цієї ліги, отже, змушуючи румунів робити внесок на мотузку для їх власної шибениці [11; с. 179]. За цим прикладом вчинили ще у декількох графствах. У 1894 р. була утворена північно-східна Культурна Ліга для роботи у районах, де переважали русини-українці [11; с. 180].

Не кращим був стан освіти інших неугорських народів Закарпаття. У 1894 – 1895 рр. у Мармароші (де проживала основна кількість румун), працювали 154 школи, серед яких було: 62 русино-угорські, 29 румунських, 57 угорських, 3 русино-румунські, 3 русинські. На початок I світової війни всі румунські школи були закриті. Таким чином, 89 тис. румун Мармароша були позбавлені права на освіту своїх дітей у національних школах [6; с.125]. Словацьких шкіл на Закарпатті також не було. Понад 38 тис. словаків навчалися у 53 угорських школах (7 державних, 4 католицькі, а 42 евангелістські). 9 тис. 417 дітей ходили до шкіл, де вивчали словацьку мову як предмет. Щодо німецької меншини, то на початок XX ст. німецькі школи охоплювали всього 10,8% дітей. Майже 70% учнів народних шкіл не вмели ані писати, ані читати рідною мовою. 90% молодих німців не могли написати батькам листа німецькою. Взагалі німці в Угорщині не мали ні фахових, ні середніх чи вищих шкіл. Лише в Будапешті працювала 1 німецька гімназія, але тільки для емігрантів з Німеччини [2; с. 181].

Аналізуючи ситуацію, британський учений Р.В. Сітн-Вотсн стверджував, що угорський уряд навмисне переслідував мету придушити культуру і освіту серед неугорців і зосереджу-

вав зусилля на мадяризації [11; с. 157]. За його твердженням, цей процес досягнув таких масштабів, що розвитком освіти у центральних районах Угорщини просто знехтували. У той час як 11 румунських округів утримували 22 %, а 7 словацьких округів 11 % усіх державних шкіл Угорщини, 9 угорських округів і 4 найбільші міста разом мали лише 6 % [11; с. 218]. Іншими словами, державні початкові школи засновувались переважно в неугорських і змішаних районах, де служили розвитку угорського патріотизму.

Одним з результатів шкільної політики Угорщини стало скорочення кількості учнів, які зберігали національну свідомість. Якщо у 1866 р. русинами вважали себе 286 учнів гімназій та реальних училищ, то в 1871 р. таких було 130, а на поч. XX ст. – лише 100. У шести комітатах в 1910 р. з 508 греко-католицьких священників називали себе русинами тільки 72, а з 831 вчителів народних шкіл – 97 [2; с. 180]. У даному разі визнання угорської національності означало можливість зберегти посаду.

Отже, політика мадяризації освіти в Закарпатті була складовою частиною цілеспрямованої акції угорського уряду, яка передбачала насильну асиміляцію національних меншин по всій країні. З одного боку, цей процес призвів до уповільнення національних рухів неугорських народів Угорщини. Зокрема, у цей період простежується спад політичної активності українців Закарпаття і скорочення їх етнографічної зони. Зростає кількість ренегатів, так званих «мадяронів», тобто тих, хто зі страху чи свідомо втратили національне почуття, визнавали своїми угорську мову, культуру, звичаї, навіть змінили прізвиська. З іншого боку, така політика ще більше загострила національне питання в Угорщині. Це, зрештою, суттєво вплинуло на її долю після I світової війни, коли тисячі угорців самі опинились у якості нацменшин. Варто додати, що угорські політики так захопились втіленням програми мадяризації, що повністю знехтували навіть розвитком освіти у районах, заселених переважно етнічними угорцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 1087. – Арк. 3–4
2. Макаренко Н. Закарпаття під тиском мадяризації: 1867 - 1914 рр. / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – вип. 37. – К, 2008. – С. 176 -186.
3. Мандрик І.О. Ідеологія та практика проведення державної політики мадяризації в 70-80-х роках XIX століття. / І.О. Мандрик // Науковий вісник УжНУ: серія «Історія». – № 7, 2002. – С. 112 -118.
4. Мандрик І.О. Угорський закон 1868 року «Про національне рівноправ'я», його історична оцінка. // Науковий вісник УжНУ. Серія «Історія». – № 2, 1997. – С. 93-99.
5. Марина В.В. Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. / В.В. Марина – Ужгород, 1995. – 197 с.
6. Неточаєв, В. І. Закарпаття напередодні першої світової війни (1908 – 1914 рр.) / В. І. Неточаєв // Наук. записки УжДУ. – Т. 29. – Ужгород, 1957. – С. 91-136.
7. Неточаєв, В. І. Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX – на початку XX ст. / В. І. Неточаєв // Доповіді та повідомлення УжДУ: серія «Історія» – № 4. – Ужгород, 1960. – С. 89-93.
8. Пап С. Історія Закарпаття. Том III. /С. Пап – Івано-Франківськ: «Нова Зоря», 2003. – 648 с.
9. Петров А. Об этнографической границе русского народа в Австро-Угрии, о сомнительной «венгерской» нации и о неделимости Угрии. / А. Петров – Петроградъ, 1915. – 47 с.
10. Хичій О.Ф. З історії шкільництва на Закарпатті з XVIII сторіччя до воз'єднання його з Радянською Україною / О.Ф. Хичій // Наукові записки Ужгородського державного університету. Т. XXIX. Історія Закарпаття. – Ужгород, 1957. – С. 331-352.
11. Scotus Viator [RW Seton-Watson]/Racial problems in Hungary. – London: Constable, 1908. – 549 p.

УДК 324+32.019.51: 316.45 (477)

Ж.М. ДЕРЕВ'ЯНЧУК

ПРОЦЕС ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ПРИЙНЯТТЯ МАСОВИХ РІШЕНЬ

Дерев'яничук Жанна Миколаївна – магістр політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У даній роботі автор аналізує процес впливу на прийняття політичних рішень, а також з'ясовує за допомогою яких технологій здійснюється вплив на формування «колективного рішення».

Ключові слова: політичні технології, колективні рішення, маніпулювання.

В статье анализируются процессы влияния на принятие политических решений, а также автор показывает с помощью каких политических технологий происходит влияние на формирование «массовых решений».

Ключевые слова: политические технологии, коллективные решения, манипулирование.

In the article, author analyses the processes of influence on acceptance of political decisions, and also author shows different kinds of political technologies which can influence on forming of “mass decisions”.

Key words: political technologies, mass decisions, manipulation.

© Ж.М. Дерев'яничук, 2011

У сучасному суспільстві ми дедалі частіше спостерігаємо за процесом масовізації суспільної думки, що особливо актуально під час виборчих процесів. Тому в статті авторкою розглянуто механізми впливу політичних технологій на прийняття колективних рішень.

Будь-яке суспільство, кожна людина, особа фактично весь час перебуває під певним «психологічним тиском прийняття рішень» (батьки – діти, керівники – службовці, влада – суспільство і т.д.). Особливої значущості такий тиск має під час виборчого процесу, тому стає зрозумілою необхідністю виявити механізми впливу політичних технологій на масову свідомість для прийняття колективного, а точніше «масового» рішення здійснення політичного вибору. Оскільки процес масовізації суспільної думки є складним явищем, тому актуалізація уваги дослідників до даної тематики зрозуміла.

Масове суспільство є предметом вивчення у таких сферах, як політична наука, соціологія, психологія тощо. Серед зарубіжних дослідників, які досліджували дану тематику з різних позицій вивчення «натовпу», «мас», «колективу», потрібно відзначити Г. Лебона, Г. Тарда, Х. Ортегу-і-Гасета, Е. Фромма, Е. Канетті, Г. Х. Арендт та інших. Сучасні дослідження даних питань проводяться М. Чабанна, О. Яцунська, О. Левченко, І. Мельник та багато інших. Питання про прийняття рішень перетинається з проблемою масового суспільства, в першу чергу, в психологічній, соціологічній та політичній сферах. Значний внесок здійснили такі вчені, як Г. Лассвелл, І. Джаніс, В. Парсонс тощо. В Україні проблема прийняття рішень зацікавила таких політологів-науковців, як С. Рябов, О. Дем'яничук, М. Ткачук, В. Кремень та інші. Всі вищезазначені теоретики подають сукупність ідей, що стала потужним базисом для аналізу прийняття рішень у публічній політиці. І тому досягнення провідних зарубіжних та українських спеціалістів дозволяють авторці статті провести власну роботу по виявлен-

ню механізмів впливу на прийняття політичних колективних рішень в Україні під час виборів.

В. Парсонс у своїй книзі «Публічна Політика» зазначає, що один з основних підходів у дослідженні людського прийняття рішень походить з психологічної та інформаційної теорій: підходи до прийняття рішень зосереджуються на таких чинниках, як людські емоції, особистість, мотивація, групова поведінка та міжособистісні стосунки. До цієї категорії належить праця Гарольда Лассвелла, який найкраще ілюструє перші застосування психоаналітичних теорій до аналізу впливу особистості на прийняття рішень. Особиста увага Лассвелла до нерациональних аспектів політичної поведінки людини виходила з інтересу до розширення пропаганди і його спостережень того, як сучасна еліта розвинула в собі здатність формувати ідеї й використовувати страхи та побоювання мас [6. ст. 295-296]

«Рішення – універсальний компонент будь-якої управлінської діяльності, суть якого полягає у виборі оптимального варіанта розв'язання проблеми шляхом управлінської діяльності». [7] Поняття рішення в політичній науці базується на поняттях раціональності й власного інтересу, які з психологічної точки зору є мотиваційними. Гарольд Лассвелл вважав, що в основі політологічної науки лежить не політична ідеологія, а політична психологія.

Оскільки ключовим питанням, що ми розглядаємо в даній роботі, є саме процес впливу на прийняття рішення, а також з'ясування за допомогою яких технологій здійснюється вплив на формування «колективного рішення», тому авторка статті пропонує наступну схему (див рис. 1)

Оскільки, в більшості випадків групою осіб, які бажають здійснити певне політичне рішення є правляча меншість, що потребує формальної підтримки більшістю, процес впливу на прийняття масового рішення – досить складний. Перший етап полягає в тому, що існує особа або група осіб,

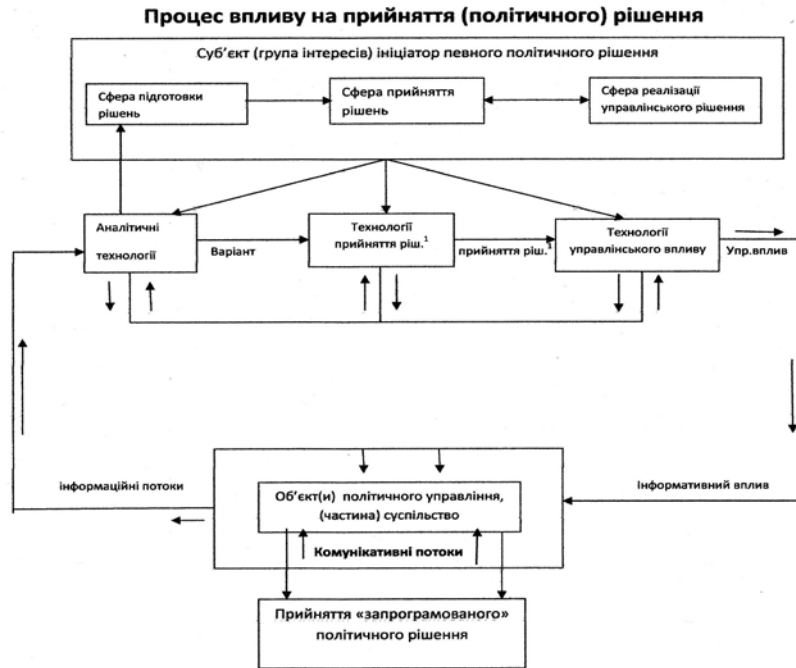

Рис. 1

що бажає реалізувати певне політичне рішення. (Наприклад, визнання суспільством виборів Президента 2004 року недійсними). На основі базових аналітичних даних (дійсного порушення процесу проведення виборів та соціальних настроїв у суспільстві, оскільки певна частина населення України не визнає президентом В.Януковича), даною групою осіб, здійснюється процес формулювання необхідної дії для здійснення рішення. (В даному разі необхідна дія – масові протести населення).

Другий етап – технологічний. Більш ґрунтовно аналізується ситуація в суспільстві (колективі) та прораховуються варіанти дій, для стимулювання прийняття рішення. На цьому ж етапі відбувається узгодження технологій управлінського впливу для досягнення рішення. Процес реалізації цього етапу здійснюється за допомогою інформативного впливу, а саме: стрімке нагнітання ситуації; тиск авторитетів (наприклад, точки зору іноземних спостерігачів, що підтверджують нелегітимність виборів, заяви політичних «ошуканих» лідерів); залучення ЗМІ, масова політична реклама, PR-акції; власне маніпулятивні технології, такі як: апелювання до емоцій, в першу чергу до національного патріотизму та страху, обіцянки знищення злочинності та кривди (так зване «викривання ворогів»), месіонізм тощо.

Третій етап – реакція самих суб'єктів впливу. За допомогою вищеперахованих форсованих комунікативних потоків «колективна думка», яку ми мали на початковому етапі, із залученням більшої кількості осіб (суб'єктів) перетворюється на «масову».

Власне тут необхідно зробити короткий відступ від запропонованої схеми та звернутися до напрацьованих світових дослідників «масової психології», і в першу чергу до робіт Г. Лебона. Ідеї Гюстава Лебона мали великий вплив, показуючи, як ірра-

ціональні особистості можуть опинитися у масових групах. Він стверджував у своїй книзі про натовп, що, як члени натовпу, особистості думають і поведуться не так, як в умовах ізоляції.

Власне Г. Лебон вважає, що впливом на «натовп» є два види факторів – безпосередні та віддалені. До ряду віддалених відносяться: емоції, расова належність, традиції, освіта і виховання, час проведення акції (мається на увазі не конкретну годину, а момент готовності суспільства до змін – пояснення авторки статті). «Непосредственные факторы, влияющие на толпу, ... порождают в толпе активную уверенность, т.е. облакают в известную форму идею и развивают ее со всеми ее последствиями. Благодаря этим непосредственным факторам, в толпе возникают решения, увлекающие ее; благодаря им разражается бунт, устраивается стачка или же громадное большинство вдруг возносит какого-нибудь человека к власти или низвергает какое-нибудь правительство». (4) На думку автора, на межі «безпосередніх» та «віддалених» факторів лежить соціальний та матеріальний стан більшості суспільства. Також має значення очікування маси від змін, питання, «хто отримує, що, коли і як», що стосується цінностей (як духовних, так і майнових – уточнення авторки статті). Ця ж точка зору відстоюється в роботі Вейна Парсонса, де знаходимо визначення процесу прийняття рішень з позиції отримання благ, а за Лассвеллом «цінностей»: «прийняття рішень - це процес, який слід аналізувати з огляду на те, хто отримує які цінності, коли вони їх отримують і як отримують». Розподіл цінностей на категорії відбувається так: влада, просвіта, добробут, високі стандарти життя, уміння, прихильність, повага та порядність. Ці цінності дотримуються за допомогою відповідних інституцій і діляться на дві групи.

1. Цінності та інституції поваги.

- Влада: урядові, законодавчі та політичні інституції;
  - просвіта: дослідницькі інституції та ЗМІ;
  - добробут: інституції виробництва і ринку.
2. Цінності та інституції добробуту.
- Самопочуття: медичні/профілактичні оздоровчі інституції;
  - уміння: інституції, що здійснюють навчання у мистецтві, ремеслах і професіях;
  - прихильність: сім'я та друзі;
  - повага: інституції, що нагороджують відзнаками;
  - порядність: інституції, що встановлюють релігійні чи етичні стандарти.

Політика – стверджував він, – це процес, в якому люди прагнуть забезпечувати і просувати цінні результати за допомогою інституцій [6 ст. 297].

Аргументи Лебона були прийняті З.Фрейдом та К. Юнгом: люди в масі небезпечні й ірраціональні, ідея, що натовп чи велика група є ірраціональною, на думку В.Парсонса [6 ст. 300], веде до іншої ідеї, що малі групи мають бути раціональнішими. Однак ця віра в раціональність малих груп, ухвалюють рішення, може бути піддана сумнівам у світлі досліджень, які показують, що малі групи так само схильні до прояву поведінки натовпу.

В цьому ж контексті існують кілька моделей, що також пояснюють вплив на прийняття групових (колективних) рішень. Один з авторів раціональної моделі прийняття рішень Ірвіс Джаніс стверджує, що інформація та здатність виробників рішень оптимально використовувати інформацію, має велике значення для пояснення того, що відбувається в процесі вироблення рішення. У книзі «Групове мислення» І. Джаніс стверджує, що через можливу лояльність членів групи до групової точки зору чи інтерпретації інформації досягнення консенсусу засліплює очі виробникам рішень на реальність [6 ст. 301-303]. Інша модель – когнітивного дисонансу – була запропонована студентом Леоном Фестінгером. Його перша праця запропонувала теорію соціального порівняння, в якій він стверджував, що люди борються за підтвердження своїх думок і припущень і в групових умовах люди оцінюють свої судження, порівнюючи їх з іншими членами своєї групи. Психологічні аспекти групового мислення при прийнятті рішень були виділені зовсім випадково й були, як помітив Джаніс, результатом чисто емпіричних вивчень історичних фактів. Групове мислення не «функціонує» в звичайних ситуаціях. Але можливість його проявлення збільшується, коли, здатна до високої згуртованості, група знаходиться в ситуації стресу, кризи.

В умовах інформаційного перевантаження – а це на сьогодні норма – захисний механізм спрацьовує навіть щодо важливих повідомлень, які за інших умов були б сприйняті критично: коли діє захисний механізм, аналітичний апарат відключається [1]. Вправно складене повідомлення сприйняте у стані «напіввідключення», потрапляє безпосередньо до підсвідомого і в ідеальному для пропагандиста варіанті стає керівництвом до дії. Тому люди переконані, що думки та дії – їхні власні.

Групові норми можуть стати відправним пунк-

том для ухвалення рішень і суджень членів групи. Експерименти з груповою поведінкою чітко показали, що окремі особи у групах відчувають тиск, що змушує їх до відповідності груповим нормам і сприйняття інформації. Дуже багато досліджень підтримують теорію про те, що прийняття рішень і вироблення суджень спотворюється внаслідок впливу групи. Відбувається процес «піддавання авторитету більшості», особливо за умови соціальної нестабільності, ейфорії та невпевненості у правильності власної точки зору. Маса створює «колективний розум», що викликає відчуття невразливості, допомагає поширювати почуття й ідеї та робить людей відкритішими до пропозицій.

Таким чином, повертаючись до схеми впливу на прийняття рішень, маємо необхідність розширити частину, що стосується об'єктів політичного управління (суспільства). Графічно саме процес зміни колективної точки зору на масову можна зобразити наступним чином (див. рис.2).

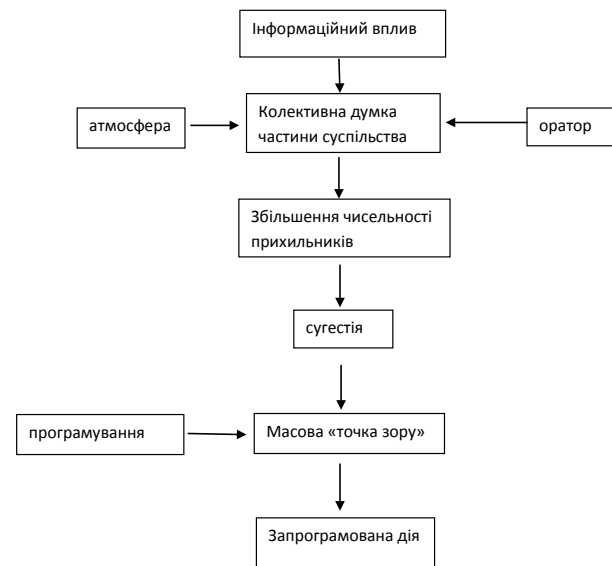

Рис. 2

М. Чабанна зазначає, що згідно з поглядами Р. Міллса, у масовому суспільстві люди переважно «отримують» думки, а не виражають їх; канали їх розповсюдження є відносно невеликими та централізовано керованими; а також відбувається зменшення автономії соціальних акторів у формуванні думки. Домінування «масового мислення» водночас зумовлювало невпевненість у тому, чи виражені людиною думки є її власними, за які вона несе особисту відповідальність, чи думками, нав'язаними колективом (8). Найбільш якісні пропагандистські повідомлення апелюють до несвідомого, вони спрямовані на маніпуляцію страхами й бажаннями. Водночас повідомлення апелює до підсвідомості приховано, подаючи свідомості безпечну нейтральну інформацію.

Система засобів ідеологічної і соціально-психологічної дії з метою зміни мислення і поведінки людей всупереч їх інтересам – це фактично є маніпулятивний процес. При цьому люди часто не усвідомлюють, що їх світогляд, потреби, інтереси і за-

галом спосіб життя багато в чому залежать від тих, хто ними маніпулює. Російський учений-політолог Любівий Я.В. виділяє два основні типи маніпуляції: оперативну маніпуляцію свідомістю і поведінкою людей і стратегічну маніпуляцію свідомістю і поведінкою людей. Оперативна, або ситуаційна маніпуляція полягає в тому, що, використовуючи ті, що вже є в свідомості людей цінності, потреби, стереотипи, звички, маніпулятор примушує їх сприймати ту або іншу соціальну інформацію так, як йому вигідно і направляє їх соціально значущі дії в потрібне для себе русло [5 с. 56-57]. В результаті – широкі маси людей приймають те рішення, яке було «запрограмоване» об'єктом: голосують або не голосують, бастують або мітингують, створюють безладдя і хаос або, навпаки, дотримуються порядку і демонструють велику організованість за «власним» бажанням оплати чи примусу.

Існує дуже багато видів «впливу» на свідомість пересічного громадянина за допомогою подання інформації комунікативними каналами. Так, відомий російський політолог-психолог Єгорова О. виділяє такі види поведінки суб'єкта впливу:

1. Роль перша – активна, домінуюча. Людина-маніпулятор виконує свій статусний стан, авторитет, всі можливі (технічні) переваги над об'єктом. Прийоми при цьому різноманітні: це і прямиий тиск, контроль, зловживання авторитетом, владою та ін.

2. Роль друга – пасивна. Перед жертвами (об'єктом маніпуляції) розігрується певна вистава (гра особи, що просить допомоги) з єдиною ціллю – за допомогою (психологічних) факторів залучити\перекласти проблеми та відповідальність на оточуючих. До цього додається певна частка лестощів. Засоби неважливі, головне – ціль.

3. Роль третя – байдужість. Маніпулятор займає індивідуальну позицію, розігрує байдужість як до успіху, так і до невдач. Цьому типу притаманні обережність, жорстка перебірливість у контактах, невміння співчувати. В разі перемоги – йде і його (маніпулятора) перемога, невдачі – він ні при чому.

Оскільки маніпулювання здійснюється за допомогою інформації через трансформацію моделі світу людини або соціальної групи, процес маніпулювання (як дії на модель світу людини або соціальної групи) тим більш ефективний (по потужності дії на соціум), чим більше різносторонніми є психологічні та інформаційні тех-

ніки, що їх задіює маніпулятор [2 с. 11-13].

Відповідно до схеми (рис. 1) бачимо, що з «III рівня» до аналітичних центрів постійно надходить інформація про настрої в суспільстві та рівень спрацювання управлінських технологій, що створює фактично циклічний процес впливу до моменту досягнення запрограмованої дії.

Лідери, що «програмують» певну дію, завжди зацікавлені у тому, щоб прийняти зручні рішення, оскільки ми побачили, що процес впливу є масштабним та (!) коштовним, тому і зиск від здійснення рішення має перебивати витрати. Усвідомлення маніпуляції під час ухвалення важливого рішення в суспільно-політичних сферах можливе, але набір психологічних умов для прийняття рішень у групі (колективі\суспільстві – залежно від масштабів необхідного рішення) завжди один. Кожний член групи схильний вважати свої інтереси унікальними, неадекватними інтересам інших людей. Коли справа доходить до групового обговорення проблеми, члени групи запевняють себе в тому, що в групі існує згода по основних питаннях [3]. Як правило, люди схильні до критичних оцінок, не стають жертвами групового мислення. Але бажання уникнути відповідальності часом є основною метою членів колективу.

Вироблення політики у сучасному політичному світі значною мірою базується на малих робочих групах і комітетах, що, в свою чергу, базуються на «потрібних» настроях у суспільстві (якщо таких немає, ми побачили як вони створюються – примітка авторки); у цьому контексті можна сказати, що вони діють на зміцнення поглядів чи переконань.

Таким чином, підводячи підсумок, можна сказати, що українське суспільство особливо відчуває на собі тиск щодо прийняття рішень, особливо в моменти необхідної до закону «підтримки народу», а саме – в період виборів: парламентських, президентських, місцевих тощо. Саме з досвіду проведення виборчих кампаній ми бачимо реалізацію схеми, що запропонована авторкою. Таким чином, можемо зробити висновок, що політичні технології мають вплив на прийняття політичних рішень, оскільки імпульсом щодо прийняття об'єктом більшості будь-яких (політичних) рішень є невизначеність у власному стані, безперервний інформаційний вплив стимулюючого характеру, та точка зору оточуючої частини колективу, суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заярна О. Як переконати масову аудиторію: психологічні чинники ефективності пропаганди // Нова політика, 1999, № 1
  2. Єгорова Е. Что такое манипуляция? М. 2002 г.
  3. Михальська Н. Технологія групи: жертви групового мислення \ \ <http://www.management.com.ua/hrm/hrm135.html>
  4. Лебон Г. Психология народов и масс <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>
  5. Любвицкий Я.В. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития \ \ АН Украины, Ин-т философии. – Киев: Наукова думка, 1993
  6. Парсонс Вейн. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики. // К. // ВД «КМ Академія» // 2006/ 549 с.
  7. Почепцов Г.Г. Информационные войны. Пионеры изучения пропаганды (Г. Лассвелл, У.Липпманн, П. Лазарсфельд, К. Ховланд) <http://lib.socio.msu.ru/1/library>
  8. Чабанна М. Критика масового суспільства у західноєвропейській політичній думці www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/.../01_chabanna_mv.pdf
- II. Додаткові матеріали:
1. Агітаційні матеріали БЮТ, партії «Наша Україна», Партії регіонів
  2. Запис трансляції телеканалу «Київ» - промови на майдані Незалежності 22.11.2004 р., 28.11.2004 року;
  3. Телеканал «Інтер» трансляція концертної програми «Нова взаємодія», 22.08.2004
  4. Телетрансляція «5-го каналу» політична реклама кандидатів у президенти І.Душина, О.Ржавського, В.Ющенка, В.Януковича;
  5. Телетрансляція 11.10.2004р. політичної реклами В.Ющенка (20:06) на «Новому каналі»